

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» КУТУБХОНАСИ

*Александр Сергеевич
Пушкин*

**СУВ
ПАРИСИ**

ТОШКЕНТ – «O‘ZBEKISTON» – 2013

УДК: 821.161.1(092) Пушкин
ББК 84(2Рос=Рус)1
П 96

Тузувчи ва нашрга тайёрловчи

Анвар Шер

ISBN 978-9943-01-815-0

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2013

РУС АДАБИЁТИНИНГ ҚУЁШИ

Рус халқининг улуғ шоири, янги рус адабиётининг асосчиси Александр Сергеевич Пушкин (1799–1837) ижоди рус ва умуман, жаҳон адабиёти тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Зеро, Ер юзида Пушкин номини эшитмаган инсон бўлмаса керак. Шеърият мухлиси борки, унинг исмини билади. Пушкин мағрур куйлаган эрк ва ҳақиқат ғояларининг ҳаётбахшлиги, шеърий даҳосининг қудрати билан башарият шоирига айланди. Улуғ мунаққид В.Г. Белинский: «Ҳар қандай шеърият ҳаётни ифода этмоғи лозим... Лекин ҳаётнинг ифодаси бўлмоқ учун шеърият, даставвал шеърият бўлмоғи керак» дея таъкидлаган эди. Пушкин рус бадиий адабиётининг шеърият ҳамда сўз санъати борасидаги ўзига хос хусусиятларни тамоман тараққий эттирди ва бу билан уни катта бир маърифий кучга айлантирди. Бундан ташқари, ўзига қадар бўлган рус адабиётининг бутун тарихий тараққиёт йўли тақозо этган «хурфиқрилиққа, халқчилликка», «қуруқ тумтароқликни тарк этиб... табиий бир ҳолга келишга» бўлган асрий интилишларни амалга ошириб, рус бадиий услубини яратди. Улуғ шоир анча қисқа, лекин ниҳоятда сермазмун ва шиддатли ҳаёт кечирди. У икки ўн йилликдан сал ортиқ фурсат орасида «воқелик шоири» бўлиб камолга етди, бироқ ана шу қисқа вақт ичида унинг ижоди мисли кўрилмаган шиддат билан ривож топди. Агар шоирнинг ана шу йиллар давомидаги ижодини чамалаб, ақл тарозисида тортиб кўрсангиз, худди ер кавлаб туриб ҳазинага дуч келган деҳқондек ҳайратга тушасиз.

Пушкин адабий меросининг мазмун-моҳияти ва бадиий услубининг одатдан ташқари ранг-баранглиги кишини ҳайратга солмай иложи йўқ. Рус ёзувчиларининг кўпчилиги, нафақат рус мумтоз ёзувчилари, балки бошқа ижодкорлар ҳам сўз санъатининг асосан бирон бир соҳасида қалам тебратганлар. Уларнинг орасида буюк шоирлар, носирлар, улуғ драматурглар бор эди. «Евгений Онегин», «Қора хотин», «Капитан қизи», «Борис Годунов» ва кичик трагедияларнинг муаллифи эса бир неча йўлдан борди, поэтик қуролнинг барча турларидан фойдаланди

– шеърятда ҳам, насрда ҳам, драматургияда ҳам асос қилишга арзигулик намуналарни ярата олди.

1823 йилда Пушкин ўзининг оламшумул шеърый романи «Евгений Онегин»ни ёзишга киришади. У бу асар устида саккиз йилдан ортиқ вақт давомида қаттиқ ва қатъий тартиб билан ишлайди. Романнинг биринчи бобидаёқ улуғ инглиз шоири Жорж Байрон билан очиқ мунозарага киришиб, воқеликни типиклаштиришнинг янги амалий нуктаи назарини илгари суради. «Байрон дунёга ва кишилик табиати-га бирёқлама назар ташлади, – дейди бирмунча кейинроқ А.С. Пушкин. – Сўнгра улардан воз кечиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолади. У бизга ўзининг қўланкасини гавдалантиради».

Пушкин «Евгений Онегин» романининг қахрамони орқали ўзининг қўланкасини гавдалантирмайди, балки романнинг илк бобидаёқ ўзига «замондош киши»нинг – анча қобилиятли, ақли расо, зиёли, аммо заминдан ажралиб қолган, халқдан мутлако йироқ, теварак атрофдагилардан эмас, балки ўз-ўзидан азобланадиган, ҳеч нарсага яроқсиз, ҳеч нарсага арзимайдиган «ортиқча» одамнинг – ёш зодагоннинг жуда ҳам характерли образини яратади.

«Евгений Онегин» адабиёт тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган нодир бадиий асарлардан бири бўлиб, у бадиий сўз санъатининг янада ривожланиши учун муҳим аҳамият касб этди. Шу билан бирга, «Евгений Онегин» мумтоз адабиёт нуктаи назаридан олиб қаралганда, жаҳон адабиётининг Бальзак ва Стендалнинг романларидан олдин ёзилган биринчи чинакам асари ҳамдир.

«Евгений Онегин» Пушкиннинг ижодий тараққиётида ҳам марказий ўринни эгаллайди. «Шеърый роман» – шоир Пушкин билан носир Пушкин орасидаги, яъни «Руслан ва Людмила» ва «Кавказ асири»нинг муаллифи билан «Иван Белкин қиссалари» ҳамда «Капитан қизи»нинг муаллифи ўртасидаги кўприк эди.

Рус бадиий насрчилиги тараққиётида Пушкиннинг ўрни ниҳоятда буюқдир. Ижтимоий ҳаётни, инсоний муносабатларни имкон қадар аниқ ва ҳаққоний акс эттиришни мақсад қилиб қўйган ёзувчи учун наср жанри – қисса, романлар янгидан-янги имкониятларни очади. Улар кенг китобхонлар доирасига тушунарли бўлиши жиҳатидан ҳам шеърдан кўра демократик, халқчил жанрдир. «Қисса ва романлар ҳамма томонидан ва ҳамма ерда севиб ўқилади», – деб таъкидлаган эди А.С. Пушкин. Дарҳақиқат, унга қадар рус бадиий насрчилиги ривожланиш жиҳатидан анча нимжон эди. «Насрчиликда шунчалик кам ижод қилинганки, – деб афсусланганди улуғ шоир. – Биз, ҳатто оддий

бир ёзишмада ҳам, энг содда фикрни тушунтириш учун ҳам янги сўз ибораларини тузишга мажбурмиз». У рус насрчилигини яратиш ҳақида ўзига замондош бир қатор ижодкорларга қайта-қайта мурожаат қилади. Шоирнинг ўзи жуда барвақт – «Евгений Онегин»нинг дастлабки боблари устида ишлаётган давридаёқ бадиий наср йўлида ижод қилишга, ўзи ҳазиломуз бир тарзда ёзганидек, «баланд охурдан тушиб, оддий наср» яратишга эҳтиёж сезади.

1830 йилнинг кузида Болдинода жуда қаттиқ меҳнат қилиш натижасида яратилган «Иван Белкин қиссалари», унинг чинакам рус бадиий насрини яратиш бобида ўз олдига қўйган вазифасини адо этди. Бу, Пушкиннинг насрий асар яратиш йўлидаги ўйларининг илк марта амалга ошуви эди.

«Иван Белкин қиссалари»ни Пушкин ўз исмини эълон қилмай, шартли муаллиф Иван Петрович Белкин номидан ҳикоя қилади. Ноширга ёзилган мактубда ва гўё, Белкиннинг ўз таржимаи ҳоли бўлган, «Горюхин қишлоғининг тарихи»га ёзилган сўз бошида ювошгина Белкиннинг образини адиб мулойим ҳажв ва нозик киноя билан чизиб беради. «Иван Белкин қиссалари»да фавқулудда эҳтирослар ва камданкам учрайдиган қахрамонлар оламига зид ўларок, энг оддий кишилар ҳаётида содир бўлган воқеалар «соддалик» билан ҳикоя қилиб берилди. Ана шу «соддалик»да Пушкиннинг шунчалик чуқур инсонпарварлик туйғуси, ўтқир зехни, мулойим кинояси ва ҳаётий ҳақиқати намоён бўлдики, унинг «Иван Белкин қиссалари» чинакам, санъаткорона бадиий наср намунаси бўлиб қолди.

«Иван Белкин қиссалари»нинг энг салмоқлиси бўлган «Бекат назоратчиси»да Пушкин томонидан яратилган назоратчи образи алоҳида диққатга сазовордир. У замонасининг шафқатсиз ва ғайриинсоний тартиблари томонидан камситилган ва унутилган инсон образидир. Рус адабиётида «кичкина одамлар» киёфасини гавдалантиришга Пушкинга қадар ҳам уринишлар бўлган, бироқ адиб бу ўринда илк бор чучмал инсонийлик ва қўпол табиийликдан қочиб, юксак, ҳаётий ҳамда бадиий ҳаққониятга эриша олди. Рус адабиётининг кейинги ривожига «Бекат назоратчиси»нинг катта аҳамият касб этганига ҳам сабаб, аслида шудир.

«Иван Белкин қиссалари» билан Пушкин ҳақиқатан ҳам насрда қандай ижод қилиш кераклигини нафақат ўз замондошларига, балки бўлғуси буюк носирларга ҳам кўрсатиб қўйди.

Александр Сергеевич Пушкин ўзининг қадимги Рус давридан олиб ёзган, аммо тугалланмай қолган «Сув париси» пьесасида ҳам

даҳолигини исботлай олди. Ушбу асарда шоир князнинг беҳаёлик ва худбинлик билан қилган бемаъни танतिकлиги туфайли хароб бўлган, халқ орасидан чиққан оддий кишиларнинг фожиасини кўрсатади. «Айниқса, «Сув париси», – деб ёзади В.Г. Белинский, – Пушкин истъедодининг ниҳоят даражада етуклигини намоён қилади. Буюк истъедод ўз ижодининг камолот чўққисидагина хаёлий бир эртақда шунчалик умуминсоний, ҳақиқий, реал гапларни айтиши мумкинки, уни мутолаа қилаётганда мутлақо эртақ эмас, балки юксак бир фожиани ўқияман, деб ўйлайсан киши».

Улуғ шоир яна бир шоҳ асарларидан бири «Дубровский» номли қиссасини охирига етказолмади: мўлжалланган уч қисмдан фақат иккитаси ёзилди. Шундай бўлса-да, у кишида тугалланган асар сингари таассурот қолдиради. «Олижаноб қароқчи» Дубровский образи бирмунча романтик, ажойиб ва қизиқарли тарзда яратилган. Пушкиннинг бошқа биронта асарида оддий халқ ҳаёти, «Дубровский»дагидек бу қадар ҳаққоний ва хилма-хил тарзда кўрсатилмаган бўлса керак.

Пушкин асар учун типикроқ ва тарихан манзур бўладиган воқеа кидириб, «Дубровский» асари устида ишлашни тўхтатади ва XVIII асрда Пугачёв етакчилигида бўлган энг катта деҳқонлар кўзғолони даврига оид янги роман ёзишни режалаштиради. Бу мавзу сиёсий жиҳатдан ўткир ва қалтис бўлганлиги учун кўзғолон тарихи у вақтда ҳали мутлақо ўрганилмаган эди. Шунинг учун Пушкин янги асарнинг дастлабки режасини белгилаб олгач, асосий вақтини манба тўплашга ҳамда уларни қунт билан ўрганишга сарф қилади. У манба ва тарихий адабиётлар билан танишибгина қолмади, балки кўзғолон тарихини илк манбалар, кўп ҳолларда ўзи излаб топган материаллар асосида, зукко тарихчи сифатида мустақил равишда синчиклаб, қунт билан ўрганиб чиқди. Кўзғолон бўлган ерларни бевосита ўзи бориб кўришга қарор қилиб, 1833 йилнинг ёзида Оренбург ва Поволжьега жўнаш учун рухсат олди. У бу ерда бир ойча бўлиб, кўзғолончиларнинг ҳукумат қўшинлари билан жанг қилган жойларини кезиб, Пугачёвни шахсан кўрган-билган кексалардан у ҳақдаги хотираларини сўраб-суриштирди, у тўғрисидаги ривоятлар, халқ қўшиқлари ва бошқаларни қизиқиб тинглади.

Улуғ рус адибининг Болдинода ёзган «Қора хотин» қиссаси унинг энг яхши асарларидан бири саналади. Қиссанинг бадиий тасвирдаги воқеалар ривожини учун картабозлар турмушидан жуда қизиқарли ва хаёлий бир латифа асос қилиб олинган. Қиссада ўрта аср хасис рицарининг эмас, балки XIX аср «замонавий киши»сининг фожиавий тақдири ҳикоя қилинади. Асардаги қаҳрамон ҳам «ўлгудек пулга ўч».

Қисса қаҳрамони ўзининг ҳар нима қилиб бўлса-да, бойиб кетишдан иборат худбин ниятига эришиш йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди. У саксон ёшли кекса граф хонимнинг хуштори бўлишга ҳам тайёр; у Лиза исмли бечора бир қизга, гўё муҳаббат изҳор қилиши билан бойиш учун бўлган кучли эҳтиросини ниқобламоқчи бўлади: «Бу ишларнинг асло муҳаббатга алоқаси йўқ эди! Унинг қалби пулни қўмсар эди!» Пушкин «Қора хотин»да нокаслик асри шароитида «ўз мустақиллигини мустаҳкамлаш»нинг бирдан-бир чораси бўлган бойликка ружу қўйиш, инсон қалбининг шикастланиши, инсоний туйғуларнинг топталиши ниҳоятда ёрқин тарзда акс эттиради. Шу билан бирга, «Қора хотин» – сўз санъатининг мўъжизасидир. Сюжетининг ўткирлиги ва воқеаларнинг жадал ривожланиб бориши, тасвирнинг аниқлиги, композициянинг изчиллигига кўра, бу асар жаҳон адабиётида кичкина қисса – новелланинг қарийб энг мукаммал намунасидир.

Александр Сергеевич Пушкин ўзининг сўнгги энг йирик асари – Пугачёв қўзғолони давридан олиб ёзган «Капитан қизи» романини яратди. Шоир ушбу асар устида бир қанча йиллардан буён ишлаб, уни 1836 йилнинг 19 октябрида яқунлади. «Капитан қизи» романи Пушкиннинг наср йўлидаги ижодий чўққиси эди.

Асарни ёзишда Пушкин ўзининг ҳам буюк санъаткор-ёзувчи, ҳам тарихчи эканлигини кўрсатди. У Пугачёв қўзғолонининг тарихий сабабларини ва унинг ижтимоий характерини чуқур идрок этди. У ушбу асарини ёзиб ажойиб санъаткор сифатида янада юксакликка кўтарилди. Дарҳақиқат, «Капитан қизи» катта бир тарихий даврнинг умумлашган бадиий ифодаси – XVIII асрнинг иккинчи ярмидаги рус ҳаётининг қомусидир. Гринёв билан Швабриндан тортиб, Миронов билан Савельичгача – романнинг барча персонажлари жонли шахслар бўлиш билан бирга, кенг ижтимоий-тарихий умумлашмани англатадиган типик характерлардир. Пушкин яратган қўзғолон раҳбари Пугачёв образи унинг реалист-санъаткор сифатидаги порлоқ ғалабасидир. Пушкинга қадар кўпгина ёзувчилар бир-бирларига эргшиб Пугачёвни ҳеч қандай инсоний ҳиссиётга эга бўлмаган тошбағир, ёвуз, қонхўр сифатида тасвирлаганлар. У эса Пугачёвни бутунлай бошқача гавдалантирди. Шоир Пугачёвнинг шахсига оид ҳеч нарсани силлиқлаштирмайди, бўёқ бермайди, ортиқча пардозламайди. Бироқ шу билан бирга, Пушкин яратган Пугачёвнинг жўшқин, олиҳиммат ва кенг феъли, рус миллий характерининг кўпгина типик томонларини яққол ифода этади. Асардаги Пугачёв, эркин ва исёнкор руҳи, қаҳрамонона вазминлиги ва азаматлиги, тантилиги ва кенг феъллиги билан ажралиб туради.

Умуман олганда, Александр Сергеевич Пушкин ўз асарларини фақат рус халқига эмас, балки бутун жаҳон халқларига мерос қолдирди.

Севимли шоирамиз Зулфия ўта нозик нафосат билан таржима қилган Пушкиннинг бир шеъридаги қуйидаги мисралар қалбларимизда ҳамон жаранглаб туради:

*Эсимдадир ажиб дам ҳали:
Кўз олдимда бўлдинг намоён,
Пок гўзаллик даҳоси каби,
Бир лаҳзалик хаёл, тушисмон.*

Дарҳақиқат, «пок гўзаллик даҳоси» – Пушкин ижодининг умри безаволдир, боқийдир.

Ушбу китобни нашрга тайёрлаш жараёнида А.С. Пушкиннинг 1955 йилда ўзбек тилида чоп этилган IV томлик «Танланган асарлар»идан ҳамда рус тилидаги сўнгги академик нашрининг V–VI томларидан фойдаланилди (Ленинград, «Наука», 1978).

Анвар Шер

МАРҲУМ
ИВАН ПЕТРОВИЧ
БЕЛКИН
ҚИССАЛАРИ

Ғростакова хоним
Отахоним у ёшмиданок тафрижа
жуда ҳам қизикаф эди.
Митрофанов менга портди.
Скопчин.
Недоросл.

НОШИРДАН

И.П. Белкиннинг китобхонларга ҳозир тақдим этилаётган қиссаларини нашр этишга киришар эканмиз, бунга марҳум муаллифнинг ҳеч бўлмаганда қискагина таржимаи ҳолини илова қилмоқчи ва шу билан ватан адабиёти ҳаваскорларининг ҳаққоний талабига жавоб бермоқчи бўлдик. Шу муносабат билан биз Иван Петрович Белкиннинг энг яқин қариндоши ҳамда ворисаси Марья Алексеева Трафилинага мурожаат қилдик. Бироқ бахтга қарши, Белкин ҳақида Трафилина ҳеч қандай маълумот бериш имкониятига эга эмас экан, чунки у марҳумни, умуман танимас эди. Трафилина бу масала юзасидан бир мўътабар кишига, Иван Петровичнинг содиқ дўстига мурожаат қилишимизни маслаҳат берди. Биз бу маслаҳатга амал қилдик ва юборган мактубимизга куйидаги кўнгилдагидек жавобни олдик. Бу жавоб олижаноб фикрлар ҳамда самимий дўстликнинг қимматли ёдгори, шу билан бирга, мукамал биографик маълумот сифатида ҳеч қандай ўзгариш ва изоҳ киритмай чоп этамиз.

Муҳтарам жаноб ***!

Шу ойнинг ўн бешидида ёзган муборак мактубингизни, йигирма учинчида олиш шарафига муваффақ бўлдим. Мактубингизда менинг собиқ самимий дўстим, қўрғоним ёнидаги кўшним Иван Петрович Белкиннинг туғилган ва ўлган вақти, машғулотли, оилавий шароити ва феъл-атвори ҳақида муфассал маълумот олишни орзу этибсиз. Муҳтарам жаноб, сизнинг бу орзуингизни жону дилим билан адо этман ва унинг гапларидан, шунингдек, шахсан кузатишларимдан хотирамда муҳрланиб қолган барча маълумотларни сизга юбораман.

Иван Петрович Белкин 1789 йилда Горюхино қишлоғида виждонли, покдомон ва олижаноб ота-онадан туғилди. Унинг марҳум отаси, майор Пётр Иванович Белкин Трафилинлар хонадонининг қизи Пелагея Гавриловнага уйланганди. У бой эмас, ўртаҳол бўлиб, хўжалик

ишларининг кўзини биладиган одам эди. У кишининг ўғли бошланғич маълумотни қишлоқ руҳонийсидан олди. Ўзининг мутолаага, рус адабиётига бўлган ҳаваси учун ўша мўътабар кишидан миннатдор бўлса керак. 1815 йилда у пиёда Егер полкига хизматга кирди (аниқ санаси ёдимда йўқ), ўша полкда то 1823 йилгача хизмат қилди. Ота-онасининг вафоти деярли бир вақтга тўғри келиши уни истеъфога чиқиб, Горюхино қишлоғига, ўз мулкига қайтишга мажбур этди.

Иван Петрович мулкани идора қилишга киришиб, ўзининг тажрибасизлиги ва юмшоқ кўнгиллилиги орқасидан отаси ўрнатган қатъий интизомни бўшаштириб, тез орада хўжаликни оғир аҳволга солиб қўйди. У ўз ишига пишиқ, эпчил оқсоқолни ишдан бўшатиб (деҳқонлар одатдагидек ундан норози эдилар), эртақларни бошлаб айтиши билан ишонч қозонган калитдор кампирга қишлоқни бошқаришни топширди. Бу тентак кампир йигирма беш сўмликдан, эллик сўмликни бир умр фарқлай олмасди; у ҳамма деҳқонларнинг фарзандларини чўқинтиргани сабабли, деҳқонлар ундан сира хайқишмасди. Деҳқонлар сайлаган бу оқсоқол уларнинг ёнини олиб, фирибгарлик қилдики, Иван Петрович текинга ишлаб беришни бекор қилиб, ўртача ўлпонлар тўловини жорий этишга мажбур бўлди, бироқ шунда ҳам деҳқонлар унинг бўшлигидан фойдаланиб, биринчи йили енгиллик берилишини сўрашди, кейинги йилларда эса ўлпоннинг учдан икки қисмидан ортиқроғини ёнғоқ, брусника ва шунга ўхшаш мевалар билан тўлашди.

Иван Петровичнинг марҳум отасига дўст эканлигим сабабли, ўғлига маслаҳат беришни ўз бурчим деб билдим ва қўлдан бой берилган аввалги тартибни ўрнатишга ёрдамлашмоқчи бўлдим. Шунинг учун бир кун унинг кўрғонига бориб, хўжалик дафттарини талаб қилдим, фирибгар оқсоқолни чақиртириб, Иван Петрович ҳузурида хўжалик дафттарини синчиклаб текшира бошладим. Дастлаб ёш хўжайин катта иштиёқ ва қунт билан мени эшитди. Бироқ ҳисобларга қараганда, сўнгги икки йил ичида деҳқонлар кўпайиб, парранда ва уй ҳайвонлари камайиб кетганини кўрган Иван Петрович, дастлабки маълумотлар билан кифояланиб, бошқа гапимга қулоқ солмай қўйди. Зўр бериб текширишим ва қаттиқ сўроқлар қилишим натижасида фирибгар оқсоқолни гангитиб қўйиб, нафасини ичига тушириб юборган вақтимда, Иван Петровичнинг курсида ўтирган ҳолатда хуррак отаётганини эшитиб, роса таъбим тирриқ бўлди. Шундан кейин, унинг хўжалик ишларига аралашини бутунлай йиғиштирдим ва уларнинг барчасини Худонинг ихтиёрига топширдим.

Аммо бу ишлар бизнинг дўстона муносабатимизга асло путур етказмади, чунки мен барча ёш зодагонларимизга хос унинг бўшлигига ва ўлгудек ношудлигига афсуслансам-да, Иван Петровични чин кўнглимдан яхши кўрардим; шу қадар беозор ҳамда виждонли йигитни севмай бўлмасди. Иван Петрович ҳам кексалигимни ҳурмат қилар ва менга ихлоси зўр эди. Одатимиз, фикримиз ва феъл-атворимизнинг ўхшашлигига қарамай, у то умрининг охиригача оддий суҳбатларимни тақдирлаб, деярли ҳар куни мен билан кўришарди.

Иван Петрович ўтамиёна, осуда ҳаёт кечирар, исрофгарчиликка йўл қўймасди. Мен унинг маст бўлганини ҳечам кўрмаганман (бундай ҳолат биз томонларда мўъжиза саналиши аниқ); унинг хотин-қизларга иштиёқи жуда баланд, лекин ўзи қиздек уятчанг эди¹.

Мактубингизда кўрсатилган қиссалардан ташқари, Иван Петрович талайгина қўлёмалар ҳам қолдирган. Бу қўлёмаларнинг бир қисми менда сақланади, бир қисмини эса Иван Петровичнинг калитдори турли рўзгор ишларига ишлатиб юборган. Шундай қилиб, ўтган қишда калитдор аёл яшайдиган хоналарнинг барча деразаларига Иван Петрович ёзиб тугатмаган романининг биринчи қисми ёпиштирилган эди. Номи зикр этилган қиссалар унинг дастлабки тажрибаси бўлса керак. Иван Петровичнинг айтишича, ўша асарларнинг кўпчилиги ҳақиқат бўлиб, уларни турли одамлардан эшитган экан. Аммо асарлардаги исмларнинг деярли барчасини Иван Петровичнинг ўзи қўйган. Қишлоқларнинг номи эса, атрофимиздаги жойларнинг атамаси бўлиб, қиссаларидан аллақайси бир ерида менинг қишлоғим ҳам тилга олинган. Булар қандайдир ёмон ният билан эмас, балки тасаввур доирасининг торлигидан келиб чиққан.

Иван Петрович 1828 йилнинг кузида безгак билан оғриди, бу касал иситмага айланиб кетди, энг оғир касалликлар, жумладан, сил ва шунга ўхшашларни даволашда моҳир бўлган маҳаллий табибимизнинг катта ғайрат кўрсатишига қарамай, Иван Петрович вафот этди. У 30 ёшда менинг қўлимда жон берди ва Горюхино қишлоғининг черковига, ота-онасининг ёнига дафн этилди.

Иван Петрович ўрта бўйли, кўк кўз, малла соч, қиррабурун, оппоқ, қотма киши эди.

Мухтарам жаноб, марҳум кўшним ва дўстимнинг ҳаёти, машғулотли, феъл-атвори ҳамда қиёфасини хотирлай олганларим мана шулар ҳолос.

¹ Бир латифа бор, уни ортиқча ҳисоблаб нашр этаймиз, аммо китобхонни ишонтириб айтамикки, унда Иван Петрович Белкиннинг хотирасига доғ туширадиган ҳеч гап йўқ.

Борди-ю, мактубимдан бирор нарса учун фойдаланмоқчи бўлсангиз, исмимни тилга олмаслигингизни ўтиниб сўрайман; гарчи ўзим ёзувчиларни ҳурмат қилсам ва севсам-да, аммо ёзувчилик ишига аралашини ортиқча ҳам ёшимга тўғри келмайди, деб ҳисоблайман. Самимий эҳтиром билан,

*1830 йил, 16 ноябрь,
Ненародов қишлоғи*

Муаллифнинг ҳурматли дўстининг истагини ҳисобга олиб, бизга юборган маълумоти учун катта ташаккур билдирамиз ва китобхонлар унинг самимийлиги ва олижаноблигини албатта тақдирлайдилар, деб ишонамиз.

А. П.

ЎҚ

*Биз отишдик.
Баратинский¹*

*Мен уни дуэлдаги ҳақимга кўра
отиб ташлашга қасамёд этдим
(ўқ узиш навбати менда қолди).
Лашкаргоҳдаги кеча²дан*

I

Биз қишлоқда турган эдик. Армия офицерининг ҳаёти маълум. Эргалаб таълим, манеж³. Полк қўмондони ёки яхудийнинг ковокхонасида тушлик; кечкурун пунш⁴ ичиш ва қартабозлик. Манежда биронта ишрат уйи, биронта қаллиқ йўқ эди; биз бир-биримизникида тўпланардик ва унда ўз мундирларимиздан бўлак ҳеч нарса кўрмасдик.

Улфатимиз ичида ҳарбий бўлмаган фақат бир киши бор эди. Унинг ёши ўттиз бешларда бўлиб, катта деб биз уни ҳурмат қилардик. Кўпни кўрганлиги билан у биздан анча устун турарди; бунинг устига унинг доим маъюслиги, қайсар табиати ва аччиқ тили биз ёшларнинг онгимизга қаттиқ таъсир қилдиарди. Унинг ҳаёти ғалати бир тарзда бўлиб, ўзи русга ўхшар, лекин ажнабий исмда эди. Бир вақтлар у гусарликда хизмат қилиб, яхшигина кун кечирган; унинг хизматдан чиқиши ва бу пасткам қишлоққа кўчиб келиб ҳам фақирлик, ҳам исрофгарчиликда кун кечириши сабабларини ҳеч ким билмасди: эски кора калта чакмон кийиб яёв юарди, аммо полкимиздаги ҳамма офицерлар учун дастурхони ёзиқ эди. Хизматдан бўшаган аскар пиширадиган унинг тушлиги икки ёки уч хил, аммо шампан виноси ариқ бўлиб оқарди. Унинг бойлигини ҳам, даромадини ҳам ҳеч ким билмас, бу ҳақда сўрашга унчамунчаси журъат этолмасди. Унда кўпроқ ҳарбий ишга доир китоблар ва романлар бўларди. Бу китобларни жон деб ўқигани берар ва ҳеч қачон сўраб олмас; шунингдек, бировдан олган китобини ҳам ҳеч қачон эгасига қайтариб бермасди. Унинг муҳим машғулоти тўппонча отишдан

¹ *Баратинский Е.А.* – Пушкин замонасининг атоқли шоири.

² Пушкин замонасининг машҳур адиби – декабрист А.А. Бестужев-Марлинскийнинг асари.

³ *Манеж* – от ўргатиладиган ёки чавандозлар ҳамда отлик аскарлар машқ қиладиган атрофи ўралган жой ёки бино.

⁴ *Пунш* – шакар, сув ва мева шираси қўшиб қайнатиладиган спиртли ичимлик.

иборат эди, уйининг деворлари илма-тешик бўлиб кетганлигидан асаларининг уясига ўхшарди. У турадиган кулбанинг ягона беагаи жуда кўп хилма-хил тўппончалар эди. Отиш ишида у ниҳоятда ажойиб санъатга эришганди. Агар кишининг бошига нок кўйиб, ўқ билан уриб учириб юбормоқчи бўлса, полкимизда биронтаси иккиланмасдан бошини тутарди. Биз кўпинча дуэль тўғрисида сўзлашардик; Сельвио (уни шундай деб атаётган) ҳеч қачон гапга аралашмас эди. Дуэлга чиққанмисиз деб сўрасак, у қуруққина қилиб, чиққанман дер, аммо муфассал айтиб бермасди. Бундай сўроқлар унга ёқмаслиги кўриниб турарди. Биз, бу одам ўзининг даҳшатли санъати билан бировнинг бошини еган бўлса керак, деб гумон қилардик. Ҳарқалай, унда қўрқоқликдан асар бор деб хаёлимизга ҳам келмас эди. Шундай кишилар борки, ёлғиз ташқи кўринишининг ўзи бундай шубҳаларга йўл қўймайди. Тасодифий бир ҳодиса барчамизни ҳайрон қолдирди.

Бир кун бизнинг офицерлардан ўн киши Сельвионикада тушлик қилди. Ичиш одатдагича бўлди, яъни жуда кўп ичилди, тушликдан сўнг биз уй эгасининг ўйинга қўшилишини сўрадик. У анчагача унамади, чунки жуда кам ўйнади; ниҳоят ўртага эллик сўм қўйди ва ўтириб қарта суза бошлади. Биз уни ўраб олдик, ўйин қизиқ кетди. Ўйин чоғида жим ўтириш Сельвионинг одати эди, ҳеч вақт сўз талашмас ва изоҳ бермасди. Агар гардкамчи нотўғри санаб қўйса, у дарров камини тўлар ёки ортиғини ёзиб қўяр эди. Биз буни билардик, шунинг учун унинг ўйинни ўз билганича бошқаришига ҳалал бермасдик. Орамизда, яқинда бизга ўтказилган бир офицер бор эди. У ўйин устида, паришонхотирлигидан нотўғри ҳисоб қилиб қўйди. Сельвио бўрни олиб ўз одатига ҳисобни тўғрилаб ёзиб қўйди. Офицер уни янглишган деб ўйлаб изоҳлай кетди. Сельвио индамай қарта сузаверди. Офицер бетоқат бўлиб, чўткани олди-да, назарида нотўғри кўринган рақамларни ўчириб ташлади. Сельвио бўрни олиб, яна ёзиб қўйди. Вино, ўйин ва ўртоқларининг қулишидан қизишиб кетган офицер, ўзини қаттиқ таҳқирланган деб санади ва аччиғланиб столдаги мис шамдонни олиб Сельвиога отди, у андак чап бериб қолди. Биз довдираб қолдик. Сельвио ўрнидан туриб, ғазабидан оқарган ва кўзлари чарақлаган ҳолда «Мухтарам жаноб, марҳамат қилиб чиқинг ва Худога шукр қилинг, бу ҳодиса менинг уйимда бўлди» деди.

Биз, бунинг оқибати ёмон бўлишига шубҳа қилмасдик ва янги ўртоғимизни ўлди, деб ҳисобладик. Офицер, ўйинчи афандининг таҳқирлагани учун истаган чоғда жавоб беришига тайёрман деди-да, чиқиб кетди. Ўйин яна бир неча дақиқа давом этди; лекин уй эгаси-

нинг ноилож ўйнаётганини сезиб, биз бирин-кетин турдик ва тез орада у офицернинг иш ўрни бўш қолишини сўзлашиб уй-уйимизга тарқалишдик.

Эртасига биз манежда, бечора поручик тирикмикан, деб турган эдики, унинг ўзи келиб қолди; шу саволни ўзига бердик. У, ҳали Сельвио тўғрисида ҳеч қандай хабар эшитганим йўқ, деб жавоб берди. Бу ҳол бизни ҳайратга солди. Биз Сельвионикига бордик, уни ҳовлида, дарвозага ёпиштирилган қартанинг тузига устма-уст ўқ узаётганини кўрдик. У бизни одатдагича қабул қилди, кечаги ходиса тўғрисида бир сўз ҳам демади. Уч кун ўтди, поручик ҳали ҳам тирик эди. Биз ажабланиб, «Наҳотки Сельвио дуэлга чиқмаса?» деб бир-биримиздан сўрардик. Сельвио дуэлга чиқмади. У оддийгина изоҳ билан қаноатланди ва ярашиб кетди.

Бу эса Сельвиога нисбатан ёшларда ёмон фикр туғдирди. Одатда одамгарчиликнинг энг юқори фазилати ботирликда ва турли нуқсонларни кечиришда, деб билган ёшлар жасорат кўрсатмасликни ҳечам кечирмайдилар. Шундай бўлса-да, бора-бора ҳаммаси унутилиб кетди ва Сельвионинг аввалги обрўси ўз ўрнига тушди.

Энди унга ёлғиз мен яқинлаша олмадим. Табиатан романтик бир тасаввурга эга бўлганимдан, ҳаёти сирли туюлган ва қандайдир ғаройиб бир қиссанинг қахрамони бўлиб кўринган бу одамга аввало, ҳаммадан кўра менда ихлос кучли эди. У мени севарди ва суҳбатда одатдаги қаттиқ сўзларини бир ёққа қўйиб, турли нарсалар ҳақида мен билан дилкаш ва ёқимли гаплашарди. Аммо ўша кечадаги кўнгилсиз воқеадан сўнг унинг обрўси тўкилди ва ўз айби билан обрўсини яна кўтармади, деган бир фикр менинг бошимдан кетмасди ва у билан илгаригидек муомалада бўлишимга ҳалал берарди; юзига қарагани уялардим. Сельвио жуда ақлли ва тажрибали бўлганидан менинг кайфиятимни ва бунинг сабабини пайқар эди. Бу ҳол уни ранжитарди; мен билан шу ҳақда сўзлашмоқчи бўлганини бир-икки марта сезиб қолдим, аммо мен бундай вақтларда чап бердим; Сельвио ҳам мендан ўзини тортди. Шундан кейин у билан ўртоқларим орасида кўришадиган бўлдим ва ўзаро очиқ суҳбатларимиз тўхтади.

Пойтахтнинг паришонхотир аҳолиси, қишлоқ ёки шаҳарчаларнинг аҳолиларига яхши маълум бўлган кўп таассуротдан, масалан, почта келадиган кунни кутишдан хабарсиздир: сешанба ва жума кунлари бизнинг полк девонхонаси офицерлар билан тўларди: биров пул, биров мактуб, биров газета кутарди. Одатда пакетлар шу ернинг ўзида очилиб, янгилеклар айтилар, девонхона бундай вақтда жуда гавжум ва ғовур-ғовур бўларди. Сельвиога ҳам мактуб бизнинг полк орқали ке-

ларди. Шунинг учун, у ҳам одатда шу ерда бўларди. Кунлардан бир кун унга бир қоғоз халта бердилар, у ғоятда сабрсизлик билан мактубни очди. Мактубга қараркан, кўзлари чарақлаб кетди. Ҳар қайсиси ўз мактубига тикилган офицерлар ҳеч нарсани пайқамадилар. «Жаноблар, – деди Сельвио, – мен дарҳол кетишим керак; бугун кечаси жўнайман; умид қиламанки, сизлар уйимда сўнгги марта меҳмон бўлишни рад эт-массизлар. Мен сизни ҳам кутаман, – деб давом этди у менга қараб, – албатта келинг». Шундай деб, у шошилиб чиқиб кетди; биз Сельвионикига тўпланмоқчи бўлиб тарқалдик.

Мен тайинланган вақтда Сельвионикига келсам, бутун полк офицерлари деярли шу ерда экан. Унинг ҳамма нарсаси тугилган, илматешик бўлиб кетган деворлар яланғоч эди. Биз стол атрофига ўтирдик, уй эгасининг кайфияти жойида эди, кўп ўтмасдан унинг хурсандлиги ҳаммамизга таъсир қилди; ҳар онда шишалар пақиллаб очилар, бордоқлар кўпикланар, тинмай вишиллаб турарди, биз эса кетувчига зўр бериб оқ йўл ва саодат тилардик. Кечаси алламаҳалда стол атрофидан турдик. Фуражкаларни олаётганимизда, Сельвио ҳамма билан хайрлашди, чиқиб кетаётганимда қўлимдан ушлаб тўхтатди ва: «Сиз билан сўзлашмоқчиман» деди астагина. Мен қолдим.

Меҳмонлар кетишди; иккимиз қолдик, индамасдан чубук тортиб ўтирдик. Сельвио паришонҳол, унинг хушчақчақлигидан асар ҳам қолмаган эди. Ўзи маъюс, ранги оқарган, кўзлари чарақлар, бу ҳолат оғзидан чиқаётган куюқ тутун билан қўшилиб, уни шайтонга ўхшатиб қўйганди. Бир неча дақиқа ўтгач Сельвио жимликни бузиб:

– Балки биз бундан сўнг ҳеч қачон кўришмасмиз, – деди, – жудолик олдидан, мен сиз билан гаплашмоқчиман. Бошқаларнинг фикрига унча эътибор қилмаслигимни, балки сезгандирсиз; аммо сизни севаман, шунинг учун кўнглингизда нотўғри фикр қолдириш, менга оғир.

У тўхтади ва тутаб бўлган чубуғига тамаки тўлдира бошлади; мен ерга қараб, жим ўтиравердим.

– Ўша бадмаст телба Р.дан қасос олмаганим, – деб давом этди у, – сизга ғалати туюлгандир. Сиз ишонингки, қурол танлаш ҳукуки менда бўлганидан, унинг ҳаёти менинг қўлимда, меники эса деярли хавфсиз эди; ўзимни тийишимни фақат олижаноблигимдан деб айтишим мумкин, аммо ёлғон гапиришни истамайман. Агар мен ўз ҳаётимни бутунлай таҳликада қолдирмай Р.ни жазолаёлсам эди, у ҳолда мен уни ҳеч ҳам кечирмасдим.

Мен ҳайрон бўлиб Сельвиога қарадим. Унинг бу гапи мени хижолатда қолдирди. Сельвио сўзини давом эттирди.

– Худди шундай: ўзимни ўлимга маҳкум этишга ҳақим йўқ. Олти йил аввал мен бировдан тарсаки еганман, ўша душманам ҳали тиррик.

Мен жуда қизиқсиниб қолдим. «Сиз у билан дуэлга чиқмадингизми? Шароит сизни ажратиб юборган бўлса керак?» дедим.

– Мен у билан дуэлга чиқдим, – деб жавоб берди Сельвио, – мана ўшандан қолган хотира.

Сельвио ўрнидан турди ва заррин попукли (французлар *bonnet de police*¹ дейдиган) қизил шапкани олиб, бошига кийди. Ўқ пешанадан тўрт энлик юқоридан тешиб ўтганди.

– Мени гусар полкида хизмат қилганимни биласиз, – деб давом этди Сельвио. – Фёлим сизга маълум: мен доим устун бўлишга одатланмаган, бу ёшлигимдан қолган мендаги бир дард. Бизнинг замонамизда жанжалкашлик урф эди: мен армияда биринчи жанжалкаш эдим. Биз пиёнисталик билан мақтанардик, мен ичишда Денис Давидов² мадҳ этган машҳур Бурцовни ҳам қочирардим. Бизнинг полкда деярли ҳар дақиқада дуэль бўлиб турар, мен ҳаммасида ё гувоҳ ёки иштирокчи бўлардим. Ўртоқларим мени ҳурмат қилишар, тез-тез ўзгариб турувчи полк кўмондонлари эса менга туганмас бир бало, деб қарардилар.

Мен хотиржам (ёки безовта) шуҳратимдан завқланардим. Шу вақтда, бизнинг полкка бадавлат ва аслзода оилага мансуб бир йигит (исмини айтмайман) келди. Умримда бундай ажойиб, бахтиёр кишини кўрмаган эдим! Ёш, ақлли, гўзал, энг хушчақчақ, жасорат кўрсатишда энг бепарво, донгдор, ўзи саноғини билмайдиган ва ҳеч қачон тугамайдиган пулдор одамни кўз олдингизга келтиринг ҳамда унинг бизда қандай таъсир этишини бир тасаввур қилинг. Менинг устунлигимга раҳна етди. У менинг доврўғимни эшитиб, дўст бўлиш йўлини излади; бироқ мен уни совуқ қарши олдим, у бўлса ҳеч бир таассуф билдирмай олдимдан кетди. Мен уни жуда ёмон кўриб қолдим. Унинг полкдаги ва аёллар орасидаги муваффақиятлари мени қаттиқ ғазаблантирарди. Мен у билан жанжаллашгани баҳона ахтара бошладим; ҳажвий шеърларимга у ҳам шеър билан жавоб берарди, унинг шеърлари доим қутилмаган ва меникидан ўткир, албатта жуда қизиқ бўларди. У ҳазиллашарди, мен эса аччиғланардим. Ниҳоят, бир куни поляк зодагонининг уйда бўлган базмда мен унинг бутун хонимлар диққатини, айниқса, мен билан муносабатда бўлмиш уй бекасининг

¹ Полиция қалпоғи.

² Денис Давидов – шоир.

назар-диққатини жалб этганини кўриб, қулоғига ярамас бир гап айтдим. У тутақиб кетди ва бир шапалоқ урди. Биз қиличларни қўлга олган эдик, хонимлар хушларидан кетиб йиқилишди; бизни ажратдилар, ўша кечанинг ўзидаёқ биз дуэлга чиқдик.

Тонг пайти эди. Мен уч секундантим¹ билан тайинланган жойда ниҳоятда қаттиқ бетоқат бўлиб душманимни кутардим. Баҳор куёши кўтарилиб, ҳавони қизита бошлаган пайт. Мен уни узоқдан кўрдим. У мундир кийган ва қилич таққан бўлиб, бир секундант билан бирга пиёда келарди. Биз у келаётган томонга юрдик. У фуражқаси тўла гилосни қўлида тутган ҳолда яқинлашди. Секундантлар бизга ўн икки одим ўлчаб бердилар. Мен биринчи бўлиб ўқ узишим керак эди. Аммо мен ғазабдан шу қадар ҳаяжонланган эдимки, нишонни тўғри олишимга ишонмасдим, ўзимни босиб олиш учун биринчи бўлиб ўқ узиш ҳуқуқини унга бердим; душманим рози бўлмади. Чек ташлашга қарор қилдик: биринчи рақам унга, абадий бахтиёр кишига чиқди. У нишонга олиб отди, ўқ фуражқамни тешиб ўтди. Навбат менга келди. Ниҳоят, унинг ҳаёти менинг қўлимда эди; мен андак безовталиқ аломати кидириб, унга диққат билан қарадим... у тўппончанинг қаршисида туриб, пишган гилосларни фуражқасидан танлаб олиб, оғзига солар ва данагини тупуриб ташларди, данак учиб келиб оёғимнинг тагига тушарди, унинг бепарволиги ғазабимни ошириб юборди. Ўз ҳаётини қадрламаган бир кишини ўлдиришдан менга нима фойда деб ўйладим. Бошимга ёвуз бир фикр келди. Тўппончани туширдим. – Сиз, афтидан энди ўлиш ниятида эмассиз, – дедим унга, – марҳамат қилиб нонуштангизни қилинг; сизга халал беришни истамайман... «Сиз зиғирча ҳам халал бермайсиз, – деб эътироз билдирди у, – марҳамат қилиб отаберинг, тагин ўзингиз биласиз: отиш навбати сизники, мен ҳамиша сизнинг хизматингизга тайёрман». Мен гувоҳларга бугун отмаслигимни билдирдим ва шу билан дуэль тугади.

Мен хизматдан бўшаб, шу жойга келдим. Ўшандан бери ўч олиш тўғрисида ўйламаган куним бўлмади. Энди мен кутган вақт етиб келди...

Сельвио эрталаб келган мактубни чўнтагидан олди ва менга узатди. Кимдир (унинг гумаштаси бўлса керак) Москвадан мактуб ёзиб, *машхур зот* тез орада ёш ва гўзал қизга уйланишини билдирган эди.

– Сиз бу *машхур зотнинг* ким эканини пайқагандирсиз, – деди Сельвио, – Москвага бораман. Хўш қани кўрай-чи, тўйида ҳам, бир вақтлар гилос еб туриб, ўлим кутгандек бепарво турармикан!

¹ Дуэлда вакил сифатида қатнашувчи шахс.

Шундай деб, Сельвио ўрнидан турди, фуражкасини ерга бир уриб, худди кафасдаги йўлбарсдек уй ичида у ёқдан-бу ёққа юрди. Мен кимир этмай туриб унинг гапига қулоқ солдим. Бир-бирига зид ғалати хислар мени безовта қиларди.

Хизматкор кириб, арава қўшилганини айтди. Сельвио қўлимни қаттиқ сиқди ва биз ўпишиб хайрлашдик. У икки жомадон қўйилган аравага ўтирди, бирига тўппончалар, иккинчисига шахсий буюмлари жойланган эди. Биз яна хайрлашдик. Шундан кейин отлар шамолдек елиб кетди.

II

Бир неча йил ўтди, оилавий шароит мени Н. уездининг нообод бир қишлоғига кўчишга мажбур этди. Хўжалик ишлари билан машғул бўлганимда ҳам, илгариги сертўполон ва бепарво ўтадиган ҳаётимни кўмсаб, секингина ух тортиб кўярдим. Мен учун энг қийини куз ва қиш кечаларини танҳоликда ўтказиш эди. Тушлик вақтигача оксоқол билан гаплашиб, иш билан у ёқ-бу ёққа бориб ёки хўжаликни айланиб бир қадар ўзимни овутиб юардим, аммо қоронғи туша бошладим, тоқатим тоқ бўлиб, ўзимни қаерга қўйишни билмай қолардим. Жавонларнинг остидан ва омборхонадан топиб олган бир неча китобни ўқийвериб ёдлаб ҳам олдим. Омборчи аёл Криловна билган ҳамма эртақларни кўп мартадан эшитдим; аёлларнинг кўшиқлари мени зериктирадиган бўлиб қолди. Унча ширин бўлмаган шаробдан ичишга тушган эдим, бошимни оғритди; тўғриси айтганда, *гам чекиб* пиёниста бўлиб қолишдан, яъни, уездимизда нусхаси кўп учрайдиган бадмастлардан бири бўлиб қолишдан кўрқдим. Сухбатининг кўпроғи ҳикичоқ ва ух тортишдан иборат бўлган икки ё уч бадмастдан бошқа атрофимда яқин кўшни йўқ эди... Улар билан бирга бўлишдан кўра танҳолик афзал эди.

Мендан тўрт чақирим нарида, граф хоним Б.га қарашли катта бир мулк бор эди, аммо унда фақат иш бошқарувчи яшарди, граф хоним эса ўзининг мулкига фақат бир марта, эрга теккан йили келган, ўшанда ҳам бир ойдан ортиқ турмаганди. Танҳоликда ўтаётган ҳаётимнинг иккинчи баҳорида граф хоним эри билан ёзни ўз қишлоғида ўтказар эмиш, деган гап тарқалди. Дарҳақиқат улар июль ойининг бошида келишди.

Бадавлат кўшинининг келиши қишлоқ аҳолиси учун муҳим бир даврдир. Зодагонлар ва уларнинг хизматкорлари бундай ходиса тўғрисида икки ой олдин ва уч йил кейин ҳам сўзлаб юрадилар. МЕНГА келганда, очиқ айтаманки, ёш ва гўзал хонимнинг келиш хабари

менга қаттиқ таъсир қилди; сабрим тугаб, кўришга шошилдим, шунинг учун ҳам у келган ҳафта якшанба куни тушдан кейин, зоти олийларига яқин қўшни ва итоатли қул сифатида ўзимни танитмоқ учун қишлоғига йўл олдим.

Хизматкор мени граф кабинетига бошлаб кирди, ўзи эса келганимни билдириш учун кетди. Данғиллама хона турли-туман безаклар билан ясатилганди; деворлар ёнида китоб тўла жавонлар, ҳар қайсисининг устига бронза ҳайкал кўйилган эди. Мармар печь устида қатта ойна турар, полга яшил мовут қоқилган ва гиламлар солинганди. Ўз фақир масканимда безак кўришдан холи бўлиб, кўпдан бери ўзгаларнинг давлатини кўрмаганим учун чўчиб, узоқ вилоятдан арзга келган ва министрнинг чиқишини кутган кишидек, қандайдир ҳаяжон билан кутдим... Эшиклар очилиб, ўттиз икки ёшлардаги чиройли бир киши чикди. Граф очиқ чехра ва хуш мулозамат билан менга яқинлашди; мен тетикланишга ҳаракат қилиб, ўзимни танитмоқчи бўлган эдимки, у мендан олдин гап бошлади. Биз ўтирдик. Унинг эркин ва назокат билан гапириши доводиришимни тез орада тарқатди; мен ўзимнинг одатдаги ҳолимга кира бошлаган эдимки, бирдан граф хоним кириб қолди, аввалгидан баттар доводираб қолдим. У ҳақиқатан ҳам жуда гўзал эди. Граф унга мени таништирди; мен бетакаллуф кўринишни истардим, аммо ўзимни хотиржам тутишга уринганим сайин, баттар ноқулай аҳволга тушаётгандек эдим. Улар мени яхши қўшни ҳисоблаб, ширин муомала қилиб, ўзимни тутиб олишим ва янги танишувга кўникишим учун ўзаро сўзлашдилар. Бу орада мен у ёқдан-бу ёққа юриб, китобларни ва суратларни томоша қилдим. Мен суратларга кўп ҳам тушунавермайман, аммо булардан биттаси диққатимни жалб этди. Бу сурат Швейцариянинг бир манзарасини тасвир этарди; аммо мени ундаги санъат эмас, суратнинг бир жойи икки ўқ билан тешилгани қизиқтирарди. «Қандай яхши отилибди-я!» дедим графга қараб. «Ҳа, – деб жавоб берди у, – жуда яхши отилган. Хўш, сиз яхши ота оласизми?» деб давом этди у. «Тузуккина отаман» дедим, гап ниҳоят менга яқин мавзуга кўчганига қувониб. – Ўзимга маълум тўппончада ўттиз қадам наридан қартани ура оламан. – «Ростдан-а? – деди граф хоним жуда эътибор бериб, сен-чи азизим, ўттиз қадам наридан қартани ура оласанми?» – Вақти келганда синаб кўрамиз, – деди граф, – бир вақтлар яхши отардим; лекин мана тўрт йилдирки, кўлимга тўппонча ушлаганим йўқ. «О, ундок бўлса, гаров бойлашаманки, зоти олийлари, йигирма қадамдан ҳам қартани уролмайсиз, чунки тўппончани кунда отиб туриш керак. Мен буни тажрибада кўрганман. Мен полкимиздаги энг яхши мерганлардан

бири хисобланардим. Бир куни тўппончамни тузатишга бериб, бир ой кўлимга тўппонча олмаган эдим, зоти олийлари, қандай ўйларкинлар? Кейин, дастлаб отганимда йигирма беш қадам жойдаги шишани нишонга олиб, тўрт марта устма-уст хато қилдим. Бизда ҳазилкаш, аскиячи бир ротмистр¹ бор эди, у менинг уролмаганимни кўриб: «Ука, шишага кўл кўтаролмайдиган бўлиб қолибсан» деб тегишди. Йўқ, зоти олийлари, машққа бепарво қараш ярамайди, бўлмаса, албатта унутилади. Мен кўрган энг яхши мерган ҳар куни машқ қиларди, жуда бўлмаганда тушликдан олдин уч марта отарди. Бу, унга бир қадах арокдек одат бўлиб қолган эди». Граф билан граф хоним сўзга киришиб кетганимдан хурсанд эдилар. «Мана шундай, зоти олийлари, баъзан шундай бўлардики, деворга пашша кўнганини кўриб қолса, сиз куляпсизми, граф хоним? Худо урсин, тўғри. Пашшани кўрса: Кузька, тўппончамни олиб кел, деб айтарди. Кузька ўқланган тўппончани келтирарди, у эса отиб, пашшани деворга ёпиштирарди». – «Таажжуб! – деди гарф. – Хўш, унинг исми нима эди?» – «Сельвио эди, зоти олийлари!» – «Сельвио? – деб қичқирди ўтирган жойидан сакраб туриб граф. – Сиз Сельвиони танийсизми?» – «Нега танитай, зоти олийлари, мен у билан дўст эдим; у бизнинг полкка худди ўзимизнинг оғайни-ўртоқдек қабул қилинганди; мана беш йилдирки, ундан умуман хабар йўқ. Зоти олийлари ҳам уни танир эканлар-да?» – «Танирдим, яхши танирдим. У сизга айтганмиди... Йўғ-э, айтмагандир: у сизга жуда қизиқ бир ходисани гапириб бермаганмиди?» – «Базмда қандайдир бир дайди урган шапалоқни айтмоқчимисиз, зоти олийлари?» – «У сизга ўша дайдининг исмини айтмаганмиди?» – «Йўқ, зоти олийлари, айтмаганди... Оҳ! зоти олийлари, – деб давом этдим, ҳақиқатни пайқаб қолиб, – афв этинг... Мен билмабман. Ўша сиз эдингизми?..» – «Мен ўша, – деди граф кайфияти бузилган ҳолда, – бу отилган сурат эса, бизнинг сўнгги учрашувимиз хотирасидир...» – «Оҳ азизим, – деди граф хоним, – Тангри ҳақи гапирма; эшитсам юрагимни ваҳима босади». – «Йўқ, – деб эътироз билдирди граф, – мен ҳаммасини айтиб бераман; мен унинг дўстини қандай хафа қилганимни-ку, билар экан, Сельвио ҳам мендан қандай ўч олганини майли, билиб қўйсин». Граф мен томонга суриб қўйган оромкурсига ўтириб, мароқ билан қуйидаги ҳикояни эшитдим.

«Бундан беш йил аввал уйландим, – асал ойини мен шу ерда, қишлоқда ўтказдим. Ҳаётимнинг энг яхши дамлари ва энг оғир хотираларидан бири ҳам мана шу ерда ўтди.

¹ *Ротмистр* – кавалерияда эскадрон командири.

Кунлардан бир кун биз иккимиз отда сайр қилиб юрардик; рафикам минган от негадир тисланиб, юрмай қолди; у кўрқиб отнинг жиловини менга бериб, ўзи уйга яёв кетди, мен олдинроқ келдим. Ҳовлида бир йўл аравасини кўрдим, менга номини билдирмай, аммо менда иши борлигини айтиб, иш хонамда бир одам кутиб ўтирганини билдиришди. Мен уйга кирдим ва қоронғида соқоллари ўсиб кетган бир одамни кўрдим; у шу ерда тош печь олдида турарди. Мен дурустроқ кўриш ҳаракатида унга яқинлашдим. «Сен, мени таний олмадингми, граф?» – деди титроқ товуш билан у. – Сельвио! – деб қичқирдим ва эътироф этаманки, сочларим бирдан тик бўлганини сездим. «Худди шундай! – деб давом этди у, – ўқ узиш навбати менда қолганди; тўппончамни бўшатгани келдим, тайёрмисан?» Унинг ён чўнтагидан тўппончаси кўриниб турарди. Мен икки қадам ўлчаб, рафикам келиб қолмасидан аввал тезроқ отишини илтимос қилиб, бурчакка бориб турдим. У пайсалга солди – чироқ сўради. Шам келтирдилар. Мен эшикларни беркитиб ичкарига ҳеч кимни киритмасликни буюрдим ва яна отишини илтимос қилдим. У тўппончани олиб, мўлжалга ола бошлади. Мен сонияларни санардим... Рафикамни ўйлардим... Даҳшатли онлар ортда қолди. Сельвио қўлини туширди. Тўппончамга ўқ ўрнига гилоснинг данаги солинмаганига афсусланаман... – деди у, – ўқ оғир. Менга ҳамон бу дуэль эмас, қотиллик бўлиб кўриняпти: мен қуролсиз одамни нишонга олишга ўрганмаганман. Қайтадан бошлайлик; чек ташлаймиз, кимга чиқса, ўша биринчи отади». Бошим айланиб кетди... Мен рози бўлмадим, шекилли... Ниҳоят, биз яна бир тўппончани ўқладик, чек ташладик. У, чекни бир пайтлар ўқим тешиб ўтган фуражқасига солди; менга яна биринчи рақам чиқди. Асло мен унутмайдиган бир истехзо билан у: «Граф, сен жуда ҳам бахтлисан!» деди. Мен ўзимга нима бўлганини ва у мени бу ишга қандай мажбур қилганини англолмай қолдим... лекин мен отдим, ўқ мана бу суратга тегди. (Граф бармоғи билан ўқ тешган суратни кўрсатди; унинг юзи оловдек кизарди; граф хонимнинг ранги кўйлагидан ҳам баттар оқариб кетди; мен таҳсин айтишдан ўзимни тутолмадим).

Мен отдим, – деб давом этди граф, – Тангрига шукрки, ўқим хато кетди; шунда Сельвио... (шу онда у, ҳақиқатан кўрқинчли эди) мени нишонга ола бошлади. Бирдан эшиклар очилди-да, Маша югуриб кирди ва чинкириб бўйнимга ўзини ташлади. Унинг келиши мени тетиклаштирди. – Севгилим – биз ҳазиллашаётимиз-ку, кўрмаяпсанми? – дедим унга. – Нега мунча кўрқиб кетдинг? Бор, бир бордоқ сув олиб кел; сени эски дўстим ва ўртоғим билан таништираман. – Маша

хамон ишонмасди. У хайбатли Сельвиога қараб: «Айтинг, эрим тўғри сўзлаяптими? – Икковингиз ростдан ҳам ҳазиллашяпсизми?» – деди. «У ҳамиша ҳазиллашади, граф хоним! – деб жавоб берди Сельвио: – Бир вақт ҳазиллашиб бир шапалоқ урган эди, яна ҳазиллашиб мана бу фуражкамга отиб тешиб қўйди, ҳозир ҳазил қилиб менга ўқ уздию, ўқи хато кетди, энди менинг ҳам ҳазиллашгим келиб қолди...» Шундай деб, унинг кўз ўнгида мени нишонга олмоқчи бўлди. Маша унинг оёғи остига ўзини ташлади. – Тур, Маша, уят! – деб қичқирдим ғазаб билан, – сиз эса, жаноб, бечора аёлни таҳқирлашдан тўхтайсизми, йўқми? Отасизми, йўқми? – дедим. – Отмайман, – деб жавоб берди Сельвио, – мен мамнунман, чунки сени гангиганингни, қўркканингни кўрдим; мен сени ўзимга қараб отишга мажбур этдим. Шу билан қаноатландим. Мени ёдингда тутасан. Сени ўз виждонингга топширдим, – деди. У чиқиб кетмоқчи бўлдию, аммо эшик олдида тўхтади ва ўқим тешган суратга қаради. Кейин кўзламасдан деярли суратга қараб бир ўқ уздида, чиқиб кетди. Хотиним хушидан кетиб ётарди, одамлар тўхтатишга журъат этолмасдан унга қўрқиб қарашарди. У эшикка чиқиб извошчини чақирибди ва мен эс-хушимни йиғиб олгунимча жўнаб кетибди».

Граф жим қолди. Шундай қилиб бир вақтлар бошланиши мени хайрон қолдирган қиссанинг охирини билиб олдим. У қаҳрамон билан мен бошқа учрашолмадим. Айтишларига қараганда, Сельвио – Александр Ипсилантининг¹ кўзғолони вақтида, этеристлар² тўдасига саркарда бўлган ва Скуляний³ ёнидаги урушда ҳалок бўлган экан.

¹ *А. Ипсиланти* (1792–1828). 1821 йилдаги Туркияга қарши курашган грек исёнчиларининг бошлиқларидан бири.

² *Этеристлар* – грек яширин этерий жамияти аъзолари, булар Греция мустақиллиги учун курашганлар.

³ *Скуляний* – Бессарабиянинг Прут дарёси бўйидаги шаҳарча.

БЎРОН

*Отлар ўтар тепадан,
Қалин қорларни босиб.
Тураб, ҳов ана эҳром
Ёлғиз қучоғин очиб.*

*Бирдан кўзгалар бўрон,
Қор изиллаб кўчади;
Чаналарнинг устида
Қора қарга учади.
Фигони: бу – шум хабар!
Изгир чана отлари,
Зўрға йўлини кўраб,
Тикка бўлган ёллари.*

Жуковский

1811 йилнинг охирида, биз учун унутилмас бир замонда ўзининг Ненарадово деган мулкида хуштабиат Гаврила Гаврилович яшарди. У меҳмондўстлиги ва кўнгли очиклиги билан бутун атрофга донг таратганди; қўни-қўшнилари емоқ, ичмоқ ва унинг рафикаси билан беш тийиндан қўйиб қарта ўйнамоқ, баъзилар эса уларнинг ўн етти ёшга кирган, қадди қомаги келишган, оппоққина қизлари Марья Гавриловани кўрмоқ учун дақиқа сайин уникага келишарди. У қиз сербисот бўлганидан, кўпчилик уни ўзлари ёхуд ўғиллари учун кўзлаб қўйишганди.

Марья Гавриловна француз романлари таъсирида тарбияланган ва шу туфайли бировга хуштор ҳам бўлганди. Унинг севган кишиси ўз қишлоғига таътил олиб келган йўқсил бир армия офицери эди. Йигит ҳам зўр эҳтирос билан севарди ва қизнинг ота-оналари уларнинг бир-бирларига кўнгил қўйганликларини сезиб қолиб, қизларига у йигит ҳақида, ҳатто хаёл қилишни ман этишганди. Йигитни эса ишдан бўшаган маъмурдан ҳам ёмонроқ қабул қилишарди. Бизнинг ошиқ-маъшукларимиз бир-бирларидан мактуб олишар ва ҳар куни қарағайзорда ёки кичкинагина эски бутхона ёнида кўришиб туришарди. У ерда улар бир-бирларини то ўлгунларича севишларига онт ичишар, тақдирларидан нолиб, турли фикр юритардилар. Шу қўйда бир-бирларига мактуб ёзиб, гаплашиб юриб, улар (бу мутлақ табиий нарса) қуйидаги фикрга келдилар: модомики биз бир-биримизсиз яшай олмас эканмиз ва бераҳм ота-оналаримизнинг ихтиёри, бизнинг бахтиёр

бўлишимизга монелик қилишаркан, у ҳолда биз уларнинг хоҳишларига бўйсунмасакмикан? Табиийки, бу фикр, аввал йигитнинг миясига келган бўлса, Марья Гавриловнанинг романтик тасаввурига ҳам бу жуда маъқул тушди.

Қиш кириб, уларнинг учрашувларига хотима берди. Аммо бир-бирларига мактуб ёзиш яна ҳам кучайди. Владимир Николаевич ҳар мактубида қизга, унга содиқ бўлиш, махфий равишда никоҳланиш ва бирмунча вақт бирор жойга яшириниш, кейин келиб ота-онасининг оёғига йиқилиш, ота-оналари эса, албатта, уларнинг қаҳрамонона ишлари ҳамда ошиқ-маъшуқларнинг бахтсизликларидан таъсирланиб, ҳеч шубҳасиз: «Болалар! Қучоғимизга келинглар», деяжаклар деб таъкидлар эди.

Марья Гавриловна анча вақтгача иккиланиб юрди, қочиш учун тузилган бир талай режалар рад этилди. Ниҳоят, у розилик берди. Тайин этилган кун у, кечки таомни емасдан, бош оғриғи баҳонаси билан ўз хонасидан чиқмаслиги керак эди. Марья Гаврилованинг хизматкор кизи ҳам бу тил бириктиришда иштирокчи эди. Улар бокқа чиқиб, боғнинг орқа томонида тайёр турган чанага ўтириб, Ненарадоводан беш чақирим наридаги Жадрино қишлоғига, тўғри черковга кириб боришлари керак эди, у ерда уларни Владимир кутиб турарди.

Белгиланган кундан бир кун олдин Марья Гавриловна туни билан ухламай чиқди. Баъзи буюмларини йиғиштирди, кийим-кечакларини тугди, нозик табиатли бир дугонасига ҳамда ота-онасига узундан-узун бир мактуб ёзди. Қиз улар билан энг таъсирли сўзлар ёзиб хайрлашар, ўзининг қилмишини муҳаббатнинг қайтариб бўлмас кучи билан изоҳларди. Мактубни, кадрли ота-онасининг оёқларига йиқилиш учун ижозат берилган вақтни умрининг энг қувончли лаҳзаси, деб ҳисоблаяжаги билан тугатди. Икки мактубнинг юзасига одобли ёзувлар ёзилган ва икки нафар ўртанган юракнинг сурати солинган Тула мухри билан муҳрлади-да, тонготар пайтида ўрнига ётди ва кўзи уйкуга кетди. Аммо уни кўрқинчли хаёллар дам ўтмай уйғотиб турарди. Унга гўё никоҳланишга жўнаб кетиш учун энди чанага ўтирай, деб турган пайтида отаси келиб ушлаб олиб, ғоятда тез қор устидан судраб югурармиш, қоп-қоронғи, тубсиз бир ертўлага ташлармиш, унинг ҳам англаб бўлмас даражада юраги увишиб борармиш; гоҳ Владимирни майса устида ранги оқарган, қонга бўялган ҳолда кўрар, у жон бераётиб, чинқириб, тезроқ никоҳланиш тўғрисида ёлворармиш... бошқа ҳар турли чалкаш, маъносиз тушлар бирин-кетин ўтиб турарди. Ниҳоят, у одатдагидан кўра сўлгинроқ ва боши оғриб ўрнидан турди. Ота-она-

си унинг безовталанаётганини сездилар. Уларнинг эркалатувчи ғам чекишлари ва «Сенга нима бўлди, Маша? Бетоб эмасмисан, қизим?» деган саволлари унинг юрагини ўртар эди. У ота-онасини хотиржам қилмоқ учун кўнглини хуш қилиб кўрсатмоққа тиришар, аммо буни ҳеч эплай олмасди. Кеч кирди. Ўз оиласида сўнги кунни кечираётганини англаб юраги сиқилди. Унинг мажоли қуриб қолганди; атрофидаги шахслар ва бутун нарсалар билан яширин тарзда видолашди. Кечки таом келтирилди; унинг юраги тез-тез ура бошлади. У титроқ товуш билан таомга ҳуши йўқлигини баён этди, ота-онаси билан хайрлаша бошлади. Улар уни ўпиб қўйишди ва одатдагидек дуо қилишди, шунда қизнинг йиғлаб юборишига сал қолди. Хонасига киргач, ўзини каравотга ташлади-да, хўнграб йиғлаб юборди. Хизматкор қиз уни юпатди ва тетик бўлишга ундади... Барча нарса тайёр эди. Ярим соатдан кейин Маша туғилиб ўсган уйини, ўз хонасини, сокин қизлик ҳаётини тарк этмоғи керак эди... Ташқарида эса бўрон турарди; шамол ғувиллар, дарчалар қимирлар ва тарақларди; барча нарсалар унга ваҳимали ҳамда кўрқинчли бўлиб кўринарди. Кўп ўтмай, уй ичи тинчланди ва сокин уйкуга чўмди.

Маша шол рўмолга ўраниб, устидан қалин кўйлак кийиб, қўлига қутчасини кўтариб, орқа эшикдан чиқди. Унинг ортидан хизматкор қиз иккита тугунни кўтариб келмоқда эди. Улар боққа чиқишди. Бўрон тўхтамаганди; шамол ёш жиноятчи қизни тўхтатмоқчи бўлгандек, рўпарасидан урарди. Улар зўрға боғнинг охирига етиб олишди. Йўл ёқасида уларни чана кутиб турарди. Совуқ қотган отлар тек туришмасди. Владимирнинг извошчиси чана шотисининг ёнида отларни тутиб турарди. У ойимқиз билан унинг хизматкорига чанага ўтиришга ва қутича ҳамда тугунларни жойлашга қарашди. Сўнгра жиловни тугганича отларни ҳайдаб кетди. Ойимқизни тақдир такозоси ва извошчи Терёшканинг маҳоратига топшириб, энди ёш ошиғимиздан сўзлайлик.

Владимир кун бўйи у ёқдан-бу ёққа югурди, эрталаб Жадрино рухонийсининг олдида бориб, уни зўрға кўндирди, кейин ён-атрофдаги қўшнилари ичидан гувоҳ қидиргани кетди. У энг аввал мурожаат этган киши, қирқ ёшлардаги, ишдан истеъфога чиққан Дравин, жон деб рози бўлди. Дравин, бу саргузашт ўтмиш замонларни ва гусарларнинг шўхликларини ёдга туширади, деб айтди. У Владимирни тушликка таклиф қилиб олиб қолди ва гувоҳларнинг қолгани топилади, деб таскин берди. Ҳақиқатан ҳам, тушлик тугаши билан мўйловли ва этигига темир тепки таққан Шмит билан капитаннинг яқиндагина қисмига кирган ўн олти яшар ўғли кириб келди. Улар Владимирнинг таклифини

қабул қилибгина қолмадилар, балки унинг учун ўз жонларини фидо этишга тайёр эканликларига онт ичдилар. Владимир қувонганидан уларни қучоқлади ва хозирлик кўргани уйига кетди.

Кеч кириб, қоронғилашганига анча бўлган эди. У ўзининг ишончли Терёшқасига муфассал ва мукамал топшириқ бериб, тройкаси¹ билан Ненарадовога юборди, ўзи учун эса бир отли кичкина чана қўштириб, извошчисиз ёлғиз Жадриного қараб кетди, у ерга икки соатлардан кейин Марья Гавриловна етиб келарди. У йўлни биларди, йўл ҳам йигирма дақиқалик эди.

Бироқ Владимир кишлоқдан энди дала йўлига чиққан ҳам эдики, бирдан шамол туриб, шундай бўрон бошландики, у атрофдаги ҳеч нарсани кўролмай қолди. Бир онда йўл йўқолди. Атроф оппоқ қор парчалари учиб юрган лойқа, сарғиш ва қоронғилик ичида йўқ бўлиб кетди: осмон ер билан жипслашди. Владимир далага чиқиб қолганди ва яна йўлга тушиб олиш учун беҳуда ҳаракат қиларди; от ўзи хоҳлаган тарафга юриб борар, гоҳ қор уюмига бориб тақалар, гоҳ чуқурга тушиб кетарди; чана эса ҳар онда ағдариларди. Владимир ҳар нима бўлса ҳам йўлни йўқотмасликка ҳаракат қилди. Бироқ унга вақт ярим соатдан ҳам ошиб кетгандек кўринди, аммо у ҳали Жадринонинг ўрмонзорига етганича йўқ. Яна ўн дақиқа вақт ўтди; ўрмонзор ҳамон кўринмасди. Владимир чуқурликлар кесиб ўтган даладан кетиб борарди. Бўрон тинмас, осмон эса ойдинлашмасди. Отнинг туёқлари тола бошлади, Владимирни эса белига қадар қор босган, ундан дўлдек-дўлдек тер оқарди.

Ниҳоят, у бошқа тарафга қараб кетаётганини билди. Владимир отини тўхтатди-да, ўйлай, хотирлай бошлади ва ўнг тарафга қараб юриш керак, деган қарорга келди. Ўнг тарафга қараб юрди. Унинг оти зўрға қадам ташларди. Йўлга чиққанига бир соатдан ошганди. Жадриного яқин қолган бўлса керак. Бироқ у ҳамон юриб борар, даланинг эса охири кўринмасди. Ҳамма ер қор уюмлари ва чуқурликлардан иборат эди; чана ҳар онда ағдарилар, у кўтариб қўярди. Вақт ўтиб борарди, Владимир қаттиқ ташвишланди.

Ниҳоят, бир томондан нимадир қорайиб кўринди. Владимир ўша ёққа қараб бурилди. Яқинроқ борганида, ўрмонни кўрди. Худога шукр, энди яқин қолди, деб ўйлади у. Дарров таниш йўлга тушиб олмоқ ёхуд уни айланиб ўтмоқ ниятида, ўрмонзор ёқалаб кетди; Жадринони шу ўрмонзорнинг ортида деб ўйлаган эди. Кўп ўтмай йўлни топиб олди ва

¹ *Тройка* – учта от қўшилган чана.

қиш яланғочлаб кўйган қоронғи дарахтзор ичига кирди. Бу ерда шамол қаттиқ эмас, йўл анча текис эди. От ғайратга кирди, Владимирнинг ҳам кўнгли тинчиди.

Бироқ у тўхтамай борар, бораверар, Жадрино эса кўринмас, ўрмонзор сира тугамасди. Владимир нотаниш ўрмонга кириб қолганини кўриб кўрқиб кетди. Уни умидсизлик босди. У отга қамчи урди, бечора жонивор йўрғалади, бироқ кўп ўтмай яна секинлашди ва бахтсиз Владимирнинг ҳар қанча ҳаракатига қарамай, ўн беш дақиқалардан кейин аста-аста қадам ташлай берди.

Дарахтлар аста-секин сийраклаша борди, Владимир ўрмондан чиқди; Жадрино кўринмасди. Вақт ярим кечага бориб қолган бўлса керак. Унинг кўзларидан ёш юмалади, аммо у таваккал дея юра кетди. Ҳаво тинчланиб, булутлар тарқалди, унинг олдида тўлқинли оппоқ гилам ёйилиб ётарди. Кеча анча ёруғ эди. У яқин бир ерда тўртта-бешта кулбадан иборат бир қишлоқни кўрди. Владимир ўша ёққа қараб юрди. Биринчи уйнинг ёнидаёқ чанадан сакраб тушди-да, уйга яқинлашиб деразани тақиллатди. Бир неча дақиқадан кейин дарча очилиб, ундан бир чолнинг оппоқ соқоли кўринди.

– Сенга нима керак? – деб сўради чол.

– Жадрино олисми? – деди Владимир.

– Ҳа, ҳа.

– Олис эмас, ўн чақиримча келади.

Бу жавобни эшитган Владимир, худди ўлимга ҳукм қилинган кишидек сочини чангаллаб қимирламай қолди.

– Ўзинг қаердансан? – деб давом этди чол. – Саволларга жавоб беришга Владимирда мадор қолмаган эди.

– Чол – деди у, – Жадринога етиш учун менга от топиб бера оласанми?

– Бизда от нима қилсин? – деб жавоб берди қария.

– Ҳеч бўлмаса битта йўлбошловчи топилмайдими? – Сўраганини бераман, – деб гапида давом этди Владимир.

– Шошмачи, – деди чол дарчани ёпа туриб, – ўғлимни чақираман, у сени кузатиб боради. – Владимир кутди.

Бир дақиқа ўтар-ўтмас яна деразани тақиллатди. Дарча очилиб, соқол кўринди.

– Нима дейсан, – деди у.

– Ўғлинг қани?! – деб сўради Владимир.

– Ҳозир чиқади, кийиняпти. – Совуқ қотдингми? Кир, исиниб ол, – таклиф қилди қария.

– Раҳмат, ўғлингни тезроқ чиқар, – деди Владимир.

Дарвоза ғижирлаб очилди. Қўлига гаврон ушлаган йигит чиқиб, олдиндаги қор тепаликлари беркитиб кетган йўлни гоҳ кўрсатиб, гоҳ ахтариб йўлга тушди. Владимир ундан:

– Соат неча бўлдийкин? – деб сўради.

– Тонг отишига оз қолди, – деб жавоб берди йигит.

Шундан кейин Владимир жим бўлиб қолди.

Улар Жадриного етиб борганларида хўрозлар қичқирар, тонг отиб қолганди. Черков берк эди. Владимир йўлбошловчининг ҳақини берди-да, руҳонийнинг кулбасига борди. Ҳовлида унинг тройкаси кўринмасди. Уни қандай шум хабар кутарди?

Бироқ хуштабиат Ненарадово зодагонларига келайлик ва уларда нималар содир бўлаётганини кўрайлик.

Ҳеч бир нарса бўлгани йўқ.

Чолу кампир эрталаб уйкудан туриб, меҳмонхонага чикдилар; Гаврил Гавриловичнинг бошида қалпоқ, эгнида тулки мўйнасидан тикилган камзул, Прасковья Петровнанинг эгнида пахталик камзул. Самовар келтирилди. Гаврил Гаврилович, Марья Гавриловнанинг сиҳатини ва қандай ухлаганини билмоқ учун хизматчи кизни киргизди. Хизматчи киз қайтиб чиқиб хонимнинг яхши ухламаганини, бироқ эндиликда анча енгиллашганини ва ҳозир меҳмонхонага чиқажагини билдирди. Дарҳақиқат, эшик очилиб Марья Гавриловна кирди, ота-онаси билан кўришмоқ учун уларнинг олдига келди.

– Соғлигинг қалай, Маша? – деб сўради Гаврил Гаврилович.

– Яхши, отажон, – деб жавоб берди Маша.

– Кеча сенга ис текканми дейман, Маша, – деди Прасковья Петровна.

– Эҳтимол, ойижон, – деб жавоб берди киз.

Кун омон-эсонлик билан ўтди, бироқ кечаси Машанинг тоби қочди. Табиб келтиргани шаҳарга одам юбордилар. Табиб кечкурун етиб келди ва бетобни алаҳлаган бир ҳолатда кўрди. Шиддатли иситма бошланди ва бечора бемор икки ҳафтача нари бориб, бери келди.

Қочмоқ ниятидан уйдагилар беҳабар эди. Қочиш куни кечаси ёзган мактублари ёндириб юборилган; хизматчи киз эса хўжайинларининг ғазабидан кўркиб, ҳеч кимга ҳеч нарса демас эди. Руҳоний, истеффога чиққан зобит, мўйловдор ер ўлчовчи ва ёш ҳарбий жуда камтарин эдилар, бу бежиз эмасди. Извошчи Терёшка, ҳатто кайфи ошганида ҳам оғзидан ортиқча сўз чиқармасди. Шундай қилиб бу сир, воқеада иштирок этган олти-етти кишининг ичида сақланиб қолган

эди. Аммо сирни Марья Гавриловнанинг ўзи тинмай алаҳлаган вақтда очиб кўйди. Шундай бўлса-да, унинг сўзлари шу қадар чалкаш эдики, ёнидан сира силжимамай ўтирган онаси, фақат қизининг Владимир Николаевични жудаям яхши кўрганини ва бетоблигига ҳам шу муҳаббатнинг сабабчи бўлганини англади. У эри ва баъзи бир кўни-қўшнилари билан маслаҳатлашди ва ниҳоят, ҳаммалари бир оғиздан Марья Гавриловнанинг тақдири шу экан, қисматни олдиндан билиб бўлмайди, камбағаллик айб эмас, киши бойлик билан эмас, балки одам – одам билан яшайди ва ҳоказо деган қарорга келдилар. Биз ўз қилмишларимизни оқлаш учун сўз тополмаган вақтларимизда, одоб-ахлоққа доир мақоллар кўп фойдали бўлади.

Бу орада ойимқиз тузала бошлади. Гаврил Гавриловичнинг уйига Владимир анчадан буён келмасди... У ғайритабиий равишда қабул этилганидан, тортиниб қолган эди. Унинг олдига одам юбориб, кутилмаган бир бахтни, яъни, никоҳга розилик беришганини айтишди. Бироқ Ненарадово зодагонлари ўз даъватларига ундан савдойиларча ёзилган бир мактуб олиб, кўп хайратда қолдилар!.. Владимир ўз мактубида, бундан буён уларнинг уйларига оёқ босмаяжagini айтиб, бирдан-бир умиди ўлим бўлган бир бахтсизни унутишларини сўрайди. Бир неча кундан кейин билдиларки, Владимир армияга жўнаб кетибди. Бу ҳодиса 1812 йилда содир бўлганди.

Бу ҳақда аста-секин соғайиб келаётган Машага узоқ вақтгача айтишга журъат этолмай юрдилар. У Владимирни ҳеч оғзига олмасди. Бир неча ойлardan кейин ойимқиз Бородино жангида маҳорат кўрсатганлар ва оғир ярадор бўлганлар орасида Владимирнинг исмини кўриб, хушидан кетди ва ота-онаси яна иситманинг қайтарилишидан кўрқдилар. Лекин, Тангрига шукрки, хушсизликнинг оқибати бахайр бўлиб чиқди.

Ойимқиз бошқа бир мусибатга учради: Гаврил Гаврилович вафот этди, бутун мулкани кизига мерос қолдирди. Аммо Машага мерос тасалли бермасди. У Прасковья Петровна билан чин юракдан қайғуларди ва онасидан бир умр ажралмасликка онт ичди; икковлари ҳам аччиқ хотиралар ўрни бўлмиш Ненарадовони ташлаб, ...даги мулкларига кўчиб кетишди.

Бу ерда ҳам сеvimли ва бадавлат киз атрофида йигитлар айланишар, бироқ у ҳеч бирини зиғирча бўлса-да, умидвор қилмасди. Онаси баъзан уни ўзига ёстикдош топишига кўндирмоқчи бўларди. Марья Гавриловна бошини чайқаб, хаёлга чўмиб кетарди. Владимир энди ҳаёт эмас эди: у французларнинг Москвага киришлари олдиндан вафот

этган, унинг хотираси Маша учун муқаддас бўлиб қолгани, ҳар ҳолда уни хотирга соладиган бутун нарсалар: бир вақтлар у ўқиган китоблар, унинг учун чизилган расмлар, кўчириб берган шеър ва ноталарининг барчасини эҳтиёткорлик билан сақлар эди. Бу воқеалардан хабардор бўлган қўшнилар унинг сабрига ҳайрон қолишар ва иффатини сақлаб келаётган ажойиб Артемизанинг¹ қайгули садоқатини енгажак бирон қахрамон йигитни интизорлик билан кутишарди.

Шу орада уруш шон-шараф билан якун топди. Бизнинг қўшинимиз хориждан қайтиб кела бошлади. Халқ уларни қаршиламоқ учун кўчаларга чиқарди. Мусиқа ғалаба маршларидан: «Яшасин Генрих IV», Тироль вальсларини ва Жаконда арияларини чаларди. Сафарга ўсмир чоғларида кетган офицерлар жанг майдонларида улғайиб, хоч тақиб келмоқда эдилар. Аскарлар ҳар гапнинг орасига олмон ва француз сўзларини кўшиб, ўзаро хушчакчак суҳбат қуришарди. Бу сира ҳам унутилмас вақт эди! Шон-шуҳратли ва қувончли дамлар эди! Ватан деган сўз эшитилганида руснинг қалби нақадар кучли урарди! Учрашув пайтида оққан кўз ёшлари нақадар лаззатли эди... Халқнинг ғурури ва подшога муҳаббати нақадар яқдиллик билан изҳор этиларди!.. Унинг учун бу қандай бахтли онлар эди!

Аёллар, айниқса рус аёллари у замонларда тенгсиз саналарди. Уларнинг одатдаги совуққонликларидан асар ҳам қолмаган, айниқса ғолибларни қарши олишда: «Ур-ҳо! Ур-ҳо!» деб қичқиришлари нақадар мароқли эди.

У замондаги офицерлардан қай бири рус аёлига энг яхши, энг қимматли муқофот ўзи эканини тан олмаган?

Шу порлоқ бир замонда Марья Гавриловна онаси билан губернада яшарди ва иккала пойтахтда² қўшинларнинг қайтиб келиши шарафига бўлаётган тантанани кўрмасди. Лекин вилоят ва қишлоқларда умумий қувонч, балки яна кучлироқ бўлгандир. Бу ерларда бир офицернинг пайдо бўлиши, унинг учун ҳақиқий тантана, унинг ёнида фрак кийган ошиқларнинг эса ҳолига вой эди.

Марья Гавриловнанинг бепарволигига қарамай, унинг атрофини қуёвлар ўраб турганини айтиб ўтган эдик. Аммо унинг саройида ярадор гусар, полковник Бурмин пайдо бўлганидан кейин ҳаммаси орқага чекинди. Бурминнинг кўкрагида Георгий нишони бўлиб, ўша ерли

¹ *Артемиза* – юнон асотирларида – Юпитернинг қизи ва Апполоннинг синглиси. Ой, ов ва ўрмон худоси; ифбатли қиз.

² Илгари вақтларда Петербург билан бир қаторда Москва ҳам пойтахт ҳисобланарди.

қизларнинг айтишларича, ажойиб сўлимлиги бор эди. Ёши йигирма олтиларда бўлиб, у Марья Гавриловна қишлоғининг ёнида бўлган ўз мулкига таътил олиб келганди. Марья Гавриловна унга бошқача муносабатда эди. У билан танҳо қолганида одатдаги ўйчанлигини тарк этарди. У полковникка карашма қилади деб айтиб бўлмасди; бироқ унинг қилиқларини кўрган шоир:

Бу муҳаббат бўлмаса нима?

дерди.

Ҳақиқатан ҳам Бурмин жуда ёқимли, аёлларга ёқадиган, одобли, сермулоҳаза, бетакаллуф, хушчақчақ бир йигит эди. Унинг Марья Гавриловна билан муомаласи содда ва эркин бўлиб, Марья Гавриловна нима демасин ва нима қилмасин, Бурминнинг қалби ва назар-этибори ундан четда қолмасди. У мўмин-қобил, ахлоқли кўринарди, бироқ унинг илгари жуда ҳам шўх бўлгани ҳақида ривоятлар юрарди, бу – Марья Гавриловнанинг фикрича унинг қимматини туширмасди, ойимқиз (умуман ҳамма ёш жувонлар сингари) характернинг жасоратли ва жўшқин эканини кўрсатадиган шўхликларни мамнунлик билан кечириб юборарди.

Аммо бундан ҳам ортик... унинг мулойимлигидан, ёқимли сўзларию сўлимлигидан, боғлаб қўйилган қўлидан ҳам кўра, ёш гусарнинг камгаплиги қизнинг фикру хаёлини ўзига тортарди. Ўзининг полковникка ёққанини қиз эътироф қилмай қолмасди, эҳтимол у ҳам ақли, тажрибаси билан ўзининг қизга ёққанини сезган бўлса керак, аммо шу маҳалгача қиз, унинг оёқларига йиқилиб, муҳаббатини изҳор этганини негадир кўрмади? Уни нима тўхтатаиб турибди экан? Тортинчоқликми, ғурур ёки айёр бир қизнинг нозими? Бу, Марья Гавриловна учун бир муаммо эди. Кўп ўйлаб кўргач, қиз унинг бирдан-бир сабабини уятчанликда деб топиб, унга кўпроқ эътибор беришга ҳамда вазиятга қараб, ҳатто эркалик қилишга жазм этди. У ногаҳоний бир вақтни мўлжаллар ва романтик ишқнинг баён этилиш пайтини сабрсизлик билан кутарди. Қандай сир бўлмасин, ҳамма вақт аёл қалбини эзади. Унинг тутган йўли орзу этилган муваффақиятларни келтирди: Бурмин хаёлга чўмди, унинг қора кўзлари Марья Гавриловнага шу қадар ёниб боқдики, ҳал қилувчи пайт етиб келгандек бўлди. Қўни-қўшнилар тўй ҳақида узилкесил ҳал бўлган масаладек гапиришардилар, меҳрибон Прасковья Петровна эса, ниҳоят қизининг ўзига муносиб эр топганига қувонарди.

Бир куни кампир меҳмонхонада қарта билан фол очиб ўтирганида Бурмин кириб келди-да, Марья Гавриловнани сўради.

– У боғда, – деб жавоб берди кампир, – олдига боринг, мен сизларни шу ерда кутаман.

Бурмин кетди, кампир эса бир чўқиниб: кани энди, иш бугуноқ битсайди, деди.

Бурмин Марья Гавриловнани ховуз бўйида, мажнунтол тагидан топди, у кўлида китоб ушлаган, оппоқ кийинган, худди романнинг ҳақиқий қаҳрамонига ўхшарди. Бир-икки саволлардан кейин Марья Гавриловна суҳбатни жўрттага давом эттирмади, шунинг билан икки орадаги доводиращни кучайтирмоқчи ва ундан фақат тўсатдан ҳамда узил-кесил муҳаббат эълон этилиши билан кутулмоқчи бўлди. Дарҳақиқат, шундай бўлди: Бурмин ўзининг қийин вазиятга тушиб қолганини сезиб, юрак дардини очмоқ учун анчадан буён фурсат ахтарганини билдирди ва бир озгина эътибор беришини сўради. Марья Гавриловна китобни ёпиб, розилик ишорати ўлароқ, ерга қараб ўтирди.

– Мен сизни севаман, – деди Бурмин, – мен сизни зўр эҳтирос билан севаман. (Марья Гавриловна қизариб кетди ва бошини яна ҳам пастрок эгди). – Мен сизни ҳар куни кўрмоқ ва сўзингизни эшитмоқ каби ёқимли одатга берилиб, эҳтиётсизлик қилибман. Энди тақдиримга қарши чиқиш вақти ўтди. Сизнинг хотирангиз, гўзал, мислсиз жамолингиз бундан буён ҳаётимнинг изтиробини ва севинчи бўлиб қолажак. Аммо мен даҳшатли бир сирни очишим ва ўртага сўзлаб ўтиб бўлмайдиган ғов қўйишим керак.

– Бу ғов ҳамма вақт бор эди, – деб унинг сўзини дарҳол бўлди Марья Гавриловна, – мен ҳеч қачон сизнинг рафиқангиз бўла олмасдим.

– Биламан, – деб жавоб берди секингина Бурмин, – ўтмишда сиз бир кимсани севганингиздан хабарим бор, лекин унинг ўлими ва сиз тутган уч йилги мотам... Марҳаматли, севимли, Марья Гавриловна!.. Энг сўнгги умидимдан маҳрум қилишга уринманг. Мен учун бахт яратишингиз мумкин эканлиги ҳақидаги фикр... сўзламанг, Худо ҳақи, сўзламанг. Сиз мени азобда қуйдирыпсиз. Шундай, мен биламан, сезаман, рафиқам бўла олардингиз, аммо мен бадбахт... уйланганман!

Марья Гавриловна ҳайратда қолиб, унга қаради.

– Мен уйланганман, – деб давом этди Бурмин, – уйланганимга мана тўрт йил бўлдию, аммо рафиқамнинг ўзи ким, қаерда ва умуман, уни кўрармикинман, билмайман!

– Нима дедингиз? – деб таажжубланди Марья Гавриловна, – жуда ҳам қизиқ! Давом этаверинг, мен кейинроқ айтиб бераман... давом этаверинг, марҳамат.

– 1812 йилнинг бошида, – деди Бурмин, – Вильнога кетаётган эдим, у ерда бизнинг полкимиз турарди. Бекатга анча кеч келиб, тезроқ арава қўшишни буюрдим, шу топда бирдан дахшатли бўрон турди, бекат назоратчиси ва извош бўрон пасайганидан кейин жўнашга маслаҳат беришди. Мен кўндим, аммо мени қандайдир англаб бўлмайдиган хавотирлик босди, гўё менга бир киши кетавер, деб тургандек туюлди. Бу орада бўрон босилмасди, тоқатим тугади-да, яна от қўштириб, бўронда йўлга тушдим. Извошчи йўлни уч чақиримча қискартираман деб, дарё ёқалаб кетди. Қирғоқлар қорнинг остида кўринмай кетганди. Извошчи дарёдан тўғри йўлга чиқадиган жойдан ўтиб кетибди, танимаган бир ердан чиқиб қолибмиз. Бўрон ҳамон босилмас эди; бир ерда чироқ кўринди, ўша томонга бурилишни буюрдим. Қишлоққа кириб келдик, ёғочдан солинган черковда чироқ милтилларди. Черков очик эди, панжаранинг ортида бир нечта чана турарди; черковнинг олдинги бўлмасида бир неча киши юриб турарди. Бир қанча товушлар: «Бу ёққа!» – деб қичқирарди. Извошчига черковнинг ёнига бориб тўхташни амр этдим... Кимдир: «Шу маҳалгача қаерда қолдинг, келин ҳушидан кетиб қолди, руҳоний нима қилишини билмаяпти, биз қайтиб кетмоқчи эдик. Қани, кир тезроқ» деди. Мен индамай чанадан сакраб тушдим-да, икки-учта шам билан сал-пал ёритилган черковга кирдим. Қиз черковнинг қоп-қоронғи бурчагида, ўриндикда ўтирарди; бошқа бир қиз эса унинг елкасини зўр бериб уқаларди. «Худога шукр» деди буниси, – энди етиб келдингиз-а. Сал бўлса қизгина ўлиб қоларди. Кекса руҳоний менга яқин келди-да: «Бошлашга рухсат этарсиз!» деб сўради. Мен парижон бир ҳолда: «Бошлайверинг, ота, бошлайверинг» дедим. Қизни ўрнидан тургаздилар. Қиз менга анча дуруст кўринди... Англаш кийин, кечириб бўлмайдиган бир енгилтаклик... Мен унинг ёнига, стол олдига ўтиб турдим. Руҳоний шошар, уч киши ва хизматкор қиз – келиннинг қўлтиғидан тутиб туришарди. Бизни никоҳладилар. «Ўпишингиз» дейишди бизга. Хотиним ўзининг сўлғин юзини мен томон ўгирди. Уни энди ўпмоқчи бўлиб тургандим, у «Оҳ, у эмас! У эмас!» деб ҳушидан кетиб йиқилди. Гувоҳлар, кўркув тўла кўзлари билан менга боқдилар. Мен орқамга бурилдим-да, ҳеч қандай тўсикка учрамай, черковдан чиқдим, извошга чиқиб: «Ҳайда!» деб бақирдим.

– Эй, Парвардигор! – деб қичқириб юборди Марья Гавриловна, – бечора рафикангизнинг бошига нималар тушганини ханузгача билмайсизми?

– Билмайман, – деди Бурмин, – никоҳланган қишлоқнинг номини ҳам билмайман, қайси бекатдан чиққаним ҳам ёдимдан кўтарилди.

У вақтлар бу жиноий шўхликларга шу қадар оз аҳамият берардимки, ҳатто черковдан бир оз узоқлашгач, ухлаб қолибман, эртасига тонгда, учинчи бекатга бориб етганимда уйғонибман. Ўша вақтдаги каролим сафарда вафот этди, шунинг учун энди, инсофсиз бир равишда ҳазиллашган ва энди зўр интиқом олган ўша қизни топишга ҳам умидвор эмасман.

– Оҳ, Тангрим, оҳ, Тангрим! – деди Марья Гавриловна, унинг қўлини ушлаб олиб. – Ўша сиз эдингизми? Ҳали ҳам мени танимай турибсизми?

Бурминнинг вужудини қалтироқ босди, ранги оқариб кетди... ва унинг оёқларига йиқилди...

ТОБУТСОЗ

*Кўринмасин ҳар кун тобутлар,
Сочлари оқ кекса дунёнинг.*

Державин

Тобутсоз Адриан Прохоровнинг охирги лаш-лушлари ўлик ташийдиган аравага уюлган ва бир жуфт ориқ от Басмандан Никита кўчасига тўртинчи марта қатнамоқда эди, тобутсоз бутун уй ичи билан шу ерга кўчиб келди. У дўконни ёпиб, эшигига уй сотилади ёки ижарага берилади, деган эълонни қоқиб кўйди-да, янги кўчиб борган жойига яёв кетди. Хаёлини кўпдан буён ўзига жалб қилиб келган ва ниҳоят, анчагина пулга сотиб олган кичкина сариқ уйига яқинлашганида, кекса тобутсоз юраги қувонмаётганини сезиб, тааж-жубланди. У нотаниш остонадан ўтиб, ўзининг янги уйидаги бесаранжомликни кўрар экан, ўн саккиз йил мобайнида барча буюмлари ғоятда тартибли жойлашган эски кулбасини эслаб «ух» тортди. Имиллаб ҳаракат қилаётганлари учун иккала қизини ва хизматкор аёлни қойди ва ўзи уларга ёрдамлашди. Кўп ўтмай тартиб ўрнатилди; Исонинг сурати, идиш-товоқ қўйилган жавон, стол, оромкурси ва каравот уйдан ўзлари учун ажратилган жойларни ишғол қилдилар; ошхона ҳамда меҳмонхонага хўжайиннинг нарсалари: ҳар хил ранг ва ҳажмдаги тобутлар, шунингдек, мотам шляпалари, ридо ва машъаллар қўйилган жавонлар жойланди. Дарвозанинг тепасига, боши пастга қаратилган машъал ушлаган хушқомат севги тангрисининг сурати солинган ҳамда «Бу ерда оддий ва бўялган тобутлар сотилади, турли-туман матолар билан жиҳозланади, шунингдек, ижарага берилади ва эскилари таъмирланади» деб ёзилган эълон тахтаси осилди. Қизлар ўз хоналарига кириб кетишди. Адриан ўз уйини бир айланиб чиқиб, деразанинг олдида ўтирди ва самовар кўйишни буюрди.

Шекспир ҳамда Вольтер Скоттнинг ўз гўрковларини хушчақчақ ва ҳазилкаш кишилар сифатида тасвирлаганлари ва бу қарама-қаршилиқлар билан бизнинг тасаввуримизга янада қаттиқроқ таъсир қилиш ниятида бўлганлари маърифатли ўқувчиларга маълум. Биз ҳақиқатга нисбатан ҳурмат сақлаганимиз туфайли уларга эргаша олмаймиз ва тобутсознинг хулқи унинг кўнгилсиз касбига муносиб эди, деб эътироф этишга мажбурмиз. Адриан Прохоров одатда тумшайган ва ўйчан киши эди. У фақат қизларини ишсиз, деразадан ўткинчиларга

қараб ўтирганини кўрганида, уларни койимок ёки ясаган буюмига мухтож бўлиш бахтсизлигига (баъзан эса лаззатига) дучор кишилардан ўз молига юқори баҳо сўраш учунгина жимликни бузарди. Шундай қилиб, Адриан дераза олдида ўтириб етгинчи пиёла чойни ичаркан, одати бўйича ғамгин бир ўйга толганди. Бундан бир ҳафта муқаддам, у хизматдан бўшаган бир иш юритувчини кўмиш маросими куни, дарвозага яқинлашиб қолган бир вақтда қуйиб юборган жала ҳақида ўйларди. Ўшанда ёмғирдан кўп ридолар буришиб, ўнлаб шляпалар қийшайиб қолганди. У харажатлар бўлишини олдиндан кўрган, негаки, тобутга доир аллақачонги безаклар, буюмлар ишдан чиққанди. Тобутсоз зарарларни бир йилдан буён ўлим тўшагида ётган кекса савдогар аёл Трюхина ҳисобидан тўлдираман, деб умид қиларди. Лекин Трюхина Разгуляйда ўлим топарди, шунинг учун ҳам Прохоров унинг меросхўрлари ўз ваъдаларига қарамай, шундай узоқ жойга одам юборишдан эринмасмиканлар ва яқинроқдаги пудратчига бериб қўймасмиканлар, деб кўрқарди.

Бу ўйлар тўсатдан эшикнинг уч марта ғалати тақиллаши билан бузилди: «Ким у?» деб сўради тобутсоз. Эшик очилди ва уйга бир қарашдаёқ ҳунарманд олмон экани билиниб турган бир одам кирди ва очиқ чехра билан тобутсознинг олдига келди.

– Кечирасиз, ҳурматли қўшни, – деди у, биз ҳамон эшитганимизда ўзимизни кулгидан тўхта олмайдиган рус лаҳжаси билан, – кечирасиз, мен сизга халақит бердим... Мен тезроқ сиз билан танишиб олишни истадим. Мен этикдўзман, исмим Готлиб Шульц, мен кўчанинг нариги тарафида, худди деразангизнинг рўпарасидаги уйда тураман. Эртага уйланганимга йигирма беш йил тўлиши муносабати билан зиёфат бермоқчиман, қизларингиз билан бирга дўстона меҳмон бўлишингизни илтимос қиламан.

Таклиф мамнуният билан қабул қилинди. Тобутсоз этикдўзни ўтиришга ва бир пиёла чой ичишга таклиф этди, шунда Готлиб Шульцнинг очиккўнгиллиги ордидан улар тез орада дўстона суҳбатлаша бошладилар.

– Жанобларининг савдо-сотиклари қалай? – деб сўради Адриан.

– Э, ҳе-хе, – деб жавоб берди Шульц, – гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ. Зорланмайман. Гарчи, молим сизникидек бўлмаса ҳам, тирик одам этиксиз ҳам яшай олади, аммо ўлик тобутсиз ёта олмайди.

– Бу чин ҳақиқат, – деди Адриан, – бироқ тирик этик сотиб олишга пули бўлмаса, жаҳлингиз чиқмасин, оёқяланг ҳам юра беради, аммо бечора ўлик-чи, бепулга бўлса ҳам тобут олади.

Шу тарзда уларнинг суҳбати яна бир қанча вақт давом этди. Ниҳоят, этикдўз ўрнидан турди ва ўз таклифини қайта айтиб, тобутсоз билан хайрлашди.

Эртасига роса соат ўн иккида тобутсоз ва унинг кизлари, янги сотиб олинган ховлининг эшигидан чиқиб, қўшниниқига қараб йўл олишди. Мен бу сафар ҳозирги романчиларимиз тарафидан қабул қилинган одатдан четга чиқиб, Адриан Прохоровнинг русча чопони-ни ёхуд Акулина билан Дарьянинг оврўпача кийимларини тасвираб ўтирмайман. Аммо бир нарсани айтиб ўтсам ортиқча бўлмас, деб ўйлайман, ҳар икки киз сариқ шляпа ва кизил бошмоқ кийдилар, бу ҳол уларда фақат тантанали пайтлардагина рўй берар эди.

Этикдўзнинг тор уйи, кўпчилиги ҳунарманд олмонлар, уларнинг рафиқалари ва шогирдларидан иборат меҳмонлар билан тўла эди. Рус амалдорларидан камтар унвонига қарамай, хўжайиннинг алоҳида хайрихоҳлигини ўзига қарата билган миршаб, финлик Юркагина бор эди. У шу унвон остида, худди Погорельскийнинг почтальонига¹ ўхшаб, чин ихлос ва ҳаққоният билан роса йигирма беш йил хизмат қилди. Қадимий пойтахтни хароб этган ўн иккинчи йилги ёнғин, унинг сариқ будкасини ҳам йўқ қилди. Лекин душман қувилган заҳотиёк, унинг ўрнига кулранг, дорик услубидаги оқ устунли янгиси пайдо бўлди ва Юрка устида со-вут, қўлида чопқи билан унинг олдида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. У Никита дарвозаси ёнида яшайдиган олмонларнинг кўпи билан ошна эди: ҳатто улардан баъзилари якшанбадан душанбага ўтар кечаси унинг миршабхонасида тунаб қолган вақтлари ҳам бўлган. Адриан ўша заҳотиёк у билан танишди, чунки вақти келиб бу одамга иши тушиши мумкин эди, меҳмонлар емак столига ўтиришаркан, улар ёнма-ён жой олдилар. Жаноб Шульц, Шульц хоним ва уларнинг ўн етти яшар қизи Лотхен меҳмонлар билан бирга овқаланишар, уларга мулозамат қилиб, ошпаз аёлга ёрдамлашар эди. Пиво пайдар-пай келиб турар, Юрка тўрт кишининг овқатини паққос туширар, Адриан эса ундан қолишмасди; кизлари бўлса одоб сақлаб, тортиниб ўтиришарди; олмон тилида сўзлашиш тобора авжга минарди. Бирдан хўжайин улардан эътибор беришларини сўради ва шампан шишасининг оғзини очиб, қаттиқ овоз билан русчалаб: «Меҳрибон Луизамнинг саломатлиги учун!» деди. Шампан виноси кўпирди. Хўжайин қирқ яшар атрофидаги рафиқасининг тиник юзини муҳаббат билан ўпди, меҳмонлар чувиллашиб меҳрибон Луиза-

¹ Антоний Погорельскийнинг «Лафертовская маковница» номли киссасидаги персонажлардан бири.

нинг саломатлиги учун ичдилар. «Севикли меҳмонларимнинг соғлиги учун!» деди хўжайин, иккинчи шишанинг оғзини очди ва меҳмонлар қадаҳларини бўшатиб, унга ташаккур билдиришди.

Шундан сўнг саломатлик учун қадаҳлар бирин-кетин кўтарила берди. Ҳар бир меҳмоннинг соғлиги учун алоҳида-алоҳида ичишди, Москванинг ва бир қанча олмон шаҳарларининг тинчлиги, барча цехларнинг¹ осойишталиги, шунингдек, ҳар бир цех учун алоҳида-алоҳида ичдилар. Усталар ва шогирдларнинг соғлиги учун ҳам қадаҳ кўтаришди. Адриан астойдил ичди ва шу қадар кайф қилдики, ҳатто ўзи ҳам ҳазил қилиб бир нарсанинг осойишталиги учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилди. Тўсатдан меҳмонлардан бири, семиз нонвой қадаҳ кўтариб хитоб қилди:

– Биз ким учун ишласак ўшаларнинг, яъни, мижозларимизнинг саломатлигига олайлик!

Бу таклиф ҳам барча таклифлар сингари хурсандчилик ва якдиллик билан қабул қилинди. Меҳмонлар бир-бирларига таъзим қилишди; тикувчи этикдўзга, этикдўз тикувчига, нонвой уларнинг ҳар иккаласига, барчалари нонвойга ва ҳоказо. Юрка, бу ўзаро таъзимлар орасида қўшнисига қараб қичқириб:

– Хўш қани, жаноб, ўликларингизнинг саломатлиги учун ичинг, – деди.

Ҳамма қаҳ-қаҳ уриб қулиб юборди, аммо тобутсоз хафа бўлиб, ковоғини солди. Буни ҳеч ким сезмади, меҳмонлар эса ичаверишди. Улар столдан қўзғалганларида кеч кирганди.

Меҳмонлар кеч тарқалишди ва кўпчилиги кайф бўлиб қолишди. Семиз нонвой ва қизил юзли муковасоз, қарз тўланиши билан гўзал деган рус мақолига амал қилиб, Юркани қўлтиқлаб миршабхонасига обориб қўйдилар. Тобутсоз уйга маст ва жаҳли чиққан ҳолда келди.

– Бу нима деган гап ахир, – деди овозини чиқариб у, – хунаримнинг нимаси ёмон экан? Нима, тобутсоз жаллоднинг акасими? Файридинлар нимага мендан қулишади? Нима, тобутсоз имонсиз, риёкор эканми? Мен янги уйга кўчиб келишим муносабати билан уларни меҳмонга чақиришни ва уларга катта зиёфат беришни истар эдим, энди истамайман. Энди мен кимлар учун ишласам ўшаларни – «православ мазҳабидаги ўликларни чақираман».

– Сенга нима бўлди, отахон? – деди шу маҳалда уни ечинтираётган хизматчи аёл, – нималар деб алжираяпсан? Тавба де! Ўликларни зиёфатга чақирар эмиш! Қилиғини қаранг-а!

¹ Цех – бу ўринда бирор хунарга мансуб бўлган косиблар ташкилоти маъносида.

– Худо ҳақи чақираман, – деб давом этди Адриан, – худди эртагаёк чақираман. Менинг саодат пешаларим, эртага кечкурун меникига зиёфатга марҳамат қилинг: Тангри нимани раво кўрса, шу билан меҳмон қиламан. – Тобутсоз шу сўзларни айтиб қаравотга бориб ётди ва кўп ўтмай хуррак тортди.

Адрианни уйғотганларида ҳали ташқари қоронғи эди. Бойвучча Трюхина шу кеча вафот қилди, унинг иш юритувчиси томонидан юборилган чопар бу хабарни Адрианга етказди. Тобутсоз чопарга ўн тийин бериб, наридан-бери кийинди ва бир извош олиб Разгуляйга жўнаб кетди. Мархуманинг дарвозаси олдида полиция турар ва савдогарлар ўлик ҳидини сезган қузғунлардек, у ёқдан-бу ёққа юришар эди. Сап-сарик мумга ўхшаган, аммо ҳали ҳидланмаган мархума стол устида ётарди. Унинг атрофида қариндошлари, кўни-кўшнилари ва уй ичи тўпланишиб туришарди. Ҳамма деразалар очиқ эди; шамлар ёнарди, руҳонийлар дуо ўқишарди. Адриан Трюхинанинг жияни бўлмиш, олифта кийинган, ёш савдогарга яқинлашди ва унга тобут, шам, парда ҳамда кўмиш маросимига тегишли бошқа нарсаларни хозирок, зудликда мукамал келтирилишини буюрди. Меросхўр паришон ҳолда миннатдорлик билдирди, савдолашиб ўтирмаслигини, унинг виждонан иш кўришига ишонганини айтди. Тобутсоз ўз одати бўйича ортиқча олмайман, деб қасам ичди. Кейин иш юритувчи билан маъноли қарашиб олди-да, ишга жўнади. Қуни бўйи Разгуляйдан то Никита дарвозасига ва Никита дарвозасидан Разгуляйга қатнади, кечкурун ҳамма ишни саранжомлаб, извошчига жавоб бериб юбориб уйига яёв кетди. Тун ойдин эди. Тобутсоз Никита дарвозасигача омон-эсон етиб келди. Вознисения кўчаси ёнида бизга таниш бўлган Юрка ким у, деб бақирди ва тобутсоз эканини билиб, унга хайрли тун тилаб қолди. Вақт алламаҳал бўлганди. Тобутсоз уйига яқинлашиб қолганида, бирдан унга кимдир дарвозасига яқинлашгандек, эшикни очгандек ва ичкарига кириб ғойиб бўлгандек туюлди. «Бу ким экан? – деб ўйлади Адриан. – Менда яна кимнинг иши бор экан? Ёки уйимга ўғри кирдимиз? Ё эси паст қизларимнинг хушторлари келдимикан? Ишқилиб, охири бахайр бўлсин!»

Тобутсоз дўсти Юркани ёрдамга чақирай, деб ўйлади. Лекин шу заҳотиёқ, яна биров унинг эшигига яқинлашди ва ичкарига кирмоқчи бўлди. Аммо югуриб келаётган хўжайинни кўриб тўхтади ва учбурчакли шляпасини бошидан олди. Адрианга унинг юзи танишдек кўринди, аммо шошилишда таниб ололмади.

– Сиз меникига ташриф буюрдингизми? – деди нафаси бўғзига тикилиб Адриан, – ичкарига марҳамат қилинг.

– Манзират қилмай кўякол, ҳазрат, – деб жавоб берди тўнғиллаб халиги одам, – олдинга туш, меҳмонларга йўл кўрсат!

Адриан манзират қилиш даражасида эмас эди. Эшик очиқ бўлиб, зинага қараб юрди, халиги одам эса ортидан эргашди. Адрианга уйда одамлар юрганга ўхшаб туюлди. «Бу қандай бало эди!» деб ўйлади у ва ичкарига киришга шошилди... Аммо шу ондаёқ оёқлари чалишиб кетди. Унинг ичи ўликлар билан тўла эди. Ой деразадан уларнинг сарик ва кўкариб кетган юзларини, ўпирилган оғизларини, хира, ярим очик кўзларини ҳамда қанқайиб турган бурунларини ёритарди... Адриан булар ўз савй-ҳаракати билан кўмилган одамлар, у билан бирга кирган меҳмон эса жала ёққан куни дафн қилинган иш юритувчи эканини билиб, кўрқиб кетди. Улар – хотинлар, эркаклар, таъзим ва саломлар билан тобутсозни ўраб олишди, яқинда бепул кўмилган битта камбағалгина, ўзининг увада хирқасидан уялиб яқинлашмас, серрайиб бир бурчақда турарди. Бошқалар эса дурустгина кийинишганда: марҳумалар қалпоқ кийган ва тасмалар такқан, ўлган амалдор амал кийимида, аммо соқоллари олинмаган, савдогарлар эса байрам кийимида. «Кўряпсанми, Прохоров, – деди иш юритувчи, барча тавфиқли улфатлар номидан – биз ҳаммамиз таклифингга биноан ўрнимиздан кўзгалдик, уйда фақат ўрnidан туролмайдиганлар, тамоман хокка айланганлар ва терисидан ажралиб қоқ суяк бўлганлар қолишди, аммо биттасигина чидаб туролмади, чунки у сенинг уйингга келишни жуда истади...»

Шу пайтда кичкина бир скелет тўпни ёриб чиқди-да, Адрианга яқинлашди. Унинг калласи тобутсозга эркаланиб жилмайди. Оч кўк ва қизил мовут парчалари, чирик латталар, худди ходаларга илингандек унинг ҳар ер-ҳар ерида осилиб турарди, оёқ суяклари эса келичадаги келисопдек, узун кўнжли этик ичида гурсиллар эди.

– Сен мени танимадинг чоғи, Прохоров, – деди скелет. – Хизматдан бўшаган гвардия сержанти Пётр Петрович Курилкин ёдингдами, ўзинг 1799 йилда биринчи тобутингни, яъни қарағайдан ясалганини эмандан қилинган, деб сотган кишингни? – Шу сўзларни айтгач, ўлик унга кучоғини очди.

Адриан бутун кучини тўплаб кичқирди ва уни итариб юборди. Пётр Петрович гандираклаб бориб йиқилди ва сочилиб кетди. Ўликларнинг орасида ғазаб ва норозилик садолари кўтарилди; ҳаммаси ўз ўртоқларининг обрўсини ҳимоя қилдилар, ҳақорат ва таҳдид билан Адрианга ёпишишди. Уларнинг кичқиригидан гаранг бўлган ва эзилган бечора хўжайин эсини йўқотиб, гвардия сержантининг суяклари устига йиқилиб, хушидан кетди.

Қуёш тобутсоз ётган тўшакни аллақачон ёритган эди. Ниҳоят у кўзини очди ва рўпарасида самовар пуфлаётган хизматчи аёлни кўрди, Адриан кўрқув ичида кеча бўлиб ўтган воқеаларни эслади. Трюхина, иш юритувчи ва сержант Курилкин ғира-шира эсига келди. У хизматчи аёл мен билан гаплашар ва кечаги саргузаштнинг оқибатини айтар, деб жим кутди.

– Қандай ухладингиз, отахон Адриан Прохорович, – деди Аксинья унга чопон узатиб. – Сизни сўраб кўшни тикувчи чикди, бугун туғилган куни шарафига зиёфат беришини хабар қилиб, шу ерлик қоровул келди, аммо сиз ухлаб ётганингиз учун уйғотгимиз келмади.

– Мени сўраб мархума Трюхинадан ҳеч ким келмадими?

– Мархума? Нима, у ўлибдими?

– Э, аҳмоқ! Ахир кеча унинг дафн маросимини тайёрлашда менга ёрдамлашган сен эмасмидинг?

– Нималар деяпсиз, отахон, ақлдан оздингизми ё кечаги кайфингиз ҳали ҳам таркагани йўқми? Кеча қанақа дафн маросими бўлди? Сиз куни билан этикдўзникида бўлдингиз, маст-аласт қайтдингиз, тўшакка мукка тушиб шу чоққача ухладингиз. Ҳамма аллақачон тушки ибодатни адо этиб бўлди.

– Шунақами! – деди хурсанд бўлиб тобутсоз.

– Худди шунақа, – деб жавоб берди хизматчи аёл.

– Хўп, унда тезроқ чой тайёрла, қизларни ҳам чақир.

БЕКАТ НАЗОРАТЧИСИ

*Коллеж регистратори почта
бекатининг диктатори¹*

Князь Вяземский²

Ким бекат назоратчиларининг бошига лаънатлар ёғдирмаган, ким улар билан ўлгудек сўкишмаган? Ким ғазаби қайнаган дамларда, ўзининг жабр кўрганлиги, кўполлик ва тартибсизлик ҳақидаги фойдасиз шикоятини ёзиш учун машъум дафтарни талаб этмаган? Ким уларни кишилар уруғининг энг ваҳшийси деб ҳисобланмаган марҳум подъячийлар³ билан ёки энг камида Муром қароқчилари билан тенг қилмаган? Аммо одил бўлайлик, уларнинг ҳақиқий аҳволини тушунишга ҳаракат қилайлик ва эҳтимол улар ҳақида анча андиша билан фикр юрита бошлармиз. Бекат назоратчисининг ўзи нима? Ўн тўртинчи классга⁴ мансуб бир жафокашки, бу амал уни фақат калтак ейишдан сақлаб туради, у ҳам доимо эмас. Князь Вяземский назоратчиларни ҳазилкашлик билан «диктатор» деб атабди, бу диктаторнинг вазифаси қанақа? Ҳақиқий сургун азоби эмасми? Уларда на кундузи, на кечаси тинчлик бор. Сайёҳ ўзининг кўнгилсиз сафаридан йиғиб келган бутун аламини назоратчидан олади. Ҳаво ёмон, йўл узоқ, ямшик⁵ ўжар, отлар нимжон бўлса – назоратчи айбдор. Сайёҳ бу назоратчининг хароб кулбасига киради-ю, унга худди душмандек қарайди, назоратчи бу чақирилмаган меҳмондан тезроқ қутула олса-ку, жуда яхши, лекин отлар бўлмайдими қолса-чи? Худо сақласин!..

Унинг бошига шундай сўкишлар, шундай пўписалар ёғиладики! Ёмғир ёғиб турса, кўчалар шалаббо бўлиб кетса-да, назоратчи ҳовлимаҳовли югуришга мажбур; бўрон уриб, чилланинг совуғи изиллатиб

¹ Пушкин даврида темирйўл йўқ эди. Почта йўлининг ҳар жойида бекатлар (станциялар) бўлар ва сафарга чиққанлар шу бекатларда отларни алмаштириб, яна йўлда давом этишарди. Бекат бошлиқлари (назоратчилар) амал жиҳатидан «коллеж регистратори» унвонини олардилар.

² *Вяземский* (1792–1878) – рус шоири ва танқидчиларидан.

³ *Подъячий* – русларда Пётр I давригача бўлган паст мансаблардан.

⁴ У вақтда амаллар барчаси 14 даражага – классга бўлинарди. Бекат назоратчиси энг паст – 14 даражага мансуб ҳисобланарди.

⁵ *Ямшик* – бекат извошчиси.

турган бир пайтда, у жаҳли чикқан йўловчининг қичқирик ва туртишларидан бир дақиқага ҳолироқ туриб дам олиш учун даҳлизга чиқади. Генерал келади, назоратчи қалтираб унга охирги уч жуфт отни, булар ичида мактуб ташиш учун белгиланган отларни ҳам бериб юборади. Генерал эса унга раҳмат ҳам айтмасдан жўнаб кетади. Беш дақиқадан сўнг қўнғироқнинг овози эшитилади ва фельдегер¹ унинг столига сафар ҳужжатларини ташлайди. Мана шуларнинг ҳаммасини яхшилаб англаб олайлик, ана шунда юрагимиз ғазабнинг ўрнига самимий шафқат билан тўлади. Яна бир-икки оғиз сўз: мен йигирма йил сурункасига Россиянинг барча ерларини айланиб чикқанман, деярли ҳамма почта йўллари менга маълум. Бир неча авлодга мансуб ямшиқларни яхши биламан, мен танимаган, гаплашмаган, кўришмаган назоратчи камдан-кам топилади. Қизик, йўлдаги кузатишларим тўпламини яқин замонларда чоп этаман, ҳозирча шуни айтаманки, бекат назоратчилари кўпчиликка бисёр янглиш танитилган. Шунчалик бўҳтонга учраган бу назоратчилар тоифаси умуман ювош, табиатан сертакаллуф, одам билан тезда иноқ бўлиб кетадиган кишилардир. Улар обрў қозонишга кўп ҳам интилмайдилар, унчалик пулпараст ҳам эмаслар. Улар билан суҳбат курсанг (сайёҳ афандилар, улар билан суҳбатлашишни пасткашлик ҳисоблаб беҳуда иш қиладилар) кўп қизик ва ибратли нарсаларни олиш мумкин. Менга келсак иқрор бўламанки, мен ҳукуматнинг хизмати билан кетаётган қандайдир 6-класс амалдорининг сўзларидан кўра, уларнинг суҳбатини афзал кўраман.

Бу ҳурматли назоратчилар тоифасидан ошналарим борлигини энди фаҳмлаб олиш қийин эмас. Ҳақиқатан ҳам улардан бирини ҳеч унутмайман. Бир вақтлар баъзи ҳодисалар у билан мени бир-биримизга яқин қилиб қўйган эди ва мен ҳозир ҳурматли ўқувчи билан худди ўша киши ҳақида суҳбатлашмоқчиман.

1816 йилнинг май ойида менга бир губерниядан, ҳозир йўк бўлиб кетган бир йўлдан ўтишга тўғри келди. Менинг амалим паст бўлиб, подшоликнинг аравасида тайинланган баҳо билан жуфт отга ҳақ тўлаб сафар қилардим. Шунинг учун назоратчилар мен билан бетакаллуф эдилар, кўпинча ўз ҳуқуқимга яраша менга берилиши лозим бўлган нарсаларни ҳам жанжаллашиб олардим. Ёш ва сержаҳл бўлганим учун назоратчи менга тайёрлаб қўйилган отларни амалдор бир тўранинг аравасига қўшиб юборганида, назоратчининг бу паст-

¹ *Фельдегер* – ҳарбий мактубларни ташувчи. Почта ва ҳарбий ҳужжатларни ташиш учун белгиланган отларнинг бошқа ишларга жўнатилиши қатъиян ман этилганди.

кашлигидан, виждонсизлигидан ғазабланардим. Губернаторникада тушликка ўтирганимизда, кимнинг ким эканлигини фаҳмлайдиган хизматчи ҳаммадан кейин менинг олдимга таом кўяр эди. Мен бунга анча вақтгача кўниколмай юргандим. Ҳозир эса менга у ҳам, бу ҳам тўғри кўринади. Ҳақиқатан ҳам амалига қараб хурмат қил, деган мақолнинг ўрнига бошқа бири, масалан: ақлига қараб хурмат қил, дейилса, нималар бўлмасди. Қандай тортишувлар, баҳслар юзага келмас эди! Шунда хизматчилар таомни дастлаб кимнинг олдига кўйишарди. Ҳа, майли, ўз киссамга қайтай.

Ҳаво дим эди. Бекатдан уч чақирим ўтганда томчилай бошлаган ёмғир сал ўтмай селга айланиб, мени жикқа ҳўл қилди. Бекатга келгач биринчи ташвиш – тезроқ бошқа кийим кийиш, иккинчиси – ўзимга чой сўраш бўлди. «Ҳой, Дуня! – деб кичқирди назоратчи, – самоварни кўйиб юбор, қаймоқ олиб кел». Шу сўзлардан кейин тўсиқ ортидан ўн тўрт ёшлардаги бир қиз чикди-да, дахлизга қараб югуриб кетди. Унинг гўзаллиги мени ҳайратда қолдирди. Назоратчидан «Бу сенинг қизингми?» деб сўрадим. «Ҳа, тақсир, қизим, – деб жавоб берди у мамнунлик билан, – яна шундай ақлли, шундай чакқонки, худди мархума онасининг ўзи». Шундан кейин у менинг йўл ҳужжатимни дафтарга кўчира бошлади, мен эса унинг ҳашаматсиз, аммо покиза кулбасини безаб турган суратларни томоша қилдим. Бу суратларда бузук ўғилнинг тарихи тасвирланган эди: биринчи суратда қалпоқ ва шлафорка¹ кийган нуроний мўйсафид бир шўх ўспиринни сафарга жўнатмоқда, ўспирин бўлса шошилиб унинг дуосини ва халтада пул олмоқда. Бошқасида бу йигитнинг бузук ишлари тасвирланган: у стол олдида, агрофида қалбаки дўстлари ва ҳаёсиз аёллар билан ўтирарди. Ундан кейин бор-йўғини кўкка совурган бу ўспирин жанда ва қалпоқ кийиб олиб, чўчка бокиб, овқатини улар билан баҳам кўриб юради; унинг юзида ғам ва ўкинч акс этганди. Пировардида, унинг отаси олдига қайтиши кўрсатилган; меҳрибон чол ўша қалпоқ ва шлафоркани кийиб, унинг қаршисига югуриб чикмоқда; бузук ўғил тиз чўкиб туради, орқароқда ошпаз семиз бузоқни сўймоқда ва боланинг акаси хизматкордан бундай шодликнинг сабабини сўраяпти. Ҳар бир суратнинг остида дурустгина ёзилган олмонча шеърларни ўқидим. Гул экилган тувакча, ола пардали каравот ва у вақтда агрофида кўринган бошқа буюмлардек, бу суратларнинг барчаси ҳануз менинг ёдимдан чиқмаган. Хўжайиннинг ўзи эллик ёшларда, соғлом ва бақувват киши, унинг ран-

¹ Шлафорка – уйда кийиладиган кийим.

ги ўчиб кетган тасмаларга осилган уч медали, узун кўк фартуги, худди кўз ўнгимда турибди.

Мен ямшигимга ҳақ тўлаб бўлмасимданоқ, Дуня самоварни кўтариб кириб қолди. Бу кичкина нозанин, ўзининг менда қандай таассурот қолдирганини иккинчи қарашимданоқ пайқаб олди; у катта кўм-кўк кўзларини мендан узиб ерга қаради. Мен у билан сўзлаша кетдим, у эса худди кўпни кўрган қиздек, ҳеч тортинмасдан жавоб қайтарар эди. Мен унинг отасига бир финжон пунш таклиф қилдим. Кейин Дуняга бир пиёла чой узатдим ва биз қадрдон танишлардек суҳбатлаша кетдик.

Арава аллақачон қўшилган эди, мен эса ҳануз назоратчи ва унинг қизчасидан ажралишни истамасдим. Охири мен улар билан хайрлашдим; отаси менга оқ йўл тилади, қизи эса мени аравагача кузатиб қўйди. Даҳлизда тўхтадим-да, бир ўпич олишга ундан рухсат сўрадим: Дуня рози бўлди...

*Кўп бўсалар олган эдим мен,
Бу йўлларга киргандан бери...*

Аммо уларнинг ҳеч бири шунчалик узоқ, шунчалар ёқимли хотира қолдирмаган эди, менда.

Орадан бир неча йил ўтди. Яна бир ходиса рўй бериб, мен худди ўша йўл, айнан ўша жойларга келиб қолдим. Кекса назоратчининг қизи эсимга тушди ва мен уни кўрар эканман, деб севиниб кетдим. Аммо эски назоратчининг ўрнига, эҳтимол аллақачон бошқаси қўйилгандир, балки Дуня турмушга чиқиб кетгандир, деб ўйладим. Эҳтимол улардан бири вафот этгандир, деган фикр ҳам миямдан лип этиб ўтди ва ўша қадрдон бекатга яқинлашарканмиз, юрагимни ғашлик босди. Отлар почтаҳона олдига келиб тўхтади. Уйга киргач, дарров бузук ўғил тарихи тасвирланган суратларни танидим, стол билан каравот аввалги ўрнида турибди, аммо деразаларда энди гул экилган туваклар йўқ, атрофдаги барча нарсалар тўзиб, чанг босиб ётибди. Назоратчи пўстинига бурканиб ухларди, келганимни билиб уйғонди ва ёнбошлади... Бу ўша Самсон Вириннинг ўзи эди, лекин шунчалик қариб кетибдики!.. У йўл ҳужжатимни дафтарга кўчиргунича мен унинг оқарган сочларига, кўпдан бери соқоли устара кўрмаган юзига, ундаги ажинларга, букчайиб қолган белига қараб турдим-да, бу бақувват эркакнинг уч-тўрт йил ичида бундай бедармон қарияга айланиб қолганига ҳайратда қолдим.

– Мени танидингми? – деб сўрадим ундан, – сиз билан биз эски танишлармиз.

– Эҳтимол, – деб жавоб қилди у тумшайган ҳолда, – бу ернинг йўли катта, кўплаб йўловчилар келиб-кетади.

– Қизинг Дуня саломатми? – деб сўзимда давом этдим. – Чол ковоғини солиб:

– Худо билади, – деб жавоб берди.

– Демак, эрга тегиб кетибди-да? – дедим мен. – Чол менинг саволимни эшитмаганликка олди ва шивирлаб йўл ҳужжатимни ўқийверди. Мен саволларимни тўхтатиб, чой қўйишни буюрдим. Қизиқиш мени безовта қила бошлади, шунинг учун пунш бу эски танишимнинг тилини очар, деб умид қилдим.

Мен адашган эканман: ичкилик таклиф қилсам, чол йўқ демади. Сездимки, ичкилик унинг тумшайишини тарқатиб юборди. Иккинчи қадахни ичганидан кейин у сергап бўлиб қолди, мени эслади ёки худди эслагандек кўринмоқчи бўлдими, ҳарқалай мен ундан бир қисса эшитдим. Бу қисса ўша пайтда менга қаттиқ таъсир қилиб, хаёлимни бутунлай чулғаб олганди.

– Демак, сиз менинг Дунямни танир экансиз-да? – деб гап бошладим у. – Кимлар уни танимас эди? Эҳ, Дуня, Дуня... Қандай қиз эди-я! Ким ўтса, албатта уни мақтарди, ҳеч ёмон демасди. Тўралардан бири унга рўмолча, бири исирға берарди. Йўловчи афандилар, худди тушлик қилмоқчи ёки кечки нонушта емоқчидек бўлиб атайин тўхташарди, аслини олганда эса мақсадлари – унга узокроқ тикилиб, томоша қилиш эди. Ҳар қандай сержаҳл тўра ҳам уни кўрганида, дарҳол ховуридан тушар ва мен билан жуда мулозим муносабатда бўларди. Ишонасизми, афандим: чопарлар, фельдегерлар у билан ярим соатлаб гаплашиб туришарди. Бутун уйни ўз қўлида тутарди: йиғиштиришми, таом тайёрлашми – барчасини қойиллатиб бажарар эди. Мен кекса тентак бўлсам унга қараб тўймас, севинчим ичимга сиғмасди. Дуняни шундай яхши кўрардим, овунчоғимни шунчалик азиз тутар эдимки, унинг айтганларини муҳайё қилишга шу қадар тиришардимки!.. Аммо тақдирда нима битилган бўлса, ундан қочиб кутулиб бўлмас экан.

Шундан кейин у менга бошига тушган кулфатни батафсил сўзлай кетди. – Бундан уч йил аввал бир куни қиш кечаси, назоратчи янги дафтарга чизиклар тортаётган, унинг қизи Дуня эса тўсикнинг орқасида ўтириб ўзига қўйлак тикаётганида, уч отли арава келади ва телпакли, ҳарбий шинель кийган, бўйнига шолрўмол ўраб олган йўловчи от талаб қилиб уйга киради. Отлар ҳаммаси ҳар қаёққа жўнатилган эди. Буни эшитган сайёҳ жаҳл билан қичқириб, камчисини ўйната бошлайди,

аммо бу каби ҳодисаларга кўникиб қолган Дуня тўсикнинг орқасидан югуриб чиқади ва йўловчига мулойимлик билан: «Бирор нарса еб олгингиз келмаяптими?» деб сўрайди. Дунянинг пайдо бўлиши ўзининг одатдаги таъсирини кўрсатади. Йўловчи жаҳлдан тушади ва отни кутишга кўнади, ўзига кечки нонушта буюради. Хўл, сержун телпагини олиб, шолрўмолини бўйнидан ёзиб тушириб шинелини ечгач, йўловчининг қора мўйловли, ёш, қадди қомати келишган гусар экани маълум бўлди. Гусар назоратчининг олдига ўтириб, у ва унинг қизи билан хушчақчақ гаплашиб кетади. Бу орада кечки нонушта ҳам келтирилади. Кейин отлар ҳам келиб қолади ва назоратчи отларга ем бермасданоқ шу заҳоти йўловчининг кибиткасига¹ қўшилсин, деб буйруқ бериб, уйга қайтиб кирса йигит хушидан кетиб, ўзини билмасдан тахтанинг устида ётибди. Унинг ахволи ёмонлашган, боши қаттиқ оғрий бошлаган, жўнаб кетишнинг сира ҳам иложи йўқ... Нима қилиш керак!.. Назоратчи унга каравотини бериб, агар эртага касалнинг ахволи яхшиланмаса кўшни қишлоққа одам юбориб, табиб келтирадиган бўлибди.

Эртасига гусарнинг ҳоли яна-да, ёмонлашади. Унинг одами табиб ахтариб, отда шаҳарга жўнайди. Дуня рўмолчасини сиркага ивитиб, гусарнинг бошини боғлаб қўяди ва унинг каравоти олдида каштасини тикиб ўтиради. Назоратчи уйидалигида гусар доим ух тортар, ҳеч гапирмасди, лекин шундай бўлса-да, икки финжон қаҳва ичиб олади ва «оҳ-воҳ» деб туриб, ўзига тушлик буюради. Дуня эса доим унинг ёнида бўлади. У ҳар дам сув сўрар ва Дуня ўзи тайёрлаган шарбатдан идишда келтириб берарди. Хаста эса лабларини хўллаб олар ва идишни қайтариб бераётиб ҳар гал ўз миннатдорчилигини билдирмоқчи бўлиб, ўзининг кучсиз қўллари билан Дунянинг қўлларини сиқар эди. Тушга яқин табиб келади. Беморнинг томирини ушлаб кўриб, у билан олмонча сўзлаша кетади ва русчалаб: «Касалга ором олишдан бошқа ҳеч нарса керак эмас, икки-уч кундан кейин йўлга чиқса бўлади» деб айтади. Гусар табибга йигирма беш сўм беради; тушлик қилишга таклиф этади, табиб кўнади. Иккови ҳам иштаҳа билан таом ейишади, бир шиша винони ичиб тугатишади ва бир-бирларидан жуда рози бўлиб хайрлашишади.

Яна бир кун ўтгач гусар бутунлай соғаяди. У жуда хурсанд эди, гоҳ Дуня, гоҳ назоратчи билан тўхтовсиз ҳазиллашар, хуштак чалар, ўтиб бораётган йўловчиларга лукма ташлар, уларнинг йўл хужжатларини почта дафтарига кўчирарди. Назоратчи уни шундай яхши кўриб

¹ *Кибитка* – ўша замонларда одам ташийдиган арава.

қоладики, учинчи куни эрталаб у ўзининг ёқимли меҳмонидан аж-ралаётганига ачинади. Якшанба куни эди. Дуня кундузги ибодатга бормоқчи бўлади. Гусарнинг кибиткасини тайёрлаб келтиришади. У назоратчи билан хайрлашади, уникида тургани ва еган-ичгани учун мўмайгина пул беради. Дуня билан хайрлаша туриб, уни черковга эл-тиб қўймоқчи бўлади.

Черков қишлоқнинг нариги чеккасида эди. Дуня нима ҳам дейи-шини билмай қолади. «Нимадан қўрқасан, – дейди отаси унга, – жа-ноб бўри эмаски, сени еб қўйса, аравага тушиб черковгача бориб ол». Дуня аравада гусарнинг ёнига ўтиради, хизматчи бўлса ирғиб извошчининг олдига ўтади. У бўлса хуштак чалади ва отлар чопиб кетишади.

Бечора назоратчи қандай қилиб Дунясига гусар билан бирга кетиш-га рухсат берганини, нима учун кўрларча иш тутганини, у вақтда ақли ҳуши қаерда эканини тушунолмасди. Ярим соат ўтмай унинг юраги ғаш бўлиб, шунчалик безовталана бошлайдикки, чидолмай ўзи черковга қараб йўл олади. У черковга яқинлашганида халқ аллақачон тарқалиб кетганини кўради, аммо черковнинг на эшиги олдида, на ён-атрофда Дуняни учратмайди. У шошилиб бутхонага киради. Руҳоний меҳробдан чиқиб келмоқда эди; унинг ёрдамчиси шамларни ўчирмоқда, икки-та кампир ҳали ҳам бир бурчакда ибодат қилишарди, аммо Дуня бу ерда кўринмасди. Бечора ота руҳоний ёрдамчисидан «қизим ибодат-да бўлдимиз?» деб зўрға нафасини ростлаб сўрайди. У ибодат вақтида қизинг бўлмади, деб жавоб қилади. Назоратчи тинкаси қуриб, сўл-жайиб уйга қайтиб келади. Унда биргина умид бор эди: бундан кейинги бекатда Дунянинг доя онахони турарди. Эҳтимол, ёш Дуня енгилтаклик қилиб ўша бекатгача аравада сайр қилиб бормоқчи бўлгандир. У Дуня кетган аравага қўшилган отларнинг қайтишини азобли бир ҳаяжон би-лан кута бошлайди. Ямшиқ ҳа, деганда қайтавермайди. Ниҳоят, у кеча-си ёлғиз ўзи маст-аласт ҳолда: «Дуня гусар билан бирга жўнаб қолди» деган даҳшатли бир хабарни олиб келади.

Чол ўз бахтсизлигига чидай олмай, шу заҳоти кеча ёш ёлғончи ётган каравотга чўзилади. Назоратчи энди барча воқеаларни ўйлаб, унинг ёлғондан ўзини касалликка солганини англаб етади. Бечора қаттиқ иситмалай бошлайди. Уни ўз қишлоғига олиб бориб, ўрнига вақтинча бошқа кишини тайинлашади. Гусар олдида келган табибнинг худди ўзи унга қарай бошлайди. У назоратчига йўловчининг тамоман соғ бўлганини, ўша вақтдаёқ у йигитнинг ёмон ниятини пайқаганини, аммо қамчисидан қўрқиб индамаганини айтади. Олмон рост гапирдим

ёки фақат ўзининг зийраклиги билан мақтанмоқчи бўлдими, унинг бу сўзлари бечора беморни заррача овунтиролмади. Назоратчи соғайиши билан шаҳар почтмейстеридан¹ меҳнат таътили сўрайди ва пиёда, ўз ниятини ҳеч кимга билдирмай, қизини қидириб кетади. Йўлланмадан кавалерия зобити Минскийнинг Смоленскдан Петербургга кетаётганини билар эди. Уни олиб кетаётган ямшикнинг сўзига қараганда, Дуня ўз хоҳиши билан жўнаворган бўлиши керак, лекин шундай бўлса-да, у бутун йўл бўйи йиғлаб борган. «Адашиб кетган кўзичоққинамни бир Худо ярлақаб уйга олиб келсам кошки», деб ўйлайди назоратчи. Шундай фикрлар оғушида у Петербургга етиб келади. Измайловский полкида хизматдан ўзи бўшаб кетган унтер-офицерникида тўхтайди (бу киши билан у бир вақтлар армияда бирга хизмат қилган экан) ва қизини излай бошлайди. Кўп ўтмай биладики, ротмистер Минский Петербургнинг Демутов меҳмонхонасида турар экан. Назоратчи унинг олдига бормоқчи бўлади.

Назоратчи жуда эрта туриб гусарникига келади ва жанобга, бир кекса аскар сиз билан кўришмоқчи деб, билдиришларини сўрайди. Ҳарбий хизматкор шонга қоқилган этикни ёглаб туриб: хўжайин ухлаптилар, соат ўн бир бўлмасдан туриб, ҳеч кимни қабул қилмайдилар, дейди. Назоратчи кетади ва тайинланган вақтда қайтиб келади. Халат ва қизил скуфье² кийган Минскийнинг ўзи унинг олдига чиқади. «Хўш, оғайни, қандай иш билан келдинг?» деб сўрайди ундан. Чолнинг юраги ўйнаб кетади, кўзларига ёш тўлади ва титраган овоз билан фақат: «Жаноб, илоҳий бир шафқат кўрсатинг» дея олади, холос. Минский ялт этиб унга қараб олади, жаҳли чиқади ва уни кўлидан ушлаб хонасига олиб киради ва эшикни ичидан кулфлаб кўяди. «Жаноб! – деб давом этади чол, – ўтган ишга салавот; ҳеч бўлмаса менга қизим Дуняни қайтариб беринг. У билан хўп ўйнаб-кулиб олдингиз-ку, энди уни бехудага хароб қилманг». «Бўлар иш бўлди, деб гангиб қолади йигит, – сенинг олдинг-да гуноҳқорман ва сендан афв сўраш имконига эга бўлганимдан хурсандман; лекин мени Дунядан ажралади деб ўйлама: у бахтли бўлади, сенга виждоним олдида сўз бераман. Сен уни нима қиласан? У мени яхши кўради; у ўзининг аввалги ҳаётини унутиб юборган. На сен, на у – ҳеч бирингиз, бу ўтган ишларни унутмаяжаксиз». Кейин у назоратчининг энгига нимадир қистириб кўяди-да, эшикни очади ва назоратчи қандай қилиб кўчага чиқиб қолганини сезмай қолади.

¹ Почтмейстер – почталарнинг бошлиғи.

² Скуфье – уйнинг ичида кийиладиган либос.

Чол кўчада узок серрайиб туради, охири енгининг қайтармасида бир ўрам қоғозни кўради; уни суғуриб чиқаради ва ёяди: ғижимланган бир нечта беш сўм ва ўн сўмликлар эканини кўради. Унинг кўзлари яна ёшга, ғазаб ёшларига тўлади! Чол пулларни қаттиқ ғижимлаб ерга ташлайди-да, товонлари билан эзгилаб, сўнгра келган ерига қараб жўнайди... Бир неча қадам юрганидан кейин тўхтади, ўйланиброк қолади... Ортига қайтади... Аммо пуллар энди йўқ эди. Яхши кийинган бир йигит уни кўриб извошчининг олдига югуриб боради, извошга шошилиб ўтиради-да: «Юр!» деб қичқиради. Назоратчи унинг орқасидан қувмайди. У ўз уйига, бекатга қайтишга қарор қилади, аммо аввал бир марта бўлса ҳам бечора Дунясини кўриб қолмоқчи бўлади. Шу ниятда икки кунча ўтганидан сўнг, у яна Минскийникига қайтиб боради; аммо ҳарбий хизматчи хўжайин ҳеч кимни қабул қилмайдилар, деб дағал жавоб қайтаради, кўкраги билан уни уйдан итариб чиқаради ва эшикни гурсиллатиб ёпиб қўяди. Чол бечора туриб-туриб, қайтиб кетади.

Худди шу куни кечкурун у Все Скорбящие черковида ибодат қилиб бўлиб, Литей кўчасида кетаётганида, бирдан унинг олдидан жуда олифта бир дрожки¹ ғизиллаб ўтиб кетади ва шунда назоратчи Минскийни таниб қолади. Дрожки уч қаватли уйнинг эшиклари олдига бориб тўхтади ва гусар зинапоядан югуриб ичкарига кириб кетади. Назоратчининг миясига лип этиб жуда ажойиб бир фикр келади. У ортига қайтиб, извошчи билан тенглашиб олганидан сўнг:

– Оғайни, бу кимнинг оти, Минскийники эмасми? – деб сўрайди.

– Худди шундай, – деб жавоб беради извошчи, – нима ишинг бор эди?

– Нима ишимми? Хўжайининг ўзининг Дунясига бир мактубни етказиб қўйишимни буюрган эди, мен бўлсам у яшаётган жойни унутиб қўйибман.

– Мана шу ерда, иккинчи қаватда. Сен оғайни, мактубни келтиришга кечикибсан, ҳозир хўжайиннинг ўзи унинг олдига ўтирибди.

– Ҳечқиси йўқ, – деб жавоб қайтарибди назоратчи, унинг юраги алланимадандир жуда безовта бўлиб борарди, – кўрсатиб қўйганинг учун раҳмат, мен ўз вазифамни бажараман. – Шу сўзларни айтиб, у зинапоядан кўтарила бошлайди.

Эшик қулф эди. У кўнғироқни босади, бир неча дақиқани жуда оғир кутишда ўтказади. Калит дағал овоз чиқаради. Эшикни очишади. «Авдотья Самсоновна шу ерда турадиларми?» деб сўрайди

¹ Дрожки – фонусли арава.

у. «Шу ерда, – деб жавоб беради ёш хизматчи аёл, – улар сенга нима учун керак?» Назоратчи жавоб қайтармай, тўғри залга киради. «Мумкин эмас, мумкин эмас! – деб қичкириб қолади хизматчи, – Авдотья Самсоновнанинг олдида меҳмонлари бор». Аммо назоратчи кулоқ солмай, ичкарига қараб кетаверади. Аввалги икки бўлма қоронғи, учинчисида эса чироқ ёқилган эди. У очиқ эшик олдида бориб тўхтади. Яхши жиҳозланган бўлмада Минский ўйчан ҳолда ўтирарди. Ўша пайтда расм бўлган барча безаклар билан ясаниб олган Дуня, худди инглиз эгарига миниб олган чавандоздек, гусар ўтирган ўриндикнинг ён суянчиғига ўтириб олганди. У Минскийга мулойим жилмайиб қарамоқда эди. Унинг жингалак сочларини ўзининг ялтироқ бармоқларига ўраб бурарди. Бечора назоратчи! Ҳеч қачон қизи унга бу қадар гўзал кўринмаган эди. У қизига беихтиёр тикилиб қолади. «Ким у?» деб сўрайди қизи бошини кўтармасдан. У ҳануз чурк этмасдан турарди. Жавоб олмаганидан кейин Дуня бошини кўтардию, «ох!» деб гиламга йиқилди. Чўчиб кетган Минский дарров энгашиб Дуняни кўтармоқчи бўлади ва бирдан эшикнинг олдида турган кекса назоратчига кўзи тушиб, Дуняни жойида қолдиради, ғазабдан қалтироқ босган ҳолда унинг олдида келади. «Сенга нима керак? – дейди у тишларини ғичирлатиб. – Нега қаерга борсам, шу ерга ўғридек сукуласан? Ё мени сўймоқчимисан? Йўқол!» У кучли қўллари билан чолнинг томоғидан бўғиб, зинапоёга итариб юборади.

Чол уйига қайтади. Дўсти унга шикоят қилишни маслаҳат беради, лекин назоратчи ўйлаб-ўйлаб, қўл силтайди ва нима бўлса пешанадан, деб қўйиб беришга қарор қилади. Икки кундан кейин у, Петербургдан ўз бекагига қайтиб кетади ва вазифасига киришади.

«Мана энди уч йилдан бери Дунясиз кун кечиряпман, – деб сўзига яқун ясади назоратчиси. – Дунянинг дом-дараги йўқ. Ўликми, тирикми – Худо билади. Бундай ходисалар кўп бўлади. Бу ўтқинчи саёқлар фақат унигина йўлдан оздиришгани йўқ, яна кўпларни йўлдан уришади, бир оз ушлаб туришади-да, ташлаб юборишади. Бугун атласу баркутларга кўмилиб юриб, эртасига қарасанг, майхона ялангоёқлари билан кўча супурадиган ёш тентаклар Петербургда оз эмас. Дуня ҳам эҳтимол шулар ичида хароб бўлаётгандир, деган фикр хаёлингга келганида, унинг ўлимини тилашдек гуноҳдан ҳам тоймайсан киши...»

Назоратчи дўстимнинг ҳикояси ана шу бўлди. Ҳикоя қилар экан, у бир неча марта йиғлаб, худди Дмитриевнинг¹ гўзал балладасидаги

¹ *Дмитриев* (1760–1837) – Пушкин замонасидаги шоир.

тиришқоқ Терентьичдек этаги билан кўз ёшларини артиб турди. Бу кўз ёшларининг қуйилишига пунш ҳам қисман сабабчи бўлди, чунки ўз киссаси давомида беш қадаҳ пунш ичиб олганди; аммо шундай бўлса ҳам, бу кўз ёшлари менинг қалбимга қаттиқ таъсир этди. Ажралишиб кетгач, анча маҳалгача кекса назоратчини унутолмадим, бечора Дуняни узоқ вақтгача ўйлаб юрдим...

Яқиндагина ўша қадрдон жойдан ўтиб кетаётиб, дўстим эсимга тушди, суриштириб билдимки, у бошлиқ бўлган бекат йўқ қилинибди. «Кекса назоратчи тирикми?» деган саволимга ҳеч ким аниқ жавоб бермади. Мен таниш жойларга боришга қарор қилдим, ижарага отлар олдим ва таниш қишлоққа жўнадим.

Куз пайти эди. Осмонни кулранг булут босган; ҳосили йиғиб олинган яйдоқ далалар томондан келаётган совуқ шамол, ўз йўлидаги дарахларнинг қизил ва сариқ баргларини супуриб кетмоқда эди. Мен кун ботишига яқин қишлоққа етиб, почтахонанинг олдига келиб тўхтадим. Дахлизга (худди шу дахлизда мени бир пайтлар Дуня ўпган эди) семиз бир аёл чикди, саволларимга кекса назоратчи бундан бир йил аввал вафот этди, унинг уйига пивочи кўчиб кирди, мен ўша пивочининг рафиқаси бўламан, деган мазмунда жавоб берди. Мен бу ерга келганимга ва етти сўм сарф этганимга ачиндим.

– Қандай қилиб вафот этди? – деб сўрадим пивочининг аёлидан.

– Ичкиликдан қазо қилди, – деди у.

– Уни қаерга кўмишди?

– Қишлоқ дарвозасининг нариги томонига, мархума рафиқасининг ёнига.

– Мени унинг қабри олдига элтиб қўёлмайсизми?

– Нега элтиб қўймайлик. – Ҳой, Ванка! Мушук ўйнашни бас қил энди! Жанобни қабристонга олиб бориб, назоратчининг қабрини кўрсатиб қўй.

Аёлнинг шу сўзларидан кейин жулдуз кийимли, сариқ ва ғилай бола олдимга югуриб келди ва мени қишлоқ дарвозасидан нарига олиб кетди.

– Мархум бекат назоратчисини танирмидинг? – деб сўрадим йўлда.

– Нега танитай? У менга толнинг чўпидан хуштак ясашни ўргатиб қўйган. Худо раҳмат қилгур, майхонадан келаётганида биз унинг ортидан: «Бува, бува!.. Ёнғоқ!» – деб югурардик. У бўлса ҳаммамизга ёнғоқ берарди. Доим биз билан бирга эди.

– Йўловчилар уни эслашадими?

– Сафарга чиқувчилар эндиликда камайиб қолишган, гоҳида заседатель¹ ўтиб қолади, унинг ҳам ўлганлар билан иши йўқ. Шу ёзда бир бариня² ўтиб қолувди, ўша назоратчи чолни суриштирди, ундан кейин унинг қабрига борди.

– Қандай бариня экан? – деб сўрадим қизиқиб.

– Жуда яхши бариня, – деб жавоб берди бола, – олти отлиқ аравада келди, учта боласи, битта энагаси бўлиб, кичкина итни эргаштириб олибди, назоратчи чолнинг вафот этганини эшитиши билан йиғлаб юборди ва болаларига: «Қимирламай ўтиринглар, мен қабристонга бориб келаман» деди. Мен уни кузатиб қўймоқчи бўлдим. Бариня: «Йўлни ўзим ҳам биламан» деб айтди. – Ундан кейин менга бир танга берди, – шунақа яхши бариня экан!..

Биз қабристонга, ҳар томони очиқ, ёғоч хочлар билан тўлган, бирорта ҳам дарахти йўқ яйдоқ жойга келдик. Кишининг кўнглига бу қадар ғашлик соладиган қабристонни умримда кўрмаган эдим.

– Мана назоратчи чолнинг қабри, – деди менга бола, ўртасига хоч санчиб қўйилган бир уюм қумнинг устига чиқиб. Хочга мисдан ўйилган Исонинг сурати қоқилган эди.

– Бариня ҳам шу ерга келганмиди? – деб сўрадим.

– Келган эди, – деб жавоб берди Ванька, – мен уни узоқдан кузатиб турдим. У қабр устига ётди-да, анчагача турмади, ундан кейин бойвучча кишлокқа борди, руҳонийни чақириб унга пул берди, кейин жўнаб кетди, менга бўлса бир танга берди, яхши хоним экан.

Мен болага бир танга бердим-да, бу ерга келганимга ҳам, етти сўм сарф этганимга ҳам асло ачинмадим.

¹ *Заседатель* – маслахатчи (революциядан илгари Россияда баъзи идораларга сайлаб қўйилган вакил).

² *Бариня* – бой аёл.

ҚИШЛОҚИ ОЙИМҚИЗ

Ҳар қандай кийимда ҳам, Душенька яхшисан.

Богданович

Узоқ губерналарнинг бирида Иван Петрович Берестовнинг мулки бор эди. У йигитлик чоғида гвардияда хизмат қилган, 1797 йилнинг бошида хизматдан бўшаб, ўз қишлоғига қайтди, ўшандан буён бошқа ҳеч қаёққа чиқмади. У фақир бир зодагон қизига уйланган бўлиб, овда юрган вақтида хотинининг кўзи ёриб вафот этганди. Хўжалик ишлари билан машғул бўлиш унга анча тасалли берди. У ўз режаси бўйича уй солдирди, мовут фабрикасини курди, даромадни уч баробар оширди. Петрович ўзини шу атрофда энг ақлли инсон деб ҳисобларди. Итларини эргаштириб, оилалари билан меҳмон бўлиб келадиган қўшнилари ҳам бунга эътироз билдиришмас эди. Иш кунларида у чийбахмал камзул кийиб юрар, байрамларда эса уйда мовутдан тўқилган узун белбурма камзул (сюртук) киярди; харажатларини дафтарга ёзиб қўяр ва «Сенатские ведомости»дан бўлак ҳеч нарса ўқимас эди. Одамлар уни димоғдор ҳисобласалар-да, умуман ҳурмат қилишарди. Фақат энг яқин қўшниси Григорий Иванович Муромский у билан чиқиша олмасди. Бу киши асл рус зодагони бўлиб, мулкининг кўп қисмини Москвада совурган, ўша вақтда бева қолганидан ўзининг сўнгги мулкига – қишлоғига келганди. Бу ерда ҳам шўхлигини янгича тарзда давом эттирмоқда эди: у инглиз русумида боғ барпо этди ва қолган бутун даромадини деярли шунга сарф этди. Унинг отбоқарлари инглиз чавандозлари каби кийиниб юришарди. Қизининг бир инглиз мураббияси ҳам бор эди. У ерларига экинни инглиз усулида эктирарди: аммо ўзга йўсинда рус дони ҳосил бермайди. Харажатнинг анча камайганига қарамасдан, Григорий Ивановичнинг даромади кўпаймас эди; қишлоқда ҳам янги қарзларга ботиш йўлларини топарди; бунинг устига у ақлли киши ҳисобланарди, чунки ўз губернасидаги зодагонлар орасида биринчи бўлиб мулкни Опекун идорасига гаровга қўйишни ўйлаб топди, у вақтда бундай иш ҳаддан ташқари мураккаб бўлиб, катта жасорат талаб этарди. Уни ёмонлаб юрадиган кишилар орасида Берестов ҳаддан ортиқ ғийбат қи-

ларди. Янгиликларни ёмон кўриш унинг хулқ-атворидаги бир хусусият эди. У қўшнисининг англизпарастлиги ҳақида бепарво гапиролмас, ҳар онда уни танқид қилиб турарди. У меҳмонларига ўз мулкани кўрсатиб юрганида, хўжаликни бошқаришдаги тадбирларини мактаб айтилган сўзларга жавобан муғамбирлик билан жилмайиб: «Шундай! Ишларим қўшнимиз Григорий Ивановичникидек эмас. Биз англизчасига хонавайрон бўлолмаймиз! Русчасига тўқ бўлсак бас!» деб қўярди. Мана бу ва шунга ўхшаш ҳазиллар қўшниларнинг саъй-ҳаракатлари соясида, қўшимча ва изоҳлар билан Григорий Ивановичга етказиларди. Инглизпараст Григорий Иванович бўлса, бизнинг ижодкорлар каби танқидга чидолмас эди. У қаттиқ аччиғланар, жиғибийрон бўлар ва ўзининг тухматчи қўшнисини тўнка ва қишлоқи деб атарди.

Берестовнинг ўғли қишлоққа келгунига қадар, бу икки мулкдор орасидаги муносабатлар шу тарзда эди. У университетда таҳсил кўрган ва ҳарбий хизматга киришни ният қилганди, лекин отаси бунга розилик бермасди. Ҳарбий хизматдан ташқари вазифаларга эса ўзини бутунлай қобилиятсиз ҳисобларди. Бу масалада ота-бола бир фикрга келиша олишмади. Алексей ҳозирча зодагончасига яшар ва ҳар эҳтимолга қарши мўйлов ҳам қўйганди.

Алексей ҳақиқатан азамат йигит эди. Чиндан ҳам унинг келишган қадди қомати ҳарбий либос киймаса ва от устида ўзига оро бериб юришнинг ўрнига, ёшлигини маҳкама қоғозлари устида эгилиб-букилиб ўтказса, умр ҳайф кетарди. Қўшнилар унинг овда йўлни суриштирмай доимо биринчи бўлиб чопишини кўриб, у ҳеч қачон дурустрок бир амалдор бўлолмайди, дейишарди. Ойимқизлар унга кўз тикишар, баъзилари суқланиб қарарди, аммо Алексей уларга оз вақт ажратарди, қизлар эса унинг бепарволигидан бирон гўзал ошиқ бўлса керак, деб ўйлашарди. Ҳақиқатан унинг мактубларидан бирининг манзил нусхаси қўлдан-қўлга ўтиб юрарди: *«Москвада Алексеев ибодатгоҳининг қаршиисиди, мисгар Савельев уйдаги Акулина Петровна Курочкинага тегсин, бу мактубни А.Н.Р.га топширишингизни сиздан ўтиниб сўрайман»*.

Қишлоқда яшамаган китобхонларим, уезд қизларининг нақадар гўзал эканликларини тасаввур этолмайдилар! Тоза ҳавода, олма дарахтларининг соясида етилган бу қизлар, киборлар жамиятини ва ҳаётни китоблардан билишади. Танҳолик, эркинлик ва мутолаа, бизнинг парижонхотир гўзалларга маълум бўлмаган эҳтирос ва туйғуларни уларда эрта уйғотади. Бу қизлар учун кўнғироқ товуш бир саргузашт, яқин бир шаҳарга бориш ўз ҳаётларида катта бир давр, бирор меҳмоннинг кели-

ши эса, узоқ вақт ва баъзан умрбод хотирада қолади. Табиийки, уларнинг баъзи бир ажойиб қилиқлари устидан ҳар ким бемалол кула олади; аммо бундай юзаки қарайдиган одамнинг мазахлари, қизларнинг муҳим фазилаглари ерга уролмайдди, улардан муҳимлари: ана шу феъл-атворнинг хусусияти, ўзига хослиги бўлмаса, олмон ёзувчиси Иоган Рихтер айтганидек, инсоний фазилат ҳам бўлмайдди. Пойтахтларда аёллар балки яхши таҳсил олишар, лекин киборлар жамияти одатлари уларнинг хулқ-атворини сийқалаштириб, кўнгилларини бош кийимлар каби бир хил қилиб қўяди. Бу сўз қоралаш ёки ғийбат тарзида айтилаётгани йўқ, аммо қадимги бир тафсилотчи олим ёзганидек: «Бизнинг кайд этганимиз ўз кучида қолади».

Бизнинг оймқизлар орасида Алексей қандай таассурот қолдирганини тасаввур қилиш осон. Йигит илк марта қизларга ғамгин, умидсиз бир ҳолда кўриниш берди ва дастлаб барбод бўлган севинчлари ҳамда хазон бўлган ёшлиги ҳақида сўз очди; бундан ташқари, у бош суягининг сурати солинган бир қора узук тақиб юрарди. Буларнинг барчаси губернада катта янгилик ҳисобланар эди. Оймқизлар у ҳақда сўз кетганида, ўзларини йўқотиб қўйишарди.

Аммо бу гаплар ҳаммадан кўпроқ англизпарастимизнинг қизи Лиза (Григорий Иванович қизини Бетси деб атарди)ни кизиқтирарди. Оталари борди-келди қилишмасди. Барча қўшни қизларнинг ўша йигит ҳақида гапиришларига қарамай, Лиза Алексейни ҳали кўрмаганди. Лиза ўн етти ёшга кирган эди. Унинг қора кўзлари қорачадан келган ва жуда ёқимли юзига монанд бўлиб, чарақлаб турарди. Лиза отасининг ёлғиз қизи бўлиб, ниҳоятда эрка эди. Унинг ўйноқилиги ва ҳар он қилиб турадиган шўхликлари отасини роса қувонтирарди, аммо юзига упаэлик суриб, қошларига сурма қўйиб, йилда икки марта «Памела»ни¹ ўқийдиган, бунинг учун икки минг сўм пул олиб, бу ёввойи Россияда зеркиб, ўлар ҳолатга келган қирқ яшар такаббур мураббия Жаксон хонимни ғазаблантирарди.

Лизага Настя хизмат қилиб юрарди. Гарчи у Лизадан катта бўлсада, аммо бекаси каби енгилтабиат эди. Лиза уни жуда яхши кўрар, бутун сирларини унга айтар ва у билан бирга ҳар хил қилиқларни ўйлаб топарди; хуллас, Прилучина қишлоғида Настя француз фожеаларида акс этган сирдош жориялардан кўра аҳамиятлироқ бир сиймо эди.

– Бугун меҳмондорчиликка боришга рухсат этинг, – деди бир куни Настя, бекасини кийинтирар экан.

¹ «Памела» – англиз ёзувчиси Ричардсоннинг (1689–1761) романи.

– Майли, бироқ айт, қаерга?

– Тугиловога, Берестовларникига. Ошпаз аёлнинг туғилган куни эди, кеча бизни зиёфатга чақириб кетганди.

– Буни кара-я, – деди Лиза, – оила бошлиқлари жанжаллашдилар-ку, хизматкорлари эса бир-бирларини меҳмон қилишади-я!

– Бизнинг бошлиқлар билан нима ишимиз бор! – деб эътироз билдирди Настя, – бунинг устига мен отангизни эмас, сизнинг хизматкорингизман. Сиз ёш Берестов билан уришганингиз йўқ-ку, хушига келса, кексалар, майли уришаверсин, бизга нима.

– Алексей Берестовни кўришга ҳаракат қил, Настя, у қанақа ва қандай одам эканини менга батафсил айтиб берасан.

Настя ваъда берди, Лиза кун бўйи сабрсизлик билан унинг қайтишини кутди. Настя кечқурун қайтиб келиб:

– Лизавета Григорьевна, мен ёш Берестовни кўрдим; уни синчиклаб кузатдим, кун бўйи бирга бўлдик, – деди.

– Қандай қилиб? Айт, бирма-бир айтиб бер.

– Рухсат этинг: биз йўлга тушдик, мен, Анисья Егоровна, Ненила, Дунка...

– Буни биламан. Хўш, кейин нима бўлди?

– Шошманг, ҳаммасини бирма-бир айтаман. Биз роса таом устига етиб бордик. Уй одам билан лик тўла эди. Колбинскийлар, Захаровлар, гумашта аёл ҳам ўз қизлари билан, Хлупинскийлар...

– Хўш! Берестов-чи?

– Тўхтанг, ахир. Мана биз дастурхон ёнига ўтирдик, гумашта аёл биринчи курсида, мен унинг ёнида... қизлари бўлса шундай қовоқларини солдиларки, афтлари курсин, менга нима-а?..

– Ох, Настя, ипидан игнасигача гапирасанки, одам зерикиб кетади...

– Қандай сабрсиз одамсиз-а!.. Ҳа, майли, биз дастурхондан турдик... ўзи ҳам уч соатча ўтирибмиз, тушлик ҳам зўр бўлди, қаймоқ қўшиб тайёрланган турли хил лаззатли сомсалар... биз дастурхондан туриб, қувлашмачоқ ўйнагани бокқа чиқдик.

– Хўш қани? Ростдан ҳам у яхши эканми?

– Жуда ажойиб экан, кўркам деса бўлади. Қомати келишган, новча, ёноклари кизил...

– Ростданми? Мен бўлса уни рангпар, деб юргандим. Қанақа? У сенга қандай кўринди, ғамгин ёки ўйчан?

– Нималар деяпсиз? Бундай ўта кетган шўх йигитни, умрим бино бўлиб кўрган эмасман. У биз билан ўйнамоқчи бўлди-ю!

– Биз билан ўйнамоқчи бўлди, дедингми?! Бўлмаган гап!

– Жуда бўладиган гап-да. Тагин уни ўйлаб топганини қаранг! Қайси биримизни тутиб олса, ўпади-я!

– Ихтиёр сенда Настя, аммо ёлғон гапиряпсан.

– Аксинча, ихтиёр сизда, ёлғон гапираётганим йўқ. Мен ўзимни ундан зўрға қутқардим. У кун бўйи бизга илакишиб юрди.

– Ахир қандай қилиб? Уни ахир бировга хуштор ва ҳеч кимга қарамайди, дейишади-ку?

– Билмадим, аммо у менга жуда қаттиқ тикилди. Таняга ҳам, гумашта аёлнинг қизига ҳам. Колбинскийли Пашага ҳам шундай, тўғриси, ҳеч биримизни ранжитмади, шундай шўхки!

– Буниси қизик! Хўш, уйда у ҳақда қандай гаплар бўлди?

– Жаноб тўра жуда яхши, ёқимтой, хушчақчақ одам, – дедилар. – Биргина қилиғи ёмон: қизларнинг ортидан кўп юради. Менимча, бу айтарлик айб эмас: вақти билан босилиб қолади.

– Мени қандай кўргим келади-я! – деди Лиза уҳ тортиб.

– Нимаси қийин? Тугилово биздан у қадар узоқ эмас, ҳаммаси бўлиб уч чақирим. Ўша томонларга сайрга боринг ё от миниб чиқинг; сиз, албатта унга дуч келасиз, у ҳар куни эрталаб милтиғини олиб овга чиқар экан.

– Йўғ-э. Яхшимас. У бу қиз менинг орқамдан тушибди, деб ўйлаши мумкин. Унинг устига оталаримиз орасида можаро бор, ҳар ҳолда у билан танишувим мумкин бўлмас... Оҳ, Настя! Биласанми, мен оддий бир қишлоқи қиз каби қийинаман!

– Ростдан-а, кенг, узун бир қўйлак кийиб олинг-да, қўркмасдан Тугиловога қараб жўнанг, кафил бўламанки, Берестов сизни кўздан қочирмайди.

– Бу ерлилар тилида яхши сўзлаша оламан. Оҳ, Настя, севикли Настя! Қандай ажойиб фикр!

Лиза ўзининг бу ниятини шаксиз амалга оширишга қасд қилиб, ўринга ётди. Эртасига у ўз режасини амалга оширишга киришди: қалин мато, қўк чит билан мис тугмачалар сотиб олишга одам юборди, Настянинг ёрдамида ўзига қўйлак бичди, бутун хизматкор қизларни тикишга ўтказди, кечкурун ҳаммаси тайёр бўлди. Лиза қўйлакни кийиб, ойнада ўзини кўрди ва шу чокқача бу қадар жозибадор бўлмаганини эътироф этди. У ўз ролини такрорлар эди; хонада юриб бир неча бор таъзим қилар, сўнгра мушукдек бошини чайқар, деҳқонча лаҳжада сўзлар, енглари билан юзини беркитиб кулар ва Настянинг мақтовларига сазовор бўларди. Аммо бир нарса уни кўп қийнарди: ҳовлида ялангоёқ юриб кўрмоқчи бўлганди, нозик оёқларига хас-чўп ботди, қум ва майда

тошлар чидаб бўлмас даражада оғритди. Настя бу ерда ҳам унга ёрдам берди: у Лизанинг оёғини ўлчаб олиб, даладаги Трофим чўпон томонга қараб югурди ва бир жуфт пўстлок кавуш буюрди. Лиза эртаси куни тонгда кўзини очди. Бутун уй ичидагилар ҳали ухлашарди. Настя дарвозанинг олдида чўпонни кутиб турарди. Шу топда най чалинди ва кишлоқ подаси зодагоннинг ҳовлиси ёнидан ўта бошлади. Трофим Настянинг олдидан ўта туриб, унга бир жуфт ола-була кичик пўстлок кавуш тутқазди ва ярим сўм ҳақ олди. Лиза аста-секин кишлоқи қиз тарзида кийиниб олди ва Настяга пичирлаб, Жаксон хонимга тегишли топшириқларни бериб, орқа эшикка чикди-да, полиздан югуриб ўтиб, дала томон кетди.

Шарқда шафақ ярқирар ва олтин булутлар туркуми сарой аҳли подшони кутаётганига ўхшарди; тиниқ осмон, тонг салқини, шудринг, шабада ҳамда кушларнинг сайраши Лизанинг қалбини болалик севинчи билан тўлдирди. Бирон танишнинг дуч келишидан кўрқиб, у учгандек тез югурарди. Отасининг мулки чегарасидаги чакалакзорга яқинлашар экан, Лиза қадамни секинлатди. Бу ерда у Алексейни кутмоқчи эди. Юраги қаттиқ урар, сабабини ўзи ҳам билмасди, лекин шўх ёшларимизнинг кўрқиб-чўчиб туриши, уларнинг энг яхши латофатидир. Лиза чакалакзор қоронғилигига кирди. Чакалакнинг бўғиқ ва тарқоқ шовуллаши қизни гўё кутлар эди. Унинг севинчи сусайди. Аста-секин ширин хаёлларга берила бошлади. У ўйларди... аммо, ўн етти ёшли ойимқизнинг баҳор тонги соат олтида, чакалакзорда ёлғиз ўзи нима ҳақда ўйлаётганини аниқлай олиш мумкинми? Шундай қилиб, у ҳар икки томондан баланд дарахтлар кўланка ташлаган йўл бўйлаб, ўйга ботиб борарди, бирдан кўркам бир овчи ит унга қараб ҳурди. Лиза кўрққанидан кичқириб юборди. Шу пайтда «тинчлан, Сбогар, бери кел», деган товуш эшитилди ва ёш дарахтлар ортидан овчи йигит кўринди. «Кўрқма дилбар қиз, – деди Лизага, – итим қопмайди». Лиза анча тетиклашиб, шу захоти фурсатдан фойдаланди. «Йўғ-э, жаноб, – деди у, гўё кўрққан ва уялган бўлиб, – кўркаман, кўрмайсанми, у қандай қопоғон. Яна менга ўзини ташламасин». Алексей (уни ўқувчи таниб олгандир) ёш кишлоқи қиздан кўзини узмай қараб турарди.

– Агар кўрқсанг, мен сени кузатиб қўяман, – деди у Лизага. – Ёнинг-да боришимга розимисан?

– Ким сенга халақит беради? – деб жавоб қилди Лиза. – Йўл элники, хоҳлаган томонга кета оласан.

– Ўзинг қаердансан?

– Прилучинаданман, темирчи Василийнинг қизиман, кўзикорин те-риб юрибман (қизнинг қўлида тўқилган сават бор эди).

– Сен-чи, жаноб? – Тугиловоликмисан дейман?

– Худди шундай, – деб жавоб берди Алексей, – мен ёш тўранинг хизматкори бўламан.

Алексей ўзини қиз билан тенг қилиб кўрсатмоқчи эди. Аммо Лиза унга қараб, кулиб юборди.

– Алдаяпсан, – деди у, – эси пастга ишинг тушгани йўқ, кўриб ту-рибманки, сен тўралардансан.

– Нега сен бундай деб ўйлайсан? – Ахир ҳаммаси кўриниб турибди-ку, – деди йигит.

– Нимадан? Тўрани хизматкордан ажратиб бўлмайдами? Кийи-минг ҳам ундай эмас, гапинг бўлакча, итни ҳам биз каби чақирмаяпсан.

Лиза тобора Алексейга ёқиб борарди. У дилбар қишлоқ қизлари билан бетакаллуф муносабатда бўлишга одатланганидан, Лизани кучоқламоқчи бўлди, лекин қиз сақраб қочди ва бирдан жиддий ҳамда совуқ тус олдики, Алексей кулиб юборди. Лиза бу ҳаракати билан Алексейнинг кейинги хужумларидан ўзини сақлаб қолди.

– Агар сен келгусида дўст бўлишимизни истасанг, – деди у жиддий бир тусда, – эсингни еб қўйма.

– Бу ҳикматли сўзларни сенга ким ўргатди? – деб сўради Алексей қаҳ-қахлаб.

– Менинг танишим Настя, сизнинг қишлоқдаги бир бека қизнинг хизматчиси, ўша ўргатди? Қара, маърифат қандай йўллар билан тарқалади-я!

Лиза ўз ролидан чиқаётганини ҳис этди ва дарров тузатиб олди:

– Бўлмаса, нима деб ўйловдинг? – деди у, – мени хўжайин ҳовли-сида ҳеч қачон бўлмайди, дейсанми? Албатта, ҳаммасини эшитганман, кўрганман, сен билан бекорчи гапга овора бўлиб, киши кўзикорин те-ролмай қолади, сен у ёққа кет, мен бу ёққа! Узр сўрайман...

Лиза узоқлашмоқчи эди. Аммо йигит унинг қўлидан ушлаб қолди.

– Жонгинам, исмингни айт.

– Акулина, – деб жавоб берди Лиза бармоқларини Алексейнинг қўлидан тортиб олишга уриниб, – кўйвор жаноб, уйга кетишим керак.

– Яхши, дўстим Акулина. Мен албатта, темирчи отанг Василийга меҳмон бўлиб бораман.

– Нималар деяпсан? – деб эътироз билдирди Лиза, – Тангри ҳақи бора кўрма, агар сен билан чакалакзорда ёлғиз сўзлашганимни уй-имдагилар билса, бошим балога қолади; отам – темирчи Василий ўлгунимча уради.

- Ахир мен, сен билан яна кўришмоқчиман.
- Мен қачон бўлмасин, яна кўзиқорин тергани бу ерга келарман.
- Қачон ахир?
- Хоҳласанг эртага.
- Севикли Акулина, ўпиб оларди-ку, ботинолмайман. – Эртага шу пайтда келасан, шундайми?
- Ҳа, ҳа.
- Мени алдамайсан-а?
- Алдамайман.
- Онт ич.
- Худо урсин, келаман.

Ёшлар хайрлашдилар. Лиза чакалакзордан чиқди, даладан ўтиб олди, яшириниб боққа кирди ва шошилиб Настя кутиб турган фермага югуриб келди. У ерда Лиза тоқатсиз сирдошининг саволларига жавоб бераркан, кийимларини алмаштирди ва меҳмонхонага чиқди. Дастурхон ёзилган, нонушта тайёр, Жаксон хоним юзига упа суриб, бир қултум сув билан ютиб юборгудек бўлиб, тортни юпка қилиб кесмоқда эди. Отаси эрталаб сайр қилиб келгани учун кизини мактаб:

– Саҳарда уйғонишдан фойдалироқ нарса йўқ, – деди у, бу ўринда инглиз журналларидан ўқиб билгани – одамнинг узоқ умр кўриши ҳақидаги мисолларни сўзлаб кетди, шуни ҳам қўшиб қўйдики, юз йилдан ортиқ умр кўрган одамларнинг кўпчилиги ароқ ичмаган, кишу ёз бирдек саҳарда турар эканлар.

Лиза унинг гапларини эшитмасди. У эрталабки учрашувнинг бутун тафсилотини, Акулинанинг овчи йигит билан бўлган суҳбатини кўнглида такрорлади, аммо негадир виждони азоблана бошлади. У эрталабки суҳбат одоб доирасидан чиққани йўқ, бу шўхликнинг оқибати ёмон бўлмайди, деб ўз-ўзини беҳуда ишонтирмоқчи бўларди, виждони идрокидан баландроқ нола қиларди. Эртаги кунга берган ваъдаси ҳаммасидан ҳам унга тинчлик бермасди, у ўзининг берган тантанали қасамёдидан кечишга рози бўлаёзди. Аммо Алексей уни кута-кута Василий темирчининг қизи ҳақиқий Акулинани – йўғон, чўтир қизни қишлоқдан ахтариб топиши ва шу тарзда унинг энгилтаклик билан қилган шўхлигини фаҳмлаб қолиши мумкин эди. Бу фикр Лизани кўрқитиб юборди ва эртаси кунни яна Акулина бўлиб чакалакзорга боришга аҳд қилди.

Алексей жуда хурсанд ва таажжубда эди, кун бўйи у ўзининг янги таниши ҳақида ўйлаб юрди. Қорачадан келган гўзал қизнинг сиймоси уйқусида ҳам унинг хаёлини банд этганди. У кийиниб олганида, ғирашира тонг отганди. Милтиғини ўқлашга ҳам сабри чидамай, вафодор

ити Сбогар билан далага чикди ва учрашувга, ваъда этилган жойга қараб югурди. Ярим соат вақт унинг учун тоқат қилиб бўлмайдиган интизорликда ўтди, ниҳоят, шохлар орқасидан узун кўк кўйлак кўринди ва у севикли Ақулина томон югурди.

Лиза, унинг миннатдорлик билан қувонишига кулимсираб қўйди, аммо Алексей шу топда унинг юзида безовталиқ ва ташвиш изларини кўрди. Алексей бунинг сабабини билмоқчи бўлди. Лиза бу қилиғи андишасизлик эканини, шунга пушаймон бўлганини, шу сафар берган ваъдаси устидан чиқиш истагини ва бу учрашув сўнгги марта эканини ҳамда бу кўришишлар уларни яхшиликка олиб келмаслигини гапирди, шунинг учун бу учрашувларга хотима беришни сўради. Табиийки, бу сўзлар деҳқон лаҳжасида айтилган эди, лекин бу содда қиз учун ғайритабиий кўринган фикр ва туйғулар Алексейни хайрон қолдирди. У Ақулинани ўз ниятидан қайтариш учун гапга чечанлигини ишга солди; ўз истакларининг беғуборлигига Лизани ишонтирмоқчи бўлди, унинг пушаймон бўлишига асло йўл қўймаслигини, ҳар нарсада унга бўйсунганини айтди. Бирдан-бир қувончи бўлган учрашувдан уни маҳрум этмасликни: кун ора бўлса ҳам, ҳафтада икки марта бўлса ҳам учрашиб туришни сўраб, ёлворди. У эҳтирос билан сўзлар ва шу топда, худди ошиқнинг ўзгинаси эди. Лиза уни жим туриб тинглади ва охири: «Менга, қишлоқдан ҳеч қачон ахтармасликка ва мен ҳақимда суриштирмасликка, ўзим белгилагандан бошқа учрашув йўлини изламасликка ваъда бер», деди.

Бундан сўнг улар ўрмонда сайр қилиб, Лиза Алексейга бас, бўлди дегунча дўстларча суҳбатлашиб юрдилар. Улар хайрлашдилар, ёлғиз қолган йигит қишлоқи содда қизнинг икки учрашувдаёқ, унга қандай ҳукмрон бўлиб қолганини ўйлаб, боши қотди. Ақулина билан бўлган муносабати унинг учун ажойиб бир янгилик бўлиб, ғалати қишлоқи қизнинг буйруқлари унга оғир туюлса-да, ўз сўзида турмаслик эсига ҳам келмасди. Қизиғи шундаки, Алексей кўрқинчли узук тақиб, сирли мактублар ёзиб умидсизланиб юришига қарамай, оқкўнгил ва серғайрат, маъсумлик завқини ҳис қила оладиган соф юракли йигит эди.

Агар мен ёлғиз ўз истагимга қулоқ солганимда, албатта бу ёшларнинг учрашувларини бутун тафсилоти билан тасвирлаган бўлардим. Борган сари ортиб бораётган икки томонлама майил ва ишончларини, машғулотлари ва сўзларини тўлиқ ёзардим; лекин биламанки, ўқувчиларнинг кўп қисми менинг завқимни маъқул кўрмаслар. Бу тафсилот, умуман чучмал кўринса керак, шунинг учун мен уларни ташлаб

кетаман, фақат қисқача шуни айтаманки, икки ой ўтмасданоқ менинг Алексейим, муҳаббатдан ақл-хушини йўқотаёзди. Лиза ҳам, ундан кўра тинчроқ, жимроқ бўлса-да, бепарво эмасди. Ҳар иккиси ҳозирги вазиятдан бахтиёр ва келажак ҳақида оз ўйлашар эди.

Муҳаббат паймонаси билан ўзаро мустаҳкам боғланганликлари тез-тез ёдларига тушиб турса-да, бу ҳақда бир-бирларига гапирмасдилар. Сабаби равшан эди: Алексей ўз Акулиначини қанчалик севиб қолган бўлмасин, ўзи билан фақир деҳқон кизи ўртасидаги оралиқнинг узоклигини ҳамма вақт эсига оларди; Лиза эса оталари бир-бирларини ёмон кўришларини билар ва икки томоннинг ярашиб кетишига кўзи етмасди. Бунинг устига Лизанинг иззат-нафсини, Тугилово заминдорини Прилучина темирчисининг қизи оёқлари остида ёлворган ҳолда кўрмоқ каби романлардагидек ғалати бир умид яширинча васвасага солганди. Тўсатдан рўй берган муҳим бир воқеа, уларнинг тотув муносабатларини ўзгартириб қўяёзди.

Эрталаб ҳаво очиқ кунларнинг бирида (бизнинг Россия кузлари кўпинча шундай бўлади), Иван Петрович Берестов отга миниб сайрга чиқди, ҳар эҳтимолга қарши ўзи билан уч жуфт този ит, жиловдори, қўлларида тартарак тутган бир неча қарол болаларини бирга олди. Шу вақтнинг ўзида Григорий Иванович Муромский ёқимли ҳавога қизиқиб, ўзининг калта дум биясини эгарлашга буюрди ва инглизча оро берилган ерлари атрофида ела кетди. Ўрмонга яқинлашаркан, ичи тулки терисидан бўлган чакмон кийиб от устида ғурур билан ўтирган қўшнисини кўрди, у – болалар шовқини ва тартарагидан чўчиб, чакалакдан қочиб чиқадиган қуённи кутиб турарди. Агар Григорий Иванович учраб қолишини олдиндан билганида, албатта бошқа томонга бурилиб кетарди, аммо у Берестовга кутилмаган жойдан чиқиб қолди – оралари бир ўқ отим жой эди. Илож йўқ. Муромский бир оврўпали зиёли сифатида ўз рақибининг ёнига келди ва назокат билан салом берди. Берестов ҳам, занжирдаги айиқ ўз хўжасининг амри билан жанобларга эгилгани каби ҳафсала билан жавоб қайтарди. Шу дақиқада ўрмон оралиғидан бир қуён сакраб чиқди ва дала бўйлаб югура бошлади. Берестов ва унинг жиловдори товушларининг борича қичкирдилар, тозиларни қўйиб юборишди, ўзлари ҳам орқадан чопа кетдилар.

Муромскийнинг ҳеч қачон ов кўрмаган оти хурқди ва олиб қочди. Ўзини яхши чавандоз деб юрган Муромский отни ўз ҳолига қўйди ва кўнгилсиз ҳамсуҳбатдан кутқарган бу ходисага ичидан хурсанд бўлди. Аммо от чошиб бориб, жар ёқасидан чиқиб қолди ва тўсатдан четга бурилди. Муромский ўзини тутиб қололмади. У музлаган ерга қаттиқ

йиқилди, устида одам йўқлигини сезган захоти, худди бир нарса эсига тушгандек дарров тўхтаган думсиз отини лаънатлаб сўкарди. Шу пайтда Иван Петрович етиб келди ва аҳволини сўради. Бу орада унинг жиловдори айбдор отни тутиб келди. У Муромскийнинг отга минишига ёрдам берди, Берестов бўлса уни уйига таклиф қилди. Муромский рад этолмади, чунки ундан миннатдор эди. Шундай қилиб, Берестов куён овлаб, ўз рақибини ярадор ҳолда, харбий асир вазиятида шараф билан уйига олиб келди. Қўшнилари таом вақтида дўстона суҳбатлашдилар. Муромский Берестовдан арава сўради, чунки йиқилганида, зарба еганидан от устида уйга етиб олиш ҳолатида эмаслигини эътироф этди. Берестов уни то эшиккача кузатди, Муромский бўлса, Алексей Иванович билан бирга эртагаёқ Прилучинога дўстларча меҳмондорчиликка боришга ваъда олиб кетди. Шундай қилиб, эски ва чуқур илдиз ёйган адоват, калта дум биянинг хурковичлиги соясида тугаётгандек кўринарди.

Григорий Ивановичнинг қаршисига югуриб Лиза чикди. «Бу қандай ходиса, ота? – деди хайрон бўлиб, – нега оқсаяпсиз? Отингиз қани? Бу арава кимники?» – «Ўйлаб тополмайсан-да, азизам» деб жавоб берди Григорий Иванович ва бутун воқеани сўзлаб берди. Лиза ўз кулоқларига ишонмасди. Григорий Иванович қизи эсини йиғиб олмасданок, эртага Берестов билан ўғлининг меҳмонга келишини айтди.

– Нималар деяпсиз? – деди Лиза ранги оқариб. – Берестовлар, отаси билан ўғли! Эртага бизга меҳмон бўлиб? Йўқ, ота! Нима қилсангиз ҳам, мен кўриниш бермайман.

– Нима, эсингни едингми? – деб эътироз билдирди отаси, – қачондан бери бунақа уятчанг бўлиб қолдинг, ё романлардаги қахрамон қиз сингари адоватни мерос қилиб олдингми? Етар, тентак бўлма...

– Йўқ, ота! Дунёда нима берилса, ҳар қанча хазина ҳадя берманг, мен Берестовларнинг олдига чикмайман, – деди қиз ўжарлик ила.

Григорий Иванович елкасини қисиб қўйди ва у билан ортиқ тортишмади, чунки қизига қаршилик қилиб бир иш чиқара олмаслигини биларди, у ажойиб сайрининг ҳордиғини чиқариш учун дам олгани кетди.

Лизавета Григорьевна ўз хонасига чикди ва Настяни чақирди. Иккови эртага келадиган меҳмонлар ҳақида узоқ муҳокама юритишди. Агар Алексей, яхши тарбия кўрган қизда ўз Акулиначини таниб қолса, нима деб ўйлайди? Унинг ахлоқи, одатлари, ақли ҳақида қандай фикрда бўлади? Иккинчи томондан, шу қадар қутилмаган учрашув унда қандай таъсир қолдиришини кўришни жуда истар эди... Бирдан унинг

бошига бир фикр келди. Шу заҳоти фикрини Настяга айтди; иккови ҳам бу янги фикрдан хурсанд бўлишди ва, албатта ижро этишга аҳд қилишди.

Эртаси куни нонушта вақтида отаси қизидан, ҳали ҳам Берестовлардан кочиш фикридами, йўқми – сўради.

– Ота, – деб жавоб берди Лиза, – агар сизга зарур бўлса, мен уларни қабул қиламан, аммо бир шартим бор. Мен уларнинг олдига қандай кирмайин, нима қилмайин, сиз мени уришмайсиз ва ҳайронлик ё норозилик аломати кўрсатмайсиз.

– Тағин бирон шўхликдир-да! – деди кулиб Григорий Иванович. – Хўп яхши, яхши, розиман, нимани хоҳласанг шундай бўлсин, мени қора кўз шўх қизим!

Шундай кейин қизининг пешанасидан ўпди ва Лиза ҳозирлик кўргани чиқиб кетди.

Худди соат иккида олтига от қўшилган, қўлбола извош ҳовлига кириб келди ва ям-яшил чимзор ёнида тўхтади. Кекса Берестов, Муромскийнинг ливрей кийимидаги икки каролиннинг ёрдамида эшик зинапоясидан тушди. Унинг ортидан ўғли етиб келди ва отаси билан бирга дастурхон тайёрланган меҳмонхонага кирди. Муромский ўз кўшнилари жуда ҳурмат ва навозиш билан қабул этди. Уларга таом олдидан боғчани, йиртқич ҳайвонларни кўришни таклиф қилди ва диққат билан супурилган, қум сепилган йўлакчадан бошлаб кетди. Кекса Берестов шу қадар бемаъни ҳавасга сарф қилинган вақт ва меҳнатга ичидан ачинди. Лекин одоб юзасидан индамади. Ўғли на тадбирли отасининг норозилигига, на гердайган инглизпарастнинг севинчига қўшилмасди; у сарбсизлик билан таърифини кўп эшитган, уй эгаси қизининг чиқишини кутарди ва унинг қалби бизга маълум муҳаббат билан банд бўлса-да, дилбар кизни кўрмоқ иштиёқига доим ҳақли эди.

Меҳмонхонага қайтиб киргач, учовлон бирга ўтиришди: кексалар илгариги вақтларни ва ўз хизматларининг ҳангомаларини эслашди, Алексей бўлса Лиза кириб келганида қандай рол ўйнашини фикр қилди. У ўзимни паришонхотир тутиш ҳар ҳолда ҳаммасидан тузук бўлар, деб ўйлади ва шунга ҳозирланди. Эшик очилди. У шу қадар лоқайдлик, ғурур билан беписанд қарадики, бунинг кўрганда энг номи чиққан бир сатангнинг ҳам юраги жиз этиб кетарди. Бахтга қарши Лизанинг ўрнига юзига упу қўйиб, тор кийимга ўралиб, хира кўзли кекса Жаксон хоним таъзим билан кириб келди, Алексейнинг ҳарбийча гўзал ҳаракати эса бекор кетди. У ҳали ўзини ўнглаб ҳам олмаган эдики, эшик яна очилди ва бу сафар Лиза кириб келди. Ҳаммалари туришди: отаси

меҳмонларни таништирай деган эди, лекин бирдан тўхтади ва лабини тишлаб қолди... Лиза, унинг қорачадан келган Лизаси, кулоқларига қадар упа суриб, Жаксон хонимдан ҳам баттар сурмага ботган эди; ўзининг сочларидан анча жилвали сохта соч ўримларини, Людовик XIV нинг ясама сочларидан тақиб олганди, кўйлагининг елкаси кенг ва оғзи сиқилган енглари Помпадур фижмаларидек бесўнақай, бели Х ҳарфи шаклида сиқилган ва онасининг ҳали гаровга кўйилмаган бутун гавҳарлари бармоқларида, бўйнида, кулоқларида ярқираб турарди. Алексей бу кулгили ва ажойиб қиз ўз Акулинаси эканлигини билмади. Берестов унинг қўлини ўпмоқ учун ёндашди, Алексей ҳам ижирганиб туриб ўпди; Алексей Лизанинг оппоқ бармоқларини ушлаганда титраётгандек бўлиб туюлди. Шу орада у қизнинг қасддан олдинга қўйилган ва ҳар хил сатанглик билан пардозланган оёқчаларини кўриб қолди. Бу эса, қизнинг бошқа кийимларидан кўра ўзига муносибдек кўринди. Упа ва сурмага келганда, тўғриси айтиш керакки, соддадиллик билан илк боқишда англолмади, кейин ҳам шубҳа қилмади. Григорий Иванович ўз ваъдасини эслади ҳам ҳайрон қолганини билдирмасликка уринди, аммо қизнинг шўхлиги унга шу қадар қизиқ бўлиб кўриндики, ўзини кулгидан зўрага тўхтатиб қолди. Такаббур инглиз хоними кулгидан узоқ бўлиб, сурма ва упа унинг жавонидан ўғирланганини пайқаб, ғазабдан қизариб кетгани, унинг упа чапланган юзидан билиниб турарди. У шўх қизга ўқрайиб қарар, Лиза эса ҳар қандай изоҳни ўзга бир вақтга қўйиб, ўзини ҳеч нарсани сезмаганга соларди.

Дастурхонга ўтиришди. Алексей ўйчанлик ва паришонхотирлик ролини ўйнайверди. Лиза нозланар, тишлари орасидан чўзиб-чўзиб фақат французча сўзлашарди. Отаси ҳар онда унга боқарди, мақсадини тушунмасди, аммо бунинг ҳаммаси унга жуда қизиқ туюларди. Инглиз хоним ҳаддан ташқари аччиғланган, лекин жим ўтирарди. Ёлғиз Иван Петрович худди ўз уйидагидек: икки одамнинг овқатини ер, истаганича ичар, тобора иноқлик билан суҳбатлашар, хоҳлаганича қаҳ-қаҳ уриб куларди.

Ниҳоят дастурхондан турдилар, меҳмонлар кетишди ва Григорий Иванович кула-кула саволлар бера бошлади.

– Нега сен уларни лақиллатдинг? – деб сўради Лизадан у. – Биласанми нима, упа сенга ярашар экан, мен аёлларнинг пардози қанақа бўлишини билмайман, аммо ўрнингда бўлганимда, упа қўйиб юрардим, табиийки кўп эмас, озроқ қўярдим.

Лиза ўз найрангининг муваффақиятидан жуда хурсанд эди. У отасини кучоқлади ва унинг маслаҳатини ўйлаб кўришга ваъда берди-да,

аччиғланган Жаксон хонимни тинчлантириш учун югурди. Жаксон хоним эшигини очишга ва қизнинг ўзини оқлашини эшитишга зўрға рози бўлди. Лиза таниш бўлмаган меҳмонлар ҳузурига қорачадан келган чехраси билан киришдан уялган эмиш, аммо сўраб олгани ботинолмаганмиш... У шафқатли Жаксон хонимнинг афв этишига ишонганмиш ва ҳоказо... Жаксон хоним Лиза уни мазах қилмаганига ишониб, тинчланди. Лизани ўпди ҳамда ярашув аломати ўларок, бир шиша инглиз упасини ҳадя этди, Лиза самимий ташаккур изҳор этиб қабул қилди.

Эртасига тонгда Лиза учрашув жойи бўлган чакалақзорга борганини ўқувчининг ўзи ҳам билиб олгандир.

– Жаноб, сен кеча бизнинг хўжайинниқига бордингми? – деди шу замон Алексейга, – қизи қанақа экан? – Алексей мен уни яхши кўролмадим, деб жавоб берди.

– Эсиз, – деди Лиза.

– Нега ахир? – деб сўради Алексей.

– Шунинг учунки, мен сендан ҳалиги... деганлари тўғримикин, – деб сўрамоқчи эдим.

– Нима деганлари?

– Мен ўша оймқизга ўхшармишман, шу гап тўғрими?

– Бўлмағур гап. Уни сенга солиштириб бўлмайди, у хунукдан ҳам хунук.

– Оҳ, тўра жаноблари, бундай дейишинг яхши эмас, бизнинг оймқиз шундай оппоқ, шундай олифтаки, мени унга қандай солиштириб бўлади!

Алексей онг ичиб, сен ҳар қандай оппоқ қиздан ҳам гўзалсан, деди. Ва тамоман қизни хотиржам қилиш учун оймқизни шундай калака қилиб тасвирладики, Лиза чиндан қаҳ-қаҳ уриб кулди.

– Оймқиз кулгили бўлса-да, – деди Лиза уҳ тортиб, – барибир, мен унинг олдида саводсиз бир омиман.

– Э-ҳа, – деди Алексей, – шунга хафа бўласанми! – Агар истасанг, мен дарров саводингни чиқариб қўяман.

– О, ростдан ҳам, – деди Лиза, – бир ҳаракат қилиб кўриш керак.

– Рухсат эт, севгилим, ҳозир десанг ҳам майли.

Улар ўтиришди. Алексей чўнтагидан қалам ва ён дафтарини олди. Шундай қилиб Акулина, ажойиб тезлик билан сабоқларни ўзлаштира бошлади. Алексей унинг зеҳнига ҳайрон қоларди. Эртасига у ёзишга ҳам киришди. Аввало, қалам айтганига юрмади, аммо бир неча дақиқадан сўнг у харфларни анча яхши ёза бошлади.

– Қандай мўъжиза! – деди Алексей, – бизнинг ўқишимиз, ахир Ланкастер усулидан ҳам тез кетяпти.

Ҳақиқатан учинчи дарсда Акулина «Бояр қизи Наталья»ни¹ хижжалаб ўқир ва ўқишдан тўхтаб, баъзи фикрларини айтар ва Алексейни чиндан ҳам лол қолдирарди. У бир варақ қоғозга шу қиссадан олинган мақолалар, қисқа таъбирларни ёзиб ташлади.

Бир хафта ўтди, улар ўртасида мактуб ёзиш ҳам бошланиб кетди. Почта идораси кекса эманнинг қавагига жойлашган эди. Настя яширинча мактуб ташувчи вазифасини адо этарди. Алексей катта ҳарфлар билан ёзилган мактубни у ерга келтириб қўяр ва ўз севгилисининг оддий кўк қоғозга ёзилган ажи-бужи хатини олиб кетарди. Акулина яхши жумлалар тузишга ўрганиб, маълумоти ортиб, ақли ҳам анча ўсганлиги кўриниб турарди. Орада Иван Петрович Берестов билан Григорий Иванович Муромскийнинг ошначиликлари борган сари маҳкамлашди ва кўп ўтмай дўстликка айланиб кетди. Иван Петрович вафот этганидан кейин бутун мол-мулки Алексей Ивановичнинг қўлига ўтишини, шунда Алексей Иванович бу губернада бадавлат мулкдорлардан бўлишини, шунинг учун Лизага уйланмасликка ҳеч қандай сабаб йўқлигини Муромский ора-сира ўйлаб қўярди. Кекса Берестов бўлса, қўшнисининг бирмунча телбалиги (ўз тили билан айтганда инглизча тентаклик) га иқроп бўлса-да, унда анча тузук фазилат борлигини инкор этмасди. Масалан: кам учрайдиган эпчиллик; Григорий Иванович машҳур ва кучли граф Пронскийга яқин қариндош, граф эса Алексей учун жуда фойдали бўлиши мумкин, Муромский бўлса (Иван Петрович шундай ўйларди) қизини шундай одамга беришдан хурсанд бўлса керак...

Кексалар шу чокқача ўзларича шундай ўйлашарди, улар ниҳоят бири-бири билан сўзлашдилар, кенгашдилар, кучоқлашдилар ва масалани навбат билан ҳал этмоққа, ҳар қайсиси ўз томонидан ҳаракат қилишга сўз бердилар. Муромскийнинг олдида бизга маълум зиёфатдан сўнг, қизини ҳанузгача кўрмаган Алексей билан таништириш қийинчилиги турарди. Улар бир-бирига кўп ҳам ёқмагандек кўринарди; бу ақалли Алексейнинг ўшандан бери Прилучинога келмаганидан билса бўларди, Лиза эса Иван Петрович уларникига келганида, доим ўз хонасига қириб кетарди. Григорий Иванович: «Агар Алексей ҳар куни уйимга келиб турса, қизим алалоқибат яхши кўриб қолар. Ўзи шунақа бўлади, вақт ўтиши билан ҳаммаси тузалиб кетади», деб ўйларди.

¹ Н.М. Карамзиннинг (1766–1826) тарихий қиссаси.

Иван Петрович ўз ниятининг муваффақияти ҳақида озроқ ташвиш чекарди. Ўша кун и кечқурун у ўғлини ўз хонасига чақириб, чубуғини тортар экан, бир оз ўйланиб:

– Нима бўлди Алёша, кўпдан бери ҳарбий хизмат ҳақида гапирмай қўйдинг? – деди. – Ё гусар мундири сени бошқа кизиктирмай қўйдими?

– Йўқ, отажон! – деб жавоб берди ҳурмат билан Алексей. – Гусар бўлишим сизга ёқмаслигини кўриб турибман, вазирам сизга бўйсунингиз.

– Яхши, – деди Иван Петрович. – Кўриб турибман, сен итоаткор фарзандсан, бу менга тасалли беради. Мен ҳам ўз ихтиёрингга қўяман, ҳарбий бўлмаган... бирон идора ишига... киришингни ҳам истамайман. Ҳозирча сени уйлантирмоқ ниятидаман.

– Кимга экан, отажон? – деди Алексей ҳайрон бўлиб.

– Лизавета Григорьевна Муромскаяга, – деб жавоб берди Иван Петрович. – Яхши қаллик, шундай эмасми?!

– Отажон, мен ҳали уйланиш ҳақида ўйлаб кўрганим йўқ.

– Сенинг ўйлашинг шарт эмас, мен аллақачон сен учун ўйлаб, ҳаммасини пишитиб қўйдим.

– Ихтиёрингиз, аммо Лиза Муромская менга, умуман ёқмайди.

– Кейин ёқиб қолар. Вақт ўтади, севишиб ҳам кетарсизлар.

– Мен уни бахтли қилишга қобил эмасман.

– Лиза бахтининг ғамини емай қўя қол. – Нима? Сен отангинг хоҳишига шундай муносабатдамисан? Яхши!

– Истаганингизни қилинг, мен уйланишни истамайман ва уйланмайман.

– Уйланасан, бўлмаса сени оқ қиламан, Худо ҳақи! – Бутун молмулкимни сотаман, совураман, сенга сарик чақа ҳам қолдирмайман. Ўйлаб кўришингга уч кун вақт бераман, ҳозирча кўзимга кўринма.

Алексей отасининг бошига бир фикр келиб қолса, Тарас Скотинин айтганидек, омбир билан ҳам суғуриб олиш қийин эди. Аммо Алексей ҳам отасининг ўзи, уни маҳв этиш ўшандек қийин. У ўз хонасига кирди ва ота-она ҳокимиятининг чегараси ҳақида, Лизавета Григорьевна тўғрисида, отаси уни ҳеч вақосиз қолдирмоқчи бўлгани ва, ниҳоят Акулина ҳақида ўйлай кетди. Биринчи марта Алексей уни қаттиқ севганини аниқ ҳис этди. Ҳаёлига романларда ёзилгандек қишлоқи қизга уйланиш ва ўз меҳнати соясида кун кўриш фикри келди. Бу қатъий қарори ўзига тобора маъқул кўринарди. Ёғингарчилик бўлгани учун анчадан бери чалақзордаги учрашувлар тўхтаган эди. У Акулинага ҳарфларини аниқ қилиб, оташин ифодалар билан бир мактуб ёзди ва икковига хавф со-

лаётган жудоликни билдирди ҳамда шу номада унинг ўзига турмушга чиқишини сўради. Кейин зудликда мактубни почтага, эманнинг қавагига ташлаб келди ва қилган ишидан хурсанд бўлган ҳолда ухлаш учун ётди.

Ўз фикрида қатъий туриб олган Алексей, эртасига эрталаб, бор ҳақиқатни айтиш учун Муромскийнинг уйи томон кетди. У уй эгасининг олижаноблигига суяниб, уни ўз томонига оғдирмоқ умидида эди. Отини Прилучино саройи ёнида тўхтатиб:

– Григорий Иванович уйдаими? – деб сўради.

– Йўқ, – деди хизматкор. – У киши эрталаб кетгандилар...

– Афсус, – деди Алексей. – Ҳеч бўлмаса, Лизавета Григорьевна уйдаими?

– Уйдалар!

Алексей отдан сакраб тушди. Тизгинини хизматкорнинг қўлига тутказди ва рухсат олмасдан ичкарига кирди.

Емакхонага яқинлашар экан, «ҳаммаси ҳал бўлади, деб ўйлади йигит, – унинг ўзи билан сўзлашаман». У хонага кирди... ва қотиб қолди! Лиза... Йўқ! Акулина, севимли, қорачадан келган Акулиnasi узун енгсиз кўйлақда эмас, эрталаб кийиладиган оқ кўйлақда, дераза ёнида ўтирар ва унинг мактубини ўқирди. Лиза мактуб ўқишга шу қадар берилиб кетган эдики, йигитнинг кириб келганини ҳам сезмай қолди. Алексей севинганидан қичқириб юборди. Лиза чўчиб тушди, бошини кўтариб қичқириб юборди ва қочмоқчи бўлди. Алексей уни ушлаб қолишга югурди. «Акулина, Акулина!..» Лиза унинг қўлидан чиқишга уринарди. «Кўйворинг жаноб, ақлингизни йўқотдингизми?» юзини буриб, шу сўзларни такрорларди қиз. «Акулина, жоним Акулина!» дерди Алексей, унинг қўлларини ўпиб. Бу манзаранинг гувоҳи бўлган Жаксон хоним нима қилишини билмасди. Шу топда эшик очилиб Григорий Иванович кириб келди ва:

– Э-ҳа, сизнинг ишингиз жуда яхши йўлга қўйилганга ўхшайди... – деди.

Ҳикоянинг хулосасини ёзишдек ортиқча мажбуриятдан ўқувчиларим мени халос этарлар, деб ўйлайман.

И. П. Белкин қиссалари тугади.

ДУБРОВСКИЙ**БИРИНЧИ ТОМ****І БОБ**

Бундан бир неча йил илгари, ўз мулкларининг бирида, қадимги рус боёни Кирила Петрович Троекуров яшарди. Бойлиги, аслзодалиги ва таниш-билишларининг кўплиги туфайли Троекуров мулклари мавжуд губерналарда катта обрўга эга эди. Қўни-қўшнилари унинг арзимас бир орзусини амалга оширсалар бошлари кўкка етар, губерна зодагонлари унинг исмини эшитганларида дир-дир титрашарди. Кирила Петрович одамларнинг бу иззат-икромини ўзига муносиб ҳурмат, деб қарарди. Унинг хонадони ҳамиша меҳмонлар билан тўла, улар Троекуровнинг шовқин-сурон, баъзан эса тўс-тўполон базмларида иштирок этиб, унинг боёнларга хос шўхликларини қондиришга тайёр эдилар. У таклиф этганда келмасликка ёки маълум кунларда Покровское қишлоғига келганда унга салом бермай кетишга ҳеч кимнинг ҳадди сиғмасди. Кирила Петрович оила ҳаётида билимсиз одамларнинг барча нуқсонларини яққол кўрсатарди. Атрофидаги кўпгина нарсалардан талтайиб кетган бу одам, бебош хулқининг ва калтарок ақлининг ҳамма истакларига тўла эрк беришга одатланганди. Жисмоний жиҳатдан фавқулодда кучли бўлишига қарамай, бу одам ҳафтада икки марта мечкайликдан азоб торгар ва ҳар оқшом ичмасдан туролмас эди. Ҳовлидаги уйларнинг бирида, ўз жинсларига муносиб қўл ҳунари билан шуғулланиб ўн олти чўри қиз яшарди. Бу уйнинг деворларига ёғоч панжаралар ўрнатилган, эшиклари қулфланган бўлиб, калитлари Кирила Петровичда сақланарди. Ёш роҳибалар руҳсат этилган соатлардагина, икки кампирнинг назорати остида бокқа сайр қилгани чиқишарди. Вақти-вақти билан Кирила Петрович уларнинг баъзиларини эрга берар ва буларнинг ўрнига янгилар келарди. У деҳқонлар билан хизматкорларни жуда қаттиқ назорат қилар ва истаганича жазоларди; шундай бўлса-да, улар Кирила Петровичга садоқатли эдилар. Улар хожаларининг давлати ва шуҳрати билан фахрланишар ҳамда унинг ҳимоя қилишига ишониб, қўни-қўшниларга нисбатан анчагина номаъкулчиликлар қилишарди.

Троекуровнинг доимий машғулоти мулкларининг агрофини айланишдан, аллавақтгача чўзиладиган базмлар ҳамда шўхликларда иштирок этишдан иборат эди; ҳар куни янги-янги шўхликлар чиқиб турар ва одатда янги танишлардан бирортаси қурбон бўларди. Андрей Гаврилович Дубровскийдан бошқа ҳеч ким, унинг эски ошналари ҳам, бу шўхликларнинг оқибатидан қутулиб қололмасди. Хизматдан бўшаган гвардия кичик офицери Дубровский Кирила Петровичнинг яқин қўшниси бўлиб, етмиш жоннинг¹ эгаси эди. Энг юқори мартабали одамларга ҳам кибр билан муомала қиладиган Троекуров, бечораҳол Дубровскийни ҳурмат қиларди. Бир вақтлар иккиси битта аскарый қисмда хизмат қилганларида ҳам ўртоқ эдилар, шунинг учун Дубровскийнинг гап кўтармас ва чўрткесар бир одам эканини Троекуров яхши биларди. Шароит уларни узоқ вақт бир-биридан жудо қилди. Дубровский камбағаллашиб қолгач хизматдан бўшашга ва ўз қўлида қолган кишлокқа чиқиб яшашга мажбур бўлди. Кирила Петрович ўртоғининг аҳволидан хабардор бўлиб, унга ўз хомийлигини таклиф этди, бироқ Дубровский унга миннатдорлик билдирди, фақирликда бўлса ҳам, ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Бир неча йил ўтгач Троекуров генерал-аншеф² мансабидан истеъфога чиқиб, ўз мулкига қайтиб келди, икки дўст бир-бирларини кўриб, хурсанд бўлишди. Ўшандан буён улар ҳар куни бирга бўлишар ва бир умр бировникига бормаган Кирила Петрович, эски кадрдонининг қўрғончасига бетакаллуф бориб турарди. Улар тенгкур бўлганликлари, бир табақадан чиққанлари, бир хилда тарбияланганликлари туфайли феъл-атвор ва майллари бир-бирларига ўхшаб кетарди. Баъзи жиҳатдан уларнинг тақдирлари ҳам бир хил эди: иккови ҳам севиб уйланган, иккови ҳам кўп ўтмасдан бева қолган. Иккисининг ҳам қўлида биттадан фарзанд қолган. Дубровскийнинг ўғли Петербургда тарбияланар, Кирила Петровичнинг қизи эса ўз уйида яшар эди. Кўпинча Кирила Петрович дўсти Дубровскийга: «Менга қара, оғайни, Андрей Гаврилович, Володкам йўлини топиб кетса, унга қизим Машани бераман. Ҳеч нарсаси йўқлигига ҳам қарамайман» дерди. Андрей Гаврилович эса бошини чайқаб туриб, одатда бундай жавоб берар эди: «Йўқ, Кирила Петрович, Володкам Марья Кириловнага муносиб эмас. Ўғлим ўзига ўхшаган камбағал зодагоннинг қизига уйлангани дуруст. Эрка-тантқиқ бир бойваччага гумашта бўлгандан кўра, ўз уйида бошлиқ бўлгани маъқул».

¹ Боёнларда қул қаторида хизмат қиладиган деҳқонлар.

² Генерал-аншеф – XVIII асрда рус армиясидаги энг юқори мансаб.

Такаббур Троекуров билан унинг камбағал кўшниси ўртасидаги бутувликка барчанинг ҳаваси келар, Кирила Петровичнинг дастурхони устида ўтирган чоғларида, мезбоннинг фикрига тўғри келмаслигига қарамасдан, Дубровский ўз фикрини дангал айтиверишини кўриб, ҳамма унинг журъатига таажжубланар эди. Баъзи бировлар Дубровскийдан ўрناق олиб, итоат доирасидан чиқишга уриниб кўрганларида, Кирила Петрович уларни шу қадар кўркитиб кўйдикки, бундай ҳаракатга ҳеч ким ҳеч қачон журъат қилмайдиган бўлди, ёлғиз Дубровскийгина умумий қоидадан четда қолди. Аммо кутилмаган бир ходиса барча ишни бузиб, ўзгартириб юборди.

Кузнинг бошланиш пайтида Кирила Петрович узоқроқ бир дала-сига чиқмоқчи бўлди. Бир кун аввал итбоқарлар ва жиловдорларга эрталаб соат бешда тайёр бўлиши ҳақида буйруқ берилди. Чодир ва қозон-товоклар Кирила Петрович овқатланадиган жойга олдинроқ жўнатилган эди. Хўжайин билан меҳмонлар итхонага қараб юришди, у ерда беш юздан ортиқ исковуч ва този итлар ўз тилларида Кирила Петровичнинг сахийлигини мактаб, нозу неъмат тўла иссиққина жойда яшардилар. Шу жойнинг ўзида касал итлар учун алоҳида бир шифона бўлиб, уни Тимошка деган бош табиб назорат қиларди, бундан ташқари, зотдор итларнинг болалаши ва ўз болаларини эмизиши учун алоҳида хона ажратилган эди. Кирила Петрович ўзининг бу ажойиб иши билан фахрланар ва ҳар бир меҳмон бу ерни камида йигирма марта кўрганига қарамай, қулай пайт келди дегунча, итхонани макташ имкониятини қўлдан бермасди. Кирила Петрович атрофини меҳмонлар қуршаган ҳолда итхонани айлана бошлади. Тимошка билан бош итбоқар унинг ортидан юрар эди. У баъзи итхоналар олдида тўхтаб, гоҳо касал итларнинг соғлигини суриштирар, гоҳо бир оз қаттиқ ва асосли танбеҳлар берар, гоҳо таниш итларни чақириб олиб эркалар ва уларга гапирарди. Меҳмонлар Кирила Петровичнинг итхонасидан завқланишни ўз бурчлари деб билардилар. Ёлғиз Дубровскийнинг дами чикмас, қовоғи солиқ эди. Гарчи у овга жуда ишқибоз бўлса-да, давлати фақат бир жуфт овчи ит ва бир гала този ит сақлашга имкон берарди. Бу ажойиб итхонани кўргач, жиндакқина ҳасадини яширолмади. «Нега қовоғингни солдинг, биродар, – деб сўради Кирила Петрович. – Ё менинг итхонам сенга ёқмадими?» «Йўқ, – деб жавоб берди у жиддий равишда. – Итхонангиз жуда яхши, аммо одамларингиз итларингиздек яхши яшамаса керак». Бу гапга итбоқарлардан бири хафа бўлди. «Авалло Худо, қолаверса хожамнинг давлатлари соясида, – деди у, – биз ўз турмушимиздан нолимаймиз, лекин яширишнинг ҳожати йўқ, баъзи

бир зодагонлар кўраларини шу итхоналардан қайси бирига алиштирсалар ҳам ютқазмайдилар. Негаки, бу ерда тўқ ва иссиқроқ яшайдилар». Кирила Петрович ўз қаролининг бу одобсизлигидан мириқиб кулди, меҳмонлар бу танбехнинг ўзларига ҳам тегишини сезганлари холда, ҳар нечук Кирила Петровичга эргашиб, қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Дубровскийнинг ранги оқарди, лекин дамани чиқармади. Ўша топда Кирила Петровичга бир сават янги туғилган кучукларни олиб келишди; у кучук болалари билан бир оз машғул бўлгач, иккитасини танлаб, қолганларини сувга ташлаб юборишга буюрди. Бу орада Андрей Гаврилович секингина чиқиб кетди ва буни ҳеч ким сезмай қолди.

Кирила Петрович меҳмонлар билан бирга итхонадан келиб кечки нонуштага ўтирди ва шундагина Дубровскийнинг йўқлигини билди. Хизматкорлар унинг уйига кетганини айтдилар. Троекуров дўстининг ортидан етиб бориб, албатта олиб келишни буюрди. Кирила Петрович бир умр Дубровскийсиз овга чикмаган эди, чунки Андрей Гаврилович итларнинг феълени яхши билар ва ҳар қандай ов можароларини қийналмай ҳал қиларди. Дубровскийга юборилган хизматкор, меҳмонлар дастурхондан турмасдан қайтиб келиб, Андрей Гавриловичнинг гапга кўнмаганини, қайтишга унамаганини Троекуровга айтди. Ўз одагича ичкилик билан бир оз қизишиб олган Кирила Петрович бу хабарни эшитиб аччиғланди ва ўша хизматкорни яна изига қайтариб, агарда Андрей Гаврилович дарҳол Покровскоега келиб, шу ерда ётиб қолмаса, бир умр у билан юз кўрмас бўламан, деган гапни бориб айтишни буюрди. Хизматкор яна югуриб кетди. Кирила Петрович бўлса, дастурхондан туриб меҳмонларга рухсат берди ва ухлагани кириб кетди.

Эртаси куни эрталаб унинг биринчи саволи: «Андрей Гаврилович шу ердами?» деган сўз бўлди. Жавобнинг ўрнига учбурчак бир мактуб олди. Кирила Петрович мактубни мирзасига бериб, баланд овоз билан ўқишни буюрди ва мана бу сўзларни эшитди:

«Ҳурматли жаноб!

Сиз то ўша итбоқар Парамошкани кечирим сўрамоқ учун олдимга юбормагунингизча, мен Покровскоега бормоқчи эмасман. Унинг гуноҳини кечиши ёки унга жазо бериши ўз ихтиёримда бўлади, чўриларингизнинг ҳазили у ёқда турсин, Сизнинг ҳазилларингизни ҳам кўтара олмайман, чунки мен масхарабоз эмасман, тагли-тугли боёнман. Шунинг билан сизга содиқ камина:

Андрей Дубровский».

Ҳозирги ахлоқ қоидасига мувофиқ, бу мактуб анчагина беодоблик билан ёзилган эди, лекин бу мактуб ўзининг ажойиб услуби, иншоси ва моҳияти билан Кирила Петровичнинг аччиғини келтирди: «Нима! – деб бақирди Кирила Петрович, ётган ўрнидан ялангоёқ пастга тушиб. – Мен одамларимни унинг олдига кечирим сўрагани юборар эмишман, кечириш ё жазолаш унинг ихтиёрида бўлармиш! Қандай хомхаёлларни ўйлайди у, ким билан ўйнашаётганини биладими ўзи? Ҳали қараб турсин... Бир таъзирини есин, Троекуров билан олишишнинг нималигини билиб қўйсин!»

Кирила Петрович кийимларини кийди-да, одатдаги дабдаба билан овга чиқиб кетди. Лекин ов ўнгидан келмади. Қуни бўйи биргина қуён кўришди, уни ҳам қочириб юборишди. Далада, чодирнинг ичида тортилган таомнинг ҳам мазаси бўлмади, ҳар ҳолда Кирила Петровичга ёкмади. У ошпазни тутиб олиб урди, меҳмонларни сўқди ва қайтишда бутун ошналари билан жўрттага Дубровскийнинг ерларини босиб ўтди.

Бир неча кундан кейин ҳам икки қўшни ўртасидаги адоват кўтарилмади. Покровское қишлоғига Андрей Гаврилович келмас, Кирила Петрович усиз зерикар, хуноби ошиб, оғзидан боди кириб, шоди чиқар эди. Ўша ерли зодагонларнинг сайъ-ҳаракати билан бу гаплар пишитилган ва тўлдирилган ҳолда Дубровскийнинг қулоғига етиб турарди. Шу орада рўй берган бир ҳодиса, сўнгги ярашув умидини ҳам барбод қилди.

Бир куни Дубровский ўзининг кичкинагина мулкини айланиб юрган эди. Қайинзорга яқинлашганида болтанинг товушини, бир оздан кейин йиқилган дарахтнинг гурсиллаганини эшитди. У югурганича қайинзорга кириб борди ва дарахтларини бемалол ўғирлаётган Покровское мужикларининг устидан чиқиб қолди. Мужиклар қочмоқчи бўлишганди, Дубровский извошчиси билан бирга улардан иккитасини тутиб олди ва қўлларини орқасига боғлаб ҳовлисига олиб келди. Душманга қарашли отлардан учтаси ғолибнинг қўлига тушди. Дубровский ниҳоятда ғазабланди, негаки Троекуровнинг одамлари учига чиққан қароқчи бўлишларига қарамай, хожалари билан унинг ўртасидаги қалин дўстликни билганлари учун, авваллари унга қарашли ерларда бебошлик қилишга сира ботинолмас эдилар. Дубровский энди улар орасидаги совуқчиликдан фойдаланиш пайига тушишганини англади. Шунинг учун уруш қоидалари тўғрисидаги тушунчаларнинг ҳеч бирига риоя қилмай, қўлга тушган асирларни қайинзорда ўзлари кесган новдалар билан яхшилаб савалашга, отларни эса ўз йилқиларига қўшиб юборишга аҳд қилди.

Бу воқеа ҳақидаги гап ўша куниёқ Кирила Петровичнинг қулоғига етди. Унинг қони қайнаб кетди ва ғзаби жўш урган дастлабки пайтда барча хизматкорлари билан бирга Кистеневкага (қўшнисининг қишлоғи шундай деб аталарди) ҳужум қилмоқчи, уни ер билан яксон этмоқчи, зодагонни эса ўз қўрғонида қамал қилмоқчи бўлди. Бундай ботирликлар унга бегона эмас эди. Аммо кўп ўтмай, унинг фикри бутунлай ўзгарди.

У мехмонхонада вазмин қадам ташлаб у ёқдан-бу ёққа юриб турган эди, беҳосдан нигоҳи деразага тушди ва учта от қўшилган бир арава-нинг дарвоза олдига келиб тўхтаганини кўрди; бошига чарм қалпоқ, эгнига дағал юнг матодан тикилган шинель кийган кичкина бир одам аравадан тушиб, гумашта турадиган уй томонга қараб юрди. Троекуров бу одамнинг маслаҳатчи Шабашкин эканини билиб, уни ўз ёнига чақиртирди. Бир оздан кейин Шабашкин Кирила Петровичнинг олди-га келди, қайта-қайта таъзим қилиб, Троекуровнинг буйруғини эшитиш учун иззат-хурматни бажо келтириб турди.

– Омонмисан, ҳа, исминг нимаиди? – деди Троекуров. – Хўш қандай юмуш билан келдинг?

– Шаҳарга кетаётган эдим, жаноб олийлари, – деди Шабашкин. – Жаноби олийларидан бирорта буйруқ йўқмики, деб Иван Демьяновга учраган эдим.

– Хўп вақтида келдинг-да, ҳа, исминг нимаиди? Менга жуда керак эдинг. Ароқдан ичиб, гапимга қулоқ сол.

Бундай хушмуомалалик маслаҳатчини жуда ҳайратга солди. У ароқни ичмай, Кирила Петровичнинг сўзларига астойдил қулоқ солди.

– Менинг бир қўшним бор, – деди Кирила Петрович. – Мулки кичик, ўзи дағал бир одам, мен ўшанинг мулкани ўзимга ўтказсам дейман, сен шунга нима дейсан?

– Жаноби олийларининг қўлларида биронта ҳужжат ёки...

– Валдирама, биродар, ҳужжатинг нимаси, қўлингдан келса ҳужжатсиз тортиб олиш керак-да. Шошма, бир оз сабр қил. Бир замонлар бу мулк бизники эди. Спицин деган аллақандай бир одамдан сотиб олиниб, кейин Дубровскийнинг отасига сотилганди. Шундан бир нуқсон топсак бўлмасмикин?

– Қийинроқ бўлар, мўътабар жаноби олийлари, ҳар ҳолда ўша олди-сотди қонуний йўл билан амалга оширилган бўлса керак.

– Ўйлаб кўр, биродар, бир йўлини топ.

– Агар сиз жаноби олийлари, бир амаллаб қўшнингиздан мулкни тасарруф қилиш ҳақидаги рўйхат ёки васиқани қўлга киритсангиз, унда албатта...

– Биладан, лекин ҳамма бало шундаки, барча хужжатлар унинг кўрғонига ўт тушган пайтда ёниб кетган.

– Нима дедингиз, жаноби олийлари, қоғозлари ёниб кетган дейсизми? Ундай бўлса жуда яхши. Агар рухсат берсангиз, конунга мувофик иш тутамиз ва шубҳасиз, муродингиз ҳосил бўлади.

– Рост айтганми? Майли ҳаракат қилиб кўр. Кўлингдан келганича ғайрат қил, мукофот борасида кўнглинг тўқ бўлсин.

Шабашкин ергача эгилиб таъзим қилди-да, чиқиб кетди, ўша кундан бошлаб қасд қилган ишига киришди. Шабашкиннинг ғайрати ортида роса икки ҳафтадан кейин Дубровский шаҳардан бир қоғоз олди. Бу қоғозда, Дубровскийнинг Кистеневка қишлоғига эгаллигини тасдиқлайдиган ҳуқуқлари ҳақида дарҳол изоҳ бериш талаб қилинган эди.

Бу кутилмаган сўровдан ҳайрон бўлган Андрей Гаврилович ўша куннинг ўзидаёқ, анчагина кўпол жавоб ёзиб юборди, бу жавобида у: Кистеневка қишлоғи марҳум отасидан мерос қолганини, Троекуровнинг бунга ҳеч қандай дахли йўқлигини, кимки бу мулкка даъвогар бўлса, бу даъво фақат ифвогарлик ва муттахамликдан бошқа нарса эмаслигини билдирди.

Мазкур жавоб суд маслаҳатчиси Шабашкинга мойдек ёқиб тушди. Чунки у биринчидан Дубровскийнинг иш билмаслигини, иккинчидан орқа-олдини суриштирмайдиган жиззаки одам эканлигини шу мактубнинг мазмунидан билиб олди ва шунинг учун ҳам бундай одамни осонгина қўлга туширишга унинг ҳеч қандай шубҳаси қолмади.

Андрей Гаврилович маслаҳатчининг саволларини совуққонлик билан ўқиб чиққач, батафсил жавоб ёзиш кераклигини англаб етди. У анчагина пухта жавоб ёзиб юборди, аммо кейинчалик бунинг ҳеч қандай фойдаси бўлмади.

Иш чўзилиб кетди. Ўзининг ҳақлигига ишонган Андрей Гаврилович бу борада ортиқ ташвиш чекмади, теварак атрофга пул сочишга унда на истак, на имкон бор эди, қалам аҳлининг сотқин виждонини ҳаммадан кўра кўпроқ мазах қилиб келган бўлса-да, арзимаган бир ифвонинг қурбони бўлиш унинг хаёлига ҳам келмасди. Иккинчи томондан Троекуровнинг ўзи ҳам қўзғаб қўйган ишининг ютиб чиқиши устида ортиқ уринмади, унинг номидан у ёқда Шабашкин зўр бериб ишлар, судьяларни кўрқитар, пора билан қўлга олар, турли-туман қонунларни ўз фойдасига буриб, 18... йил февраль ойининг тўққизинчи кунда Дубровский шаҳар полицияси орқали бир чакирув қоғози олди, унда у юқори унвонли офицер Дубровский билан генерал-аншеф Тро-

екуров ўртасидаги мулк жанжали ҳақида маҳаллий суднинг ҳукмини эшитиш, ўзининг ўша ҳукмдан рози ёки норозилигини билдириш учун суд маҳкамасига чақирилган эди. Дубровский ўша куниёқ шаҳарга жўнаб кетди. Йўлда Троекуров унга етиб олиб, ўтиб ҳам кетди. Улар бир-бирларига кибр билан қараб қўйишди, шунда Дубровский ўз рақибининг юзида ёвуз бир илжайиш кўрди.

П Б О Б

Андрей Гаврилович шаҳарга келиб бир савдогар ошнасиникига тушди, у ерда бир кеча тунаб, эрталаб маҳаллий суд маҳкамасига кирди. Унга ҳеч ким эътибор бермади. Ундан кейин Кирила Петрович етиб келди. Мирзалар ўринларидан туриб, қаламларини қулоқларига қистирдилар. Суд аъзолари уни иззат-икром билан қарши олиб, мартабаси, ёши ва насл-насабига ҳурмат юзасидан унга курси қўйиб беришди; у очиқ эшик ёнига ўтирди. Андрей Гаврилович бўлса деворга суяниб тик турди, бу вақт чуқур жимлик чўкди-да, суд котиби шанғиллаб суд ҳукмини ўқий бошлади.

Бу рус тупроғида бизнинг ҳар биримиз, мутлақ ўзимизники деб юрган мулкимиздан ажраб қолишимиз мумкинлигини исбот қиладиган йўллардан бирини билиб қўйиш барча учун қизиқ бўлар, деган умид билан ҳукмномани сизга тўлиқ ҳавола этамиз.

18... йил октябрь ойининг 27 куни эдиким ** шахрининг маҳаллий суд маҳкамаси ** губернаси Кистеневка қишлоғида ** жон эркак, ҳам ** десятина экин ери, ўтлок ва бошқалардан иборат бўлган ва генерал-аншеф Кирил Пётр ўғли Троекуровга қарашли мулкнинг гвардия офицери Андрей Гаврил ўғли Дубровский томонидан нотўғри тасарруф қилиниши борасидаги ишни кўриб чикди. Мазкур ишдан маълум бўлишича: генерал-аншеф Троекуров ўтган 18... йил, июнь ойининг 9 куни ушбу суд маҳкамасига ариза бериб маълум қилдики, мазкурнинг марҳум отаси коллеж асессори¹ ва кавалери Пётр Ефим ўғли Троекуров 17... йил, август ойининг 14 кунда маҳаллий маҳкамда вилоят котиби мансабида турган чоғида, зодагонлардан ва девонхона хизматчиларидан бўлмиш Фадей Егор ўғли Спициндан бир парча ер сотиб олган экан, мазкур ер эса ** округида юқорида зикр этилган Кистеневка қишлоғида экан (у қишлоқ бир замонлар Кистенев висилкалари деб аталган экан) тўртинчи тафтиш бўйича мазкур қишлоқда эркак жинсидан ** жон мавжуд экан, уларнинг барча рўзгорлари, уй-жойлари, экиладиган ва экилмайдиган ерлар, ўрмонзорлар, пичанзорлар, Кистеневка деб номланган дарёда балиқ овладиган жойлар ҳамда ушбу мулкка қарашли ҳамма экин ерлар, мулк соҳибининг ўзига хос ёғоч иморат, хуллас, мазкур зодагонга ўз марҳум отаси зодагон

¹ *Ассессор* – Чор Россиясида кичик амалдорларга берилган 8-даражали унвон ва шу унвоннинг эгаси.

ва урядник¹ Егор Терентий ўгли Спициндан мерос тариқасида қолган ва мазкур во-риснинг тасарруфида бўлмиш мол-мулкнинг ҳаммаси, одамлардан бир жон ва ерлардан бир қарич ҳам қолдирилмай 2 500 сўм бараварига кавалер Троекуровга сотилиб, ўша куннинг ўзида ** суди палатасида олди-сотди муомаласи ва мустаҳкам васика қоидалари бажо келтирилиб, мазкур мулкнинг тасарруфи ** шаҳарининг маҳаллий суд маҳкамаси томонидан ушбу генерал-аншеф Троекуровнинг отасига ўтказилиб, мазкур мулк аввалги эгасининг тасарруфидан чиқарилган экан. Ниҳоят, 17... йил сентябрь ойининг 6 кuni ушбу генерал-аншеф Троекуровнинг отаси тақдирнинг ҳукми ила жон таслим қилади, аммо унинг ўғли, ҳозирда ариза берувчи генерал-аншеф Троекуров эса 17... йилдан, яъни қарийб болалик чоғидан буён ҳарбий хизматда бўлиб, кўп вақтини хорижий мамлакатларда, жангларда ўтказибди, шу сабабдан у ўз отасининг вафоти ва унинг вафотидан сўнг, қанча мулк қолгани ҳақида маълумот ололмабди. Эндиликда мазкур генерал ҳарбий хизматдан тамом озод бўлиб, ўз отасининг ** губерналар ҳамда ** маҳаллий ҳудудларнинг турли қишлоқларидаги 3 000 жондан иборат мулкига қайтиб келиб кўрадики, мазкур мулклардан юқорида кўрсатилган ** қишлоғидаги бир қисм мулкнинг (ҳозирги тафтишга кўра бу қишлоқда, ҳаммаси бўлиб ** жон) ерларини барча-мулклари билан ҳеч бир асоссиз ва ҳужжатсиз юқорида зикр этилган мазкур гвардия офицери Андрей Дубровский тасарруф қилар экан, шу сабабдан ушбу ариза бараварида, мазкур бир қисм мулкни сотувчи Спицин томонидан ушбу аризани берувчининг отасига берилган мустаҳкам васикани топшириб, суд маҳкамасидан сўрайдики, мазкур мулкага ноҳақ эғалик қилувчи Дубровскийдан олиб ўз эгасига, яъни, мазкур Троекуровнинг тасарруфига ўтказилса ҳамда Дубровский ўша мулкни ҳақсиз эғаллаб олиб, шунча пайт тасарруф қилиб, кўп даромад олгани сабабидан тегишли текширувлар сўнгида мазкур Дубровскийдан ариза берувчининг, яъни Троекуровнинг фойдасига қонун бўйича тегадиган ҳақларни ҳам ундириб берилса.

** маҳаллий судининг бутун олиб борган тафтишларида маълум бўлдики, мана шу жанжалга сабаб бўлган мулкнинг эгаси гвардия офицери Дубровский, ҳозирги пайтда ўз тасарруфида бўлган ўша мулк ҳақида, дворян маслаҳатчисига қуйидагича изоҳ берган: Кистеневка қишлоғидаги, яъни, ҳозирги чоғда ўз тасарруфида бўлмиш мулк ** жон ва барча ерлари билан отаси, артиллерия офицери Гаврила Евграф ўғли Дубровский томонидан, айни замонда даъвогар бўлган собиқ вилоят котиби ва кейинроқ коллеж ассессори Троекуровдан сотиб олинган бўлиб, унга мерос тариқасида қолган ** маҳаллий судида 17... йил август ойининг 30 кuni ишонч васикасини ун-вон маслаҳатчиси* Григорий Васил ўғли Соболевга ўтказилган бўлиб ва шу орқали васикасини топширмоғи лозим бўлган, мана шу васикада айтилишича, у, Троекуров, яъни, Спициндан олинган мулк** жон ери билан унинг отасига, Дубровскийга сотилган бўлиб, шартнома бўйича кўрсатилган ақчани – 3 200 сўмни қайтармаслик шarti билан отасидан олиб, ўртада турган Соболев орқали юқорида зикр этилган тилхатни топширишни буйруқ берган. Ана шу ишонч қоғози билан бутун ақчани тўлагандан кейин, ўша сотиб олинган мулкнинг эгасидек ўз тасарруфига олгани сотувчи Троекуровга ҳамда ҳозирги мулк эгасига маълум эмас. Боз устига ишонч қоғози сақланган Соболевдан қачон ва қимнинг олдида унинг отасига ана шундай васикани топширилгани унга, Андрей Дубровскийга маълум эмас, негаки ўша пайтда у сағир бўлиб, отасининг вафотидан кейин ҳам мана шундай васикани ахтариб тополмаган, эҳтимол 17... йилда қишлоқнинг бутун аҳолисига маълум бўлган, яъни, буларнинг ҳовлисига ўт кетганида қуйиб кетган бўлса. Бу мулк Троекуров томонидан сотилган ҳамда Соболевга ишонч

¹ Урядник – Чор Россиясида маҳаллий полициянинг энг кичик унвони.

васиқаси ўтказилган, яъни, 17... йил, отаси вафот қилган 17... йилдан буён шу юқорида зикр қилинган мулкни, қишлоқ аҳолисидан 52 кишининг қасамёд қилиб терговда берган жавобларига кўра улар, Дубровскийлар ўша жанжалли мулкни 70 йилдан буён ўз тасарруфида сақлаб келганлар, аммо бу ҳақда акт ёки васиқа борлиги маълум эмас. Бу иш ҳақида юқорида қайд этилган шу мулкни сотиб олувчи собиқ вилоят котиби Пётр Троекуровнинг шу мулкка эгалик қилган-қилмагани ҳақида бир нарса дея олмайдилар. Дубровский жанобларининг бундан 30 йил муқаддам кечаси ўт кетиб бутунлай ёниб кетган кўраси, ўртадаги ҳолис кишиларнинг гувоҳлик беришича мана шу жанжалли мулк, ўша замоннинг қийинчилигини эътиборга олганда ҳам, ҳар йили камида 2 000 сўмдан даромад келтирган.

Аксинча, шу йил 3 январь куни суд маҳкамасига генерал-аншеф Кирила Пётр ўғли Троекуров кириб, юқорида зикр қилинмиш гвардия офицери Андрей Дубровскийдан терговда марҳум отаси Гаврила Дубровский томонидан сотиб олинган мулкнинг унвон маслаҳатчиси Соболевга қолдирилган ишонч қоғозини олиб келишини талаб қилгани, мазкур Дубровский ҳақиқий васиқа у ёқда турсин, ҳатто 1752 йилги фармойиш ва генерал регламентнинг 29 бобида эслатилган кўрсатмаларга мос келувчи бирор далил ҳам тополмаган. Бундан маълум бўладики, ўша ишонч қоғози, ҳозирги пайтда берувчининг вафотидан кейин, 1818 йил майда чиққан фармойиш натижасида ўз-ўзидан бекор бўлган ҳисобланади. Бундан ташқари, кимда етарли ҳужжат бўлса, ўша жанжалли мулк ҳужжат эгасининг тасарруфига топширилади.

Унинг отасига қарашли бўлмиш мулк ҳақида у исбот учун қонуний васиқа кўрсатгани сабабли, фармойишда кўрсатилишича юқорида зикр этилган Дубровский ноҳақ тасарруф қилгани натижасида, уни ўша мулкдан маҳрум қилиш билан мулкнинг ҳақиқий меросхўри бўлмиш Троекуровга берилсин. Ўз тасарруфида ўзига қарашли бўлмаган ва ҳеч қандай васиқаси йўқ мулкдан келган даромаддан нотўғри фойдаланиб келгани сабабли, шунақалар қанча бўлса ҳам ўз кучида қолиб... зодагон Дубровскийдан ундирилиб, Троекуровнинг талаби қаноатлантирилсин. Қонун ва тафтиш масалари бўйича ** маҳаллий судида қуйидагилар аниқланди:

Юқорида зикр этилган ҳозирги пайтда гвардия офицери Андрей Гаврила ўғли Дубровский тасарруфида бўлган Кистеневка қишлоғидаги, шу кунги... тафтишда аниқланишига кўра, ҳаммаси бўлиб эрлар ** жон, ер ва бошқа тегишли нарсалар бўлган мулкка генерал-аншеф Кирила Пётр ўғли Троекуров томонидан мукамал ҳужжат тақдим этилди, марҳум отаси томонидан сотилгани учун вилоят котиби, кейинчалик коллеж асесори бўлган 17... йил, дворян хизматчиси Фадей Спицин тарафидан, бундан ташқари ўша сотиб олувчи, яъни, юқоридаги васиқа текширилганда маълум бўлдики, яъни, ** маҳаллий суди томонидан ўша мулк унга рад қилиниб, аксинча гвардия офицери Андрей Дубровскийга марҳум сотиб олувчи Троекуров томонидан унвон маслаҳатчиси Соболевга – Дубровскийнинг отаси исмига, аммо мана шундай ҳоллар жонсиз мулк ашёларини ўз тасарруфига олиш, фармойиш бўйича қатъий ман этилган бўлиб, бундан ташқари ўшандай ишонч васикалари берувчининг вафотидан кейинроқ ўз-ўзидан йўқ этилгусидир.

Бундан ташқари, жанжалли мулк ишини қаерда ва қачон бўлганини аниқлаб берадиган, яъни, иш бошидан 18... йилдан бошлаб ҳозирга қадар Дубровский томонидан судга бирор ҳақиқий ҳужжат тақдим этилгани йўқ. Шу билан биргаликда ушбу суд шунинг назарда тутадиги, мазкур бир қисм мулк, ** жон одамлари ҳамда ерлари барча мол-мулки билан, ҳозир қандай аҳволда бўлса ўша ҳолича, кўлида мустаҳкам васиқаси бўлган генерал-аншеф Троекуровнинг мулки деб ҳисоблансин; у мулкнинг

тасарруфидан гвардия офицери Дубровский маҳрум килиниб, мулкни Троекуровга ўтказиш ҳақида ** маҳаллий судига фармойиш берилсин. Бундан ташқари, генерал-аншеф Троекуровнинг ота-бобосидан қолган мулкни, гвардия офицери Дубровский ўз қарамига олиб ва мазкур ердан келган даромадлардан бир неча йиллар мобайнида ноҳақ фойдаланиб келгани учун пул маблағи даъво этилган.

Кексаларнинг гувоҳлиги билан маълум бўлдики, мазкур мулк бир неча йиллар давомида Дубровскийлар қарамида бўлиб келган ва генерал-аншеф Троекуров бўлса шу пайтгача мазкур ердан Дубровскийларни ноҳақ фойдаланиб келганига даъво ҳам қилмаган. Қонун бўйича агар бирор киши ўзга бир кишининг ерини экса ёки қўрғонлаб олса, буни нотўғри эгаллаганлиги тўғри исбот этилганда ҳақ томонга мулкни барча экин ерлари, қўрғонлари ва солинган бинолари билан бирга берилиши мумкин, акс ҳолда исботи аниқ бўлмагани учун генерал-аншеф Троекуров томонидан гвардия офицери Дубровскийга қилинган маблағ даъвоси бу ўринда рад қилинсин: чунки унга қарашли бўлган мулкнинг бирор нарсасини ҳам камайтирмай ўзига қайтариб берилди. Борди-ю, генерал-аншеф Троекуров бу ҳукмдан норози бўлса, агар ўз даъвосининг ҳақлигини аниқроқ бирор далил билан исбот қилса, у ҳолда тегишли бўлган юқори маҳкамаларга арз қилмоғи ҳам мумкин. Бу ҳукмни даъвогарга ҳам, жавобгарга ҳам ўқиб эшиттирилган, иккала томоннинг ҳам рози ёки норози эканига полиция орқали имзоларини чектирмак зарур.

Бу ҳукмга судда иштирок этганларнинг барчаси имзо чекдилар.

Котиб жим бўлди, маслаҳатчи ўрнидан турди ва икки букилиб Троекуровга таъзим қилди. Кейин қоғозни унинг ёнига қўйиб имзо чекишини сўради. Тантана қилган Троекуров маслаҳатчининг қўлидан қаламни олди-да, суд ҳукми остига мамнуният билан имзо чекди.

Навбат Дубровскийга келди. Котиб қоғозни унинг ёнига келтирди, Дубровский бошини қуйи солганича қимир этмасдан ўтирарди.

Котиб унга ўз илтимосини такрорлади ҳамда ҳукмдан тамоман рози бўлганини, борди-ю, ўз ишининг ҳақ эканига ишончи комил бўлиб, тегишли жойга шикоят қилмоқчи бўлса, мутлақо норози эканини билдириб имзо чекишини сўради. Дубровский чурқ этмади... Кейин бирданига бошини кўтарди, кўзлари ўтдек чақнаб кетди, ер тепинди, сўнгра кучининг борича котибни шундай қаттиқ итариб юбордики, у ағдарилиб тушди, сиёҳдонни олиб маслаҳатчига отди. Ҳамма ваҳимага тушди. У: «Бу нима деган гап! Худонинг черковини оёқ ости қилишлик! Йўқолларинг беорлар» деб бақирди. Кейин Кирила Петровичга қараб: «Бу қандай гапки, жаноб олийлари, итбоқарлар Худонинг уйига итларини олиб киришса! Черковда итлар изғиб юришса! Шошманг, бир адабингизни бериб қўймасам бўлмайди...»

Шовқин-суронни эшитган қоровуллар югуриб киришиб, уни зўрға қўлга олдилар. Сўнгра, ташқарига олиб чиқиб чанага ўтқизишди. Ундан кейин Троекуров чиқди, уни бутун суд ахли кузатиб қўйди. Дуб-

ровскийнинг кутилмаганда тентакка айланиши Троекуровга қаттиқ таъсир этди ва дилини сиёҳ қилиб қўйди.

Троекуровдан илтифот кутган судьялар, ундан бир оғиз ёқимли сўз эшитолмадилар. У ўша куниёқ Покровское қишлоғига жўнаб кетди. Бу орада Дубровский касал бўлиб ётиб қолди; унинг бахтига унча нодон бўлмаган маҳаллий табиб ундан қон олди, сўнгра зулук билан шпан қўнғизи солди. Кечга яқин бемор бир оз ўзига келди. Эртаси куни, уни энди деярли қўлидан кетган Кистеневка қишлоғига олиб кетишди.

Ш Б О Б

Орадан хийлагина вақт ўтди, бироқ бечора Дубровскийнинг аҳволи ҳамон оғир эди. Рост, тентаклик ортиқ хуруж қилмади, лекин кундан-кунга унинг куч-қуввати кетарди. У ўзининг аввалги машғулотларини унутиб қўйган, уйдан камдан-кам чиқар ва туну кун хаёл сурарди. Бир пайтлар Дубровскийнинг ўғлини тарбиялаган Егоровна деган яхши бир кампир, энди унинг ўзига энага бўлиб қолганди. Бу кампир уни худди бир гўдак боладек парвариш қилар, қай маҳал ухлаш, қай пайтда овқатланиш кераклигини айтар, таом едирар ва ўрнига ётқизар эди. Андрей Гаврилович кампирнинг ҳамма айтганларига қўнар ва ундан бошқа ҳеч ким билан гаплашмасди. Андрей Гавриловичнинг ўз ишлари, рўзгор ва хўжалик юмушлари ҳақида ўйлашга дармони етмай қолди. Буни кўрган Егоровна барча воқеадан ёш Дубровскийнинг ўғли бу вақтда Петербургдаги гвардиячи пиёда аскарлар полкларининг бирида хизмат қилар эди. Харажат дафтаридан бир варақни йиртиб олиб, кампир Кистеневка қишлоғининг бирдан-бир саводхони ошпаз Харитонга мактуб ёздирди. Мактубни ўша куниёқ шаҳар почтасидан жўнатди.

Энди ўқувчини қиссамизнинг асл қаҳрамони билан таништириш вақти келди.

Владимир Дубровский кадетлар бўлинмасида тарбияланиб, уни гвардия корнети унвони билан яқунлади; Дубровский ўғлини зориктирмаслик учун ҳеч нарсани аямади, шунинг учун бу йигит уйдан кутганидан ортиқ ёрдам олиб турди. Жуда исрофгар ва шухратпараст бўлганидан ортиқча ҳою ҳавасларга берилди; ҳамма камбағал йигитлар сингари, ахир бир куни серсеп бир қизга уйланиб олиш хаёли билан ўзининг келажаги ҳақида ўйламади, қиморга берилди, тобора кўпроқ қарзга ботди.

Бир куни кечкурун бир неча офицер ошналари уникага келиб, унинг қаҳрабодан ясалган чубукларидан чекиб, юмшоқ диванларида ёнбошлаб ётишганда, хизматкори Гриша унга бир мактуб келтириб берди, мактубнинг ёзуви ва устидаги муҳри йигитни ҳайрон қолдирди. У шошиб мактубни очди ва мана шуларни ўқиди:

«Валинеъматимиз Владимир Андреевич, мен ким кампир энаганг, отангинг аҳволини сенга хабар қилмоқчиман. Унинг аҳволи жуда ёмон, эртадан кечгача тентак болага ўхшаб, индамасдан ўтиради, баъзан пойма-пой гапирди. Банданинг жони – Худонинг моли, деганлар. Тулпорим болам, тезроқ етиб кел. Сени олиб келиш учун Песочноега от-арава жўнатамиз. Эшитдикки, маҳаллий суд бизнига келиб барчамизни Кирила Петрович Троекуровнинг қўлига топширар эмиш. – Нима учун десанг, биз унга қарашли эмишимиз, ваҳоланки, биз азалдан сизларники бўламиз, умримиз бино бўлиб, бу каби гапларни эшитмаган эдик. Сен ахир, Петербургда турибсан, бу аҳволни бир оғиз гап билан подошқимизга билдириб қўйсанг, бизга бу қадар озор етишига йўл қўймасди, деб сенинг вафодор чўринг, энаганг:

Орина Егоровна Бузирева.

Шу мактуб билан бирга Гришага ҳам ўзимнинг оналик саломимни юбораман; у сенга яхши хизмат қиляптими? Бу ерда икки ҳафтадан бери тинимсиз ёмгир қуймоқда, Миколина ҳайитига яқин подачи Родя қазо қилди».

Владимир Дубровский бу каби анчагина тўмтоқ мисраларни зўр ҳаяжон билан бир неча марта ўқиб чиқди. У болалигида онасидан айрилган, отасини ҳам тузуккина билмасдан туриб, саккиз ёшида Петербургда олиб келинган эди – шундай бўлса-да, у отасига жуда қаттиқ кўнгили қўйган, оила ҳаётининг сокин онларини жуда оз тоғганига қарамай, бу ҳаётни ҳам қаттиқ севарди.

Отасидан ажраб қолиш фикри унинг юрагини парчалар, энагасининг мактубидан бечора беморнинг аҳволи анча оғир эканлигини фаҳмлар ва бу нарса уни ваҳимага соларди. У узоқ бир кишлоқда, эси паст бир кампир билан хизматкорлар қўлига қараб қолган, аллақандай хавф-хатарга маҳкум этилган ва бирор кимсадан ёрдам кўрмай ҳам жисмоний, ҳам руҳий азоблар ичида сўниб бораётган отасини кўз ол-

дига келтирди. Шундан кейин у ўзини кечириб бўлмайдиган бепарволикда айблади. У кўп вақтдан буён отасидан хат-хабар олмаган ва уни сафарда ёки хўжалик ташвишлари билан оворадир, деб унинг ҳолидан хабар олишни ҳам ўйламаган эди.

Модомики, бемор отанинг аҳволи Владимирнинг ўша ерда бўлишини тақозо қилар экан, у дарҳол отасининг олдида жўнашга, ариза бериб хизматдан бўшашга қарор қилди. Унинг безовталанганини кўрган дўстлари уй-уйларига жўнаб кетишди. Владимир ёлғиз қолгач, таътил учун рухсат сўраб ариза ёзди, кейин чубуғини тутатиб чуқур хаёлларга ғарқ бўлди.

Ўша кунгидек таътил олишга ҳаракат қилди. Уч кундан кейин йўлга тушди.

Владимир Андреевич Кистеневка қишлоғига буриладиган бекатга яқинлашиб келмоқда эди. Унинг кўнгли ғаш, отасини кўрмай қолишдан ваҳимага тушар, бундан буён қишлоқда ўтадиган дикқинафас ҳаётни кўз олдида келтирарди. Бу ҳаёт унинг кўзига чекка бир қишлоқда, танҳоликда ўтадиган фақирлик ҳамда умуман, нотаниш ишлар ортидан югуришдек кўринар эди. Бекатга етиб келгач, назоратчининг олдида кириб, бўш от борми, деб сўради. Бекат назоратчиси унинг қайси қишлоққа боришини суриштириб билганидан кейин, Кистеневкадан келган от-арава уни тўрт кундан бери шу ерда кутиб ётганини айтди. Кўп ўтмай, Владимир Андреевичнинг олдида кекса извошчи Антон кириб келди. Бу одам бир замонлар Владимирни отхонага олиб кириб, отларни томоша қилдирар ва унинг тойчасини боқар эди. Владимир Андреевични кўрган ҳамон Антон кўзига ёш олди, икки букилиб таъзим қилди, сўнгра кекса боённинг ҳозирча тирик эканини айтиб, аравани кўшгани югурди. Владимир Андреевич нонушта қилмасданок, шошиб жўнаб кетди. Антон отни қишлоқ йўлига солди, йўл-йўлакай икковлари сўзлашиб кетишди.

– Марҳамат қилиб айт-чи, Антон, отам билан Троекуровнинг ўртасида нима гап ўтди?

– Худонинг ўзи билади буни азизим Владимир Андреевич... хўжайинимиз, афтидан Кирила Петрович билан чиқишолмай қолди, шундан кейин гарчи ўзидан ўтадиган суд бўлмаса-да, у судга берди. Боёнларнинг ишига аралашиб биз фақирларнинг иши эмас. Очигини айтганда, отангиз Кирила Петрович билан олишиб бекор қилди, унга тенг келиб бўлармиди.

– Бундан чиқдики, Кирила Петрович бу ерда истаган ишини қилар экан-да?

– Шундоқ бегим, у маслаҳатчини сарик чақага олмайди, маҳаллий полиция бошлиғи унинг хизматида югуриб юради. Амалдорлар кулдук қилиб, унинг уйига келиб туришади, хўрак бўлгандан кейин чўчка келаверади-да, бегим.

– У одам бизнинг ерларимизни тортиб олмоқчи бўлгани ростми?

– Э-э, тақсирим, биз ҳам шундай деб эшитдик – яқинда оқсоқолимиз бола чўкинтириш маросимини ўтказган эди, шунда Покровское қишлоғининг руҳонийси: «Ўйин-кулгини бас қилинлар, Кирила Петровичнинг қўлида ҳамманг адабингни ейсанлар», деди. Шунда темирчи Митка туриб: – Бўлмагур гапларни кўй, Савельич, кўнгилни ғаш қилма, меҳмонларнинг орасига ғулғула солма. Кирила Петрович ҳам ўз йўлига, Андрей Гаврилович ҳам ўз йўлига, ҳаммамиз Худонинг ва подшоҳнинг кулларимиз, элнинг оғзига элак тутиб бўладими, гапираверишади-да, – деди.

– Бундан чиқди, Троекуровнинг кўлига ўтишни хоҳламас экансизлар-да?

– Кирила Петровичнинг кўлига ўтиш дейсанми? Худо сақласин ундан, ўз одамлари қийналиб ўлаётибди-ку, бегоналар унинг кўлига тушса борми, терисини эмас, этларини ҳам шилиб олади. Йўк, Худо Андрей Гавриловичнинг умрини узок қилсин, агар қазоси етиб, Яратган ўз ҳузурига чақирса, сендан бошқа бизга ҳеч кимнинг кераги йўк. Сен бизни бериб қўймасанг бас, биз сен учун маҳкам турамиз. – Шу сўзларни айтarkan, Антон қамчисини отларнинг устида ўйнатди, тизгинни силтаб тортди, отлар шиддат билан йўртиб кетди.

Кекса извошчининг вафодорлигидан таъсирланган Дубровский жим бўлиб, хаёлга чўмди. Бир соатдан кўпроқ вақт ўтгач дабдурустдан Гриша: «Ана Покровское!» деб унинг хаёлини қочириб юборди. Дубровский бошини кўтарди: арава кенг бир йўл ёқасидан борар, кўлдан чиқаётган анҳор эса, олисдаги адирлар орасидан буралиб оқар эди. Бу адирларнинг бирида ҳашаматли ғиштин иморатнинг шийпони ва кўкка бўялган тунукаси кўринарди; иморатнинг атрофи ям-яшил ўрмон; иккинчи адирга беш куббали черков ва қадимий бир жомхона қурилган эди. Ён-атрофни эса, полизлари ва кудуклари билан деҳқонларнинг кулбалари тўлдирганди. Дубровский бу жойларни яхши биларди, бир замонлар худди шу адирнинг устида Троекуровнинг қизи Маша билан ўйнаб юргани унинг эсига тушди, ўзидан икки ёш кичик бўлган бу қизнинг келажакда гўзал бўлиши ўша вақтдаёқ билиниб турарди. Дубровский Антондан қиз ҳақида баъзи нарсаларни сўрамоқчи бўлди-ю, лекин негадир уялиб сўролмади.

Кирила Петровичнинг ҳовлисига яқинлашганида, оппоқ кўйлагини хилпиратиб боғчадаги дарахтлар орасида бир аёлнинг юрганини кўрди. Барча қишлоқ извошчилари сингари ғурурдан холи бўлмаган Антон, отларга қаттиқ қамчи босиб кўприқдан ва қишлоқ ёнидан чоптирганича ўтиб кетди. Қишлоқдан чиққач, арава тепаликка кўтарила бошлади; тепаликда Владимирнинг кўзига қайинзор кўринди, чапда – сайхонликда эса нурсизгина, тунукаси қизилга бўялган бир бинони кўрди-да, юраги така-пука бўла бошлади. У Кистеневка қишлоғи ва отасининг уйи қаршисида турар эди.

Ўн дақиқалардан кейин ўзининг ҳовлисига кириб борди. У ён-атрофга ниҳоятда ҳаяжонланиб қарарди, ўн икки йилдан бери туғилиб ўсган жойини кўрмаган эди-да! Болалигида деворлар тагига ўтқазилган қайин дарахтлари ўсиб, серсоя бўлиб кетган. Бир замонлар бу ҳовлига режа билан яхшилаб тортилган уч тахта ажойиб гулзор ҳусн бериб турарди. Шу гулзорнинг ўртасида чиннидек супуриб туриладиган кенггина йўлка бўларди; энди эса бу ерни тизза бўйи ўт босган, тушовланган бир от юрарди. Итлар бир қур хуришганди, Антонни кўриб жим бўлиб қолишди, пахмоқ думларини кимиралишди. Хизматкорлар уй-уйларидан чиқиб, шовқин-сурон билан ўз қувончларини билдириб, ёш боёни қуршаб олишди. Владимир улар орасидан зўрға ўтиб, эски пешайвон томонга ўтди. Даҳлизда унга Егоровна дуч келди. Кампир ўзи тарбиялаган болани бағрига босиб, юм-юм йиғлади. Бу яхши кампирни ўз бағрига босаркан: «Ҳа, омонмисиз, омонмисиз энажон, – деди Владимир. – Хўш, отамга нима бўлди? Қаерда ўзи? Аҳволи қалай?»

Шу вақт меҳмонхонага зўрға қадам босиб, бўйи баланд, ранги олинган, озғин, яқтак ва қалпоқ кийган бир чол кириб келди.

Чол эшитилар-эшитилмас:

– Омонмисан, Володка! – деди. – Владимир жон-жаҳди билан отасини кучоқлади. Шодлик беморга қаттиқ таъсир қилганидан бўлса керак, унинг дармони қуриб, оёқлари букчайиб кетди, агар Владимир ушлаб қолмаганида чол йиқилар эди.

– Нега ўрнингиздан турдингиз? – деди унга Егоровна. – Оёқ босгани холи йўғ-у, тагин одамларнинг кетидан югурмоқчи бўлади.

Чолни ўз хонасига олиб кириб ётқизишди. У ҳарчанд ўғли билан сўзлашишга тиришмасин, фикрлари чалкашиб кетиб, оғзидан маъносиз пойма-пой сўзлар чиқар эди. Кейин овози чиқмай, жим бўлиб қолди. Отанинг аҳволи Владимирга қаттиқ таъсир қилди, у отаси ётган уйга жойлашди-да, бошқаларни чиқариб юбориб, ўзи беморнинг бошида қолди. Шундан кейин Гришани ўртага олишиб, уни хизмат-

корлар хонасига бошлаб боришди, кишлокча одат билан обдон меҳмон қилишди, ҳол-аҳвол сўрашиб, тур хил саволлар билан унинг тинка-мадорини қуритишди.

IV Б О Б

*Нози неъмат столида
Энди тобут турибди.*

Ёш Дубровский ўз уйига қайтиб келганидан бир неча кун кейин ишга киришмоқчи бўлди, бироқ отасининг керакли маълумотларни беришга дармони етмаганидан ишни нимадан бошлашни билмади. Бунинг устига Андрей Гавриловичнинг мирзаси йўқлиги, ишни яна ҳам қийинлаштириб юборди. Отасининг қоғозларини кўздан кечирар экан, маслаҳатчининг биринчи мактуби билан унга ёзилган жавобнинг дастлабки нусхасини топиб олди. Бу қоғозлар мазмунидан отасининг бошига тушган мусибат ҳақида аниқ бир тасаввурга эга бўлолмади, шундан кейин бу ишнинг отаси фойдасига ҳал бўлишига умид боғлаб, унинг натижасини кутишга қарор қилди.

Бу орада Андрей Гавриловичнинг аҳволи ниҳоят даражада оғирлашди. Владимир отасининг яқин орада вафот этишини билиб, гўдак мисоли чолнинг ёнидан ажралмасди.

Устига-устак норозилик аризасини топшириш муддати ҳам ўтиб кетди. Кистеневка кишлоғи, энди Троекуровнинг ихтиёрига ўтди. Троекуровни кутлаш ва унга чуқур эҳтиром изҳор этиш ҳамда қўлга киритилган мулкни идора қилиш ишига марҳаматли жаноби олийларининг қачон киришмоқчи эканликларини, ушбу мулкнинг тасарруфига ўзлари киришадиларми ё бошқа бирор кишига ваколат берадиларми – мана шуларни сўрагани Шабашкин Кирила Петровичнинг олдига келди. Аслида унинг табиатида ғаразғўйлик йўқ эди. Ўч олиш нияти уни бутунлай адаштириб юборганидан виждони азоб чекарди. Болалигидан ўртоқ бўлиб бирга ўсган, аммо эндиликда душманига айланган одамнинг ҳозир қай аҳволда ётганини билар, шунинг учун ҳам бу ғалаба унинг кўнглини қувонтирмас эди. Бирон баҳона топиб, Шабашкинни сўқиб бериш мақсадида хунук бир вазоҳат билан унинг юзига тикилди, бироқ арзигулик ваз тополмай: «Тур, йўқол, сенга кўзим учиб тургани йўқ» деб жеркиб ташлади.

Шабашкин, Кирила Петровичнинг кайфияти дуруст эмаслигини кўриб, таъзим қилди ва тезгина чиқиб кетди, Кирила Петрович ёлғиз

қолгач «Зафар гулдуриси янгра!» куйига хуштак чалиб, хонанинг у бошидан бу бошига қараб юрди, бу ҳол унинг кўнгли ғоятда безовталигини кўрсатарди.

Ниҳоят, у пойга аравасига от қўшишни буюрди, калинроқ кийинди-да (чунки сентябрь ойининг охирлари эди), аравани ўзи ҳайдаб кетди.

Кўп ўтмай Андрей Гавриловичнинг уйи кўринди ва Кирила Петровичнинг кўнгли қарама-қарши ҳислар билан тўлди. Қасос олиб кўнгилнинг таскин топиши ва ғурур, олижаноб ҳисларни бир қадар босиб кетди. Ниҳоят, олижаноб ҳислар тантана қилди. Кирила Петрович кадрдон қўшниси билан ярашишга, мол-мулкани қайтариб бериб, орадаги адоват изларини тамомила йўқотишга аҳд этди. Ана шундай яхши ниятлар билан кўнглига таскин бериб, қўшнисининг қўрғони томон отларни елдириб кетди ва тўппа-тўғри ҳовлига кириб борди.

Бу вақтда бемор ўз ётоғининг деразаси олдида ўтирарди. Кирила Петровични кўриб, унинг юзида ваҳимали бир безовталик пайдо бўлди: хар доим оқариб турадиган юзига қизиллик югурди, кўзлари чакнаб, ғўлдираб қолди. Ёнида хўжалик дафтарларини кўздан кечириб ўтирган ўғли бошини кўтариб отасига қаради-ю, унинг аҳволига хайрон қолди. Бемор ваҳима ва ғазаб ичида бармоғи билан ташқарига ишора қилди. У ўрнидан турмоқчи бўлиб апил-тапил чопонининг этакларини йиғиштирди, юмшоқ курсидан бир оз кўтарилди-ю... бирдан йиқилди. Ўғли отаси томон отилди. Чол хушсиз, якканафас бўлиб қолган эди. «Тез бўлинг, шаҳарга, табибга югуринг!» деб бақирди Владимир. Бу орада хизматкор кириб: «Сизни Кирила Петрович сўрапти» деди. Владимир унга даҳшатли назар ташлади.

– Кирила Петровичга чиқиб айт, эшикдан ҳайдаб чиқаришимни кутмасдан тезроқ йўқолсин. Бор! – Хизматкор, хўжайинининг буйруғини бажариш учун хурсанд бўлиб, югуриб чиқиб кетди. Егоровна эса кўлини силкитиб, чийиллаган овоз билан:

– Жон болам, бошингни кулфатга қўйма! Кирила Петрович ҳаммамизни еб ташлайди, – деди.

– Жим бўл, энажон, – деди Владимир аччиғланиб. – Антонни ҳозир шаҳарга, табибга юбор.

Энага чиқиб кетди. Уйда ҳеч ким йўқ, одамлар Кирила Петровични кўриш учун ташқарига чиқишганди. Энага зинадан кўтарилаётган пайтда, Кирила Петрович ёш хўжайин номидан айтилаётган сўзларни эшитди, унинг юзи тун сингари қорайиб кетди, нафрат билан кулимсираб қўйди-да, хизматкорларга дарғазаб бир назар ташлади, сўнгра

отини аста-секин йўрттириб ҳовлидан узоқлашди. У бундан бир дақиқа олдин Андрей Гаврилович ўтирган деразага қараганди, аммо ҳозир уни кўрмади. Энага бўлса, ёш хўжайиннинг буйруғини эсидан чиқариб, зинапояда серрайиб турарди. Бошқа хизматкорлар эса шовкин кўтариб, бўлиб ўтган ходиса ҳақида сўзлашардилар. Бирдан Владимир одамларнинг олдига чиқди-да, дона-дона қилиб:

– Энди табибнинг кераги йўқ, отам вафот этди, – деди.

Олағовур кўтарилди. Одамлар катта хўжайин ётган уйга қараб югуришди. Владимир уни оромкурсига ётқизган эди, унинг ўнг қўли полга тегай-тегай деб турар, боши кўкрагига энгашганди. Ҳали совумаган, аммо жони узилиши билан важоҳати ўзгарган танада ҳаётдан асар йўқ эди. Егоровна фарёд кўтариб йиғлади. Хизматкорлар жасадни ўраб олишди, ювинтириб, 1779 йилда тиктирилган мундирина кийдиришди, кўтариб катта столнинг устига ётқизишди. Бу стол атрофида улар хўжайинларига бир неча йиллар хизмат қилишганди.

В Б О Б

Уч кундан сўнг кўмиш маросими бўлди. Бечора чолнинг жасади кафанга ўралган, атрофида шамлар ёқилган ҳолда стол устида ётарди. Емакхона хизматкорлар билан лик тўла. Тобутни олиб чиқиш вақти яқинлашди. Владимир билан яна учта хизматкор тобутни кўтардилар. Рухоний олдинга тушди. Ёш роҳиб жаноза оятларини ўқиб рухонийнинг ортидан юрди. Кистеневканинг эгаси сўнгги марта ўз ҳовлисининг бўсағасидан ташқарига чиқди. Тобутни ўрмондан олиб ўтдилар. Черков ўрмоннинг орқасида эди. Ҳаво очиқ ва совук, дарахтлардан кузги япроқлар тўкиларди.

Ўрмондан чиқилгач, Кистеневка қишлоғининг ёғочдан қурилган черкови, кекса жўка дарахтлари билан ўралган қабристонни кўринди. Владимирнинг онаси шу ерга кўмилган эди, унинг ёнидан кеча янги бир қабр қазилди.

Черковнинг ичи хўжайинларига охириги марта таъзим қилиш учун келган Кистеневка деҳқонлари билан тўлган эди. Ёш Дубровский тобут ёнида тураркан на йиғлар ва на ибодат қиларди, аммо авзойи жуда бузуқ эди. Мотам маросими тугади. Марҳум билан хайрлашгани даставвал Владимир, унинг кетидан хизматкорлар келишди; қопқокни олиб, тобутни михладилар. Хотин-қизлар чуввос солиб йиғлашди; мужиклар кўз ёшларини муштлари билан артиб кўярдилар. Владимир билан ўша учала хизматкор тобутни кўтариб қабристон томон йўл олишди, бутун қишлоқ аҳолиси уларнинг ортидан юрди. Тобут

кабрга туширилди, ҳамма бир сикимдан тупроқ ташлади, кейин кабрга тупроқ тортилди, гўрга таъзим қилишди ва тарқалишди. Владимир жадал юриб барчадан ўзиб кетди ва Кистеневка ўрмонига кириб ғойиб бўлди.

Егоровна руҳоний ва черковнинг бошқа хизматчиларини Владимирнинг номидан фотиҳа ошига чақирди ва бунда ёш боённинг иштирок этмаслигини айтди; шундай қилиб руҳоний Антон, рафикаси Федотовна, ёш роҳиб ва Егоровна тўртталаси боённинг ҳовлисига яёв кетишди, улар йўл-йўлакай марҳумнинг хайр-саховати, унинг вориси бошига тушиши мумкин бўлган воқеаларни гаплашиб бордилар. (Троекуровнинг Кистеневкага келгани, унга ёш Дубровскийнинг қилган муомаласи маҳалла-кўйга тарқалган, ундаги сиёсатчилар бу воқеанинг қандай яқун топишини айттардилар).

– Нима бўлса кўрамиз, – деди руҳонийнинг хотини. – Аммо бошимизга Владимир Андреевич турмаса ёмон бўлади. Ўзи яхши йигит, омон бўлгур!

Егорова унинг сўзини бўлиб:

– Бизнинг бошимизда у турмасдан ким турарди? – деди. – Кирила Петрович кўп кутурмасин, ундан кўрқадиган одам йўқ; менинг лочиним ўзини ўзи ҳимоя қилолади, Худо хоҳласа яхши одамлар уни ёлғиз қўймас. Ўлгудек юзи қора одам бу Кирила Петрович, аммо менинг Гришкам унга «Йўқол, қари кўппак! Чик ҳовлидан!» деб бақирганида думини қисиб қолди-ку!

– Эҳ, Егоровна, – деди ёш роҳиб. – Кирила Петровични шундай ҳақорат қилгани Григорийнинг қандай тили борди! Мен энг каттаимизга ит бўлиб ириллайманки, аммо Кирила Петровичга сира ҳам бетлай олмасдим: уни кўрган захотим жоним чиқиб, дир-дир титраб, тиззаларим ўз-ўзидан букилиб, бошим эгила бошлайди...

– Ҳаммаси бекор гап, – деди руҳоний. – Бир кун келиб, мана шу Андрей Гавриловичга ўхшаб, Кирила Петровичнинг ҳам жанозаси ўқилади, жуда бўлмаганда унинг фотиҳа оши буниқидан каттароқ бўлар, аммо Худонинг даргоҳида барибир...

– Э, тақсир, биз ҳам фотиҳа ошига маҳалла-кўйдагиларнинг барчасини чақирмоқчи эдик, аммо Владимир Андреевич унамади. Ҳар қалай бизда ҳамма нарса мўл, нимани истасангиз шу билан сийлаб, нима десангиз шуни тайёрлаб бера оламиз. Майли энди, маҳалла-кўй бўлмаса, сизларни яшилаб сийлармиз, азиз меҳмонлар.

Бу тотли ваъдалар ҳамда сертаом дастурхонга етишиш умиди суҳбатдошларнинг қадамларини жадаллаштирди, улар сихат-саломат

мархумнинг ҳовлисига етиб келишди: меҳмонхонага киришганида дастурхон ёзилган, таом ва ичимликлар бисёр эди.

Бу орада Владимир кўнглидаги қайгуни йўл юриб ва чарчаш билан тарқатмоқчи бўлиб, ўрмоннинг ичкарасига кириб кетди. У тўғри келган йўлдан борар эди; шохлар унинг у ер-бу ерига тегиб тимдалар, оёқлари тез-тез лойга ботар, бироқ ўзи ҳеч нарсани сезмасди. Ниҳоят у, тамоман ўрмон билан ўралган кичик пасткам бир жойга чикди; куз пайти ярим яланғочланган дарахтлар ёнидан буралиб-буралиб сокингина бир ариқча оқиб ўтарди. Владимир шу ерда тўхтади, муздек чимга ўтирди, шу топда унинг кўнглига бир-биридан хунук йўлар келди... у ўзининг ёлғизлигини қаттиқ ҳис этди. Келажак унинг кўзига қора булутлар билан қопланган ҳолда кўринарди. Троекуров билан бўлган душманлик янги бахтсизликлардан хабар берарди. Унинг кичик давлати бошқа одамга ўтиб кетиши, бундан кейин у фақирликда қолиши мумкин эди. Бир нечта куриган барглари оқизиб кетаётган ариқчанинг оҳиста оқимига тикилиб, қимир этмасдан узоқ ўтирди, бу оқим унга ҳаёт оқимини эслатди. Ниҳоят, у қоронғи туша бошлаганини пайқаб, ўрнидан турди ва уйига кетадиган йўлни излай бошлади; йўлни топгунча бу нотаниш ўрмонда анчагача адашиб юрди ва охири бир сўкмоқ йўлга тушди-да, тўппа-тўғри ўз уйининг олдида чикиб қолди.

Дубровский йўлда ўз тобелари билан келаётган рухонийни кўрди. Шу пайт унинг хаёлига: бу яхшилик аломати эмас, деган фикр келди... У беихтиёр бир четга бурилиб, ўзини дарахтларнинг панасига олди... Улар Дубровскийни кўришмади, ўзаро қизғин гаплашиб, унинг ёнидан ўтиб кетишди.

– Ёмон ишга ёндашма, яхши ишдан адашма, – деди рухоний ўз хотинига. – Бу ерда қолишимизга ҳожат йўқ. Иш қандай яқун топмасин, бунини сенга дахли йўқ.

Рухонийнинг хотини алланималар деб жавоб қайтарди, бироқ уни Владимир эшитмади.

Дубровский уйига яқинлашгач, бир тўда оломонни кўрди; унинг ҳовлиси деҳқонлар ва хизматкорларга тўла эди. Олисдан шовкин ва олағовур эшитилди. Омборнинг олдида учтадан от қўшилган икки фойтун турарди, мундирли камзул кийган бир нечта нотаниш одам алланарсанинг маслаҳатини қилишарди.

– Бу қандай гап? – деб аччиғланиб сўради Владимир югуриб келган Антондан. – Булар ким, қандай иш билан келишибди?

– Эҳ, тақсирим Владимир Андреевич, – нафаси бўғзига тикилиб жавоб берди чол. – Булар суд одамлари. Бизни Троекуровга топширишяпти.

Сизнинг лутфи карамингиздан бизларни жудо қилишмоқчи. – Владимир бошини куйи солди, одамлари бахтсиз хўжайинни қуршаб олишди.

– Отахонимиз, – улар Владимирнинг қўлларини ўпиб қичқаришар эди. – Сендан бўлак боённи истамаймиз, амр этсанг суд ходимларининг таъзирини берардик, ўлсак ўламизки, сени хафа қилдириб қўймаймиз.

Владимир уларга қараркан, кўнглини ғалати ҳислар тўлқинлатар эди. «Сизлар жим туринглар, – деди у ўз одамларига қараб. – Бу амалдорлар билан ўзим гаплашаман». Оломон орасидан унга «Ҳа, гаплашинг, отахон, таъзирини беринг, бу муттаҳамларни» деб қичқаришди.

Владимир амалдорларнинг ёнига борди. Шабашкин, бошида телпак, икки қўли белида, кибр билан ён-атрофга қарар эди. Баланд бўйли, тўладан келган, ёши элликларга борган, қизил юзли ва узун мўйловли маҳаллий полиция бошлиғи ўзи томон келаётган Дубровскийни кўргач, бир томоқ қириб олди-да, хирқироқ овоз билан гапира кетди: «Шундай қилиб айтган гапларимни яна такрорлайман: маҳаллий суднинг ҳукмига мувофиқ, ушбу кундан эътиборан ҳаммангиз Кирила Петрович Троекуровнинг қарамоғига ўтасиз. У киши ўз измларини Шабашкин жанобларига бердилар. Бу одамнинг барча буйруқларига сўзсиз итоат қилурсиз... Сиз аёллар эса, бу кишини севинг ва ҳурмат қилинг, у сизларга жуда ўч». – Бу ҳазил пайтида полиция бошлиғининг ўзи ҳам хохолаб кулди. Шабашкин ва бошқалар ҳам унга қўшилишиб кулишди. Владимирнинг қони қайнаб кетди. Ўзини ясама совуққонликка солиб, полиция бошлиғидан сўради:

– Марҳамат қилиб айтинг-чи, бу нима деган гап ўзи?

– Бу шундай гапки, – деб жавоб берди ҳийлагар амалдор, – биз бу ерга мана шу мулкни Кирила Петрович Троекуровга ўтказгани ҳамда бошқа бекорчиларнинг яхшиликча бу ердан жўнаб қолишларини сўрагани келдик.

– У ҳолда боённинг ҳукмронлиги бекор қилинганини одамларимга айтгандан кўра, ўзимга айтсангиз бўлмасмиди. – Сен кимсан ўзинг? – деди Шабашкин ўқрайиб қараб. – Собик боён Андрей Гаврилович ўғли Дубровский қазоси етиб ўлиб кетди, биз сизни танитаймиз, танишни ҳам истамаймиз.

– Бу киши ёш боёнимиз Владимир Андреевич бўладилар, – деди оломон ичидан бир киши.

– Ким у оғзини очган? – деди полиция бошлиғи ўдағайлаб. – Қанақа боён, қандай Владимир Андреевич? Сизларнинг хўжайинингиз – Кирила Петрович Троекуров бўлади, эшитдингизми, гаранглар?

– Ундок эмас, – деди яна ўша овоз.

– Бу исён-ку! – деб қичқирди полиция бошлиғи. – Ҳой, оқсоқол, қаердасиз?

Оқсоқол олдинга чикди.

– Ҳозироқ бил-чи, ким экан у мен билан айтишган, бир адабини бериб кўяй!

Оқсоқол ким гапирганини оломондан сўради. Ҳеч ким чурқ этмади, кўп ўтмай орқада шивир-шивир гап бошланди ва тобора кучайиб бир зумда даҳшатли олағовурга айланди. Полиция бошлиғининг нафаси ичига тушиб, вазиятни ётиғи билан оломонга тушунтирмакчи бўлди. «Нега қараб турибсизлар, йигитлар! Йўқолсин улар!» деб қичқирди халойиқ ва босиб кела бошлади. Шабашкин ва бошқа амалдорлар шошиб-пишиб ўзларини даҳлизга урдилар ва ичкарига кириб эшикни ичидан беркитиб олдилар.

– Йигитлар, босинглар! – деб қичқирди яна ўша овоз. – Оломон ёпирилаверди...

– Тўхтанглар, – деб бақирди Дубровский. – Аҳмоқлар! Бу нима қилганингиз? Бекорга ўзингизни ҳам, мени ҳам нобуд қиласиз. Тарқалинг уй-уйингизга, мени ўз ҳолимга кўйинг! Кўркманг, подшоҳимиз одил, мен ундан илтимос қиламан, у бизни ранжитмайди... Ҳаммамиз ҳам унинг фарзандларимиз. Агар сиз бундай исён кўтариб, қароқчилик йўлига ўтсангиз, у сизни ҳам ҳимоя қилолмайди.

Ёш Дубровскийнинг бу сўзи, жаранглаган овози ва келишган қадду қомати оломонга кўнгилдагидек таъсир қилди. Халойиқ ховуридан тушиб, уй-уйига тарқалди, ховли бўшаб қолди. Амалдорлар даҳлизда ўтиришарди. Ниҳоят, Шабашкин эшикни секингина очиб айвонга чикди ва Дубровскийга эгилиб таъзим қилди, меҳрибонлик билан ҳимоя қилгани учун унга миннатдорчилик билдирди.

Владимир унинг сўзларини нафратланиб туриб тинглади-ю, аммо жавоб қайтармади.

– Ижозатлари билан, – деб сўзида давом этди маслаҳатчи. – Бу кеча шу ерда тунашга аҳд қилдик; негаки қоронғи тушиб қолди, тагин мужикларингиз йўлда бизга хужум қилиб ўтирмасин. Марҳаматингизни дариг тутмай, хизматкорларингизга буйруқ берсангиз, меҳмонхонага ҳеч бўлмаса пичан солиб берсалар. Тонг отар-отмас жўнаб кетамиз.

– Билганингизни қилинг, – деб жавоб берди Дубровский совуққина. – Мен энди бу ерда хўжайин эмасман.

Шу сўзларни айтиб, отасининг уйига кириб кетди ва эшикни ичидан беркитиб олди.

VI БОБ

«Шундай қилиб ҳаммаси тамом бўлди, – деди у ўз-ўзига; – бугун эрталаб бошпанам ва бир бурда ноним бор эди. Эртага ўзим туғилиб ўсган ва отам вафот этган уйни, отамнинг ўлимига ҳамда менинг гадойга айланишимга сабабчи бўлган кишига ташлаб кетишим керак». Унинг кўзлари онасининг суратига тикилганича қолди. Рассом онасининг панжарага суянган ва эрталабки оқ кўйлақда, сочига биттагина атиргул такқан ҳолда тасвирлаган эди. «Бу сурат ҳам оиламнинг душманига қолади, – деб ўйлади Владимир. – Уни синиқ курсилар билан бирга омборга ташлашади ё бўлмаса итбоқарларига мазах ва эрмак бўлиш учун даҳлизга осиб қўйишади; онамнинг ётоқхонасига, отам жон берган хонага унинг иш юритувчиси кўчиб киради ёки ўзи учун ҳарам қилиб қўяди. Йўк! Йўк! Менга насиб бўлмаган бу қайғули макон, унга ҳам насиб бўлмайди!» Владимир тишларини маҳкам қисди, унинг миясида кўркинчли ўйлар туғилди. Қулоғига порахўрларнинг овози эшитилди. Энди улар хўжайинлик қилишар, дам уни, дам буни талаб этардилар, бу эса унинг ғамгин ўйлари орасида ёкимсиз овунчок каби туюларди. Ниҳоят, ҳаммаёқ осудаликка ғарқ бўлди.

Владимир кийим жавони ва ғаладонларни очиб мархум отасининг қоғозларини кўздан кечира бошлади. Уларнинг кўпчилиги хўжалик рақамлари ва турли ишларга оид мактублардан иборат эди. Владимир уларни ўқимасдан йиртиб ташлади. Буларнинг орасидан бир қоғоз халта чиқди, устига – «рафикамнинг мактублари» деб ёзиб қўйилганди. Қаттиқ хаяжонланган ҳолда мактубларни ўқий бошлади: улар Туркия юриши вақтида ёзилган бўлиб, Кистенёвка қишлоғидан армияга жўнатилган эди. Онаси ўз мактубларида эрига ғариб ҳаёти ва рўзғор юмушлари ҳақида ёзаркан, ёқимли сўзлар билан айрилиқдан шикоят этиб, уни ўз уйига, сеvimли кучоғига чорларди. Мактубларининг бирида у кичкина Владимирнинг саломатлиги борасида ташвишланаётганини айтган, яна бирида эса фарзандининг ҳалитдан барқ ураётган қобилиятига қувонганини айтиб, келажаги бахтли ва порлоқ бўлишини изҳор этганди. Владимир мактубларни ўқишга берилиб, барча нарсани унутди, вужуди билан оилавий фароғатни ҳис этиб, вақтнинг ўтганини билмай ҳам қолди. Девор соати ўн бирга занг урди. Владимир мактубларни чўнтагига солди-да, шамни қўлига олиб, хонадан чиқди. Меҳмонхонада, тахта полда амалдорлар ухлаб ётишарди, столнинг устида улар бўшатган шишалар турар, бутун уй ичини ромнинг ўткир ҳиди тутиб кетган эди. Владимир эшикни очиши ҳамон бир одамни кўрди: у ўзини бир бурчакка олиб турар,

қўлида эса болта ялтирарди. Владимир шамни яқин тутиб, унинг темирчи Архип эканини билди. «Бу ерда нима қилиб турибсан?» деб сўради у. – Э-э, Владимир Андреевич, сизмисиз – деб жавоб берди пичирлаб Архип. – Худо ўз паноҳида сақласин! Яхшики шам билан чиқдингиз! – Владимир унга ҳайрон бўлиб қаради. – «Нега бу ерда беркиниб турибсан?» деб сўради темирчидан.

– Ҳамма бормикин... Шу ердамикин... бир хабар олай... – деб дудукланиб оҳиста жавоб берди Архип.

– Болтани нега олиб юрибсан?

– Болта дейсизми? Шундай вақтда болтасиз юриб бўладими? Бу амалдорлар, мен сизга айтсам, шундай юзи қора одамларки, ҳаш-паш дегунингизча...

– Маст экансан, болтани ташла, бор ухла.

– Мени маст дедингизми? Отахоним, Владимир Андреевич, Худо ҳақи бир култум ҳам ичганим йўқ... Шундай вақтда томоқдан ичкилик ўтадим, шу ҳам инсофданми ахир, бу порахўрлар адабимизни беришмоқчи, порахўрлар хўжайинимизни ўз кўрғонидан ҳайдаб чиқаришмоқчи... Роса хуррак тортишяпти-да, лаънатилар; ҳаммасини бирданига бопласак, ҳеч ким сезмас эди.

Дубровский ковоғини солиб: «Менга қара, Архип, – деди ва бир оз жим қолгач. – Бу ишинг яхшиликка бошламайди. Айб амалдорларда эмас. Чирокни ёқ-да, ортимдан юр».

Архип боённинг қўлидан шамни олди, печканинг орқасидан шамчиروқни топди, уни ёқди ва иккови бирга оҳистагина зинапоядан тушиб, ҳовли томон кетишди. Қоровул чўянга тахтани урди ва итлар хуриди.

– Қоровул ким? – деб сўради Дубровский.

– Биз, Василиса билан Лукерья, – деб ингичка бир овоз жавоб берди.

– Уйларингга кетинглар, – деди Дубровский уларга. – Бу ерда сизларнинг керагингиз йўқ.

– Тамом, – деб қўйди Архип.

– Минг бор ташаккур, отахон, – дейишди иккала аёл ва дарҳол уйларига қараб кетишди.

Владимир нари борди. Икки киши унга яқин келди ва боённи чақиришди. Дубровский Антон ва Гришани овозидан таниди. «Нега ухламай юрибсизлар» деб сўради улардан. «Уйқу келадими шундай вақтда, – деди Антон. – Қандай кунларга қолдик, бундай бўлишини ким ҳам ўйлаган эди...»

– Жим! – деб унинг сўзини бўлди Дубровский. – Егоровна қаерда?

– Хўжайиннинг уйида, ўз хонасида, – деб жавоб берди Гриша.

– Бор, олиб кел уни, бизникиларнинг ҳаммасини бу ёққа олиб чиқ, уйда анави амалдорлардан бошқа ҳеч ким қолмасин. Сен Антон. Аравани қўш.

Гриша кетди ва бир неча дақиқалардан кейин онаси билан бирга қайтиб келди. Кампир бу кеча мижжа қоқмаганди; умуман, амалдорлардан бошқа ҳеч ким кўз юммаган эди.

– Ҳамма шу ердами? – деб сўради Дубровский. – Уйда ҳеч ким қолмадими?

– Порахўрлардан бошқа ҳеч ким қолмади, – деди Гриша.

– Энди пичан ёки похол олиб келинглари, – деди Дубровский.

Одамлар отхонага югуриб кетишди, кучоқ-кучоқ пичан кўтариб келишди.

– Зинанинг тагига қўйинглари. – Ҳа, балли. Қани йигитлари, ўт қўйинглари!

Архип фонусни очди, Дубровский кўлидаги тутантирикни унга тутди.

– Шошма, – деди у Архипга. – Шошилинича даҳлиз эшигини беркитиб чиққанга ўхшайман, тез бориб очиб кел.

Архип югуриб даҳлизга кирди – эшик очиқ эди. Архип уни қулфлади-да, оҳистагина: «Очиб қўй эмиш, очиб қўйиб бўлибман!» деб Дубровскийнинг ёнига қайтди.

Дубровский тутантирикни пичанга тутди, пичан ловиллаб, алангаси осмонга кўтарилди ва бутун ҳовлини ёритиб юборди.

– Вой, – деб нолиб қичқирди Егоровна. – Бу нима қилганинг, Владимир Андреевич?

– Жим тур, – деди Дубровский. – Хўш, йигитлари, хайр энди, Худо қаёққа бошласа ўша ёққа кетдим; янги хўжайин билан бахтиёр бўлинглари.

– Э, отахонимиз, валинеъматимиз, – деб жавоб беришди одамлар, – ўлсак ўламизки, сендан айрилмаймиз, ҳаммамиз бирга кетамиз.

Аравани келтиришди; Дубровский Гриша билан бирга извошга чиқди, улар учрашиш жойи этиб Кистенев ўрмонини белгилашди. Антон отларни қамчилади ва улар дарвозадан чиқиб кетишди.

Шамол кўтарилди. Бирпасда бутун уйни аланга ўраб олди. Қизғиш тутун тунука устида бурксирарди. Ойналар чарсиллаб, синиб ерга тушар, ёниб турган харилар ағдарилар, амалдорларнинг: «Ёняпмиз, кутқаринг, кутқаринг» деган дод-войи эшитилар эди. «Ёқяптими?» деб

кўйди захархандалик билан Архип, ёнгина қарар экан. «Архипушка, – деди унга Егоровна. – У лаънатиларни кутқар, сенга Худодан қайтади».

– Қалай, ёқяптими? – деди темирчи.

Шу топда дераза ёнида амалдорлар кўринди, улар икки қават деразани синдирмоқчи бўлишди. Шунда «гурс» этиб том босди, дод-вой тиниб қолди.

Кўп ўтмай барча хизматкорлар ҳовли саҳнига тўпланишди. Аёллар дод-вой қилиб буюмларини сақлаб қолишга тиришар, ёш болалар ёнгина хурсанд бўлиб ирғишлашарди. Учкунлар олов бўронидан учар ва қишлоқ уйларига туташар эди.

– Энди ҳаммаси жойида, – деди Архип. – Қандай ёнмоқда? Покровскоедан туриб томоша қиладиган бўлди!

Шу пайтда янги бир воқеа унинг диққатини жалб этди; ёниб турган саройнинг томида бир мушук у ёқдан-бу ёққа югурар, чор атрофи аланга билан ўрлагани учун ўзини қаерга кўйишини билмас эди. Бечора жонивор одамнинг раҳми келадиган миёвлаши билан ёрдамга чақирар, унинг питирлашини кўрган болалар қотиб-қотиб қулишарди. «Нега куласизлар, шайтонваччалар, – деди темирчи аччиғланиб. – Худодан қўрмайсизлар, Унинг бир махлуқи ўляпти-ю, сиз, эси пастлар, куласизлар-а!»

Шу сўзларни айтгач, темирчи ёниб турган томга шоти кўйиб мушукни кутқаргани чиқди. Мушук унинг ниятини пайқади ва шошилинич бир миннатдорлик билан қўлига илашди. Баъзи жойи куйган темирчи қўлидаги ўлжаси билан ерга тушди. «Хўш, йигитлар, хайр энди, – деди у хайрон бўлган одамларга, – бу ерда бошқа қиладиган ишим қолмади. Яхши қолинглар, орамизда ёмон гап ўтган бўлса кечиринглар».

Темирчи кетди, ёнгин яна анчагача давом этди. Ёнгин ниҳоят босилди ва алангаси сўнган чўғлар тун қоронғисида анча вақтгача қизариб турди. Уйнинг атрофида хонумони куйган кистеневкаликлар дайдиб юрарди.

VII БОБ

Эртаси куни ёнгин ҳақидаги хабар бутун атрофга ёйилди. Ёнгин тўғрисида ҳар ким турли хил гумон ва тахминлар гапирарди. Баъзилар Дубровскийнинг одамлари ўликни кўмиб келишган куни маст бўлишиб, эҳтиётсизлик қилиб уйга ўт кўйиб юборишган деб ишонтирмоқчи бўлса, баъзи бирлари, бу ишда уйни қўлга киритишлари муносабати билан айш-ишрат қилишган амалдорларни айбларди, кўпчилик, маҳаллий суд ҳамда бутун хизматкорлар ўзидан ўзи куйиб кетганини исбот

қилмоқчи бўлишарди. Баъзилар ҳақиқатни англаб, бундай фалокатга, ғазаби ва жаҳлини жиловлай олмаган Дубровскийнинг ўзи сабабчи бўлганини сўзлар эди. Ёнгин бўлган жойга эртаси куни Троекуровнинг ўзи келиб, барчасини кўздан кечириб, текшириб чикди. Бунда полиция бошлиғи, маҳаллий суднинг маслаҳатчиси, идора ходими, мирза ҳамда Владимир Дубровский, энага – Егоровна, хизматкорлардан Григорий, извошчи Антон ва темирчи Архиплар қаёққадир йўқолишган эди. Хизматкорлар, амалдорлар том йиқилганида куйиб кетганларига гувоҳлик беришди; уларнинг куйган суяклари кавлаб топилди. Василиса билан Лукерья деган аёл Дубровский билан темирчи Архипни ёнгиндан бир оз аввал кўрганларини айтишди. Кўпчиликнинг сўзига қараганда, темирчи Архип тирик бўлиб, афтидан якка ўзи бўлмаса-да, ёнгиннинг энг катта айбдори бўлган. Асосий гумон Дубровскийдан эди. Кири-ла Петрович содир бўлган воқеа ҳақида батафсил ёзиб губернаторга юборди ва янги бир ишнинг очилишига сабабчи бўлди.

Ҳадемай турли хил овозалар тарқалиб, одамларнинг кизиқишлари ва гап-сўзлари бошқача тус олди. Нима дейсан, ** да қароқчилар пайдо бўлиб, бутун теварак атрофга кўркув солаётганмиш, деган хабар ёйилди. Уларга қарши ҳукумат томонидан кўрилган тадбирлар кутилган натижани бермади. Бир-биридан даҳшатли ўғирликлар рўй бераверди. На йўлларда тинчлик бор, на қишлоқларда. Ичи қароқчиларга тўла уч отлиқ аравалар куппа-кундузи бутун губернани айланиб саёҳатчилар ва почталарнинг йўлини тўсадиган, зодагонларнинг уйларини талаб, ўт қўйиб кетадиган бўлишди. Ўғриларнинг бошлиғи ўзининг зийраклиги, довюраклиги ва аллақандай олижаноблиги билан ном чиқарди. У ҳақда ажойиб гаплар юрарди. Барчанинг оғзида Дубровскийнинг исми. Ботир босқинчиларга бошчилик қилаётган ўшанинг ўзи эканига ҳамма ишонарди. Бир нарсага кўпчилик ҳайрон: улар негадир Троекуровнинг кўрғонига тегишмас эди. Қароқчилар унинг биронта саройига яқинлашмаган, биронта ҳам аравасини талашмаганди. Ўзининг одатдаги манманлигига бориб, Троекуров буни икки нарсадан кўрарди: биринчиси – ўзининг бутун губернани кўрkitиб олганидан деб билса, иккинчиси – ўзига қарашли қишлоқлардаги полицияларнинг жуда яхши ишлаганидан, деб ўйларди. Аввал кўни-кўшнилар Троекуровнинг ўзига бино қўйишидан кулишди ва чақирилмаган меҳмонларнинг Покровское қишлоғига келишини ҳар куни кутишди, чунки бу ерда роса мириқиш мумкин эди, аммо ахийри кўшнилар Троекуровга тан беришга ва қароқчиларнинг унга нисбатан аллақандай ҳурмат сақлаётганликларига амин бўлдилар... Троекуров ўзида йўқ хурсанд,

хўроздек керилар ва Дубровскийнинг ҳар бир янги босқинчилиги ҳақида хабар келганида, губернатор, полиция бошлиғи ҳамда рота қўмондонларини масхара қилиб гапирар, чунки Дубровский доим уларнинг қўлидан соғ-саломат чиқиб кетар эди...

Бу орада биринчи октябрь куни – Троекуров яшаган қишлоқдаги ибодатхонанинг байрами бўлди. Аммо бу тантанали маросимни ва ундан кейинги воқеаларни баён қилишдан аввал, ўқувчиларни янги ёки қиссамизнинг бошида исмлари оз-моз айтиб ўтилган кишилар билан таништиришимиз лозим.

VIII Б О Б

Ўқувчиларимизнинг ўзлари ҳам пайқаган бўлишса керак, юкорида бир-икки сўз билан исми зикр этилган Кирила Петровичнинг кизи – қиссамизнинг қахрамонидир. Биз тасвирлаётган даврда, у 17 ёшда бўлиб, ҳусни камолга етган эди. Отаси уни ниҳоятда севар, лекин қизига нисабатан ўз билганидан қолмас эди-ю, бироқ баъзида унинг ҳар бир инжиқлигини кўтарар, баъзида бўлса дағаллик ва қаттиққўллик билан уни чўчитарди. Қизининг яхши кўришини билса-да, ҳеч қачон унинг ишончига сазовор эмас эди. Маша ўз ҳиссиётлари ва фикрларини ундан яширишга одатланган, чунки уларни қандай қабул қилишини ҳеч қачон билмасди. Қизнинг дугоналари йўқ, ёлғиз ўсган эди. Кўникўшниларининг хотин ва қизлари Кирила Петровичниқига кам киришар, чунки у ердаги суҳбат ва базмларга аёллар эмас, эркаклар ҳозир бўларди. Бу гўзал қиз, отаси зиёфат берган кезларда ҳам эркаклар орасида кам бўларди. Аммо XVIII асрдаги француз ёзувчиларининг асарларидан иборат бўлган катта кутубхона қизнинг ихтиёрига берилган эди. Умри давомида «Пазанда ошпаз» деган китобдан бошқа ҳеч нарсани ўқимаган отаси, китоб танлашда қизига маслаҳатчи бўлолмасди, шунинг учун ҳам Маша турли китобларни роса титиб кўрганидан кейин, романларни ўқишга киришганди. У бир замонлар Мими хоним мураббийлигида бошлаган тарбиясини мана шу равишда камолотга етказганди. Мими хонимга Кирила Петровичнинг ишончи ҳамда илтифоти катта эди; бу яқинликнинг оқибати равшан бўлгач, уни киши билмас, бошқа ерга жойлаштиришга мажбур бўлди. Мими хонимдан ёқимли бир хотира қолди. У яхши қиз бўлиб, Кирила Петровичга анчагина таъсири кўришиб турган бўлса-да, бу таъсири ҳеч қачон ғаразлик билан қўлламади. Кирила Петрович ҳам уни бошқалардан кўра кўпроқ севар эди, нега десангиз Мими хонимга ўхшаган тўққиз яшар қора кўз

ва шўх бола Кирила Петровичнинг ёнида парвариш топди ва унинг ўғли деб ҳисобланди, холбуки айнан Кирила Петровичга ўхшаган бир қанча ялангоёқ болалар унинг деразаси олдида югуриб юришар ва булар хизматкорларнинг болалари деб ҳисобланарди. Кирила Петрович ўзининг кичкина Сашаси учун Москвадан бир француз муаллимини таклиф этди, биз тасвирлаган воқеалар содир бўлаётган пайтда ўша муаллим Покровское қишлоғига етиб келган эди.

Бу муаллим ёқимли кўриниши ва содда муомаласи билан Кирила Петровичга маъқул бўлди. У Кирила Петровичга ўзининг шаходатномасини ҳамда Троекуровнинг бир қариндоши ёзиб берган мактубни топширди, муаллим ўша мактуб берган кишиникида тўрт йил мураббийлик қилган эди. Кирила Петрович ҳужжатнинг ҳаммасини кўриб чиқди ва аммо, негадир унга муаллимнинг ёшлиги маъқул бўлмади, бу ажойиб камчиликнинг сабаби, бахтсиз муаллим унвони учун катта бардош ва тажрибага мос тушмаслиги бўлмай, Кирила Петровичнинг баъзи шубҳалари бор эди, уларни дарҳол изҳор этишга аҳд қилди. Бунинг учун Машани ёнига чақиртирди (Кирила Петрович) французча билмасди, кизи таржимонлик қилди).

– Бери кел, Маша: бу жанобга айтгин, майли мен уни хизматга оламан; аммо шарт шуки, қизларимнинг кетига туша кўрмасин, йўқса мен бу итваччани... шундай деб таржима қил, Маша.

Маша қизариб кетди ва муаллимга қараб, француз тилида отам сизнинг камтар ва одобли бўлишингиздан умидвор, – деди.

Француз қизга таъзим қилди-да, ҳатто менга илтифот кўрсатмаганларида ҳам, хурматларига сазовор бўлишга ҳаракат қиламан, деб жавоб берди.

Маша унинг жавобини оқизмай-томизмай таржима қилди.

– Яхши, яхши, – деди Кирила Петрович, – унинг на илтифоти ва на хурмати керак. Унинг иши Сашага қараш ва унга грамматика ҳамда география ўргатиш, шундай деб таржима қилиб бер унга.

Марья Кириловна таржимасида отасининг қўпол сўзларини силлиқроқ қилиб айтди, шундан кейин Кирила Петрович французни унинг учун ажратилган хонага чиқариб юборди.

Зодагонлик хурофотлари билан тарбияланган Маша ёш французга унчалик эътибор қилмади, муаллим унинг учун бир хизматкор ёки бир уста қаторида эди, хизматкор ва устани эса, у эркак ўрнида кўрмасди. Маша жаноб Дефоржни маҳлиё қилиб кўйганини ҳам, муаллимнинг қизариб, қалтираб кетганини ҳам, ҳатто овозининг ўзгарганини ҳам пайқамади. Кейинчалик қиз бир неча кун сурункасига муаллим билан

кўришиб турди, бироқ ўшанда ҳам унчалик эътибор бермади. Кутилмаган бир воқеа рўй бериб, қизда муаллим ҳақида бутунлай янги фикр пайдо бўлди.

Кирила Петровичнинг ҳовлисида одатда бир нечта айиқ бола-си боқилар ва улар Покровское зодагонининг суюкли эрмакларидан бири эди. Ёш айиқ болаларини меҳмонхонага олиб келишар, бу ерда Кирила Петрович уларни мушуклар ва кучуклар билан уриштириб, соатлаб овора бўларди. Катта бўлганларида улар занжирларга солиб қўйилар, энди ҳақиқий «ов»ни кутиб ётардилар. Баъзида уларни Кирила Петровичнинг деразаси олдига, ҳовлига олиб чиқилиб, ҳамма ерига учи сиртига қаратиб миҳ қоқилган бўш вино бочкаларини уларнинг олдига юмалатиб юборардилар; айиқ бочкаларни искаб кўрар, кейин секингина панжасини теккизар, панжасига миҳ кириб ғазабланар, яна қаттиқроқ итариб юборар ва панжаси баттар оғрир эди. Айиқни қаттиқ ғазаблантирган бочкани бечора ҳайвоннинг олдидан тортиб олмагунларича бочкага ёпишаварди. Ҳатто шундай воқеа ҳам бўлар эди: бир жуфт айиқни аравага қўшиб, унга меҳмонларни мажбуран ўтказиб, югуртириб Худонинг иродасига топширишарди. Аммо Кирила Петровичнинг энг яхши кўрган ҳазили куйидагича эди:

Бўш уйнинг деворига ҳалқа қоқиб, унга оч айиқни арқон билан боғлашарди. Арқон шунчалик узун бўлардики, айиқ фақат ҳалқанинг рўпарасидаги бурчакка етолмас, бу ер даҳшатли ҳайвоннинг ҳужумидан кутулиш жойи эди. Одатда янги келган одамни мана шу уйнинг эшиги олдига олиб боришарди-да, тўсатдан айиқнинг олдига итариб юбориб, орқасидан эшиқни беркитиб қўйишар, ҳалиги бечора, айиқ полвон билан ёлғиз қоларди. Шўрлик меҳмон, этаклари йиртилган, ҳаммаёғи тимдаланган, қонига беланган ҳолда тезда ҳалиги хавфсиз бурчакни топиб олар, аммо деворга маҳкам ёпишган ҳолатда, баъзан уч соатгача чидаб туришга, қутурган айиқнинг ўзидан икки қадам нарида бўқирганини, сапчиганини, олдинги оёқларини баланд кўтариб тикланганини, унга етиб олиш учун зўр бериб интилганини кўриб туришга мажбур бўларди. Рус боёнининг олижаноб ҳазиллари мана шунақа бўларди! Муаллим келгач, Кирила Петрович бир неча кундан кейин уни эсга олди ва айиқ ётган уйда уни ҳам бир меҳмон қилиб қўйишни мўлжаллади. Шу мақсадда, бир кун эрта билан уни чақиртирди, қоронғи йўлақлардан ўзи бирга бошлаб борди, шунда бирданига ён эшик очилиб, икки хизматкор французни уйнинг ичига итариб юборди ва эшиқни қулфлаб қўйишди. Муаллим эсини йиғиб олгач, рўпарасида ҳалқага боғланган айиқни кўрди; айиқ, меҳмоннинг исини

олиб пишқирди, кейин бирдагини оёққа туриб унга қараб яқинлаша бошлади... Француз пинагини бузмади, қочмади ҳам, хужумни кутиб турди. Айиқ яқинлашди, шунда Дефорж чўнтагидан кичкинагина тўппончасини олди-да, оч ҳайвоннинг пешанасини мўлжаллаб туриб отди. Айиқ ёнлачасига ағдарилди. Одамлар югуриб келишди, эшик очилди, хонага ўз ҳазилининг оқибатидан ҳайрон қолган Кирила Петрович кирди.

Кирила Петрович бунинг сабабини: Дефорж учун яширинча ҳозирланган бу ҳазилдан уни ким хабардор қилганини ва нима учун у чўнтагида ўқланган тўппонча олиб юришини, албатта билмоқчи бўлди. У қизига одам юборди. Маша дарҳол етиб келиб, отасининг саволларини французга таржима қилиб берди.

– Айиқнинг борлигидан хабарим йўқ эди, – деб жавоб берди Дефорж. – Аммо доим ёнимда тўппонча олиб юраман, чунки менга озор етказганлар билан олишишга кучим етмайди, ўзимга етадиган озорни кўтаролмайман.

Маша ҳайрон бўлиб унга қаради ва Дефоржнинг сўзларини Кирила Петровичга таржима қилиб берди. Кирила Петрович индамади, айиқни олиб чиқиб терисини шилишни буюрди, кейин ўз одамларига қараб: «Оббо шоввоз-эй. Қўркмади-я, пинагини ҳам бузмади» деди. Шундан кейин у Дефоржни яхши кўриб қолди ва уни синаб кўришни ўйламади ҳам.

Бироқ бу ҳодиса Марья Кириловнага янада кучлироқ таъсир қилди. Чунки у айиқнинг ўлиб ётганини, Дефорж эса айиқнинг жасади тепасида туриб, ўзи билан хотиржам гаплашганини кўрди. У мардлик ва иззат-нафсни ардоқлаш фазилатларининг фақат бир тоифага хос эмаслигини билди, шу пайтдан бошлаб ёш муаллимни ҳурмат қила бошлади ва бу ҳурмат кундан-кунга ортиб борди. Улар орасида илиқ бир муносабат пайдо бўлиб, қизнинг товуши яхши ва мусиқага қобилятли бўлганлигидан Дефорж унга дарс бермоқчи бўлди. Қиз бу борада ўзига ишонмаса-да, муаллимни севиб қолганини англаш ўқувчи учун унча қийин бўлмаса керак.

ИККИНЧИ ТОМ

ИХ БОБ

Байрамга бир кун қолганида меҳмонлар кела бошладилар, баъзилари Кирила Петровичнинг уйига ва хоналарига, баъзилари эса гумаштаникига, баъзилари руҳонийникига, баъзилари эса бойроқ деҳқонларникига тушишди. Отхоналар меҳмонларнинг отлари-ю, ҳовли ва саройларнинг саҳни эса турли аравалар билан тўлди. Эрта билан соат тўққизда ибодатга занг урилди ва ҳамма Кирила Петрович қурдирган, ҳар йили безатиб туриладиган янги ғиштин черков томон йўл олишди. Бообрў художўйлар шу қадар кўп эдики, оддий деҳқонлар черковга сиғмай, эшикнинг олдида ва ташқарида қолишди, Кирила Петрович келмагунча ибодат бошланмади. Кирила Петрович олтига от қўшилган извошда келди-да, қизи Марья Кириловнанинг кузатувида, тантанали равишда ўз жойига қараб юрди. Барча эркак ва аёлларнинг кўзи қизда бўлди, эркаклар унинг чиройига ҳайрон қолса, аёллар унинг кийимига эътибор билан қарашар эди. Ибодат бошланди. Кирила Петровичнинг хонаки ҳофизлари виқор билан туриб хониш қилишди. Кирила Петрович ҳам уларга қўшилар, ўнг-сўлига қарамасдан ҳадеб ибодат қилар эди. Ёш роҳиб баланд овозда мана шу ибодатхонанинг қурчини тилга олганида, Кирила Петрович ғурурли бир бўйсунуш билан ергача эгилди.

Ибодат тугади. Дастлаб хочнинг олдига Кирила Петрович келди. Ундан кейин барча унга эргашди, айниқса қўшнилар ҳурмат билан Кирила Петровичга яқинлашишди, хонимлар Машани ўртага олишди. Кирила Петрович черковдан чиқаётиб ҳаммани меҳмонга таклиф қилди-да, извошга ўтириб уйига кетди. Бошқалар ҳам унинг ортидан жўнашди. Уйлар меҳмонлар билан тўлди. Тез-тез янги меҳмонлар келишар, хўжайиннинг ёнига зўрга ўтишар эди. Модадан чикқан, эски, бироқ қимматбаҳо кийимлар кийган, марварид ва бриллиантлар таққан хонимлар ярим давра қуриб сипоҳлик билан ўтиришарди. Эркаклар эса ичкилик билан балиқ увилдириғи атрофида тўпланиб, баланд овозда ўзаро гаплашишарди. Меҳмонхонада саксон кишига дастурхон солинмоқда эди. Хизматкорлар у ёқдан-бу ёққа юришар, шиша ва қўзачаларни столнинг устига қўйишар, дастурхонларни тузашарди. Ниҳоят эшик оғаси: «Таом тайёр» деб хабар берганди, аввал Кирила Петрович стол томонга қараб юрди, унинг ортидан хонимлар эргашишди, катта-кичикликка риоя қилиб савлат билан ўз жойларига, қизлар эса бир гала ҳуркак охуга ўхшаб, бир ерга тўпланишиб, ёнма-ён

ўтиришди. Уларнинг қаршисига эркаклар жойлашди. Столнинг охирига кичкина Саша билан бирга муаллим ҳам ўтирди.

Хизматкорлар ликопларни ҳар кимнинг даражасига қараб қўйишар, ақллари етмай қолган тақдирда Лафатернинг айтганларига амал қилишар ва деярли янглишмасдилар. Ликоплар ҳамда қошиқларнинг жаранглаши меҳмонларнинг говур-гувурларига қўшилар, Кирила Петрович ўзи ёздирган дастурхонга завк билан қараб, очикқўл бир мезбон эканини ўйлаб, хурсанд бўларди. Худди шу пайтда ҳовлига олтига от қўшилган извош кирди. «Ким у?» деб сўради Кирила Петрович. Бир қанча овоз «Антон Пафнутьич» деб жавоб қайтарди. Эшик очилиб, эллик ёшларга кирган юмалоқ ва чўтир юзли, бакбакаси уч қават осилган Антон Пафнутьич Спицин кеч қолгани учун узр сўрамоқчи бўлиб эгилиб, қулимсираб, емакхонага отилиб кирди. «Санчки, қошиқ беринглар! – деб қичқирди Кирила Петрович, – қани марҳамат, Антон Пафнутьич, ўтир, кейин бизга айт-чи, бу қандай гап: ибодат вақтида бўлмадинг, таомга ҳам кечикиб келдинг. Бу сенга ярашмайди, ахир, сен художўй ва емакни яхши кўрадиган одам эдинг-ку». «Кечиринг, – деб жавоб берди Антон Пафнутьич, сочикни нўхот рангли чакмонига кистираркан, – кечиринг, отахоним Кирила Петрович! Мен-ку йўлга эрта чикқандим, ўн қақирим ҳам йўл юрмай туриб, олдинги ғилдиракнинг чамбари иккига бўлиниб кетса бўладими? Хайриятки, қишлоқ яқин эди, қишлоққа судраб олиб бориб, темирчини топиб у ёқ-бу ёғини ўнглагунимизча роса уч соат ўтиб кетди, иложи бўлмади. Яқин йўл билан – Кистеневка ўрмони орқали юришга ботинолмадим, нариги тарафдан айланиб кела қолдим...»

– Э-ҳе! – деди Кирила Петрович унинг сўзини бўлиб. – Ҳали марди майдонлардан эмас экансан-да: нимадан кўрқасан?

– Нега кўрқмай, отахоним Кирила Петрович, Дубровский-чи, бир фалокат босиб қўлига тушиб қолсам борми, ў-ҳў, у шунақаки, ҳеч кимни аямайди, мени қўлга туширгудек бўлсам, нақ теримни шилиб олади-я.

– Нега терингни шилиб оларкан, а, оғайни?

– Нега шилиб олмасин, отахоним Кирила Петрович? Марҳум Андрей Гавриловичга қилинган даъво-чи? Сизни хурсанд қиламан деб, яъни, виждон ва адолатнинг талабига мувофиқ, Дубровскийлар Кистеневкани ноҳақ, фақат сизнинг илтифотингиз туфайли эгаллаб ётибди, деб исбот қилган мен эмасми, ахир? У марҳум (жойи жаннатда бўлсин) мен билан бошқача гаплашмоқчи эди, энди ўғли отасининг айтганини қилса керак. Ҳозиргача Худо сақлаб келди. Бор-йўғи, бир омборимни талаб кетишди, холос, ҳадемай кўрғонимга келишмаса гўрга эди.

– Кўрғонингга келишса роса маза қилишади, – деди Кирила Петрович. – Менимча, қизил сандигинг олтинга тўла бўлса керак...

– Қаёқда дейсиз, отахоним Кирила Петрович! Илгари тўла эди, ҳозир бутунлай бўшаб қолди!

– Ёлғонни қўй, Антон Пафнұтьич. Биз сени яхши биламиз; шунча пулни сарф қилиб бўпсан, ейишинг чўққадан баттар, меҳмон чақирмасанг, мужикларингни роса шилсанг: топганингни йиғасан-да, бошқа нима ҳам қилардинг.

– Сиз доим кесатасиз, отахоним Кирила Петрович, – деб мингиллади Антон Пафнұтьич кулимсираб. – Биз азбаройи Худо, хонавайрон бўлдик. – Кейин Антон Пафнұтьич, уй эгасининг боёнча ҳазилларини ёғлиқ сомсаларга қўшиб ура бошлади.

Шундан сўнг Кирила Петрович уни тинч қўйиб, илк марта меҳмон бўлиб келган ва столнинг нариги четида муаллимнинг ёнида ўтирган янги полиция бошлиғига мурожаат қилди.

– Қани айтинг-чи, Дубровскийни сиз ушлай оласизми, йўқми, бошлиқ жаноблари?

Полиция бошлиғи қўрқиб кетди, таъзим қилди, жилмайди ва ниҳоят тутила-тутила:

– Ҳаракат қиламиз, жаноби олийлари, – деди.

– Ҳа, ҳаракат қиламиз, кўпдан буён ҳаракат қияптилар-у, фойдаси бўлмапти-да. Дарвоқе, уни тутишнинг ҳожати йўқ. Дубровскийнинг босқинлари сизлар учун бир неъмат-ку: у ёққа югур, бу ёққа югур, тергов ва турли хил баҳоналар билан чўнтакка пул қуйилади. Бундай неъматни қаердан топиб бўлади, дейсиз? Тўғрими, бошлиқ жаноблари?

– Айни ҳақиқат, жаноби олийлари, – деб жавоб берди, бутунлай довдираб қолган полиция бошлиғи.

Меҳмонлар қаҳ-қаҳ уриб юборишди.

– Мана шу тўғрисўзлиги учун яхши кўраман бунини, – деди Кирила Петрович. – Аммо марҳум полиция бошлиғимиз Тарас Алексеевичга ачинаман, агар уни куйдириб юборишмаганида, чор атрофда бу қадар нотинчлик бўлмасди. Хўш, Дубровский ҳақида қандай гаплар бор? Сўнгги марта уни қаерда кўришибди?

– Меникида, Кирила Петрович, – деб ғулдиради йўғон овозли аёл. – Ўтган сешанба куни у меникида тушлик қилди.

Ҳамма Анна Савишна Глобовага қаради. У бева аёл бўлиб, одобли ва қувноқ бўлгани учун, уни ҳамма севар эди. Барча қизиқиб унинг гапига қулоқ солди.

– Аввали шуки, бундан уч ҳафта илгари ўғлим Ванюшага пул юбормоқчи бўлиб гумаштамни почтага жўнатувдим. Мен ўғлимни унчалик эркалатмайман, эркалатишга қурбим ҳам етмайди, аммо биласизларки, гвардия офицери яхши ҳаёт кечириши керак, шунинг учун мен даромадимни ўғлим билан баҳам кўраман. Шундай қилиб, Дубровскийнинг борлиги неча марта хаёлимга келса-да, Худога таваккал қилиб, ўғлимга икки минг сўм юбордим, шаҳар яқин, атиги етти чақирим, дедим. Бир пайт кечқурун, гумаштам ранги ўчган, кийимлари йиртилган, ўзи яёв келяпти, кўрдиму, воҳ деб юбордим. «Нима гап? Нима бўлди сенга?» дедим. У менга: «Онажоним Анна Савишна – мени қароқчилар талади: ўзимни ўлдиришларига оз қолди, уларнинг орасида Дубровский ҳам бор эди, у мени осмоқчи бўлди, кейин раҳми келиб, кўйиб юборди. Аммо ҳамма нарсани тортиб олди, отни ҳам, аравани ҳам» деди. Эсим оғиб, «э, Худованди қарим, энди Ванюшам нима қилади?» деб ўйладим. Бошқа чора йўқ эди: ўғлимга бир мактуб ёздим, бўлиб ўтган воқеани батамом айтдим, бир чақа юбормай, дуо қилиб кўя қолдим.

Орадан бир-икки ҳафта ўтди. Бир куни тўсатдан ҳовлимга бир извош кириб келди. Қандайдир бир генерал мен билан кўришмоқчи эмиш, марҳамат қилсинлар, дедим. Хонага ўттиз беш ёшларда, буғдой ранг, қора соч, соқол-мўйлови худди Кульневнинг¹ суратига ўхшаган бир кимса кириб келди. Ўзини марҳум эрим Иван Андреевич билан бирга ишлаган ва яқин дўстларидан деб таништирди; шу йўлдан ўтаётим эдим, бу ерда яшашингизни билиб, марҳум дўстимнинг бевасини кўрмай ўтишни эп билмадим, деди. Баҳоли қудрат, меҳмон қилдим, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик, ниҳоят, сўз Дубровский ҳақида борди. Мен бошимга тушган мусибатни айтдим. Генералнинг қовоғи солинди. «Бу қизиқ гап, – деди у. – Дубровский ҳаммани талайвермайди, бойларнигина талайди, шунда ҳам бутунлай қоқлаб кетмасдан оз-моз қолдириб кетади, деб эшитувдим. Одам ўлдиришда уни ҳеч ким айбламайди, бу ерда ёлғон аралашганга ўхшайди, ўша гумаштангизни бу ерга чақиритишга буюрсангиз». Гумаштамни чақиртирдим. У келди: генерални кўриши ҳамон тошдек қотди.

– Қани, менга айт-чи, оғайни, Дубровский сени қандай қилиб талади; сени қай тарзда осмоқчи бўлди, – деди. Гумаштам дир-дир қалтираб, ўзини генералнинг оёғи остига ташлади.

– Отахоним, айб менда, ёлғон айтиб эдим, – деди у.

¹ *Кульнев Я.П.* – швед-рус урушида донғи чиққан харбий арбоб.

– Ундай бўлса, – деди генерал, – воқеани бекангга бир чеккадан айтиб бер, мен эштай. – Гумаштам эсини йўқотиб қўйди.

– Хўп бўлмаса, – деб ўзи сўзлади генерал, – қани, айт-чи, Дубровскийга қаерда йўқликдинг?

– Қўшқарағайнинг ёнида, тақсирим, қўшқарағай ёнида.

– У сенга нима деди?

– У мендан кимнинг қароли эканимни, қаерга ва нима учун кетаётганимни сўради.

– Хўш, ундан кейин-чи?

– Ундан кейин мактуб билан пулни сўради.

– Хўш.

– Мен унга мактуб билан пулни бердим.

– У-чи? Хўш, у-чи?

– Тақсирим, айб менда.

– Хўш, у нима қилди?

– У менга мактуб билан пулни қайтариб бериб: бор энди кетавер, буни почтага топшир, деди.

– Хўш, сен нима қилдинг?

– Тақсирим, айб менда.

– Мен азизим, сенинг таъзирингни бераман, – деди генерал ғазаб билан. – Сиз хоним, бу муттаҳамнинг сандиғини топишга буюринг, ўзини менга топширинг, адабини бериб қўяй. Шуни билиб қўйингки, Дубровскийнинг ўзи ҳам гвардия офицери бўлган, у ўз дўстларини асло ранжитмайди.

Генерал жанобларининг ким эканлигини тушуниб етдим, ортиқча гапнинг хожати йўқ эди. Гумаштани извошчилар аравага тикишди. Пул топилди; генерал меникида тушлик қилди, кейин гумаштамни олиб жўнаб кетди.

Эртаси куни гумаштамни ўрмондан топишди: у эман дарахтига боғланган ва худди жўка дарахти сингари териси шилинган эди.

Анна Савишнанинг ҳикоясига ҳамма, айниқса, қизлар жимгина кулоқ солишди. Уларнинг кўпчилиги, шунингдек, Радклифнинг¹ кўркинчли романларини ўқиган ва ундан таъсирланган ажойиб хаёлпараст Марья Кириловна каби Дубровскийни романтик қахрамон билиб, унга кўнгилларида хайрихоҳлик билдиришди.

– Сен, Анна Савишна, сеникига Дубровскийнинг ўзи келди, деб ўйлайсанми, – деб сўради Кирила Петрович. – Катта хато қиласан,

¹ Радклиф Анна (1764–1823) – инглиз ёзувчиси.

хузуринга кимнинг келганини билмайман-у, ҳар ҳолда Дубровский бўлмаса керак.

– Нега Дубровский бўлмасин, тақсирим? Катта йўлга чиқиб, ўтганни тўхтатиб, бир чеккадан текшириб ўтказса, у бўлмасдан ким бўлсин.

– Унисини билмадим, лекин у Дубровский эмасдир. Мен уни болалигимдан биламан, билмадим, ҳозир сочлари қорайиб қолганмикан, у пайтда жингалак сариқ соч бола эди, аммо шуни аниқ биламанки, Дубровский менинг Машамдан беш ёш катта, демак, у ҳозир ўттиз бешда эмас, балки йигирма учларда.

– Тўғри айтасиз, жаноби олийлари, – деди полиция бошлиғи. – Чўнтагимда Владимир Дубровскийнинг барча аломатлари ёзилган қоғоз бор, унда аниқ кўрсатилган, унинг ёши йигирма учда.

– Ҳа! – деди Кирила Петрович. – Яхши бўлди: кани ўқи-чи, бир эшитайлик; унинг аломатларидан хабардор бўлсак яхши башарти учраб қолса, қочиб қутула олмайди.

Полиция бошлиғи чўнтагидан анча қирланиб қолган бир парча қоғоз олди, савлат тўкиб очди, сўнгра кироат билан ўқий бошлади.

«Владимир Дубровскийнинг аломатлари, мазкурнинг собиқ хизматкорларининг сўзларига биноан ёзилди.

Ёши йигирма учда, ўрта бўйли, юзи тоза, соқолини қиртишлаб юради; қўй кўз, сочлари сарғиш, қиррабурун. Бундан бошқа унга хос аломатлар: улар йўқ».

– Шугинами? – деди Кирила Петрович.

– Ҳа, – деб жавоб берди полиция бошлиғи қоғозни букларкан.

– Табриклайман, бошлиқ жаноблари. Зап қоғоз эканми! Бу қоғоз билан Дубровскийни топиш сизга чўт эмас. Бўйи ўртача, сочи сарғиш, қиррабурун, қўй кўз бўлмаган ким бор! Гаров боғлашаман, агар қарама-қарши ўтириб Дубровскийнинг худди ўзи билан уч соат гаплашсанг хам, Худо сени ким билан рўпара қилиб қўйганини билмайсан. Бу маҳкама аҳлининг калласи хўб ишлайди-да!

Полиция бошлиғи ҳалиги қоғозни чўнтагига индамай солиб қўйди-да, дамани чиқармасдан, карам билан ғоз гўштини тушираверди. Бу орада хизматкорлар ҳар бир меҳмоннинг олдига бир неча мартадан келиб, бўшаган қадахларни тўлдириб кетишди. Горское ва Цимильяанское номли мусалласларнинг бир неча шишаси «пақ-пук» очилди ва илтифот билан ҳақиқий шампан виноси ўрнида қабул қилинди, шундан сўнг юзлар қизариб, суҳбат авж олди, алжираш ва хурсандчилик бошланди.

– Йўк, – деб Кирила Петрович сўзида давом этди. – Раҳматлик Тарас Алексеевичдек бошлиқни биз энди кўрмаймиз! У одам бунақа анқов, лапашанг эмасди. Афсуски, ёқиб юборишди азаматни, йўкса, унинг қўлидан бутун бошли тўданинг биронта ҳам аъзоси қочиб кутула олмасди. У ҳаммасини қўймай тутиб оларди, – ҳатто Дубровскийнинг ўзи ҳам қўлга тушмай қолмасди. Тарас Алексеевич ундан поранику оларди-я, аммо ўзини ҳам қўлдан чиқармасди. Раҳматликнинг одати шунақа эди. Қандай қилайлик, энди бу ишга ўзим аралашиб, қароқчиларнинг устига одамларим билан ўзим бостириб бораман, шекилли. Дастлаб йигирма кишини олиб чиқаман, улар ўғрилар уясини тўзита ташлайди. Одамларим дойорақ, ҳар биттаси бир айикқа қарши чиқадиган азаматлар, қароқчилардан қўрқимайди.

– Отахоним Кирила Петрович, айигингиз омонми? – деди Антон Пафнўтьич. У бу саволни бераркан, ўзи дуч келган паҳмоқ ошнасини ва бир замонлар бошига тушган мусибатни ўйлаб қолди.

– Қолганларнинг умри узоқ бўлсин, – деди Кирила Петрович. – Бизнинг айик полвон, душман қўлида шарафли ўлим топгандек бўлди. Ана, ундан зўр келган киши! – Кирила Петрович француз Дефоржни кўрсатиб. – Сен ҳам менинг французимга ўхша. У сен учун ўч олди... Агар жоиз бўлса... Эсингдами?

– Албатта, эсимда, – деди Антон Пафнўтьич қашиниб, – жуда яхши эсимда. Айик полвон ўлиб кетди денг? Аттанг! Азбаройи Худо, ачиндим! Қандай яхши эди! Қандай эслик эди! Ундай айикни, энди топиб бўлмайди. Бу жаноб нега уни ўлдирди?

Кирила Петрович ўзига қарашли ҳар нарса билан мақтаниш қобилиятига эга бўлганидан, катта бир завқ билан французнинг ботирлигини сўзлай кетди. Меҳмонлар айик полвоннинг ўлими ҳақидаги ҳикояни диққат билан тинглашди ва хайрон бўлиб Дефоржга қарашди, у эса гап ўзининг ботирлиги ҳақида кетаётганини билиб, жойида жимгина ўтираркан, шўх шогирдига ахлоқ ва одобга оид танбехлар берар эди.

Ниҳоят, уч соатча давом этган зиёфат тугади; уй эгаси сочиғини бўйнидан олиб, столнинг устига қўйиши билан ҳамма ўрнидан турди ва меҳмонхонага ўтишди. У ерда меҳмонлар қаҳва ичишди, карта ўйнашди, емакхонада ажойиб тарзда бошланган майхўрликни давом эттиришди.

Х Б О Б

Кечкурун соат еттиларда баъзи бир меҳмонлар кетмоқчи бўлиб туришганида, пунш ичиб кайфи ошиб қолган мезбон дарвозаларни беркитишни буюрди ва эрталабгача уйдан ҳеч ким чиқарилмайди, деб эълон қилди. Кўп ўтмай мусиқа садолари янграб, меҳмонхонанинг эшиклари очилиб, базм бошланиб кетди. Мезбон билан унинг яқин кишилари бир бурчакда ўтиришиб, бирин-кетин қадахларни бўшатишар ва ёшларнинг хурсандчилигини кузатишарди. Кампирлар қарта ўйнардди. Улан отликларидан биронта бригада турмаган жойларда хонимларга қараганда эркаклар озроқ бўлганидек, бу ерда ҳам эркаклар аёллардан оз эди, шунинг учун ҳам рақсга ярайдиган эркакларнинг ҳаммаси аллақачон эгаллаб олинганди. Муаллим ҳаммадан ажралиб турар, барчадан кўра кўпроқ ўйинга тушар, барча қизлар уни танлар ва у билан рақсга тушиш роса ёқимли дейишар эди. Марья Кириловна билан у бир неча марта рақсга тушди, қизлар эса уларни эрмак қилиб кузатиб туришди. Ниҳоят, ярим кечага яқин мезбон чарчаб, рақсларни тўхтатди-да, кечки емакни беришни буюриб, ўзи ухлагани кириб кетди.

Кирила Петровичнинг йўқлиги меҳмонларни анча яйратиб, жонлантириб юборди. Эркаклар хонимларнинг ёнига ўтиришга журъат қилди. Қизлар кулиб, ёнидагилар билан пичирлашар, хонимлар эса столнинг нариги тарафидагилар билан шанғиллаб сўзлашар эди. Эркаклар ичкилик ичиб, гап сотиб, қаҳ-қаҳ уриб ўтиришар; хуллас кечки емак катта хурсандчилик билан ўтиб, базм аҳлида кўпгина ажойиб хотиралар қолдирди.

Бу умумий хурсандчиликка фақат бир одам қўшилмас эди: Антон Пафнутьич ковоғи солиқ ва индамасдан ўз ўрнида ўтирар, аллақандай паришонлик билан таом тановул қилар ҳамда жуда безовта кўринарди. Қароқчилар ҳақидаги гаплар уни ташвишга солиб қўйганди. Унинг безовталангани бежиз эмаслигини биз ҳадемай билиб оламиз.

Антон Пафнутьич ўзининг қизил сандиғини бўш деганда ёлғон гапирмаган ва гуноҳга ботмаган эди: сандиқ чиндан ҳам бўшаган, бир замонлар унда сақланган пуллар ҳозир чарм халта ичига кўчган, ўша халтани у кўкрагида, қўйлаги остида сақларди. У ўзидаги ҳеч кимга ишонмаслик ва доимий кўрқоқлик касалини халтачага бўлган эҳтиёткорлик билан босиб турарди. Антон Пафнутьич бировнинг ҳовлисида тунашга мажбур бўлганидан кейин, ўғрилар осонлик билан кира оладиган бирор хилват уйда ётиб қолмай деб кўрқиб, ўзига ишончли бир ҳамдам изларкан, у ёқ-бу ёкка қаради-да, охири Дефорж-

ни маъкул топди. Муаллимнинг бақувват одам эканига далолат берадиган ташқи кўриниши, ундан ҳам кўра, бечора Антон Пафнутьич элаганида вужудига қалтироқ турадиган, йигитнинг айиқ билан учрашган вақтда кўрсатган довюраклиги, уни ташлашига сабаб бўлди. Столдан туришганида Антон Пафнутьич томоқ қириб, йўталиб, ёш французнинг атрофида айлана бошлади ва ниҳоят, унга мурожаат қилди:

– Жаноб, шу бир кечани сизнинг кулбангизда ўтказсам майлими, зеро, мен сизга айтсам...

Дефорж назокат билан таъзим қилиб:

– Таксир, қандай хизмат бор? – деб сўради.

– Оббо, шўрим курсин, сиз жаноб русчани ҳали ўрганмаган экансизда. Же ве, муа, ше ву куше¹ тушундингизми?

– Жуда яхши, марҳамат қилиб тегишли одамларга буйруқ беринг, – деб жавоб қилди Дефорж.

Француз тилига иштиёқмандлигидан хурсанд бўлган Антон Пафнутьич, ўша оннинг ўзидаёқ буйруқ бергани кетди.

Меҳмонлар бир-бирлари билан хайрлашгач, ўзлари учун ажратилган хоналарга кириб кетишди. Антон Пафнутьич эса муаллим билан бирга унинг хонаси томон юрди. Тун қоронғи, Дефорж кўлидаги шамчироқ билан йўлни ёритиб борди, Антон Пафнутьич эса пулнинг ўзида эканини билиш учун халтасини бағрига боса-боса, унинг ортидан анча дадиллик билан юрди.

Хужрага келгач муаллим шамни ёқди, кейин иккаласи ечина бошлади; бу орада Антон Пафнутьич қулфлар билан деразаларни кўздан кечираркан, бу кўнгилга ором бермас кўрик таъсиридан бошини чайкай-чайкай, уй ичида айланиб юрди. Эшикларнинг илгаклари биттадан, деразаларнинг ромлари ҳали икки қават қилинмаган экан. Бу ҳақда Дефоржга нолимоқчи бўлди, аммо француз тилини яхши билмаганидан бунчалик мураккаб фикрни баён қилолмади, муаллим унинг муддаосини тушунмади; шундан сўнг, Антон Пафнутьич ўз нолишидан воз кечишга мажбур бўлди. Ўринлари рўпарама-рўпара солинган эди, иккаласи ҳам жойларига кириб ётишгач, француз шамни ўчирди.

– Пуркуа ву туше, пуркуа ву туше², – деб бақирди Антон Пафнутьич, русча «тушу» деган феълни француз тили қоидасига чалакамчатти ишлатиб. Дефорж унинг сўзига тушунмади, унга «яхши ётиб туринг», деди.

¹ Мен хонангизда ётсам, дейман.

² Қоронғида ухлолмайман.

– О, лаънати кофир, – деб тўнғиллади Спицин кўрпага ўранаркан. – Шамни ўчириб қўйди-я! Ўзига ёмон бўлади-ку. Мен қоронғида ухлолмайман. Ҳой жаноб! Жаноб! – деди у яна, – же ве авек ву парле¹. – Бироқ француз жавоб бермади ва дарров хуррак торгди.

– Бу лаънати француз хурракни роса тортяпти, – деб ўйлади Антон Пафнутьич. – Мени кўзимга уйқу келмайди, – ҳадемай очиқ эшиқдан ўғрилар кириб келишса ё бўлмаса деразадан ошиб тушишса борми: бу лаънатини тўп отиб ҳам уйғотиб бўлмайди. – Жаноб! Ҳой жаноб! Жин урсин сени!

Антон Пафнутьич жим бўлиб қолди, хорғинлик ва майнинг кайфи аста-секин унинг ваҳимасини енгди, у мудрай бошлади ва ҳадемай каттиқ уйқуга кетди.

Унинг уйғониши ғалати бўлди. Кўзи уйқуда-ю, кўйлагининг ёқасидан аллаким оҳистагина тортаётганини сезди. Антон Пафнутьич кўзини очиб, ғира-шира куз тонгида, қаршисида Дефоржни кўрди: француз бир қўлида тўппонча, бошқа қўли билан олтинга тўла халтани ечар эди. Антон Пафнутьич ханг-манг бўлиб қолди.

– Кесь ке се, мусье, кесь ке се² – деди у қалтираган овоз билан.

– Жим, дамингизни чиқарманг! – деб жавоб берди муаллим соф рус тилида. – Овозингизни чиқарсангиз, ҳалок бўласиз, мен Дубровский бўламан.

ХИБОБ

Энди ҳикоямизнинг ҳозиргача айтолмаган сўнгги ҳодисаларини, аввалги воқеалар билан бирга англитишга ўқувчидан ижозат сўраймиз.

** бекатида, юқорида зикр этилган назоратчининг уйида, бир бурчақда, афтидан ювош ва бардошли одам экани кўриниб турган бир йўловчи ўтирарди; ҳар ҳолда бу одам ё обрўли табақадан бўлмаган зиёли ёки ажнабийлардан бўлиб, бу почта йўлларида гап-сўзи ўтадиганлардан эмас эди. Унинг ўз араваси ҳовлида мойлангани кўйилганди. Аравада кичкинагина бир жомадон бўлиб, бу эгасининг камбағаллигидан дарак бериб турарди. Йўловчи ўзига на чой буюрди, на қаҳва; у деразадан кўзини узмас ва тахта девор орқасида ўтирган назоратчи аёлнинг ғашини келтириб, хуштак чаларди.

¹ Мен сиз билан гаплашмоқчиман.

² Бу нима гап азизим, нима гап.

– Худойим бизга зап хуштакчини юборган экан-да, – дерди халиги аёл пичирлаб. – Тўхташни билмайди-я, сира! Ер ютсин илоҳим, бу кофрини!

– Ҳа, нима бўпти? – деди назоратчи. – Нима зарари бор? Чалса, чалар.

– Нима зарари бор дейсан-а? – дер эди хотини аччиғланиб. – Бунинг ёмонлик аломати эканини билмайсанми?

– Қанақа ёмонлик дейсан? Хуштак чалса, қўлдан давлат кетади, деганими? Э! Пахомовна, бизникида хоҳ хуштак чалсин, хоҳ чалмасин – барибир: давлатнинг ўзи йўқ-ку.

– Жўнатиб юбора қол, Сидорич. Уни олиб ўтириб нима қиласан? Улов керак бўлса тезроқ бер, йўқолсин бу ердан.

– Тура турсин, Пахомовна; отхонада аравага қўшиладиган учта от бор холос, тўртинчиси дам оляпти. Ҳадемай яхши йўловчилар келиб қолишади; бу француз учун бошим билан жавобгар бўлишни истамайман. Ҳа-а ана, айтганим келди! Югурганича келяпти. Эҳ-хе, югуришини қара, генерал бўлмасин тағин?

Эшик олдига извош келиб тўхтади. Хизматкор ундан ирғиб тушиб, эшикни очди, ҳарбий шинель ва оқ қалпоқ кийган бир йигит бир оздан кейин назоратчининг олдига кирди. Унинг ортидан хизматкор қутича олиб кириб деразага қўйди.

– Менга от бер! – деб буюрди офицер.

– Ҳозир, – деб жавоб қилди назоратчи. – Йўл ҳужжатларини марҳамат қилиб тақдим этсалар.

– Менда ҳеч қандай ҳужжат йўқ. Мен чекка вилоятга кетаман... Мени танимадингми?

Назоратчи ҳовлиқиб извошчиларини шоширди. Йигит эса уйнинг ичида у ёқдан-бу ёққа юриб туриб, тахта деворнинг нариги тарафига ўтди ва назоратчининг аёлидан секингина: «Ким у?» деб сўради.

– Худо билади, – деди назоратчининг аёли, – аллақандай француз. Беш соат бўлди, улов кутяпти, хуштак чалади, холос. Жонимга тегди, ет югур.

Йигит йўловчи билан французча гаплашди.

– Марҳамат қилиб қаёққа кетмоқдасиз? – деб сўради ундан.

– Шу яқиндаги шаҳарга, – деди француз. – Ундан кейин бир амалдорникига бораман. У киши мени сиртдан муаллимликка ёллади. Мен шу бугун у ерга етиб бораман деб ўйловдим, аммо назоратчи жаноблари бошқача ўйладилар. Бу ерларда улов топиш мушкул экан, офицер жаноблари.

– Бу ердаги амалдорлардан қайси бирининг хизматига кирдингиз?
– деб сўради офицер.

– Троекуров жанобларининг хизматларига, – деб жавоб берди француз.

– Троекуров? Ким экан у Троекуров?

– Билолмадим, офицер жаноблари. – Мен у кишининг яхши томонларини кам эшитганман. Эшитишимга қараганда, у жуда такаббур, ўжар, ўз одамларига қаттиққўл, ҳеч ким билан чиқишмас, унинг исминини эшитганда барча дир-дир титрар, муаллимларни ҳам аямас, иккитасини ўлгунича калтаклаган эмиш.

– Кечирасиз! Ҳали сиз шунақа золим одамнинг хизматига кирдингизми?

– Қандай қилай, офицер жаноблари. У менга яхшигина маош, яъни, йилига уч минг сўм бермоқчи, бундан ташқари, ҳамма нарса унинг ўзидан. Эҳтимол, мен бошқалардан бахтлироқ бўларман. Мени кекса онам бор, маошимнинг ярмини унга юбораман, шу билан тирикчилик қилади. Қолган маблағни беш йилгача тўплаб борсам, келажакда бировга муҳтож бўлмайдиган жиндаккина дастмоя ҳам йиғиб оламан, шундан кейин хайр-маъзур қилиб Парижга жўнайман-да, савдо-сотик ишига кираман.

– Троекуровникида сизни бирор кимса танийдими? – деб сўради офицер.

– Ҳеч ким, – деб жавоб берди француз. – Мени Москвадаги бир ошнаси орқали чақирди, у одамнинг ошпази ватандошим эди, мени ўша тавсия қилди. Билиб қўйишингиз керак, аслида мен муаллимликка эмас, қандолатчиликка ўқиган эдим, аммо менга, мамлакатингизда муаллимлик жуда қулай иш, дейишди...

Офицер ўйланиб қолди.

– Менга қаранг, – деди офицер. – Ўша келажакнинг ўрнига сизга нақд ўн минг сўм бериб, шу ондаёқ Парижга жўнаб кетишингизни талаб қилсалар нима дер эдингиз?

Француз хайрон бўлиб офицерга қаради, жилмайди ва бошини чайқади.

Кириб келган назоратчи:

– Отлар тайёр, – деди. Хизматкор ҳам тасдиқлади.

– Ҳозир, – деди офицер. – Бир оз холи қолдиринглар. Назоратчи билан хизматкор чиқиб кетишди. Офицер сўзида давом этди: – Мен ҳазиллашаётганим йўқ, ўн минг сўмни сизга бераман, менга фақат сизнинг бу ердан кетишингиз ва хужжатларингиз керак. – У шу

сўзларни айтarkan, хали кутичани очиб ичидан бир неча тахлам қоғоз пул олди.

Французнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Нима дейишини ҳам билмай қолди.

– Менинг кетишим... менинг ҳужжатларим, – деб ҳайрон қолиб так-рорлади у. – Мана ҳужжатларим... Лекин сиз мен билан ҳазиллашяпсиз: сизга ҳужжатларим нима учун керак?

– Бу билан ишингиз бўлмасин. Мен сиздан яна бир бор сўрайман: розимисиз шунга ё йўқми?

Ҳали ҳам ўз қулоқларига ишонмаган француз, ҳужжатларини ёш офицерга узатди, у эса дархол олиб кўздан кечирди.

– Бу паспортингиз... яхши. Тавсиянома, кўрамиз. Туғилган йилин-гиз ҳақида гувоҳнома, жуда соз. Мана бу сизнинг пулингиз, энди қайтиб кетаверинг. Хайр.

Француз ханг-манг бўлиб қолди.

Офицер қайтиб келди.

– Мен энг муҳим нарсани унутаёзиман. Сиз менга виждонан, бу ишлар иккимизнинг ўртамизда қолади, деб сўз беринг.

– Виждонан сўз бераман, – деди француз. – Фақат ҳужжатларимга ҳайронман, уларсиз қандай қиламан?

– Дастлаб қайси шаҳарга борсангиз, Дубровский томонидан талан-дим деб айтинг. Сўзингизга ишониб, тегишли гувоҳномалар беришади. Хайр энди, тез фурсатда Парижга етиб бориб, кекса онангизни соғ-саломат кўришни Худо сизга насиб этсин.

Дубровский уйдан чиқиб извошга ўтирди-да, отларни чоптириб кетди.

Назоратчи дераза олдида қараб турарди, извош жўнаб кетгач, у хотинига қараб: «Ҳой, Пахомовна, бир гапдан хабаринг борми? Ҳозирги келган кимса Дубровский эди» деди.

Назоратчининг аёли югурганича деразанинг ёнига келди, лекин кеч қолди: Дубровский анча узоқлашиб кетган эди. Сўнгра эрини қойий бошлади:

– Сен, Сидорич, Худодан кўркмайсан, нега менга аввалроқ айтма-динг, Дубровскийни кўриб қолардим, энди яна қачон йўли тушади-ю. Инсоф деган нарса йўқ сенда, чиндан ҳам инсофсизсан!

Француз қоккан қозикдек турарди. Офицер билан бўлган аҳдлашуви, пул, буларнинг ҳаммаси унга бир тушга ўхшаб кўринарди. Бироқ боғлам-боғлам пуллар чўнтагида бўлиб, бу ажойиб ҳодисанинг ҳақиқат эканини исботлар эди.

У шаҳаргача улов кира қилмоқчи бўлди. Аравакаш секин хайдаб борганидан, шаҳарга кечаси етиб борди. Соқчилар бўлинмаси ўрнида вайрона бир кулба турган ерга етмасданок, француз аравани тўхтатишни буюрди, ундан тушди-да, арава билан жомадонни ичкилик олиб ичиш учун аравакашга ҳадя қилганини имо-ишора орқали тушунтирди ва шаҳарга қараб пиёда кетди. Дубровскийнинг таклифига француз қандай хайрон қолган бўлса, унинг бу сахийлигига аравакаш ҳам шу қадар лол қолди. Аммо аравакаш уни аҳмоққа йўйиб, астойдил таъзим қилди-да, шаҳарга боришни эп кўрмай, эгаси ўзига яхши таниш бўлган машхур бир ишратхонага қараб йўл олди. Бутун кечани у ерда ўтказиб, арава билан жомадонидан айрилиб, учта яйдоқ отга эга бўлиб, эрталаб юзлари шишган ва кўзлари қизарган ҳолда боши оққан томонга қараб равона бўлди.

Дубровский французнинг қоғозларини қўлга киритиб, юқорида хабардор бўлганимиз каби Троекуров хузурига дадил келди ва унинг уйига жойлашиб олди. Унинг яширин максадлари қандай бўлмасин (биз буни кейинроқ билиб оламиз), аммо унинг феълу атвориди айбга саналадиган ҳеч нарса йўқ эди. Тўғриси, Сашанинг тарбияси билан оз шуғулланди, боланинг шўхликларига кенг йўл қўйди, расмият учун бериладиган дарсларни каттиқ суриштирмади. Лекин қиз шогирдининг мусикадаги муваффақиятларини катта қизиқиш билан кузатди ва кўпинча фортепьяно ёнида бирга соатларча ўтирадиган бўлди. Бу ёш муаллимни барча севарди – Кирила Петрович ов пайтида кўрсатган чаққонлиги учун, Марья Кириловна чексиз ихлоси ва хушмуомаласи учун, Саша ўзининг шўхликларига йўл қўйилгани учун, хизматкорлар яхшиликлари ва ўз аҳволига тўғри келмайдиган сахийлиги учун яхши кўришар эди, у ўзини шу оилага бахшида этилган ва унинг бир аъзоси деб ҳисобларди.

Унинг муаллим унвони билан хизматга кирганига, ҳалиги унутилмас байрам кунигача бир ойга яқин вақт ўтган бўлса-да, бу камтар ёш француз қиёфасида, ёлғиз биргина исмнинг ўзи теварак атрофдаги бойларни ваҳимага солган, даҳшатли қароқчи юрганини ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмади. Шу муддат орасида Кирила Петрович яшаган Покровское қишлоғидан Дубровский ҳеч қаёққа чикмаган бўлса-да, унинг босқинчиликлари тўғрисида овозалар босилмаганди, бунга эса қишлоқ аҳолисининг ихтирочи хаёллари сабаб бўлди, ундан ташқари, тўда сардорсиз ўз ишини давом эттираётган бўлиши ҳам мумкин.

Ўзининг шахсий душмани ва ўз бошига келган фалокатларнинг асосий айбдорларидан бири, деб ҳисобласа бўладиган одам билан бир

уйда тунаган Дубровский ўзини тиёлмади. У чарм халтанинг борлигидан хабардор эди, уни кўлга туширишга аҳд қилди. Бирданига муаллимдан босқинчига айланиб, бечора Антон Пафнутьични қандай хайратга солганини биз юқорида билиб олдик.

Покровскоеда тунаб қолган меҳмонлар эрталаб соат тўққизда бирин-кетин меҳмонхонага тўпланишди, у ерда самовар қайнаб турар, самоварнинг олдида эса эрталаб кийиладиган кўйлақда Марья Кириловна ўтирар, Кирила Петрович – устида паҳмоқ камзул, оёқларида туфли – косадек катта пиёлада чой ичар эди. Ҳаммадан кейин Антон Пафнутьич келди; унинг ранги шу қадар оқарган ва шунчалик парижон кўринардик, бу ҳолни кўриб ҳамма хайрон бўлди ва Кирила Петрович ундан бетоб эмасмисан, деб сўради. Спицин довдираб жавоб қайтарди ва шу ерда ҳеч нарса кўрмагандек хотиржам ўтирган муаллимга ваҳимага тушиб қараб қўйди. Бир неча дақиқадан кейин хизматкор кириб Спицинга извош тайёр бўлганини билдирди. Антон Пафнутьич апил-тапил ўрнидан турди-да, ҳаммага таъзим қилиб, уй эгасининг илтимосига қарамай, тезгина уйдан чиқди ва жўнаб кетди. Унга нима бўлганини билишолмади. Кирила Петрович эса кўп овқат еб бўкиб қолгандир, деб ўйлади. Эрталабки чой ва хайрлашув нонуш-тасидан сўнг, меҳмонлар ҳам уй-уйларига тарқалишди, кўп ўтмай Покровское қишлоғи бўшаб қолди ва ҳамма нарса ўз ўрнига тушди.

ХП БОБ

Орадан бир неча кун ўтди, бироқ бу вақт ичида ҳеч қандай муҳим ҳодиса юз бермади. Покровское қишлоғи аҳолисининг кунлари бир хилда ўтар эди. Кирила Петрович ҳар куни овга чиқар; Марья Кириловна эса китоб ўқир, сайр қилар, мусиқа дарсларини олар, улар билан кўпроқ ва жиддий шуғулланарди. У ўз қалбини англай бошлади ва кўнгли ёш французнинг фазилатларига бепарво эмаслигини беихтиёр алам билан эътироф этди. Шу билан бирга, француз ҳам одоб ва ҳурмат доирасидан четга чиқмас, бу билан у кизнинг ғурурига, ҳуркак гумонларига таскин берар эди. Қиз одамни ўзига жалб этувчи одатларга тобора кўпроқ ишонч билан берилиб борар; Дефорж бўлмаса зерикар, у бор пайтларда эса доим у билан машғул бўлар, ҳар бир нарса ҳақида унинг фикрини билишга уринар ва унинг барча фикрларига қўшиларди. Қиз, балки уни ҳали севганича йўқдир, лекин илк марта дуч келадиган тасодифий бир тўсқинлик ёки тақдирнинг ногаҳоний бирон жабри орқасида кизнинг кўнглида эҳтирос олови алангаланиши мумкин эди.

Бир куни ўзини муаллим кутиб турган меҳмонхонага кириб келган Марья Кириловна, унинг оқарган юзида довдираш аломатлари борлигини сезиб хайрон қолди. Қиз фортепьянони очди, бир нечта нотани чалди, лекин муаллим боши оғриётганини баҳони қилиб узр сўради, дарсни тўхтатди ва ноталарни ёпаркан, қизнинг қўлига яширинча бир мактуб узатди. Марья Кириловна ўйламасдан туриб мактубни олди ва ўша ондаёқ бу ишга ўқинди, бироқ Дубровский хонадан аллақачон ғойиб бўлган эди. Марья Кириловна хонасига кириб, мактубни очди ва куйидагиларни ўқиди:

«Бугун соат 7 да ариқ бўйидаги шийпончага келинг. Сиз билан сўзлашадиган зарур гапларим бор».

Бу мактуб уни ниҳоятда қизиқтирди. Ўзи истаган ва қўрққан бу эътирофни қиз кўпдан буён кутар эди. Машага анчадан бери пайқаб юрган нарсанинг чинга айланишини эшитиш ёқиб тушса-да, бироқ фақирлиги туфайли ҳеч қачон унинг розилиги насиб бўлмайдиган одамдан, бундай эътирофни эшитиш одобдан эмаслигини қиз яхши биларди. Шундай бўлса-да, ҳам у учрашгани бормоқчи бўлди, аммо бир нарсага хайрон эди: муаллимнинг таклифини қай йўсинда қабул қилади – зодагонча ғазаб биланми, ё дўстона ўғитлар ва кўнгилли ҳазиллар биланми ёки индамай «хўп» дейиш биланми? Ҳолбуки, ўзи ҳар онда соатга қараб кўярди. Қоронғи тушди, шамлар ёқилди, Кирилла Петрович меҳмон бўлиб келган қўшнилари билан қарта ўйнашга ўтирди, ошхонадаги соат чоракам еттига занг урди. Марья Кириловна оҳиस्ताгина зинапоёга чиқди, у ёқ-бу ёққа қараб олди-да, боғ томонга қараб югуриб кетди.

Кеча қоронғи, кўк юзини қора булут қоплаган, икки қадам нарида ҳеч нарсани кўриб бўлмасди; фақат Марья Кириловна қоронғида ўзига таниш бўлган йўллардан юриб, бир дақиқадан кейин шийпончага етиб келди; у нафасини ростлаб олиш ва ўзини Дефоржга бепарво ҳамда хотиржам кўрсатиш учун шу ерда тўхтади. Бироқ Дефорж унинг рўпарасида турар эди.

– Раҳмат сизга, – деди у оҳиста ва ғамгин овоз билан, – менинг ўтинчимни рад этмадингиз. Агар келмаганингизда, қаттиқ ранжиган бўлардим.

Марья Кириловна олдиндан тайёрлаб қўйган жавобини берди:

– Умид қиламанки, истагингизга рад жавобини берганим учун мени ўқинишга мажбур этмасиз.

У гўё гапга киришмоқ учун нафасини ростлаётгандек, жим бўлиб қолди.

– Шароит шуни талаб қилади... Мен бу ердан кетишга мажбурман, – деди у ниҳоят. – Яқинда, балки эшитиб қоларсиз. Фақат айрилишдан аввал сиз билан сўзлашиб олишим керак...

Марья Кириловна жавоб бермади. У бу сўзларни кутилган изҳорнинг муқаддимаси, деб ўйлади.

– Мен сиз ўйлаган одам эмасман, – деб сўзида давом этди у бошини эгиб. – Мен француз Дефорж эмас, Дубровский бўламан.

Марья Кириловна кичкириб юборди.

– Худо ҳақи қўркманг, сиз исмимдан қўркмаслигингиз керак. Тўғри, мен ўша, отангиз бир бурда нонидан маҳрум қилган, отасининг уйдан ҳайдаган, энди катта йўлларда босқинчилик қилаётган бечораман. Фақат сиз отангиз учун ҳам, ўзингиз учун ҳам мендан қўркмасангиз бўлади. Бўлар иш бўлган. Мен унинг айбларини кечирганман. Билиб қўйинг: уни сиз кутқариб қолдингиз. Биринчи марта мен қонли қасосни ундан олишим керак эди. Қаердан ўт қўйса, қай томондан унинг ётоқхонасига кириш мумкин, унинг қочадиган йўлларини тўсиб ташлаш қай тарзда бўлади деб, унинг ҳовлиси атрофида ўйлаб юрганымда, ёнимдан само фариштаси сингари сиз ўтиб қолдингиз, шундан кейин кўнглим юмшаб кетди. Мен, сиз яшаган уй муқаддас, сизга қариндош бўлган ҳар бир кимса нафратимдан четда эканини тушундим. Ўч олиш фикрини телбалик деб билиб, воз кечдим. Сизнинг оқ қўйлагингизни йироқдан бўлса ҳам бир қўриш ниятида, куни билан Покровское боғларида кезардим. Сиз бепарволик билан сайр-томоша қилиб юрган чоғларингизда, мен яширинча ҳозир бўлган ерда сиз учун ҳеч қандай хавф-хатар йўқ, деган ширин хаёл билан дарахтлар орасида бекиниб, сизни кузатиб юардим. Ниҳоят, бир тасодиф билан ҳовлингизга жойлашиб олдим. Бу уч ҳафта менинг энг бахтли кунларим бўлди. У кунларнинг хотираси ғамгин ҳаётимда катта юпанч бўлажак... Мен бугун бир хабар олдим, бундан кейин бу ерда қолишим мумкин эмас. Мен сиз билан бугун... мана ҳозирнинг ўзида видолашаман... Лекин кейинчалик мени лаънатлаб, нафратланиб юрмаслигингиз учун, аввало, сирларимни сизга айтишим керак эди. Баъзи-баъзида Дубровскийни хотирлаб қўйинг. Шуни билиб қўйингки, у бошқа бир ҳаёт учун дунёга келган эди, унинг қалби сизни севди, энди ҳеч қачон...

Сўз шу ерга келганида охистагина хуштак овози эшитилди, Дубровский жим бўлиб қолди. У қизнинг қўлидан маҳкам ушлаб, ўтдек қизгин лабларига босди. Яна хуштак овози келди.

– Кечирасиз, – деди Дубровский. – Мени чакиришяпти, бир оз хаялласам ҳалок бўлишим мумкин. – У сал нари кетди. Марья Кириловна кимирламай турарди.

Дубровский қайтиб келди-да, яна қизнинг қўлидан тутди. Сўнгра мулойим ва таъсирли бир овоз билан:

– Агар қачондир бошингизга бирор кулфат тушса, ҳеч кимдан ёрдам ва ҳимоя кўролмасангиз, ўшанда ўзингизни кутқариш учун мендан кўмак сўрашга ваъда берасизми? – деди. – Менинг сизга бўлган садоқатимни рад қилмасликка ваъда берасизми?

Марья Кириловна товуш чиқармай йиғлар эди. Учинчи марта хуштак овози келди.

– Сиз мени ҳалок қиласиз? – деб кичқирди Дубровский. – То жавоб бермагунингизча кетмайман, ваъда берасизми, йўқми?

– Ваъда бераман, – деб пичирлади бечора гўзал.

Дубровский билан учрашувдан хаяжонга келган Марья Кириловна боғдан қайтди. Қараса, ҳовлидаги одамлар ҳар томонга югуришган, бутун хонадон ҳаракатга келган, ҳовлида одам кўп, эшикнинг олдида уч отлик арава турибди, қиз узоқдан Кирила Петровичнинг овозини эшитгач, ўзининг йўқлиги билиниб колмасин деб, шошганича уйга кирди. Меҳмонхонада уни Кирила Петрович қарши олди, бу пайтда меҳмонлар, бизга таниш бўлган полиция бошлиғини ўртага олиб, ҳар томондан унга саволлар беришар эди. Сафар либоси кийган ва бошдан оёғигача қуролланган бошлиқ эса аллақандай сир ҳамда бетоқатлик билан уларга жавоб берарди.

– Қаерда эдинг, Маша? – деб сўради Кирила Петрович, – жаноб Дефоржни кўрмадингми? – Маша базўр йўқ, деган маънода жавоб қила олди, холос.

– Буни қара энди, – Кирила Петрович сўзида давом этди. – Полиция бошлиғи уни қўлга олмоқчи бўлиб келибди. Дубровский шунинг ўзи, деб мени ишонтирмоқчи бўляпти.

– Ҳамма аломатлари, жаноби олийлари, – деди бошлиқ ҳурмат билан.

– Ҳой, биродар, – дея Кирила Петрович унинг сўзини бўлди. – Бор, жўна бу ердан, ўша аломатларинг билан! Ҳамма ишни ўзим текшириб кўрмагунимча, французимни сенга бермайман. Антон Пафнутьич ўлгудек кўрқоқ, ёлгончи одам, унинг сўзига ишониб бўладими? У ваҳима бўлиб қолибди, муаллим уни таламоқчи бўлган эмиш! Нимага ўша куни эрталаб менга бир оғиз айтмади?

– Француз уни кўркитибди, жаноби олийлари, – деди полиция бошлиғи. – Ҳеч кимга айтмайсан, деб қасам ичирибди.

– Бўлмаган гап, – деди Кирила Петрович. – Ҳозир мен барчасини аниқлайман, масалага оидинлик киритаман. Муаллим қани, ахир? – деб сўради у эшиқдан кириб келган хизматкордан.

– Ҳеч қаердан топилмади, – деди хизматкор.

– Топ, қидириб топ! – деб бақирди хизматкорга, ўзи ҳам гумонсираб. Кейин полиция бошлиғига: – Қани, ўша мақтаган аломатларингни менга кўрсат-чи! – Бошлиқ дарҳол қоғозни узатди. – Ҳм, йигирма уч ёш... Бу шундай-ку, аммо бу билан ҳали ҳеч нарса исбот бўлмайди. Қани муаллим дейман?

– Топилмади, – деб жавоб беришди. Кирила Петрович ташвишланди. Марья Кириловнанинг эса бу пайтда ранги оқариб, хушини йўқотиб турар эди.

Отаси бунга пайқаб:

– Рангинг ўчган кизим, – деди. – Сени кўркитиб юборишибди-да.

– Йўқ отажон, – деди Маша. – Бошим оғриятти.

– Бор Маша, хонангга кир, ташвиш тортма!

Маша отасининг қўлини ўпди-да, тез-тез хонасига юриб кетди. У ерда ўзини каравотга ташлади ва эсини йўқотиб, хўнграб йиғлади. Чўри қизлар югуриб келиб, ечинтиришди, совуқ сув ва турли-туман дорилар билан зўрға тинчитиб, жойига ётқизишди-ю, шу билан қиз ухлаб қолди.

Бу орада француз ҳеч қаердан топилмади. Кирила Петрович меҳмонхонанинг у бошидан бу бошига бориб келар, «Зафар гулдуроси янгра!» қўшиғига ғазабланиб хуштак чаларди. Меҳмонлар ўзаро пичирлашди, полиция бошлиғининг бекорга югуриб, аҳмоқ бўлгани қолди, француз топилмади. У олдиндан хабар топиб қочган эди. Лекин унга ким ва қандай хабар берган? Бир сир очилмай қолди.

Соат 11 бўлиб қолса-да, ҳеч кимнинг уйқуси келмади. Ниҳоят, Кирила Петрович полиция бошлиғига зарда қилиб деди:

– Хўш, қани? Тонг отгунча пойлаб ўтирасанми бу ерда? – Менинг ҳовлим майхона эмас ахир, агар у Дубровский бўлганида ҳам, сен бундай чакқонлигинг билан уни тутиб бўлибсан, биродар. Қаердан келган бўлсанг ўша ёққа жўна, бундан буён эпчилроқ бўл. Кейин меҳмонларга қараб: – Энди сизлар ҳам кетсанглар бўлади. Араваларингизни қўштиринг, менинг уйқум келди.

Троекуров меҳмонлари билан шундай совуққина хайрлашди.

XIII Б О Б

Яна бир канча вақт ўтди, муҳим бир воқеа рўй бермади. Лекин янаги ёз бошларида Кирила Петровичнинг оилавий ҳаётида кўп ўзгаришлар бўлди.

Кирила Петрович яшаган жойдан ўттиз чақиримча нарида князь Верейскийнинг катта мулки бор эди... Бу князь кўп йиллар хориж мамлакатларида яшади, ўзи бўлмаганда унинг мулкани истеъфога чиққан бир майор бошқарди, Покровское билан Арбатово қишлоқлари ўртасида ҳеч қандай алоқа йўқ эди. Май ойининг охирларида князь хориждан ўз қишлоғига қайтиб келди, бу қишлоқни у шу пайтгача кўрмаганди. Эркин яшаб ўрганган бу одам, ёлғизликка чидолмай келганидан уч кун кейин, бир вақтлар таниши бўлган Кирила Петровичникига меҳмон бўлиб борди.

Князь эллик ёшларда бўлса-да, анча кекса кўринарди. Ортиқча ҳою ҳаваслар унинг саломатлигини нуратиб, суробини тўғрилаб кўйган эди. Шунга қарамай, у истараси иссиқ ва жозибатор бўлиб, улфатчилик кўрганлиги уни, айниқса хотин-қизлар орасида илтифотга сазовор қиларди. У доим улфат қидирар ва ҳамиша зерикарди. Кирила Петрович бу одамнинг меҳмон бўлиб келганига жуда севинди, чунки бу ташрифни, у киборлар жамиятини кўрган бир кишининг ўзига кўрсатган ҳурмати деб билди; одати бўйича меҳмонга ўз жойларини кўрсатар экан, уни ҳам итхонасига олиб кирди. Қўланса хид димоғига урилиб, князнинг нафаси бўғилди ва атир сепилган рўмолчаси билан бурнини беркитиб, у ердан чиқиб кетишга шошилди. Каллакланган арғувонли, чор бурчак ҳовузли ва бир текис чўзилиб кетган хиёбонли эски боғ унга маъқул бўлмади; у инглиз боғларини ва табиат дейилган кенгликни яхши кўрарди, шундай бўлса ҳам, қувонч билдириб, мақтаб юрди; хизматкор келиб, таом тайёр бўлганидан хабар берди. Улар овқатлангани кетишди. Бу кезишдан чарчаган ва меҳмонга келганига пушаймон бўлган князь пича оқсаброқ қадам босар эди. Аммо меҳмонхонада уларни Марья Кириловна кутиб олгач, бу шаддод, дилбар қизнинг ҳуснини кўриб лол қолди. Троекуров уни қизининг ёнига ўтказди. Қизнинг ёнида князга жон кирди: қувониб, очилиб кетди ва қизиқ ҳикоялар айтиб бериб, қизнинг эътиборини бир неча бор ўзига қаратди. Емақдан кейин Кирила Петрович отда сайр қилайлик, деб таклиф қилганди, князь оёғидаги бахмал этикларини кўрсатиб узр сўради ва ўзидаги ясси товонидан кулган бўлиб, кўп ўринли аравада сайр қилишни афзал кўрди, мақсади севимли қўшнисидан айрилмаслик

эди. Икки чол билан бир гўзал аравага ўтириб, жўнаб кетишди. Сухбат тўхтамади. Марья Кириловна бу киборлар тоифасига мансуб одамнинг хушомад ва кўнгилочар гапларини жон деб тинглар экан, шу пайт Верейский дабдурустдан Кирила Петровичдан бу иморат нега куйган? Сизникими?.. деб сўраб қолди. Кирила Петрович қовоғини солди; ёниб кетган кўрғон туфайли кўзғаладиган хотиралар унга ёқмас эди. Бу жойлар ҳозир меники, илгари Дубровскийга қарарди, деб жавоб қилди.

– Дубровскийга? – деб такрорлади Верейский, – ўша машҳур қароқчидами?

– Отасига, – деди Троекуров, – отаси ҳам ўлгудек қароқчи эди.

– Бизнинг Ринальдо¹ қаерда экан? – У тирикми ёки қўлга тушганми?

– Тирик ҳам, озод ҳам, бизнинг полициячилар билан ўғрилар ўртасида тил бирлиги давом этадиган бўлса, уни тутиб бўлмайди; айтганча, князь, Дубровский сенинг Арбатовангда ҳам бўлди, шекилли?

– Ҳа, ўтган йили у алланарсага ё ўт кўйибми, талабми кетганди, шекилли... Нима дейсиз, Марья Кириловна, шу романтик қаҳрамон билан яқиндан танишилса жуда қизиқ бўларди-да, а?

– Нимаси қизиқ бўларди? – деди Троекуров. – Бу йигит билан таниш, у бунга уч ҳафта мусикадан дарс берди, Худога шукрки, дарслари учун ҳеч нарса олмади. – Шундан кейин Кирила Петрович ўз ҳовлисида яшаган француз муаллимини таърифлаб кетди. Марья Кириловна бетоқат ўтирарди. Верейский эса эътибор билан қулоқ солди, бу нарсалар унга жуда ғалати кўриниб, гапни бошқа ёққа бурди. Қайтиб келганларидан сўнг дарҳол аравасини кўшишга буюрди-да, Кирила Петровичнинг ётиб қол, деб айтганига ҳам қулоқ солмай, чойдан кейинок жўнаб кетди. Аммо кетмасидан аввал, Кирила Петровични қизи билан бирга меҳмонга таклиф қилди ва мағрур Троекуров ҳам розилик берди, чунки у князлик даражасига, икки юлдуз нишонига, ота-бобосидан қолган уч минг жони бор мулкка эга князь Верейскийни ўзига тенг, деб ҳурмат қиларди.

Орадан икки кун ўтгач, Кирила Петрович қизи билан Верейскийнинг кўрғонига меҳмонга борди. Арбатовага яқинлашганида, у дехқонларнинг озода ва кўркам кулбаларига, князнинг инглиз саройларига монанд солинган катта ғиштин иморатига қизиқиб қаради. Иморат олдида серўт кўм-кўк яйлов ётар, у ерда швейцария сигирлари кўнғироқларини жиринглатиб ўтлаб юрарди. Иморатнинг тўрт то-

¹ Ринальдо – афсонавий бир йўлбарс, қўплаб асарларнинг қаҳрамони.

мони кенг боғ эди. Мезбон ўз меҳмонларини эшик олдида кутиб олди ва ёш гўзалнинг қўлидан ушлаган ҳолда зинадан олиб чикди. Улар ажойиб бир меҳмонхонага киришди, у ерда уч киши учун дастурхон ҳозирланган эди. Князь меҳмонларни дераза ёнига олиб борди ва уларнинг кўз олдиларида ажойиб бир манзара очилди. Деразадан ярим чақирим узоқликда Волга дарёси оқиб ётар, унда таранг елканли юк ортилган кемалар сузиб юрар, азобижон деб жуда маъноли ном берилган балиқчи қайиқлари онда-сонда кўришиб қолар эди. Дарёнинг у юзида адирлар ва далалар чўзилиб кетган, теварак атрофни бир неча қишлоқ жонлантириб турарди. Кейин улар князнинг хориж давлатлардан сотиб олган бир қанча суратларини томоша қилишди. Князь Марья Кириловнага бу суратларнинг мазмунини ва рассомларнинг тарихини айтиб бериб, фазилатлари ва камчиликларини англади. У суратлар ҳақида сўзлар экан, эзма билимдонларнинг куруқ тилларида гапирмасдан, туйғу ва завқ билан сўзларди. Марья Кириловна унинг гапларини мамнунлик билан тинглади. Дастурхонга ўтилди. Троекуров бу меҳмондўст мезбоннинг шароби ва ошпазининг ҳунарига қойил қолди, Марья Кириловна эса умрида иккинчи марта кўрган бу одам билан ҳечам ўнғайсизланмай баҳузур гаплашаверди.

Тушликдан кейин уй эгаси меҳмонларни бокқа таклиф қилди. Улар ўртасида ороллари кўп, кенг бир қўл бўйидаги шийпончада ўтириб қаҳва ичишди. Шу пайт бирданига мусиқа овози эшитилди-ю, олти эшакли бир қайиқ шийпонча олдига келиб тўхтади. Улар қайиққа тушиб қўлда сайр этишди, оролларнинг ёнларидан ўтишди, уларнинг баъзиларига тушиб томоша қилишди; бирида мрамрдан ясалган одам ҳайкали, бирида хилват бир ўнгир; яна бирида сирли ёзувлари бўлган бир ҳайкални кўришди, бу сирли ёзувлар Марья Кириловнада ёш қизларга хос бир қизиқиш ҳиссини қўзғатди-ю, бироқ князнинг қасддан айтмаганлиги ортида у ҳис тугал қаноатланмади. Шу билан кун ҳам тезда ўтиб, оқшом туша бошлади. Князь ҳавонинг совуқлигини ва шабнамни баҳона қилиб, уйга қайтишга шошилди; чунки уйда самовар қайнаган эди. Князь Марья Кириловнадан кекса бўйдоқнинг уйида бекалик қилишни сўради. Қиз илтимосни қабул қилиб, бу сеvimли маҳмадонинг битмас-туганмас ҳикояларини тинглаб, чой қуйиб бериб ўтирди. Шу чоғ бирданига ўқ овози эшитилиб, мушакнинг шуъласи кўкни ёритди. Князь Марья Кириловнанинг елкасига шол рўмол ташлаб, уни ва Троекуровни айвонга таклиф қилди. Уйнинг олдида, тим қоронғилик ичида турли рангдаги оловлар туташиб гир-гир айланар, бошоқ, хурмо дарахти, фонтан сингари осмонга кўтарилар,

сўнгра ёмғир ва юлдузлардек ерга тўкилиб бир нафас сўнар, шундан кейин яна авж оларди. Марья Кириловна, худди ёш боладек севинар эди. Бунни кўрган князь Верейский қувонар, Троекуров эса князнинг бу чиқимларини ўзига кўрсатилган ҳурмат ҳамда ўзига ёқиш истагининг нишонаси, деб ундан жуда хурсанд бўлди.

Кечки емак ҳам кундузгисидан қолишмайдиган бўлди. Меҳмонлар ўзларига аталган хоналарга кириб кетишди, эрталаб ёқимли мезбон билан хайрлашилар экан, тез фурсатда яна кўришишга бир-бирларига ваъда бердилар.

ХИВ БОБ

Марья Кириловна ўз уйида, очиқ дераза олдида, гардишга солиб кашта тикиб ўтирарди. У муҳаббат кўйида қизил гулни зангор ипак билан тиккан Конраднинг паришон маъшуқаси каби ипакларни чалкаштирмас эди. Унинг чеварлик билан игна тутиши орқасида асл нуханинг нақшлари тўрға бехато кўчириллар, шундай бўлса-да, қизнинг хаёли каштада эмас, аллақайқларда кезар эди.

Бирдан деразадан бир қўл чўзилиб, гардишга аллақандай мактубни кўйди ва Марья Кириловна эс-хушини йиғиб олгунича кўздан ғойиб бўлди. Шу вақтда хизматкор кириб, Кирила Петрович чақираётганини айтди. Қиз қалтираб туриб мактубни дуррасининг остига яширди-да, шошиб отасининг хонасига чиқди.

Кирила Петрович ёлғиз ўзи эмасди. Унинг ёнида князь Верейский ўтирарди. Марья Кириловна кириши ҳамон князь ўрнидан турди ва ўзида ҳозирга қадар кўринмаган бесаранжомлик билан индамасдан қизга таъзим қилди.

– Яқинроқ кел, Маша, – деди отаси. – Сенга бир янги гап айтаман, ўйлайманки, хурсанд бўласан. Мана бу киши сенинг куёвинг бўлади, князь сенга уйланмоқчи.

Қиз қотиб қолди, юзи мурдадек оқарди, аммо чурқ этмади. Князь яқинроқ келиб, қизнинг қўлидан тутди ва ҳаяжонланган бўлиб, мени бахтли қилишга розимисиз, деб сўради. Маша индамади.

– Рози, албатта рози, – деди Кирила Петрович. – Ўзинг биласан, князь, қизлар бундай сўзни тилга ололмайди. Хўш, фарзандларим, бахтли бўлинглар.

Маша қимир этмасди, кекса князь келиб унинг қўлидан ўпган эди, қизнинг рангсиз юзидан бирданига кўз ёшлари оқди. Князь хўмрайгандек бўлди.

– Ана холос, ана холос, – деди Кирила Петрович. – Бор, кўз ёшингни артиб, кувноқ бўлиб кел! – Сўнгра Верейскийга деди, – бундай пайтда қизлар доим йиғлайди, бу уларга одат бўлиб қолган... Қани энди князь, иш ҳақида, яъни, сеп борасида гаплашиб олсак.

Марья Кириловна чикиб кетиш имкониятидан дарров фойдаланди, югурганича хонасига кирди, эшикни ичкаридан беркитиб олди-да, ўзини кекса князнинг рафикаси деб тасаввур қилиб, йиғига зўр берди; князь бирданига унга жирканч ва хунук бўлиб кўринди... Бу никоҳ қизни, худди дор ва қабрдек кўрқитди... У ғазабига чидай олмасдан ўз-ўзига: «Йўқ, йўқ, бўлмайди! Ўлганим, ибодатгоҳга кирганим, Дубровскийга текканим яхшироқ» дерди. Шу топда унинг ёдига бояги мактуб тушди, у мактуб Дубровскийдан эканини сезгандек, ҳовликиб очди-да, шоша-пиша ўқий бошлади. Дарҳақиқат, мактуб Дубровскийдан бўлиб, қуйидаги сўзлардан иборат эди:

«Кечкурун соат ўнда аввалги жойда кўришсак».

XV БОБ

Осуда июль кечаси, ойдин, гоҳ-гоҳ ёқимли шабада эсиб, боғда енгил бир шитирлаш кезади.

Гўзал ёш қиз учрашув белгиланган жойга қушдек учиб келди. Ҳеч ким кўринмади, шунда кутилмаганда шийпонча орқасидан Дубровский чикиб, қизнинг рўпарасида пайдо бўлди.

– Мен ҳаммасидан хабардорман, – деди у секин ва қайғули овоз билан. – Берган ваъдангизни эсланг.

– Сиз менга ўз ҳимоянгизни таклиф қиялпсиз, – деди қиз. – Лекин хафа бўлманг: мен бундан кўрқаман. Қандай қилиб, сиз менга ёрдам бера оласиз?

– Сизни ўша ёмон кўрган кишингиздан кутқара оламан.

– Худо ҳақи, сиз унга тега кўрманг, агар мени севсангиз, унга сира яқинлашманг; мен бирор даҳшатли воқеанинг гуноҳкори бўлишни истамайман...

– Мен унга тегмайман, сизнинг истагингиз мен учун муқаддас, у ўз ҳаёти учун сизга миннатдор бўлиши керак. Сизни деб, ҳеч қачон бирон ёвузлик қилмайман. Мен жиноят қилганимда ҳам сиз пок бўлишингиз лозим. Хўш, сизни бу золим отанинг қўлидан қандай кутқарсам бўлади?

– Ҳали умид бор. Кўз ёшларим ва доду фиғоним билан унга таъсир қила оларман, деб ўйлайман. У ўжар одам, аммо мени яхши кўради.

– Бехуда умид боғламанг: у сизнинг кўз ёшларингизни севиб эмас, керакли бир манфаат юзасидан эрга тегувчи барча ёш қизларга хос оддий кўрқоқлик ва нафрат деб ўйлайди. Борди-ю, хоҳишингизга қарамай, сизни бахтли қилишни ўз зиммасига олса, тақдирингизни кекса бир кишининг қўлига топшириш учун зўрлик билан никоҳ қилгани олиб борса...

– Унда, унда ҳеч қандай чора қолмайди, мени олиб кетгани келинг, мен сизнинг рафиқангиз бўлишга тайёрман.

Дубровский титраб кетди, унинг оппоқ юзи қизарди ва шу ондаёқ ранги аввалгидан баттар оқарди. У бошини қуйи солиб анчагача жим қолди.

– Ўзингизни дадил тутинг, отангизга ёлворинг, унинг оёқларига йиқилинг, келажакнинг бутун даҳшатини, нимжон ва фосиқ бир чолнинг кучоғида гулдек сўлишингизни кўз олдида келтиринг. Қаттиқ тегадиган гаплардан ҳам тортинманг: агар ўша ўжарлигида тура берса, ўзингизга... даҳшатли бир ҳимоячи топа олишингизни айтинг... Бойлик сизга бир он ҳам бахт келтирмаслигини, зеб-зийнат фақат камбағал бечорани қизиқтира олишини айтинг. Бўш келманг, унинг ғазабидан, дўқ-пўписаларидан кўркманг, умиднинг куруқ бир кўланкаси қолганда ҳам, Худо ҳақи, бўш келманг. Бошқа ҳеч бир чора қолмаса, у ҳолда...

Шу топда Дубровский қўли билан юзини тўсди, унинг нафаси бўғилаётгандек эди, Маша эса йиғларди...

– Ох, менинг шўрлик, шўрлик тақдирим! – деди у аччиқ бир оҳ тортиб. – Сиз учун жонимни берардим, сизни узоқдан кўриш, қўлингизни ушлаш мен учун бир хузур эди. Энди сизни ҳаяжонланаётган қалбимга босиб: эй фариштам, ўлсак бирга ўлайлик дейишга имкон бўлганда, мен шўрлик бу хузур-ҳаловатдан ўзимни тортишга, уни бутун куч-қувватим билан ўзимдан нари суришга мажбурман... Сизнинг оёғингизга йиқилишга ва арзимас бир кишига нолайиқ берилган катта ноз-неъмат учун Худога шукр қилишга менда журъат йўқ. О, мен ўша одамдан нақадар нафратланишим керак... Бироқ сезиб турибманки, ҳозир менинг кўнглимда нафрат билан қарашга жой йўқ.

У қизнинг келишган қаддини оҳистагина кучоқлади ва секингина ўз бағрига тортди. Қиз ҳам бошини ёш қароқчининг елкасига ишонч билан қўйди. Иккови ҳам жим қолишди.

Вақт эса ўтиб борарди. Ниҳоят, Маша «хайрлашайлик» деди.

Дубровский уйқудан уйғонгандек бўлди. У қизнинг қўлини ушлаб, жимжилоғига узук тақиб қўйди.

– Агар ёрдамим керак бўлса, – деди у, – узукни олиб келиб, мана шу дарахтнинг қавагига қўйсангиз бўлди, у ёғини ўзим биламан.

Дубровский қизнинг қўлидан ўпди-да, дарахтлар орасида ғойиб бўлди.

ХVI Б О Б

Князь Верейскийнинг уйланиши энди қўни-қўшнилар учун сир эмасди. Кирила Петровични ҳар томондан қутлашар, тўй ҳозирликлари кўрилар эди. Маша узил-кесил айтадиган сўзини тобора оркага сурарди. Лекин кекса куёвга совуқ ва ўлганининг кунидан муомала қилар, князь бунга парво қилмас, қизнинг индамаслигини розилик аломати деб билиб, шунга қаноатланар ва муҳаббат ҳақида, умуман ташвиш тортмас эди.

Аммо вақт ўтиб борарди. Ниҳоят, Маша ҳаракат қилишга жазм этди-да, князь Верейскийга мактуб ёзди; у князinning кўнглидаги олижаноблик туйғусини қўзғатмоқчи бўлди, унда кўнгли йўқлигини очиқ айтди, менинг баҳримдан ўтсангиз, отамнинг зўрлашидан мени ҳимоя қилсангиз, деб ёлворди. Кейин мактубни секингина князга берди, князь мактубни хилватда ўқиб кўриб, қаллиғининг бу ошкора гапларидан сира ҳам таъсирланмади. Аксинча, тўйни тезлатиш кераклигини ўйлаб, мактубни бўлғуси қайнотасига кўрсатишни лозим топди.

Кирила Петровичнинг жони чиқиб кетди; лекин мактубнинг мазмунидан хабардор эканини қизига билдирмасликка, князь уни базўр кўндирди. Кирила Петрович мактуб ҳақида қизига индамасликка ваъда бериб, вақтни ўтказмаслик учун индинга тўйни тайин этди. Князь буни жуда маъкул топди-да, бу ердан чиқиб тўғри қаллиғининг олди-га кирди, ҳалиги мактубни ўқиб қайғурганини, лекин ҳар ҳолда, бир кунмас-бир кун муҳаббатини қозона олишга умиди борлигини, қиздан ажралиб қолиш ўзи учун ўлим каби оғир эканини, аммо ўз ўлимига рози бўлиш қўлидан келмаганини айтди. Шундан кейин ҳурмат билан қизнинг қўлидан ўпди-да, Кирила Петровичнинг индинга тўй деганини қизга айтмасдан, ўз кўрғонига қайтиб кетди.

У ҳовлидан кўчага чиқар-чиқмас, қизнинг ёнига отаси келди ва унга индинга тўйга тайёр бўлишини буюрди. Князь Верейскийнинг сўзларидан ташвишда қолган Марья кўз ёшига зўр берди ва отасининг оёқларига йиқилди.

– Отажон! – деб қичқирди ачинарли овоз билан. – Отажон, мени жувонмарг қилманг. Мен князни севмайман, унга турмушга чиқишни истамайман...

– Бу нимаси тагин! – деди Кирила Петрович дўқ қилиб. – Шу пайтгача индамай келдинг, ўзинг рози эдинг, энди гишт қолипдан кўчганидан кейин хархаша қилишга ва бўйин товлашга тушибсан-да. Тентакликни қўй, бу билан сен мендан илтифот кўролмайсан.

– Жувонмарг қилманг! – деб такрорлади бечора Маша. – Нега мени ўзингиздан узоқлаштириб, севмаган кишига узатяпсиз? Ё мен жонингизга тегдимми, мен аввалгидек уйда қолмоқчиман. Отажон, мен бўлмасам сиз сиқилиб қоласиз, менинг бахтсиз эканимни ўйласангиз, яна багтар сиқиласиз, отажон, мени зўрлаб берманг, мен эрга тегишни истамайман...

Бу сўзлар Кирила Петровичга таъсир қилди, лекин у ўзининг хижолат тортганини яширди ва қизини туртиб, жаҳл билан деди:

– Бекор гаплар, билиб қўй. Сени бахтли қилиш учун нима кераклигини, мен сендан кўра яхшироқ биламан. Кўз ёшларингдан фойда йўқ, индинга тўй.

– Индинга, – деб қичқирди Маша. – Э, Худойим! Йўқ, йўқ, бўлиши мумкин эмас, бу бўлмағур иш. Отажон, агар сиз мени жувонмарг қилишга қасд қилган бўлсангиз, энди менинг гапимни ҳам эшитинг: мен шундай ҳимоячини топаманки, у сизнинг хаёлингизга келмаган, кўрасиз, кўрқиб кетасиз, мени сиз шу даражага олиб келдингиз.

– Нима? Нима? – деди Троекуров. – Дўқ! Менга дўқ, ҳа, беҳаё қиз! Биласанми, мен, бошинга шундай кунларни соламанки, хаёлингга ҳам келтиролмайсан. Сен мени ҳимоячинг билан кўрқитмоқчимисан. Кўрамиз, ким экан, сенинг ҳимоячинг?

– Владимир Дубровский, – деб жавоб берди Маша жаҳл устида.

Кирила Петрович, қизни жинни бўлган деб ўйлаб, унга хайрат билан қаради.

– Хўп, – деди у бир оз жим тургандан сўнг. – Кимни хоҳласанг, шуни ҳимояга чакирарсан, аммо ҳозирча шу уйда ўтириб тур, то тўйгача бу ердан ҳеч қаёққа чиқмайсан. – Шуларни айтгач, Кирила Петрович хонадан чиқиб кетди-да, эшикни ташқаридан беркитиб қўйди.

Бечора қиз бошига тушадиган кунларни ўйлаб, узоқ йиғлади, лекин бу қизғин тушунтиришлар унинг кўнглини анча бўшатди: энди у ўз тақдири ва бундан сўнг нималар қилиш кераклигини бемалол ўйлаши мумкин. Унинг учун муҳим иш: ўзи ёмон кўрган никоҳдан қутулиш эди; ҳозирланган қисматдан кўра қароқчига ёр бўлиш, унга жаннатдек туюларди. Қиз Дубровский берган узукка қаради. Маша у билан ёлғиз учрашиб, бу ҳал қилувчи дамлар олдида яна бир бор узоқ гаплашиб олишни зўр иштиёқ билан истарди. Кечкурун Дубровскийни боғдаги

шийпонча якинидан топишини кўнгли айтиб турар, шунинг учун ҳам қоронғи тушар-тушмас ўша жойга бориб, уни кутишга аҳд қилди. Қоронғи ҳам тушди. Маша хонадан чиқмоқчи бўлди, бироқ эшик ташқаридан қулфланган эди. Оқсоч хотин ташқаридан Кирила Петрович уни чиқармасликка буюрганини айтди. Қиз хонага қамалганди. Қаттиқ ҳақоратланган Маша деразанинг олдида, кийимларини ҳам ечмасдан, қоронғи осмонга тикилганича, алламаҳалгача кимир этмасдан ўтирди. Тонг отар пайтида кўзи уйкуга кетди, унинг қисқа уйқуси ёмон тушлар билан безовта бўлди ва чиқаётган куёшнинг илк нурлари уни уйқудан уйғотиб юборди.

ХVII Б О Б

Қиз уйқудан уйғониши билан, аввало аҳволи жуда даҳшатли эканини тасаввур қилди. Қиз кўнғироқ чалди, чўри қиз кириб унинг саволларига, Кирила Петрович кеча кечкурун Арбатовага кетиб эди, у ёқдан жуда кеч қайтди ва кизни хонадан чиқарманглар, у билан ҳеч ким гаплашмасин, деб қатъий буйруқ берди; тўйга унча катта ҳозирлик бўлмаса ҳам, руҳонийга ҳеч қандай баҳона билан қишлоқдан жилмасликка буйруқ берилди, деб жавоб қилди. Шуларни айтгач, чўри қиз Марья Кириловнанинг олдидан чиқиб кетди ва эшикни қулфлаб қўйди.

Унинг сўзлари бу ёш тутқинни қаттиқ ғазаблантирди, миясида турли фикрлар қайнади, қони тўлқинланди, воқеани Дубровскийга билдирмоқчи бўлиб узукни келишилган дарахтнинг қавагига қўйдириш учун тадбир ўйлай бошлади; шу пайтда ўзи ўтирган уйнинг деразасига кичкина бир тош келиб тегди, ойна чирсиллаб кетди. Марья Кириловна ҳовлига қараб, кичкина Сашанинг унга сирли имолар қилаётганини кўрди. Қиз бу боланинг ўзини яхши кўришини биларди, шунинг учун хурсанд бўлди ва деразани очди.

– Салом Саша, – деди у. – Мени нега чақиряпсан?

– Опажон, менга бирор ишингиз йўқми, деб келган эдим. Отамнинг жаҳли чиқиб ҳеч кимни сиз билан гаплаштирмай қўйди, қандай юмшингиз бўлса менга айтаверинг, ёрдам қиламан.

– Раҳмат, укажоним Сашенка, менга қара: шийпонча олдидаги қаваги бор кекса эман дарахтини биласанми?

– Биламан, опажон.

– Агар мени яхши кўрсанг, ғизиллаб бориб, ўша дарахтнинг қавагига мана шу узукни қўйиб кел, лекин эҳтиёт бўл, ҳеч ким кўрмасин.

Шу сўзларни айтгач, у узукни болага ташлади-да, деразани ёпди.

Бола узукни олиб, жон-жаҳди билан югуриб кетди ва уч дақиқа ичида кекса эман дарахтининг олдига етиб борди. У шу ерда тўхтади, ҳаллослаб туриб теварак атрофга қаради, узукни кавакнинг ичига қўйди. Ишини эсон-омон битириб, энди бу ҳақда тез Марья Кириловнага хабар бермоқчи эди, бирданига шийпончанинг ортидан сап-сарик ва ғилай, жулдур кийим кийган бир бола чиқиб келди-да, ўзини тўғри дарахтга урди ва кавакка қўлини тикди. Саша олмахондан ҳам тезроқ ҳаракат билан болага қараб югурди ва икки қўллаб маҳкам тутди.

– Нима қиялпсан бу ерда? – деди у, ўшқириб.

– Нима ишинг бор? – деб жавоб берди бола, унинг қўлидан чиқишга уриниб.

– Узукка тегма, сариқ куён, – деди Саша, – бўлмаса таъзирингни бераман!

Бола жавоб бермасдан Сашанинг юзига мушт солди, Саша болани қўйиб юбормай, товушининг борича: «Ўғри келди, ўғри келди, бу ёққа, бу ёққа...» деб қичқирди.

Бола унинг қўлидан чиқиб кетишга уринди. У афтидан Сашага қараганда икки ёшлар чамаси катта ва кучлироқ эди, лекин Саша ундан кўра эпчиллик қилди. Улар бир неча дақиқа олишишди. Ниҳоят, сариқ бола Сашадан зўр келди. У Сашани ерга ағдарди-да, бўғзига чанг солди.

Худди шу вақт боланинг сариқ ва қаттиқ сочларига кучли бир қўл келиб ёпишди, уни боғбон Степан ердан ярим газча юқори кўтарди...

– Эй, сариқ алвасти, – деди боғбон. – Ҳали сен кичкина боённи урадиган бўлиб қолдингми...

Саша ўрnidан ирғиб турди-да, ўзини ўнглаб олди.

– Сен менинг қўлтиғимдан олдинг-да, – деди у. – Бўлмаса ҳеч қачон йиқитолмас эдинг. Узукни бу ёққа бер, йўқол бу ердан.

– Ундай эмас! – деб жавоб берди сариқ бола, бирдан бурилиб сочини Степаннинг қўлидан бўшатиб олди ва зинғиллаб қоча бошлади, Саша етиб бориб елкасидан итариб юборди, бола ортига тисарилиб йиқилди. Боғбон уни яна ушлаб олди-да, белбоғ билан маҳкам боғлади.

– Узукни бер! – деб қичқирди Саша.

– Шошма, бойвачча, – деди Степан. – Биз буни гумаштага топширамиз, у жазосини беради.

Боғбон тутқинни боённинг қўрғонига олиб кетди, ўзининг йиртилган ва майсада кўқарган шимига ташвиш билан қарай-қарай, уларнинг ёнида Саша борарди. Бирдан улар отхонага бораётган Кирила Петровичнинг олдидан чиқиб қолишди.

– Нима гап? – деб сўради у Степандан.

Степан воқеани қисқача сўзлаб берди. Кирила Петрович унинг сўзларини диққат билан эшитди.

– Ҳой, саёк! – деди у Сашага қараб. – Нима ишинг бор, у билан?

– Кавакдан узук ўғирлади бу, отажон, айтинг қайтариб берсин.

– Қанақа узук, қайси кавакдан?

– Ҳалиги, менга Марья Кириловна... халиги... узук...

Саша хижолат тортиб, пойма-пой гапира бошлади. Кирила Петрович қовоғини солди, сўнгра бошини чайқаб туриб деди:

– Бу ишга Марья Кириловна аралашганми? Воқеани айтиб бер, бўлмаса шундай калтаклайманки, эсинг тескари бўлиб кетади.

– Худо урсин, отажон, мен отажон... Марья Кириловна менга ҳеч нарса дегани йўқ, отажон.

– Степан, қайин дарахтидан битта яхши, қирчиллама хивич кесиб кел.

– Шошманг отажон, мен сизга ҳаммасини айтиб бераман. Мен бугун ховлида ўйнаб юрувдим. Опам Марья деразани очиб қолди. Мен олдиларига югуриб бордим, ундан кейин опам билмасдан қўлидаги узукни ерга тушириб юборди, мен уни кавакка яшириб қўйгандим... мана бу малла бола узукни ўғирламоқчи бўлди.

– Ўзи билмасдан тушириб юборганмиш-у, сен яшириб қўйган эмишсан... Степан, хивичга югур.

– Отажон, шошмай тулинг, ҳаммасини айтиб бераман. Опам Марья менга узукни бериб, кавакка қўйиб кел, деб айтди, мен обориб кавакка қўйдим. Ундан кейин, манави ярамас бола...

Кирила Петрович ярамас болага қараб, пўписа билан:

– Сен кимсан? – деб сўради.

– Мен жаноб Дубровскийнинг хизматкориман, – деди сариқ бола.

Кирила Петрович хўмрайди.

– Демак, сен мени хўжайин деб тан олмас экансан-да, яхши, – деди у. – Менинг боғимда нима қилиб юрувдинг?

– Маймунжон ўғирлагани тушувдим, – деди бола бепарволик билан.

– Дуруст, – деди Кирила Петрович, – хизматкори ҳам хўжайинига ўхшабди, боғимда маймунжон эман дарахтида ўсар эканми?

Бола жавоб бермади.

– Отажон айтинг, узукни берсин, – деди Саша.

– Сен жим тур, Александр, – деб жавоб қилди Кирила Петрович. – Эсингда бўлсин, мен сен билан ҳали гаплашаман. Бор, хонангга кир.

Хўш, сен ғилай, анча зийрак болага ўхшайсан. Узукни бер-да, уйингга кетавер.

Бола бармоқларини ёзиб, кўлида ҳеч нарса йўқлигини кўрсатди.

– Сен менга бўлган гапни айтиб берсанг, сени калтакламайман, бир мири ёнғоқ пули ҳам бераман. Бўлмаса, қора кунларни бошингга соламан. Қани!

Бола индамади ва ўзини тентакликка солиб, бошини эгганича тураверди.

– Яхши, – деди Кирила Петрович. – Қамаб қўйинглар, қараб туринглар, кочиб кетгудек бўлса, ҳаммангизнинг терингизни шилиб оламан.

Степан болани каптархона олиб бориб қамади, кушларга қаровчи кампир Агафьяга қараб туришни буюрди.

– Ҳозир шаҳарга бориб, полиция бошлиғини айтиб келинлар, – деди Кирила Петрович, – болани кўзлари билан кузатаркан, – имкон қадар тезроқ боринлар!

«Энди ҳаммаси равшан. Демак, у лаънати Дубровский билан муносабатда бўлган. Наҳотки, чиндан ҳам ўшани ёрдамга чақирган бўлса? – деб ўйлади Кирила Петрович хонанинг у бошидан бу бошига бориб келар ва «Зафар гулдириси янгра!» қўшиғини ғазаб билан ҳуштак қилиб чаларкан. – Балки, мен унинг изига тушгандирман, энди у биздан қочиб кутулолмайди. Бу фурсатдан фойдаланамиз. Шошма! Қўнғироқ овози, ҳа, Худога шукр, полиция бошлиғининг ўзи келиб қолди».

– Ҳой, ҳалиги тутилган болани олиб чиқ бу ёққа!

Бу орада бир арава ҳовлига кириб келди ва ўзимизга таниш полиция бошлиғи ҳаммаёғини чанг-тупроқ босган ҳолда меҳмонхонага кирди.

– Севинчли хабар, – деди унга Кирила Петрович. – Мен Дубровскийни тутдим.

– Худога шукр, жаноби олийлари, – деди полициячи севинган бўлиб. – Қани у?

– Яъни, Дубровскийнинг ўзини эмас, унинг тўдасидан бир одамни. Ҳозир уни олиб келишади. Бу ўша йўлтўсарни тутишимизга ёрдам беради. Ана, олиб ҳам келишди.

Баҳайбат бир қароқчини кўраман, деб ўйлаган полициячи анча заиф, ўн уч ёшлар атрофидаги болани кўриб хайрон қолди, у ҳеч нарсани тушунмагандек Кирила Петровичга қаради, ундан изоҳ кутди. У Марья Кириловна ҳақида оғиз очмай, эргалабки ходисани гапириб берди.

Полиция бошлиғи Кирила Петровичнинг сўзларини диққат билан тингларкан, ҳар лаҳза бола қарарди, бола эса ўзини тентакликка солиб, гўё атрофида бўлаётган воқеаларга бепарводек эди.

– Рухсат берсангиз, жаноби олийлари, сиз билан хилватда гаплашсам, – деди ниҳоят полициячи.

Кирила Петрович уни бошқа уйга олиб кириб, эшикни беркитди.

Ярим соатдан кейин улар яна меҳмонхонага кириб келишди, у ерда тутқун ўз тақдирининг ҳал қилинишини кутиб турарди.

– Ҳой бола, – деди полициячи унга. – Боёнимиз сени шаҳар авахтасига қаматиб, роса қамчилатмоқчи, ундан кейин бадарға қилдириб юбортирмоқчи эди, аммо мен сенинг тарафингни олиб, гуноҳингни сўрадим. – Ечинг қўлларини!

Боланинг қўлларини бўшатишди.

– Боёнга қуллуқ қил, – деди полициячи. Бола Кирила Петровичнинг ёнига бориб, унинг қўлидан ўпди.

– Энди уйингга бор, – деди Кирила Петрович болага. – Аммо бундан кейин дарахтларнинг қавагидан маймунжон ўғирлаб юрма.

Бола меҳмонхонадан чиққач, севинганидан зинапоядан ўзини ташлади, сўнгра ортига қарамай, далама-дала Кистенёвкага қараб югуриб кетди. У қишлоққа ўтгач, унинг четидаги ярим хароба бир уйнинг олдида тўхтади-да, дарчани чертди. Дарча очилиб, ундан бир кампир кўринди.

– Буви, нон беринг, – деди бола. – Эрталабдан буён ҳеч нарса еганим йўқ, очдан ўлаёздим.

– Ҳа, сенмисан Митя, қаерларда қолиб кетдинг, дайдивой? – деди кампир.

– Кейин айтиб бераман, бувижон. Худонинг йўлига бир бурда нон беринг!

– Уйга кир, ахир.

– Вақтим йўқ, буви яна бир жойга учрайман. Нон беринг, Худонинг йўлига бир бурда нон беринг.

– Ҳа, саёқ ўлгур, – деб ғудурлади кампир. – Ма, мана бир бурдагина. – Ва бир бурда қора нон узатди. Бола нонни тишлаб, қавшанганича йўлга тушди.

Қоронғи туша бошлади. Митя ғалла қуритиладиган бинолар ҳамда полизлардан ўтиб, Кистенёвка ўрмонига кириб борди. Ўрмоннинг илғор пойлоқчилари бўлиб, ҳамма дарахтлардан олдинда турган қўшқарағай ёнига етгач тўхтади, у ёқ-бу ёққа синчиклаб қараб қўйди, қаттиқ ва узиб-узиб хуштак чалди, сўнгра тинглади, унга жавобан секин ҳамда чўзиқ хуштак овози эшитилди-да, ўрмон ичидан аллаким чиқиб болага яқинлашди.

XVIII Б О Б

Кирила Петрович хуштагини одатдагидан кўра қаттиқроқ чалиб, кўшиғини куйлаган ҳолда, меҳмонхонанинг у бошидан бу бошига бориб келарди. Бутун хонадон ҳаракатда – хизматкорлар у ёқдан-бу ёққа югуришар, оқсоч қизлар ивирсиб юришар, саройда извошчилар арава қўшар, ҳовли саҳнига одамлар тўпланган эди. Қизининг пардозхонасидаги кўзгуниги олдида оқсоч аёллар ўраб олган пардозчи хотин, ранги ўчган ва ҳайкалдек тош қотган Марья Кириловнани ясантирар эди, унинг бош бриллиантлар оғирли остида толиқиб энгашган, пардозчи аёл эҳтиётсизлик билан игна санчиб олса, у енгилгина бир силкиниб олар, лекин кўзгуга бепарво қарагани ҳолда, дамани чиқармас эди.

Эшик олдида Кирила Петровичнинг:

– Тезроқ бўласизларми? – деган овози эшитилди.

– Мана, ҳозир, – деб жавоб килди пардозчи аёл. – Марья Кириловна ўрнингиздан туриб бир қаранг-чи, чиройли чиқдимикан?

Марья Кириловна ўрнидан турди, ҳеч нарса демади. Эшик очилди.

– Келин тайёр, – деди пардозчи аёл Кирила Петровичга, – буюринг, извошга чиқишсин.

– Худога шукр, – деб Кирила Петрович столдан бутни олди, меҳри товланиб. – Бери кел, Маша, мен сендан розиман... – Бечора қиз отасининг оёғига йиқилди ва хўнграб йиғлади.

– Отажон... отажон, – деди кўз ёшлари шашқатор бўлиб, бироқ унинг овози бўғилиб қолди.

Кирила Петрович шошиб фотиҳа берди, қизни турғизишди-да, оёғини ерга тегизмай олиб чиқишди. Унинг ёнига вакил онаси билан оқсоч аёллардан бири ўтирди. Улар черковга қараб жўнашди. У ерда уларни куёв кутиб турарди. Куёв келинчакни қарши олгани чиқди, қизнинг ранги ўчган, ўзи аллақандай кўринарди, бунга куёв ҳайрон бўлди. Куёв билан келин бўш ва совуқ черковга киришди; улар кирганларидан кейин черков эшигини ёпиб қўйишди. Рухоний меҳробдан чиқиб, дархол никоҳ ўқишга киришди. Марья Кириловна ҳеч нарсани кўрмас, ҳеч нимани эшитмас, фақат биргина нарсани ўйлар эди. Қиз эрталабдан бери Дубровскийни кутар, бир нафас ҳам ундан умидини узмасди, рухоний унга одатдаги саволни берганида, бир сесканиб тушди-да, жим қолди, у ҳали ҳам жавоб килмаган, истаганини кутар эди; рухоний қизнинг жавоб беришини кутмасдан, эр-хотинни умрбод бир-бирига боғловчи хутбани ўқиб юборди.

Никоҳ маросими тамом бўлди. Қиз илтифотсиз куёвнинг совуқ ўпичларини сезди, ҳозир бўлганларнинг хурсандлик билан кутлашларини эшитди, шунда ҳам у, ўз ҳаётига умрбод кишан солинганига, Дубровский уни қутқариб олиш учун етиб келмаслигига ҳамон ишонмасди. Князь ёқимли сўзлар билан унга юзланди, аммо киз у сўзларга тушунмади, черковдан чиқишди, эшик олдига Покровское деҳқонлари тўпланган эди. Қизнинг нигоҳи уларга бирров тушгач, яна бояги ҳиссизлигича қолди. Куёв-келин бирга извошга ўтиришди-да, Арбатовага қараб кетишди; уларни қарши олиш учун Кирила Петрович ҳам у ерга кетганди. Ёш қаллиғи билан ёлғиз қолган князь қизнинг совуқ қарашига эътибор қилмади. У қалбаки ширин сўзлар ва бемаъни ҳазиллар билан қизнинг асабига тегмади, унинг сўзлари содда бўлиб, жавоб берилиши ҳам керак эмасди. Шу тарзда улар ўн чақиримча юришди, отлар қишлоқнинг ўйдим-чуқур йўлларида жуда тез чопиб борар, инглиз рессорли извош ҳеч силкинмас эди. Шунда бирданига қувиб келаётганларнинг овозлари эшитилди, арава тўхтади, бир тўда қуролланган одамлар уни ўраб олишди, юзининг ярмигача ниқоб тутган бир киши араванинг ёш хоним ўтирган томондаги эшигини очди-да, унга қараб: «Сиз озодсиз, тушинг» деди. «Бу нима деган гап, – деб қичқирди князь, – кимсиз?..» «Бу киши Дубровский» деди ёш қаллик.

Князь пинагини бузмасдан чўнтагидан кичик тўппончасини олди-да, ниқоб тутган қароқчига қараб отди. Ёш хоним қичқириб юборди ва кўрққанидан иккала қўли билан юзини тўсди. Дубровский елкасидан яраланган эди, қон оқарди. Князь фурсатни бой бермай, яна бошқа тўппонасини олди, бироқ унга иккинчи марта ўқ узишга имкон беришмади, извошнинг нариги эшиги очилиб, бир нечта кучли қўл уни ташқарига судраб туширди ва тўппончасини қўлидан тортиб олишди. Кейин унинг боши устида пичоклар ярқиради.

– Унга тегманг! – деб бақирди Дубровский, шундан кейин унинг баджаҳл шериклари ўзларини бир четга олишди.

– Сиз озодсиз, – деб сўзини давом эттирди Дубровский, ранги ўчган ёш хонимга мурожаат қилиб.

– Йўқ, – деди қиз. – Кеч қолдингиз, никоҳ ўқилган, мен князь Верейскийнинг рафиқасиман.

– Бу нима деганингиз? – деб қичқирди Дубровский жаҳл билан. – Йўқ, сиз унинг рафиқаси эмассиз: сизни зўрлаб узатишган, сиз ҳеч қачон рози бўлишингиз мумкин эмас...

– Мен рози бўлдим, қасам ичдим, – деди у қатъият билан эътироз билдириб. – Князь менинг эрим, одамларингизга айтинг, уни қўйиб

юборишсин, мени у билан бирга қолдиринг. Мен сизни алдаганим йўқ. Сўнги дақиқаларгача кутдим... Лекин, энди мен сизга айтсам, вақт ўтди. Бизни қўйиб юборинг.

Дубровский энди унинг сўзларини эшитмасди, жароҳатнинг оғриғи ва юракнинг қаттиқ ҳаяжонга келиши уни ҳолсизлантирган эди. У ғилдиракнинг ёнига йиқилди, шериклари уни ўраб олишди. У шерикларига бир неча оғиз сўз айта олди, холос, қароқчилар уни отга миндиришди, иккитаси уни ушлаб борди, биттаси отининг жиловидан ушлади, шундай қилиб, ҳаммаси бир томонга қараб кетишди. Извош кўчанинг ўртасида қолди, одамлар боғланган, отлар чиқарилган, бироқ қароқчилар извошдаги бойликка қўл теккизмай, ўз хожаларининг ўчини олмай, бир томчи ҳам қон тўкмай кетишди.

ХІХ Б О Б

Қалин ўрмоннинг ўртасидаги торгина ялангликда чоғроқкина бир кўрғон, у тупроқ ва хандақдан иборат бўлиб, унинг ичида бир неча чайла ва ертўла бор эди.

Кўрғон ҳовлисида одам кўп, бу одамларнинг кийимлари турли-туман бўлишига ва ҳаммаси куролланганига қараб, уларнинг қароқчилар эканини дарҳол англаш мумкин эди; улар ялангбош ўтириб, бир қозондан таом ейишарди. Тупроқ девор устидаги кичкина тўпнинг ёнида чордана қуриб соқчи ўтирарди; у мохир тикувчидек эпчиллик билан игна ушлаган, кийимининг баъзи бир жойларини ямар ва ҳар дам теварак атрофга қараб қўяр эди.

Гарчи бир неча киши бир чўмичдан овқат еса-да, бу тўда ўртасида ажойиб бир осудалик ҳукм суларди; қароқчилар овқатларни еб бўлиб, бирин-кетин ўринлардан туришди-да, Худога ибодат қилиб, баъзилари чайлаларига, баъзилари ўрмонга кириб кетишди, ё бўлмаса рус одатига кўра ухлагани чўзилишди.

Соқчи ўз ишини тугатиб, кийимини қокди-да, ямоқни кўздан кечиргач, игнани енгига санчиб қўйди ва тўпга айри миниб, овозининг борича, қуйидаги ғамгин қўшиқни айта бошлади:

*Шовуллама жоним, эй, сен кўм-кўк эманзор,
Халал берма менга, ўйлайдиган ўйим бор.*

Шу вақт чайлалардан бирининг эшиги очилди ва бўсағада бошига оқ рўмол ўраган, устига озода ва савлатли либос кийган бир кампир кўринди. «Бас қил энди, Стёпка, – деди у аччиғланиб, – боён ухляп-

ти; нега ҳадеб бакираверасан! На инсофни биласан, на раҳмни!» «Кечир, Егоровна, – деб жавоб берди Стёпа. – Хўп, қўшиқ айтишни бас қиламан, майли бизнинг отахонимиз ором олиб, тезроқ қувватга кирсин».

Кампир кириб кетди, Стёпка бўлса тупроқ девор устида юра бошлади.

Кампир чиққан чайланинг алоҳида бўлинган жойида, сафар каравотида, ярадор Дубровский ётарди. Олдидаги столда унинг тўппончалари турар, қиличи эса бош томонида осиглиқ эди. Ертўланинг ери ва деворларига қимматбаҳо гиламлар тўшалган, бурчақда аёлларнинг кумушдан ясалган зийнат тақинчоқлари ҳамда тошойна бор эди. Дубровскийнинг қўлида очиқ бир китоб бўлса ҳам, кўзлари юмилганди. Бўлманинг нариги томонидан қараган кампир, унинг ухлаганини ё бўлмаса хаёл суриб ётганини билолмасди.

Бирдан Дубровский чўчиб тушди: кўрғонда хавфни билдирувчи овозлар эшитилди. Стёпка дарчадан бошини суқиб:

– Отахонимиз Владимир Андреевич, – деб кичкирди. – Одамларимиз ишора беришди, бизни ахтариб келаётганмишлар.

Дубровский ўрнидан ирғиб турди-да, тўппончасини қўлига олиб чайладан чиқди. Қароқчилар шовкин-сурон билан ҳовлига тўпланишган эди; уни кўрган замон ҳаммалари жим бўлиб қолишди. «Ҳамма шу ердами?» деб сўради Дубровский. «Соқчилардан бошқа ҳамма бор» деб жавоб беришди. «Ҳамма ўз жойига борсин!» деб кичкирди Дубровский. Шундан кейин қароқчиларнинг ҳар бири маълум жойга турди. Худди шу пайт учта соқчи югурганича дарвоза олдига келди, бу ёқдан Дубровский бориб уларни қарши олди. «Нима гап?» деб сўради. «Ўрмонда аскарлар юрибди, – деб жавоб берди улар, – бизни ўрашмоқда». Дубровский дарвозани беркитишга буйруқ бериб, ўзи тўпни кўздан кечиргани кетди. Ўрмон томондан бир неча одамнинг овози келди, одамлар яқинлашмоқда эди, қароқчилар жимгина кутардилар. Бирдан ўрмондан уч-тўртта аскар кўринди-да, ўша заҳотиёқ ўзларини панага олишди ва осмонга қараб ўқ отиб, шерикларига хабар беришди. «Жангга тайёр туринглар!» деди Дубровский, бу орада қароқчилар бир гурунглашиб, яна жим бўлиб қолишди. Сўнгра келаётган аскарларнинг овозлари эшитилди. Дарахтлар орасидан қуроллар ярқираб кўринди, юз элликтача аскар ўрмондан чиқиб, кичкиришиб ўзларини тупроқ кўрғонга уришди. Дубровский пилтани тўғрилаб отди: мўлжаллаб отганидан, аскарлардан бирининг қалласини учираб кетди, иккитасини ярадор қилди. Аскарлар гангиб қолишди, лекин офицер

олдинга интилди, қолганлар унинг ортидан хандаққа қараб югуришди; қароқчилар милтиқ ва тўппончалардан ўқ узиб, болталар билан тупрок қўрғонни мудофаа қила бошладилар, чунки бу пайтда қаҳр-ғазаби қайнаган аскарлар, хандақ ичида йигирматача ярадор шерикларини қолдириб, тупрок қўрғонга тармаша бошлаган эди. Юзма-юз жанг бошланди, аскарлар тупрок деворга чиқиб олишди, қароқчилар бўлса чекина бошлашди. Бирок шу чок Дубровский офицерга яқинлашиб, мўлжаллаб туриб кўкрагига ўқ узди, офицер чалқанчасига йиқилди, бир неча аскар уни кўтариб тезгина ўрмонга олиб кетишди, бошқалар эса қўмондонсиз қолишди. Дадиллашиб қолган қароқчилар бу парокандаликдан фойдаланиб, уларни суриб ташлашди ва хандаққа олиб бориб тиқишди, қамал қилганлар қоча бошлади, қароқчилар эса қийқиришиб уларнинг ортидан қувиб кетишди. Қароқчилар ғалаба қозонишди. Дубровский душман тумтарақай бўлиб кетгани учун ўз одамларини тўхтатди, сўнгра соқчиларни икки марта кўпайтиришга, ҳамманинг жойидан жилмасликка ва ярадорларни йиғиб олишга буйруқ бериб, ўзи қўрғонга кириб кетди.

Дубровскийнинг дадил босқинлари натижасида рўй берган сўнги ҳодисалар, ҳукуматнинг чинакам диққатини жалб этди. Унинг турган жойи ҳақида маълумот тўпланди. Уни ё ўлик, ё тирик қўлга тушириш учун бир неча юз аскар юборилди. Унинг одамларидан бир неча кишини қўлга туширишди ва сўроқда Дубровскийнинг улар ўртасида бўлмаганини билишди. Бир неча кундан кейин Дубровский ўз одамларини йиғиб, уларни бутунлай ташлаб кетмоқчи эканини айтиб, уларга ҳам ўз турмушларини ўзгартиришга маслаҳат берган. «Қўл остимда бой бўлдингиз, ҳар бирингиз энди хавф-хатарсиз бирон узоқроқ губернага бориб, қолган умрингизни у ерда ҳалол меҳнат билан баҳузур ўткази оладиган аҳволдасиз. Лекин ҳаммангиз муттаҳамсиз, балки бу касбингизни ташлагани унамассиз». Шу сўзлардан кейин у ёнига ёлғиз отини олиб, улардан ажралди. Унинг қаерга кетганини ҳеч ким билмади. Аввал бу маълумотларга ишонишмади, чунки қароқчиларнинг ўз йўлбошчиларига садоқатли эканликлари маълум эди. Қўлга тушган қароқчилар саркардаларини қутқариб қолиш ҳаракатида, деб ўйлашди. Бирок бу маълумотлар тўғри чиқди; қўрқинчли ёнғинлар ва талончиликлар барҳам топиб, йўллар хавотирсиз бўлиб қолди. Бошқа гап-сўзларга қараганда, Дубровский хорижга кетган экан.

ҚОРА ХОТИН

*Қора хотин – яширин
бадхоҳлик аломатидир
Янги фол китобидан.*

І БО Б

*Ёмғир ёққан кунларда,
Тез-тез тўпланишарди.
Элликдан юзга ошиб,
Пулларни шошиб-пишиб,
Таваккал тикишарди.
Ютса ҳам,
Ютқизса ҳам
Бўр билан ёзишарди.
Ёмғир ёққан кунларда,
Шундай банд бўлишарди.*

Кунлардан бир куни, отлик гвардиячи Нарумовнинг хонадонида қартабозлик бўлди. Қишнинг узундан-узоқ кечаси қандай ўтгани сезилмади. Тонгги соат бешда кечки нонуштага ўтиришди. Ўйинда ютганларнинг иштаҳаси карнай, бошқалар хаёлга чўмиб, дастурхонга қўл урмай ўтиришарди, аммо шампан виноси пайдо бўлиши хамон, суҳбат қизиб, ҳамма гапга тушиб кетди.

– Хўш, холинг қалай, Сурин? – сўради хонадон эгаси.

– Ҳар доимгидек, ютқиздим. – Ростини айтсам, омадим йўқ; довни оширмай, ҳовликмай, шошмай ўйнайману, нуқул ютқизаман!

– Шундай бўлса-да, бирон марта таваккал қилмадингми? Ҳеч бўлмаганда бир марта қартани кўтара ютишга тикиб кўрмадингми? Пишиқлигингга ҳам хайронман-да.

– Германни айтмайсизми, – деди меҳмонлардан бири ёш муҳандисни кўрсатиб. – Умрида қўлига қарта ушламаган, бирон ўйинда қатнашмаган, соат бешгача ўтириб, ўйинимизни томоша қилди-я!

– Қарта ўйинига роса қизикаман-у, – деди Германн. – Аммо ортиқча ақча ютиб оламан деб, қўлимдаги нон пулидан ҳам айрилиб қолмай дейман-да.

– Герман ҳақиқий олмон: ҳар бир чақанинг ҳисобини оладиган одам! – деб қўйди Томский. – Лекин мени хайратда қолдириб юрган одам ким десангиз, бу ўзимнинг бувим граф хоним Анна Федотовна.

– Қанақасига? Нималар деяпсиз? – дейишди бирдан меҳмонлар.

– Ўйлаб тагига етолмайман, – деб давом этди Томский. – Нега энди бувим қимор ўйнамас экан!

– Бунинг хайрон қоларли жойи йўқ-ку, – деди Нарумов. – Ахир, кампир саксон ёшда-ку!

– Сиз кампир ҳақида ҳеч нарсани билмас экансиз.

– Тўғри, ҳеч нарса билмайман.

– Ундай бўлса қулоқ солинг. Бувим бундан олтмиш йил илгари Парижга боради ва у ерда таърифи ёйилади. Одамлар la Vénus mascovite – москвалик фариштани кўрамиз, деб тез-тез зиёрат қилиб туришади. Ришелье ҳам унинг орқасидан қолмайди ва бувимнинг айтишига қараганда, унга рўйхуш бермагани сабаб ўзини отиб қўйишига сал қолган экан. У замонларда хонимлар орасида қиморнинг фиръавн, яъни, ўн киши йиғилиб ўйнайдиган тури машҳур эди. Бир куни бувим, қиролнинг саройида Орлеан герцогига жуда катта пул ютқизиб қўйибди ва уйга келиб юзига ёпиштирган сунъий холини кўчириб, шиширма либосларини ечар экан, бобомга ютқизганини айтиб, қарзни дарров тўлашини буюрибди. Худо раҳмат қилгур бобом, ҳали ҳам эсимда, бувим эшик оғасига қариндош эди. Бобом хотинидан оловдан кўркқандек кўрқарди. Шундай бўлса-да, бундай даҳшатли ютқизикни эшитиб, бобом ғазабга тўлиб, харажатномаларни варақлаб, олти ой ичида ярим миллион сарф этганларини, Парижда Москва яқинидаги ёки Саратовдаги каби қишлоқлар йўқлигини бувимга тушунтирибди ва бой берилган пулни тўлашдан бош тортибди. Шунда бувим бобомнинг юзига бир тарсаки тортибди-ю, илтифотсизлик аломати сифатида тўшагини бошқа солибди.

Эртасига эрталаб бувим хонаки жазо таъсир қилгандир, деган умидда эрини чақиради, аммо бобомнинг сўзидан қайтмаганлигини кўради. Бувим илк марта ялиниб-ёлвориб вазиятни тушунтирибди, ётиғи билан далиллар келтириб, уни уялтирмоқчи ҳам бўлибди, қирол билан аравакаш ўртасида фарқ бўлганидек, қарзнинг ҳам қарздан фарқи бор десада, фойдаси бўлмабди. – Қаёқда дейсиз! Бобомнинг ҳам қайсарлиги тугибди: гап тамом, вассалом. Қарзни тўлаш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, деб туриб олибди. Бувим эса чорасиз қолибди.

Бувимга бир оз таниш, хўп яхши бир инсон бор экан. Сиз граф Сен-Жермэн деганни эшитгандирсиз. У ҳақда ажойиб гаплар кўп. Биласизми, у ўзини Бокий Жухудга чиқарганди. Яна ўзини тириклик суви, ҳикматлар тоши ва бошқа ғаройиб нарсаларнинг кашфиётчиси тарзида ҳам кўрсатар экан. Унинг устидан бир фирибгардан кулгандек

кулишарди. Казанова ўзининг «Хотиралар»ида уни жосусликда айблаган. Лекин Сен-Жермэн шундай қизик бир зот бўлишига қарамай, тузуккина савлатлик ва жамоат ўртасида жуда ёқимли одам экан. Бувим хозиргача уни севади ва ким уни беҳурматлик билан тилга олса, қаттиқ ранжийди. Хуллас, бувим Сен-Жермэннинг пулдор одамлигини биларкан. Ундан кўмак сўрамоққа аҳд қилибди. Шунинг учун унга тўрт энлик мактуб йўллаб, тез етиб келишини илтимос қилибди.

Аломат чол дарҳол етиб келиб, бувимни қайғуга ботган ҳолда учратади. Бувим эрининг ваҳшийлигидан нолиб, аҳволини бўрттирди. Кейин илтифотли жанобнинг дўстлиги ва марҳаматига умид боғлаганини айтади. Сен-Жермэн ўйлаб туриб: «Мен сизга, албатта пул бераман, лекин биламанки, қарзни менга тўламагунигингизча тинчланомайсиз, мен эса сизни яна ташвишга солишни истамайман. Аммо бунинг бошқа бир йўли ҳам бор: қайтадан қимор ўйнаб қарздан қутулсангиз бўлади», дебди. «Ўқурматли граф, – дебди бувим. – Мен сизга, умуман пулимиз йўқлигини айтяпман, ахир». «Пулнинг кераги йўқ» дебди Сен-Жермэн. – Менинг сўзларимга қулоқ солинг», – деб қария бувимга шундоқ бир сирни очадик, уни билмоқ учун ҳар биримиз бор мол-мулкимизни сарфлашга рози бўлиб юборардик.

Ёш қиморбозлар энди бутун диққат-эътиборларини унинг оғзига қаратишди. Томский чубуғини тортди ва керишиб олди-да, сўзида давом этди.

– Ўша куни кечкурун бувим Версалга – қироличанинг қимор кечасига боради. Орлеан герцоги бу довда ўйинбоши экан. Бувим аллақандай бир сабабни ваз қилиб, қарзни келтира олмагани учун узр сўраган бўлади ва герцог билан қимор ўйнайди. Бувим учта қартани танлаб олиб, бирин-кетин тика бошлайди. Учта қарта ҳам тикилган пулларни ютади, шунда бувим қарздан батамом қутулади.

– Бу тасодиф! – деди меҳмонлардан бири.

– Чўпчак! – деб қўйди Германн.

– Балки, қарталар қалбақидир? – деб гапга қўшилди учинчиси.

– Ундай эмас, – деди Томский жиддий тарзда.

– Ана холос! – деди Нарумов. – Бирйўла учта ютадиган қартани танлашни билган бувинг бор экан, нега сен шу пайтгача унинг сирини ўрганиб олмадинг?

– Ўргатса ўрганасан-да, – деди Томский. – Бувимнинг тўртта ўғли бўлиб, уларнинг биттаси менинг отам эди; тўрттови ҳам учига чиққан қиморбоз, агар бувим қўллаб юборса уларга, қолаверса, менга ҳам зарар қилмасди, аммо бувим бу сирни бирортасига ҳам айтмаган. Лекин

бир гапни амаким граф Иван Ильич ҳақиқат деб, қасам устида менга айтиб берганди. Ҳалиги бутун бошли миллионларини қиморга бой бериб, охири гадо бўлиб ўлган Чаплицкий бор эди-ку, Худо раҳмат қилгур. Ўша ёшлигида бир куни, адашмасам, Зоричга уч юз мингни ютқизади ва дунёдан бутунлай умидини узиб қўяди. Ёшларнинг бебошлигига нисбатан қаҳри қаттиқ бўлган бувим, негадир Чаплицкийга раҳми келади-ю, учта қартани танлаб беради ва бирин-кетин тикишини уқтиради, лекин бундан кейин ҳеч қачон қарта ўйнамасликка қатъий ваъда олади. Чаплицкий ҳалиги пулларни ютиб олган одамнинг олдига боради: ўтириб қарта ўйнашади. Биринчи қартага эллик минг тикиб ютиб олади, кейинги ўйинларда қарзидан ҳам қутулади, яна яканли ҳам бўлиб қолади... Қани энди ухлайлик, вақт ҳам чоракам олти бўлибди.

Ҳақиқатан ҳам тонг отмоқда эди. Йигитлар қадахларини бўшатдилар-да, уй-уйларига тарқалдилар.

Ш Б О Б

– Сиз хонимчалар даврасини афзал
кўрасизми дейман?

– Нимасини айтасиз, улар ёш-да.

Киборлар суҳбатидан.

Кекса граф хоним пардоз хонасида кўзгуга қараб ўтирибди. Атрофида уч қиз парвона. Биттасининг қўлида упа-элик шишаси, бирида соч тўғноғичлар солинган қутича, яна бири чўғдек қизил тасмалик бош кийимни ушлаб турибди. Граф хоним аллақачонлар адо бўлган ҳуснидан умидини узиб бўлган, аммо ёшлигидаги бутун қилиқларини сақлаб келмоқда, етмишинчи йилларнинг удумларию, пардоз-андозига қаттиқ риоя қилади. Ҳозир ҳам олтмиш йил аввалгидек ҳафсала билан, узоқ кийинади. Дераза токчасида эса, унинг бўйи етган асранди қизи кашта тикиб ўтирибди.

– Салом grand'maman, – деди эшикдан кирган ёш зобит. – Bon jour, mademoiselle Lise. Grand'maman, олдингизга бир илтимос билан келгандим.

– Қандай илтимос экан, Paul?

– Ижозат берсангиз, дўстларимдан бирини сиз билан таништириб, сўнгра жума кунги зиёфатингизга олиб келсам, дегандим.

– Сен уни зиёфатга олиб келавер, кейин мен билан таништирарсан.

Кеча *** ларникига бордингми?

– Албатта! Роса кўнгилхушлик қилдик; ўзиям тонгги бешгача рақс тушдик. Елецкая шунақа ҳам гўзал бўлибдики!

– О, азизим, шу ҳам гўзаллик бўлди-ю! Унинг бувиси Дарья Петровнаи ёшлигида кўрганинда эди!.. Айтгандек, князь рафикаси роса кексайиб қолгандир-а?

– Қандай қилиб кексади? – деди Томский ўйчанлик билан. – Ахир, вафот этганига етти йил бўлди-ку!

Ойимқиз бошини кўтариб, йигитга ишора қилди. Кекса граф хонимга тенгдошларининг вафотларини билдирмасликлари зарурлиги йигитнинг ёдига тушиб, лабини тишлаб қолди. Хайриятки, граф хоним бу янгиликни анчайин бепарволик билан эшитди.

– Вафот этган, – деди у. – Мен буни эшитмаган эканман. Биз иккимиз бир вақтлар қироличанинг сарой канизи этиб тайинлангандик. Ўзимизни таништираётганимизда қиролича...

Граф хоним бу ҳикояни юзинчи марта набирасига гапириб берди.

– Қани, Paul, – деди кекса граф хоним. – Ўрнимдан туришимга ёрдамлашиб юбор, Лизавета тамакидоним қаерда?

Граф хоним пардоз-андозини яқунлаш мақсадида, бояги қизлар билан чодир ортига ўтди. Томский ойимқиз билан қолди.

– Ким билан таништирамоқчисиз? – аста сўради Лизавета Ивановна.

– Нарумов билан, сиз уни танийсизми?

– Йўқ! У ҳарбийми ёки граждандарданми?

– Ҳарбий.

– Муҳандисми?

– Э, йўқ! Отлиқ аскар. Нега сиз уни муҳандис деб ўйладингиз?

Ойимқиз кулиб юборди ва жавоб қайтармади.

– Paul, – деб қичқирди графиня чодир ортидан. – Менга биронта янги роман бериб юбор, фақат барака топгур, ҳозирги романлардан бўлмасин.

– Қанақасидан бўлсин, grand‘maman?

– Шундай роман бўлсинки, унинг қахрамони ота-онасини асло ранжитмасин, яна сувга чўкиб ўлганлар ҳам бўлмасин. Фарқ бўлиб қазо қилганлар мени ваҳимага солади.

– Ҳозир унақа романлар йўқ-ку. Рус ёзганига қалайсиз?

– Руслар ҳам роман ёза бошлашибдими? Унда бемалол бериб юборсанг бўлади.

– Grand‘maman, афв этинг, шошиб турибман... Афв этинг, Лизавета Ивановна! Нега сиз энди Нарумовни муҳандис деб ўйладингиз?

Шундай деб, Томский пардозхонани тарк этди.

Лизавета ёлғиз қолди. Қўлидаги каштасини бир чеккага қўйиб, деразадан қарай бошлади. Кўп ўтмай, кўчанинг нариги томонида жойлашган кўмирхонанинг орқасидан ёш зобит чиқиб келди. Қизнинг икки юзига қизиллик югурди. Каштасини яна қўлига олиб, бошини қуйи солди. Шу пайт хонага кийиниб, ясаниб бўлган граф хоним кириб келди.

– Лизавета чиқиб айтсанг, – деди у, – аравани қўшишсин, сайр қилиб келамиз.

Ойимқиз ўрнидан туриб, тикаётган каштасини йиғиштира бошлади.

– Нима бўлди, онагинам, гарангмисан! – кичқирди граф хоним. – Айт, аравани тезроқ қўшишсин!

– Ҳозир! – деди қиз секингина ва югурганича даҳлизга чиқди.

Хизматкор келиб, князь Павел Александрович юборган китобларни граф хонимга берди.

– Жуда соз. Унга миннатдорлигимни етказиб қўй, – деди граф хоним. – Лизавета, Лизавета! Қаёққа шошяпсан?!

– Кийиниб олай.

– Кейин кийинасан, шошма, онагинам. Бу ерга ўтир. Биринчи жилд-ни очгин-да, баланд овоз билан ўқи...

Қиз китобни қўлига олиб, биринчи саҳифадан бир неча сатр ўқиди.

– Баландроқ ўқисанг-чи! – деди граф хоним. – Сенга бир бало бўлганми, Лизавета! Ё овозинг бўғилиб қолдимми?.. Шошма, аввал курсини берироқ сур. Яқинроқ... Ҳа, шундай.

Лизавета Ивановна китобдан яна икки саҳифа ўқиди. Граф хоним эснаб қўйди.

– Тўхта, ўқишни бас қил, – деди у. – Ҳаммаси сафсатабозлик. Китобни князь Павелга қайтариб юбор, раҳмат дейишни унутишмасин. Ҳа, айтгандай, извош нима бўлди?

– Извош тайёр, – деди ойимқиз, кўчага бир қараб олгач.

– Нега хануз кийинмадинг? – деди кекса граф хоним. – Доим сени кутиш керак! Шу одадинг қолмади-да, онагинам.

Лизавета югурганича хонасига кириб кетди. Орадани икки дақиқа ўтар-ўтмас, граф хоним бор кучи билан қўнғироқ чала бошлади. Уч қиз бир эшикдан, хизматкор иккинчи эшикдан кириб келди.

– Нега бир чақирганда келмайсизлар? – деди граф хоним уларга. – Лизаветага айтинг, мен уни кутиб ўтирибман.

Лизавета Ивановна ёпинчиқ ҳамда қалпоқча кийганича кириб келди.

– Вой, кизалог-э! – деди граф хоним. – Бунча ясан-тусаннинг нима кераги бор? Кимга ёқмоқчисан? Ҳаво қандай? Шамол бошландими?

– Йўқ, хоним. Ҳаво беғубор, – деди хизматкор.

– Сиз доим билмай туриб гапирасиз! Деразани очинг. Ана, айтганимдек, шамол! Тагин совуқ шамол! Извошни қайтаринг. Лизавета сайрга чиқмайдиган бўлди. Ясанмасанг ҳам бўлар экан.

– Шўрим курсин! – деди оймқиз ичида.

Ҳақиқатан ҳам Лизавета Ивановна бахтсиз бўлиб, машҳур италия ёзувчиси Данте айтганидек, нони миннатли, кулбаси тор эди. Бировга тобе бўлиш азобини кампирнинг асрандиси билмай, ким билсин? Граф хоним, албатта бераҳм эмасди, лекин бир сўзлик, анчайин тантик, барча кексалардек хасис ва ўз хузур-ҳаловатини ўйлайдиган, фақат ўз давринигина севиб, ҳозирги замонга мутлақо бегона бир аёл эди. У киборлар жамиятининг барча йиғинларида қатнашади; базму жамшидлардан қолмайди, юзларида упа-элик, эгнида қадимги русумда тикилган кийимлар; хунук бўлса ҳам меҳмонхонага қўйилиши зарур бўлган жиҳозга ўхшаб бир бурчақда ўтиради. Меҳмонлар урфга кўра, аввал унинг олдига келишади, таъзим бажо келтиришади, кейин ҳеч ким унга эътибор бермай қўяди. Кампир унча-мунча одамни танимаса-да, уйда деярли бутун шаҳарни қабул қилади, одоб ва қоидаларга қаттиқ риоя қилади. Унинг даҳлизи ва хоналарида семирив, сочлари оқаргунча яшаётган беҳисоб хизматкорлари бўлиб, нимани истасалар, шуни қилишади. Бир оёғи гўрда бўлган граф хонимнинг мол-дунёсини созуриб ётишибди. Аммо Лизавета Ивановна бу уйнинг жонқуяри, жафокаши эди. У чой қуяди, баъзида қанднинг кўп сарф бўлгани учун танбех эшитади; баланд овоз билан кампирга китоб ўқиб беради ҳамда ёзувчининг барча хатолари учун айбдор саналади; кампир сайрга чиқса ҳамроҳ бўлади, ҳаво айниса ҳам, тош йўл нотекис бўлса ҳам қиз бечора сабабчи.

Қизга ойлик маош белгилаб қўйилган, лекин ҳеч қачон тўлиқ тўланмайди. Шундай бўлишига қарамай, унга ҳамма каби, тўғриси, жуда озчилик каби озода ва саришта кийинишни буюрадилар. Киборлар жамиятида унинг кадри йўқ эди. Барча танийди-ю, лекин ҳеч ким эътибор бермайди; зиёфатларда фақат жуфт етишмай қолгандагина рақсга таклиф этилади. Мабодо, хонимлардан биронтасининг кийимини тўғриламоқ лозим бўлса, уни қўлтиқлаб пардозхонага олиб кетишади. Оймқиз ғурурли бўлиб, ўз кадр-қимматини биладиганлар тоифасидан эди. Баъзан теваракка тикилиб, сабрсизлик билан халоскорини кутарди; гарчи Лизавета Ивановна ёш жаноблар тиз чўкаётган сурбет

ва совуқ қизлардан минг чандон дилбар ва ёқимли бўлса-да, бу мағрур йигитлар – дунё ва обрў тамагирлари унга қиё боқмасдилар. Кўп бора у кўнгилисиз ва ҳашаматли меҳмонхонадан аста чиқиб, деворларига гулкоғоз ёпиштирилган, бўялган оромкурси, кийим жавони, ойначалар қўйилган ҳамда мис шамдонда бадбўй мум милтиллаб турган ўзининг ғариб хонасига бориб йиғлар эди.

Бир куни қизик бир воқеа бўлди: қиссанинг бошида айтиб ўтилган зиёфатдан икки кун кейин ва биз тўхталган кўринишдан бир ҳафта аввал, Лизавета дераза тагида ўтириб кашта тикарди. Бехосдан кўчага кўзи тушди-ю, ёш муҳандисни кўриб қолди, у тош қотганича деразага тикилиб турарди. Қиз бошини қуйи солиб, кашта тикишда давом этди. Беш дақиқалар ўтиб қиз яна кўчага қаради, не кўз билан кўрсинки, зобит ҳамон кўзгалмай турарди. Ўткинчи зобитларга ноз-карашма қилишга одатланмаган Лизавета бошқа қайтиб қарамади ва чамаси икки соатлар тикишдан бошини кўтармади. Тушлик келтирилди. Қиз ўрнидан туриб, ишини йиғиштирди ва бехосдан кўчага кўз ташлаб яна бояги зобитни кўрди. Бу ҳолат унга жуда қизик туюлди. Тушликдан кейин у бир оз тоқатсизланиб, деразага яқинроқ келди, аммо зобитни учратмади, қиз уни унутди...

Икки кундан сўнг, граф хоним билан извошга чиқмоқчи бўлиб турган қизнинг нигоҳи яна ўша йигитга тушди. У юзини кундуз ёқаси билан тўсиб, эшик олдида турарди: қалпоғи остида қора кўзлари чақнаб турибди. Лизавета Ивановна нима учун кўрқиб кетганини ўзи ҳам тушунмай, англаб бўлмас бир хавотир билан извошга чиқди.

Уйга қайтибоқ, қиз дарҳол бориб деразадан қаради. Зобит илгариги жойида унга тикилиб турарди. Ёш хоним ўзини четга олди. Ўзи учун мутлақо янги бир қизиқиш ва безовталиқ қийноғида қолди. Унинг учун бу нотаниш бир янги туйғу эди.

Ўша кундан бошлаб ёш йигит қанда қилмай, маълум бир соатда қизнинг деразаси тагига келадиган бўлиб қолди. Йигит билан қизнинг ўртасида ногаҳоний муносабат пайдо бўлди. Кашта тикиб ўтирган жойида қиз йигитнинг яқинлашиб келаётганини сезади, бошини кўтариб узоқ тикилади. У шундай қилса, гўё йигит хурсанд бўлаётгандек. Ҳар сафар нигоҳлари тўкнаш келганда, қиз йигитнинг қонсиз юзига қизил югурганини ёшликнинг тийрак нигоҳи ила кўради. Орадан бир ҳафта ўтгач, қиз йигитга қараб жилмайиб қўйди.

Томский дўстини таништириш мақсадида граф хонимдан ижозат сўраганида, бечора қизнинг юраги ўйнаб кетди, аммо Нарумовнинг муҳандис эмас, отлиқ гвардиячи эканлигини билгач, енгиллик қилиб

берган саволи билан ҳовлиқма Томскийга сир бой бериб қўйганига ачинди.

Германн руслашган олмоннинг ўғли эди, отасидан унга озроқ жамғарма қолган, ўзининг мустақил ҳаётини пухталаш кераклигига қаноат ҳосил қилган Германн бу сармойанинг фоизига ҳам қўл урмай, фақат маош билан яшар, озгина бўлса ҳам ҳою ҳавасга берилмасди. У камгап ва ғурурли бўлганидан ошналари унинг камхаржлигидан кулишга камдан-кам журъат этишарди. Германн ғоятда кучли эҳтирос ва ёрқин тасаввурга эга эди. Аммо қатъияти уни одатда ёшларда бўладиган хато йўлга киришдан асраб келарди. Масалан, қарта ўйинини жону дилдан яхши кўрса-да, ҳеч қачон қўлига қарта олмасди, чунки (ўз таъбири билан айтганда) Германнинг ҳикоя бошидаги гапини бериш керак (қаноат ҳақида шекилли), шундай бўлса ҳам узоқ кечаларни қарта столи атрофида ўтказар ва ўйиндаги кутилмаган вазиятларни қатта кизиқиш билан кузатиб ўтирарди.

Учта қарта ҳақидаги ҳикоя унга қаттиқ таъсир қилди ва тун бўйи умуман хаёлидан кетмади. «Қани эди, – деб ўйлар эди эртасига кечқурун, Петербургни айланиб юриб. – Қанийди граф хоним менга сирини айтса! Ўша учта омадли қартани танлаб берса кифоя эди! Ўз тақдиримни бир синаб кўрсам, нима қилибди?.. У билан танишсам, унинг кўнглини топсам, қўйинг-чи, ўйнаш бўлишга ҳам рози эдим, лекин бу ишларга вақт керак, у бўлса саксон еттига кирган, эрта-индин дабдурустан ўлиб қолса нима бўлади? Борингки, ўша ҳикояни олсак... Унга ишониб бўладими?.. Йўқ! Ҳисоб-китоб, тежамкорлик ва меҳнат – мана менинг учта омадли қартам. Мана шуларгина давлатимни уч баравар, ҳатто етти баравар зиёд қилади, менга тинч, осуда ва мустақил ҳаёт бахш этади!»

Шундай хаёл суриб юраркан, ўзини Петербургнинг қатта кўчаларидан бирида, қадимги услубда қурилган бир уйнинг рўпарасида кўрди. Кўча кўшк ароба ва извошларга тўла, улар бир-бирининг ортидан чироқлари порлаб турган йўлак олдига келишарди. Извошдан баъзан кўҳликкина, келишган, қомаги расо гўзал аёл, баъзан оғир пойабзалли, баъзан олачипор пайпоқ ва дипломатлар пойабзалини кийганлар тушиб келишарди. Пўстин ва чакмон кийганлар эшик тагида гўдайтиб турган хизматкор ёнидан ўтиб, тезгина ичкарига ўтар эдилар. Германн жойида таққа тўхтади.

– Бу уй кимники? – деб бурчакда турган посбондан сўради.

– Граф хоним ***ники, – деб жавоб берди посбон.

Германнинг вужудини қалтироқ босди. Эшитган ҳикояси унинг хаёлини қамраб олганди. У уйнинг атрофида кезар экан, граф хонимнинг

ғаройиб қобилияти хақида ўй сурарди. Ўзининг осуда хужрасига жуда кеч қайтди, узок вақтгача ухлолмади, кейин уйқу ғолиб келди, тушига қарталар, ям-яшил стол, боғлам-боғлам қоғоз пул ва уйилиб ётган тилла тангалар кирди. У дадиллик билан кетма-кет карта ва пуллар тикди, тинмай ютди, тиллаларни йиғиштирди ҳамда қоғоз пулларни чўнтагига солди. Уйқудан кеч турди, пулларни рўёсида кўрганига афсусланди ва чуқур нафас олди. Яна шаҳарни кезмокчи бўлиб ташқарига чиқди ва ўзини граф ... хонимнинг уйи олдида кўрди. Номаблум бир куч уни доим ўша уй томон тортар эди. У тўхтаб, бинонинг деразаларига тикила бошлади. Деразаларнинг бири олдида китоб ўқиб ёки эшитиб, бошини қўйи солиб ўтирган аёлнинг қора сочига кўзи тушди. Аёл бошини кўтарди. Германнинг нигоҳи лўппигина юзлар ва қоп-қора кўзларга тушди. Ана шу дақиқалар унинг қисматини ҳал этди.

Ш Б О Б

*Сиз менга мактуб ёзганингизда
тўрт саҳифа ёзасиз маликам,
мунча кўп, ўқиб улгуролмайман.
Мактублардан.*

Лизавета Ивановна уст-бошини энди ечган ҳам эдики, граф хоним уни яна чақиртирди ва қайтадан извошни ҳозирлашни буюрди. Улар извошга ўтирмокчи бўлдилар. Икки хизматкор кампирни кўтариб, извошнинг эшигидан киритаётган пайтда, Лизаветанинг нигоҳи ғилдираклар ёнида турган муҳандисга тушди. Йигит қизнинг қўлини ушлаган эди, қиз кўркқанидан ҳушини йўқотаёзди. Аммо йигит бир неча сонияда ғойиб бўлди ва қизнинг қўлида мактуб қолди. Қиз мактубни қўлқопи ичига яширди ва йўл бўйи ўзига келолмади. Граф хоним ҳар доимдагидек извошда тез-тез савол берарди: – Бояги бизга дуч келган кимса ким эди? – Бу қандай кўприк? – Ана у дўкон эшигига нима деб ёзилибди? Бу сафар Лизавета Ивановна берилган саволларга пойма-пой жавоб қайтариб, граф хонимнинг анчагина асабига тегди.

– Сенга бир нарса бўлдим, ойимқиз! Қоқшол бўп қолдингми, нима бало? На гапни эшитасан, на жўяли бир жавоб берасан. Худога шукр, ҳозирча дудуқ-пудуқ эмасман, ҳали эс-ҳушим ҳам жойида!

Лизавета унга қулоқ солмади. Улар уйга қайтишганида, қиз югурганича хонасига кириб кетди ва қўлқопидаги мактубни олди: у елимланмаганди. Ойимқиз мактубга кўз югуртирди: унинг мазмуни муҳаббат изҳоридан иборат эди: у назокат ва юксак дид билан

ёзилган бўлиб, бошдан-оёқ олмонча романдан кўчирилганди. Лизавета Ивановна олмон тилини билмаганлигидан ўша романларни ўқимаганди. Бу сўзларни ёш зобитнинг дил изҳори деб ўйлаб, роса қувонди.

Шундай бўлса-да, бу каби мазмундаги мактубни олиш уни ташвишга солди, чунки навқирон йигит билан бундай яширин ва яқин муносабатда бўлиши илк марта эди. Йигитнинг журъати уни чўчитиб қўйди. Ўйламай-нетмай қилган иши учун ўзини койир ва энди қандай йўл тутишини билмасди. Боши қотди, дераза олдида ўтиришни бас қилсинми, ё совуққонлик қилиб ёш муҳандиснинг кўнглини қолдирсинми? Ё мактубни қайтариб юборсинми? Ё мактубга совуқ ва кескин жавоб ёзсинми? Энг ачинарлиси, қизнинг маслаҳатгўйи йўқ: унинг на дугонаси, на насиҳат қилгувчи одами бор! Ахийри, Лизавета Ивановна мактубга жавоб ёзишга аҳд қилди.

Қиз ёзув столининг олдида ўтирди. Қоғоз-қалам олиб, ўйга толди. У бир неча марта мактуб ёзишни бошлади, аммо уларни йиртиб ташлади. Негадир мактубдаги баъзи жумлалар ҳаддан ташқари мулоим, баъзилари эса жуда кўполдек туюлар эди, ниҳоят, охириги ёзган гаплари ўзига маъқул тушди.

«Мен шунга аминманки, – дея ёза бошлади мактубида қиз. – Сиз яхши ният билан менга мактублар йўлламоқдасиз, бу билан мени таҳқирламоқчи эмассиз, лекин бизнинг танишишимиз бу тарзда бошланмаслиги лозим. Менга юборган мактубингизни қайтариб юбордим ва бундан кейин менинг шаънимга тегадиган номаъқулчиликлар бўлмайди, деган умиддаман».

Эртасига Германнинг кўчадан юриб келаётганини кўриб, Лизавета Ивановна каштасини қўйиб меҳмонхонага чикди, дарчани очиб, ёш зобитнинг чаққонлигига умид қилганича, мактубни пастга ташлади. Герман югуриб келиб мактубни олди, баққоллик дўконига кирди ва мактубни очди. Ўзи ёзган мактубни ва Лизаветанинг жавобини кўрди. У шундай бўлишини билган эди. Бундан кейин қандай йўл тутиш кераклигини ўйлай-ўйлай уйига кетди.

Орадан уч кун ўтиб, ёшгина, шаддод бир қиз либослар дўконидан мактуб олиб келди. Лизавета Ивановна тўлов талабномаси бўлса керак, деган хавотирда уни очди ва Германнинг дастхатини таниб қолди.

– Азизам, сиз янглишганга ўхшайсиз, – деди у. – Бу мактуб менга эмас.

– Йўқ, бу мактуб айнан сизга, – деди шаддод қиз маккорона илжайиб. – Аввал бир ўқиб кўринг!

Лизавета мактубга кўз югуртириб чиқди. Германн учрашишни илтимос қилганди.

– Бўлмаган гап! – деди Лизавета Ивановна, йигитнинг бу қилиги ва шошилиш илтимосидан чўчиб. – Бу мактуб менга ёзилган эмас! – Лизавета мактубни майда-майда қилиб йиртиб ташлади.

– Мактуб сизга бўлмаса, нега уни йиртиб ташладингиз, – деди қиз. – Мен уни ёзган одамга қайтариб берар эдим-ку!

– Азизам! – деди Лизавета Ивановна қиз томонидан берилган танбехга аччиғланиб. – Бундан кейин менга, умуман мактуб келтирманг, яна ўша сизни юборган одамга айтинг: озгина уялсин...

Аммо Германн, Лизавета Ивановнага турли йўллар билан ҳар куни мактуб жўнатиб турди. Бу мактублар энди олмон тилидан таржима эмас, балки ўзининг дил изҳори эди. Йигит ҳиссиётлари жўш уриб, ўзига хос тилда сўзлар, унда Германн истагининг қатъийлиги ҳам, паришонлиги ҳам намоён эди. Лизавета Ивановна энди мактубларни қайтариб юбормасди. Аксинча, уларни мириқиб ўқирди, жавоб ёзарди. Қизнинг жавоб хатлари тобора узунроқ ва латифроқ бўлиб бора бошлади. Бир куни қиз дарчадан Германнга шундай тарзда битилган мактуб ташлади:

«Бугун *** элчисининг уйида зиёфат бўлади. Граф хоним ҳам ўша ерга боради. Биз у ерда соат иккиларгача қоламиз. Бу иккимизнинг холи учрашувимиз учун қулай пайт. Граф хоним кетгани ҳамон, унинг одамлари ҳам тарқалишади. Эшикда фақат дарбон қолади. У ҳам ўз хужрасига кириб кетади. Соат ўн бир яримда келинг. Тўғри зинадан кўтарилинг, агар дахлизда биров учраб қолса, граф хоним уйдаи деб сўранг. Сизга, йўқ деб жавоб беришади, демак, қайтиб кетишингизга тўғри келади. Қайтишдан ўзга чора қолмайди. Лекин ҳеч ким учрамаслиги аниқ. Қизлар ўз хужрасида бўлади. Дахлиздан чапга бурилинг, тўғри граф хонимнинг ётоғигача боринг. Ётоқдаги тўсикпарда ортида иккита кичкина эшикни кўрасиз: ўнг томонда махсус хужра бўлиб, граф хоним у ерга сира ҳам кирмайди; чап томондагиси йўлак, ўша ернинг ўзидаёқ ингичка айланма зина бор: ўша менинг ётоғимга олиб боради».

Германн қафасга тушган йўлбарс каби тоқатсизланиб, учрашув онларини кутарди. У кечки соат ўнда граф хонимнинг уйи олдида пайдо бўлди. Ҳавонинг авзойи бузуқ эди; изғирин турган, паға-паға лайлак қор ёғарди, фонуслар хира нур сочар, кўчада бир инсон кўринмасди. Бирорта саёқ йўловчини учратиш умидида ахён-ахёнда бир ориқ от қўшилган энг арзон киракаш арава ўтиб қоларди. Германн йўл-йўл камзулда, на қор ва на изғиринни сезади. Ниҳоят, граф хонимнинг из-

воши пайдо бўлди. Сувсар пўстин кийган, букчайиб қолган кампирни хизматкорлар қўлтиқлаб олиб чиқишганини, унинг ортидан эса юпка ёпинчикқа ўралиб олган, соч турмагига янги очилган гулларни кистирган асранди қизнинг лип этиб извошга чиққанини Германн аниқ кўрди. Извошнинг эшиги ёпилиб, юмшоқ қор узра енгил юриб кетди. Хизматкор маҳобатли уйнинг эшикларини беркитди. Деразаларда чирок ёғдуси сўнди. Германн сокинликка чўмган уй атрофида айланиб юра бошлади: у фонуснинг тагига келиб, соатига қараганида ўн бирдан йигирма дақиқа ўтганди. У фонуснинг тагида тош қотди. Кўзларини тез-тез соат милига тикар ва қолган дақиқаларни шу тарзда кутарди. Ўн бир яримда у граф хонимнинг остонасига қадам қўйди ва ёруғ йўлакка кирди. Дарбон жойида кўринмади. Германн зинадан югуриб чиқиб, даҳлизнинг эшигини очди. Шу пайтда у, чирокнинг тагида алмисокдан қолган иркит оромкурсида ухлаб ётган хизматчини кўрди. Германн аста-секин, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан унинг ёнидан ўтди. Катта уй ва меҳмонхона қоп-қоронғи, фақат даҳлиздаги чирок хира нур таратарди. Йигит ётоқхонага кирди. Санамлар билан лиқ тўла жавон қаршисида тилла шамчирок ёниб турарди. Жилдлари титилиб кетган шойи оромкурсилар, ҳаллари кўчган, пар ёстикли юмшоқ каравотлар, деворга ёпиштирилган хитой гулкоғозларига ҳамоҳангдек тизилишиб, ғамгин бир манзара касб этарди. Деворда машхур француз рассоми Лебрун томонидан яратилган иккита сурат осилиб турибди. Унинг бирида лўппи юзли, кўринишдан бақувват, эгнида яшил рангли ҳарбий кийим кийган ва юлдуз таққан қирқ ёшлардаги эркак киши тасвирланган. Бошқасида эса – қирғий бурун ёш гўзал аёлнинг чаккаларидаги сочлари силлиқ қилиб таралган ва упа-элик сепилган ясама сочларига атиргул кистириб олган ҳолати маҳорат билан ифода этилганди. Уйнинг ҳар тарафини чиннидан ишланган чўпон қизлар, машхур соатсоз Лерой ясаган ошхона соатлари, турли хил қутичалар, аёлларнинг елпиғичлари, ўтган асрнинг охирида Монгольффер шари ҳамда Месмернинг магнетизми каби бирталай ўйинчоқлар эгаллаганди. Германн тўсикпарда ортига ўтди. Бу ерда кичкинагина темир каравот бўлиб, ўнг томонда махсус хужрага олиб борадиган эшик, чапда эса йўлакка чиқадиган эшик бор эди. Германн чапдаги эшикни очиб, асранди қизнинг ётоғига олиб чиқадиган торгина айланма зинани кўрди... Лекин ортига қайтиб қоронғи хужрага кирди.

Вақт имиллаб ўтмоқда эди. Ҳаммаёқда сукунат ҳукмрон. Ётоқдаги соат ўн иккига занг урди, унга қўшилиб барча хоналардаги соатлар ҳам кетма-кет занг ура бошлади. Кейин яна ҳаммаёқни қабристон сукуна-

ти босди. Германн хотиржамлик билан совуқ печкага суяниб турса-да, хатарли, лекин муҳим бир ишга бел боғлаган одамдек юраги секин ва бир текис урарди. Ногаҳон узоқдан келаётган извошнинг овози эшитилди. Йигитнинг вужудини қалтироқ босди. Извош эшик олдига келиб тўхтади. У извош босқичининг шарақлатиб туширилганини эшитди. Уйда ғала-ғовур бошланди. Одамлар зир-зир югуриб қолишди. Турли овозлар эшитилиб, хоналарда чироқлар ёқилди. Уч кекса оқсоч ётоқхонага югуриб киришди. Граф хоним ҳам уларнинг ортидан хонага базўр кириб келди ва ўзини катта оромкурсига ташлади. Германн эшик тирқишидан кузатиб турарди: ойимқиз унинг ёнидан ўтиб кетди. Йигит қизнинг зинадан шошилиб чиқаётганини пайқади. Шу топда унинг қалбида қандайдир виждон қийноғига ўхшаш ҳиссиёт пайдо бўлди-ю, ammo тезда ғойиб бўлди. У жойида қимирламай турарди.

Граф хоним кўзгунинг олдида ечина бошлади. Аёлдан атиргуллар қадалган бош кийимини, ундан кейин тақир бошидан упа сепилган ясама сочини ҳам ечиб олишди. Тўғноғичлар унинг атрофига ёмғирдек тўкилди, кумушдан гул тикиб зийнатланган сариқ шойи кўйлаги шишган оёқларига тушди. Германн унинг пардозидаги жирканч сирларнинг гувоҳи бўлди; ниҳоят, граф хоним тунги кўйлаги ва қалпоғида қолди. Бу кексаларга хос кийимда, аёл у қадар қўрқинчли ва хунук кўринмас эди.

Граф хоним барча кексалар каби уйқусизлик дардига мубтало бўлганди. Кампир дераза олдидаги катта юмшоқ курсига ўтирди ва оқсоч хотинларга жавоб бериб юборди. Ёниб турган шамларни олиб кетишди. Хонада биттагина шамчироқ қолди. Граф хоним осилган лабларини кимирлатиб, гоҳ чапга, гоҳ ўнгга тебраниб ўтирарди. Унинг сўлғин чехраси, нурсиз кўзларида ҳеч қандай фикр ифодаси йўқ. Унга қараган киши бу ғалати кампир ўз ихтиёри билан эмас, балки қандайдир сирли бир қувват таъсиридан тебраниб ўтирибди, деб ўйларди.

Бирдан унинг ўликларники каби жонсиз юзи ўзгариб кетди. Пичирлаб турган лаблар ҳаракатдан тўхтаб, кўзларда ҳаёт аломати пайдо бўлди: граф хонимнинг қаршисида нотаниш эркак турарди.

– Худо хақи, мендан чўчиманг! – деди у аста ва мулойимлик билан. – Сизга зиён етказиш мақсадим йўқ, фақат илтифот қилишингизни сўраб келдим.

Граф хоним унинг сўзларини эшитмаётгандек, индамай қараб турарди. Германн кампирни яхши эшитмаса керак деб ўйлади, энгашиб унинг қулоғига бояги айтган сўзларини яна такрорлади. Кампир тош қотиб ўтирарди.

– Ҳаётимни, – дея гапида давом этди Германн, – бахтиёр қилиш фақат сизнинг қўлингиздан келади. Бу сиз учун ҳеч нарса эмас. Мен бир нарсага аминман, сиз бирйўла омад келтирувчи учта қартани танлаш йўлини биласиз...

Йигит сўзлашдан тўхтади. Граф хоним ўзидан нимани сўрашаётганини англагандек ва жавоб бериш учун сўз қидираётгандек эди.

– Йигитча бу ҳазил эди, – деди граф хоним. – Сизга онт ичиб айтаманки, бу бор-йўғи бир ҳазил эди.

– Бўлмаган гап, бу билан ҳазиллашиб бўлмайди, – деди Германн жаҳли чиқиб. – Лоақал, ўз қарзларингиздан кутулишга ёрдам берган Чаплицкийни эсланг.

Граф хоним хижолат тортди шекилли, қиёфасида руҳий изтироб зухур топгандек кўринди, аммо бир неча сонияда аввалги ҳолатига қайтди.

– Ўша омад келтирувчи учта қартани менга айта оласизми? – деб гапида давом этди Германн.

Граф хоним чурқ этмади. Германн:

– Сиз бу сирни ким учун асраясиз? – деди. – Набираларингизгами? Улар шундоқ ҳам бой, бунинг устига пулнинг қаддини ҳам билишмайди. Бундайларга сизнинг қартангиздан бирон фойда борми? Ота мероснинг қадрига етмаган одам, ҳар қанча меҳнат қилмасин, алалоқибат кашшокликда ўлиб кетади. Мен пулнинг қадрига етадиган одамман. Сиз айтадиган учта қарга зое кетмайди. Қани, айтинг!

У сабрсизлик билан жавоб кутарди. Аммо граф хоним тош қотиб турарди. Охири Германн тиз чўкди.

– Қачонлардир, – деди у, – калбингиз муҳаббат туйғусига лиммо-лим бўлган бўлса, агар бирон марта дунёга келган чақалоқнинг йиғисини эшитганингизда қувонган бўлсангиз, кўксингизда бирон марта инсоний ҳислар уйғонган бўлса, аёллик, маъшуқалик, оналик туйғулари ҳақи, ҳаётдаги жамики муқаддас нарсалар ҳурмати, сиздан ўтиниб сўрайман, илтимосимни рад этманг, ўша сирни менга айтинг. Сирни яширганингиздан не фойда? Эҳтимол, бу сир одамнинг икки дунёсини куйдирувчи мудҳиш шайтоний гуноҳларга боғлиқдир. Ўзингиз ҳам бир ўйлаб кўринг: анча кексайиб қолгансиз, бир оёғингиз ерда бўлса, бири гўрда, ахир! Мен сизнинг ҳам гуноҳингизни бўйнимга олишга тайёрман. Фақат ўша сирни айтсангиз бўлгани. Кўз олдингизга келтиряпсизми, бир одамнинг бахту саодати сизнинг қўлингизда; фақат мен эмас, балки фарзандларим, набираларим, эвараларимгача ҳақингизга дуо қиладилар ва доим эҳтиром билан ёдга оладилар...

Кампир ҳамон индамай ўтирар эди.

Германн ўрnidан турди.

– Ҳа, қари алвасти! – деди у тишларини гижирлатиб. – Барибир сени гапиришга мажбур қиламан.

Шуларни айта туриб, у чўнтагидан тўппончасини олди.

Тўппончани кўриб граф хоним иккинчи марта қаттиқ кўркувга тушди. Бошини сарак-сарак қилиб, ўзини ўқдан ҳимоя қилмоқчидек қўлларини юқори кўтарди, кейин кутилмаганда, дабдурустдан полга думалаб тош қотди.

– Майнавозчиликни бас қилинг, – деди Германн унинг қўлидан ушлаб. – Охирги марта сўрайман: омад келтирувчи учта қартани айтасизми ё йўқми? Граф хоним ҳеч қандай жавоб қайтармади. Германн кампирнинг жон таслим қилганини кўрди.

IV Б О Б

*18** 7 май*

Ахлоқсиз ва осий банда

Мактубдан.

Лизавета Ивановна базмга кийиб борган кийимларини ечмай туриб, чуқур хаёлга толганича, ўз хонасида ўтирар эди. Уйга қайтиб келганида, уйқудан истамайгина туриб хизматини таклиф қилган оқсоч қизни ўзим ечинаман деб жўнатиб юборди ва шошганича хонасига кириб кетди. Шу топда унда Германни кўриш истаги ва кўрмаслик умиди туғилган эди. Бир қарашда унинг келмаганлигига ишонч ҳосил қилди ва тақдирнинг бу учрашувга моне бўлгани учун шукрона келтирди. Ойимқиз кийимларини ечмай туриб, қисқа вақт ичида ўзини шунчалик йирокларга судраб кетган кўргилик устида фикр юрита бошлади. Йигитни илк бор деразадан кўрганига ҳали уч хафта бўлгани йўқ, лекин ўзаро мактуб алмашиш жадаллашиб кетди, ҳатто йигит ундан тунда учрашишга изн олди. Қиз унинг исмини баъзи мактубларга қўйган имзосидан билиб олди. Энг қизиғи, улар ҳали сўзлашганлари йўқ. То шу кечага қадар у ҳақда бирон гап ҳам эшитмаганди... Ажабо, қизиқ иш бўлди! Худди шу кеча зиёфатда Томский доим ўзи билан бирга олиб юрадиган ёш князь қизи Полина, бошқаларнинг олдида нозу фироқ қилгани учун рашки келиб, ундан ўч олиш мақсадида ўзини бепарво кўрсатди: у Лизавета Ивановнани полякча рақсга таклиф этди. У рақс бошланганидан тамом бўлгунига қадар, қизнинг муҳандис зобитларга суяги йўқлиги ҳақида ҳазиллашди. Қиз ўйлаганидан ҳам кўра кўпроқ

нарсалардан хабари борлигини айтиб, уни ишонтирмоқчи бўлди. Унинг баъзи хазиллари нақ нишонга етиб бориб, Лизавета бир неча бор, бу менинг сирларимдан хабардор бўлса керак, деган фикрга борди.

– Сиз буларни кимдан эшитдингиз? – деди қиз жилмайиб.

– Сизга таниш бўлган одамнинг дўстидан, – деб жавоб берди Томский. – Ажойиб бир инсондан!

– Ким экан, ўша ажойиб инсон?

– Унинг исми Германн.

Лизавета Ивановна жавоб қайтармади, аммо аъзойи бадани бўшашиб кетди...

– Ўша Германн, – дея сўзида давом этди Томский, – ҳақиқий романларга қахрамон бўлишга арзигулик бир шахс: унинг сурати ғирт Наполеоннинг ўзи, руҳи эса иблисники. Фикру ожизимча, бу одам камида учта ёвузликни амалга оширган кимсалардан. Нега рангингиз оқариб кетди?

– Негадир, бошим оғрияпти... Хўш, ўша Германн дегани сизга нималар деди?

– Германн дўстидан жуда норози, мен унинг ўрнида бўлганимда, мутлақо бошқача йўл тутган бўлардим, дейди. Агар адашмаётган бўлсам, Германнинг ўзи ҳам сизга кўз тикиб юрган бўлса керак. Нима бўлганда ҳам, дўстининг ишқий оҳ-воҳларига бепарво эмас, шекилли.

– У мени қаерда учрата қолибди?

– Черковда, ё сайр қилиб юрганингизда!.. Тагин Худо билади! Балки хонангизда ухлаб ётганингизда кўргандир, бундай ишлар унинг кўлидан келади...

Уларнинг ёнига келиб тўхтаган уч хоним, Лизавета Ивановна учун гоятда марокли бўлиб турган суҳбатни тўхташиб қўйишди.

Томский танлаган хоним бояги князь қизи эди. Иккови одатдагидан узоқроқ доира айланиб, рақсга тушишди. Хоним қилтиллаб келиб ўз курсисига ўтирди, Томскийнинг кўнглидаги ғашликни ҳам чиқариб юборди. Томский ҳам қайтиб ўз жойига ўтирар экан, бошқа на Лизавета Ивановнани ва на Германни ўйлади. Ойимқиз бўлинган суҳбатнинг давом этишини жуда истар, лекин рақс якунига етганди. Кекса граф хоним ҳам дарҳол уйига кетди.

Гарчи Томскийнинг сўзлари шунчаки валақлаш бўлса-да, бу паршонхотир кизнинг қалбида чуқур из қолдирди. Томский чизган сурат, кизнинг ўйлаб юрган сиймосига ўхшаб кетарди. Сўнгги вақтларда бу ўта ярамас зот, бир томондан қизни кўрқитса, иккинчи томондан уни ўзига мафтун этарди. У қўлларини қовуштирганича, гуллар билан беза-

тилган бошини ҳамон ярим очик кўкрагига эгиб турар эди... Дабдуруст-дан эшик очилиб, Германн кириб келди. Қиз кўрқув ичида қалтираб:

– Қаерда эдингиз? – дея пичирлади.

– Кекса граф хонимнинг ётоғида, – деб жавоб берди Германн. – Хозир ўша ердан чикдим, граф хоним казо қилганга ўхшайди.

– Ё, Худо! Нималар деяпсиз?

– Унинг ўлимига мен сабабчи бўлдим, шекилли, – деб сўзига давом этди Германн.

Лизавета Ивановна йигитнинг юзига қараб туриб, Томскийнинг: бу одамнинг виждонида камида учта ёвузлик бор! деган сўзларини хотирлади. Германн қизнинг ёнидаги дераза тоқчасига ўтирди ва бўлиб ўтган воқеани бутун тафсилотлари билан гапириб берди.

Ойимқиз унинг сўзларини зўр ҳаяжон билан тинглади. Демак, умидбахш мактублар, оташин орзулар, қизнинг ордидан қолмай юришлар – барчаси муҳаббат эмас, балки ичига ўт солган нарса пул экан-да! Уни мурод сари етаклаб, бахтиёр этувчи қиз эмас экан! Бечора қизгина, ўзи ҳам билмай туриб, каллакесарга, кекса граф хонимнинг қотилига ёрдамчи бўлди!.. Гарчи вақт ўтган бўлса-да, қиз қаттиқ пушаймонликда аччиқ-аччиқ йиғлади, Германн унга индамай қараб турарди. Йигитнинг ҳам юраги эзилар, бироқ на асранди қизнинг кўз ёшлари ва на қайғу ичидаги ажойиб гўзаллиги унинг тош кўнглини юмшата олди. Кампирнинг ўлимини эсларкан, у ҳеч қандай виждон азобини туймас эди. Фақат бир нарса: мангу йўқотилган сир, яъни, бадавлат бўлиш истаги унинг қалбига ғулғула соларди.

– Қандай бадбахтсиз! – деди ниҳоят Лизавета.

– Мен граф хонимнинг ўлимини истамаган эдим, – деб жавоб берди Германн. – Тўппончам ўқланмаган эди. – Иккови ҳам жим қолишди.

Тонг отди. Лизавета Ивановна ёниб тугаётган шамни ўчирди: хона хира ёруғликка ғарқ бўлди. У кўз ёшларини артиб, Германнга қаради: йигит қўлларини қовуштириб қовоғини солганича дераза раҳига суяниб турарди. Шу туришида у чиндан ҳам Наполеоннинг суратини эслатарди. Бу ўхшашлик ойимқизни ҳайрон қолдирди.

– Уйдан қандай чиқиб кетасиз? – деди ниҳоят Лизавета Ивановна. – Мен сизни яширин йўл орқали чиқариб юбормоқчи эдим, лекин йўл кампирнинг ётоғидан ўтади, энди мен кўрқаман.

– Ўша яширин йўлни қандай топишни айтсангиз, ўзим чиқиб кетаман.

Лизавета Ивановна ўрнидан туриб, жавондан калит олди ва уни Германнга бера туриб, яширин йўлни батафсил тушунтирди. Йигит,

ойимқизнинг истамайгина узатган кўлини қисди, қуйи эгилган бошидан ўпди ва чикиб кетди.

У айланма зинадан пастга тушди ва яна граф хонимнинг ётоғига кирди. Ўлган кампир юзида хотиржамлик ифодаси ила юмшоқ курсида ўтирганича тош қотганди. Германн жасаднинг қаршисида тўхтаб, гўё бу даҳшатли ҳақиқатга ишонч ҳосил қилмоқчи бўлгандек, анча вақтгача тикилиб қолди. Кейин хос хужрага кирди ва деворга ёпиштирилган қоғозларни пайпаслаб яширин эшикни топди. Ажиб таассуротлар остида қоронғи зинадан пастга туша бошлади. Худди мана шу зинадан, – деб ўйлар эди Германн, – бундан салкам олтмиш йил илгари мана шу ётоққа, балки худди шу соатларда башанг кийиниб, сочларини силлиқ қилиб тараб, учбурчакли шляпасини юзига босганича биқиниб келган бахтли йигит, аллақачонлар қабрида чириб кетгандир. Мана бугун кекса севгилисининг ҳам юраги уришдан тўхтади.

Германн зина остидаги эшикни топиб, уни ойимқиз берган калит билан очди ва кўчага олиб чиқадиган йўлакдан юриб кетди.

Ҳ Б О Б

Бугун тушимда марҳума баронесса фон В.ни кўрдим. У бошдан-оёқ оқ либосга ўралиб олганди. Менга қараб: «Салом, жаноб маслаҳатчи!» деди.

Шведенборг¹.

Ўша машъум кечадан уч кун ўтиб, эрталаб соат тўққизда Германн *** ибодатхонасига кетди: графин хонимга дафн дуоси ўша ерда ўқилар эди. Гарчи бўлиб ўтган ишга пушаймон бўлмаса-да, аммо виждонининг: сен кампирнинг қотилисан, деган овозини ҳеч ўчира олмасди. Динга ишонмаса ҳам иримчи эди. У кампирнинг арвоҳи уришидан кўрқарди, шунинг учун жанозага бориб, ундан гуноҳидан ўтишини сўрамоқчи бўлди.

Черков одамга лик тўла. Германн одамлар орасидан сиқилиб базўр ўтди. Тобут, бахмал мато билан безатилган аравада турарди. Марҳуманинг юзига тўр парда тутилган, эгнида оқ шоҳи кўйлак, кўллари кўксига қўйилган ҳолатда ётар эди. Атрофида хизматкорлар қора кийиб, елкаларига насаб тамғали тасма боғлаб, кўлларида шам тутиб туришарди. Барча қариндош-уруғлари – фарзандлари, набиралари ва эваралари чуқур таъзияда. Ҳеч ким кўз ёши тўкмади;

¹ Шведенборг – швед ёзувчиси.

агар кўз ёши тўкилганида – шайтон йиғи бўларди. Мархума шу қадар кекса эдики, унинг вафоти ҳеч кимни изтиробга солмади ва яқинлари аллақачон унга ошини ошаб, ёшини яшаган, деб қарашар эди. Ёш руҳоний дафн дуосини ўқий бошлади. Мархуманинг узок йиллардан буён тинч ва баракали ҳаёт кечириши насроний имонининг саломат бўлишига гаров бўлганини айтди. «Ўлим фаришта-си уни ўз қучоғига олганида у ҳали тетик ва тунги танмахрамнинг бағрида лаззатланишдан умидвор эди», – деди ёш руҳоний. Дафн дуоси маросими одатдагидек, чуқур мотамда ўтди.

Мархума билан видолашгани тобут ёнига аввал қариндош-уруғлари келишди, уларнинг ортидан кўп замонлар бирга шоду хурамлик қилган инсон билан хайрлашгани келган беҳисоб меҳмонлар эргашиди. Кейин уй хизматкорлари, ниҳоят кампирнинг тенгдоши – кекса оқсоч икки ёш қиз қўлтиқлаган ҳолда тобутда яқинлашди. Ерга қадар энгашиб таъзим қилишга ўзида куч топа олмади. Узок йиллик бекасининг қўлларидан ўпиб, бир муддат кўзёш тўкди. Сўнгра Германн тобутнинг олдига боришга аҳд қилди. У ерга қадар энгашиб, арча барглари сочилган совуқ полда бир неча дақиқа ётди. Бир оздан сўнг ранги тобутдаги мурда каби оқариб, ўрнидан турди. Граф хонимнинг тобути ортилган аравага кўтарилди ва энгашди... Шу топда унга, гўё мархума бир кўзини қисиб унинг устидан кулаётгандек туюлди. Германн шиддат билан ортига тисланди-ю, оёғи тойиб чалқанчасига йиқилди. Атрофдагилар дарров уни туришига ёрдамлашишди. Худди шу вақтда Лизавета Ивановнани ҳам беҳуш ҳолда ташқарига олиб чиқишди. Бу ҳолат – маросимнинг тантанали сукунати бузди. Халқ ўртасида пичир-пичирлар бошланди. Мархуманинг яқин қариндошларидан озгин бир амалдор, ёнида турган инглизнинг қулоғига, ёш зобит кампирнинг ҳароми ўғли деб пичирлаган эди, у ҳам совуққина қилиб: «Шундай денг!», деб кўйди.

Ўша куни Германнинг кайфияти бўлмади. Хилват ерда жойлашган чоғроққина ошхонада овқатланар экан, ҳаяжонини босиш умидида кўпроқ ичди, аммо ичкилик унинг тасаввурини янада жонлантирди, холос. Уйга келиб ечинмасданоқ ўзини тўшакка отди ва қаттиқ уйқуга толди.

У ярим кечаси уйғониб кетди: ой унинг уйини ёритиб турарди. Сотага қаради: вақт чоракам уч. Уйқуси ўчди. Ўрнида ўтириб, кекса граф хонимнинг дафн маросимини хотирлай бошлади.

Шу топда кўча тарафдаги деразадан биров унинг ётоғига мўраллади-ю, дарров ғойиб бўлди. Германн бунга аҳамият бермади.

Бир оздан кейин даҳлизнинг эшиги очилганлигини эшитди. Германн хизматчим одатдагидек кечки томошадан маст қайтган бўлса керак деб ўйлади, аммо қадам товушларининг бегона эканлигини пайқади. Кимдир туфлисини дўқиллатиб, юриб келмоқда эди. Эшик очилиб, оқ либосга ўранган бир аёл кириб келди. Германн уни ўзининг кекса энагаси деб ўйлади ва бемаҳалда нима қияпти деб ҳайрон бўлди, лекин аёл сирғаниб бирдан унинг қаршисида ҳозир бўлди. Шунда Германн граф хонимни таниди.

– Мен ҳузурингга ўз ихтиёрим билан келганим йўқ, – деди у катъийлик билан. – Менга илтимосингни бажариш буюрилди. Учлик, еттилик ва туз сенга бирин-кетин ютуқ келтиради, лекин шарт шуки, кунига биттадан ортиқ карта тикмайсан. Яна умрингнинг охиригача карта ўйнашдан воз кечасан. Агар сен асранди қизим Лизавета Ивановнага уйлансанг, хунимдан кечаман...

Шу гапларни айтиб, граф хоним аста ортига бурилиб, эшикка қараб юрди ва туфлисини дўқиллатганича кўздан йўқолди. Германн ташқари эшикнинг қаттиқ ёпилганини эшитди ва деразадан яна кимдир мўралаб ўтганини кўрди. Германн анча вақтгача ўзига келолмади. У қўшни хонага ўтди. Хизматкори куруқ тахтанинг устига ухлаб ётарди; Германн уни базўр уйғотди. У бугун ҳам қаттиқ маст эди. Ундан бирон саволга жўяли жавоб олишнинг имкони бўлмади, ташқари эшик тамбаланганди. Германн хонасига қайтиб кириб шамни ёқди-да, бояги кўзига кўринган воқеани қоғозга тушириб қўйди.

VI Б О Б

– Тўхта!

– Менга тўхта дейишига қандай ҳаддингиз сизди?

– Жаноб, мен сизга, тўхтанг! – дедим.

Табиатда икки жисм бир кўринишда бўлмаганидек, руҳий оламда ҳам икки ҳаракатсиз фикр бирга яшай олмайди. Учлик, еттилик ва туз Германнинг хаёлдан кетмас, лабларида пичирлаб турар эди. Бирон ёш қизни кўрса, қадди қоматини қаранг, худди учлик қартанинг ўзи-я, дерди. Одамлар: «Соат неча бўлди?» деб сўрасалар, у: «Беш дақиқа кам еттилик» деб жавоб берарди. Ҳар бир бақувват эркак унга тузни ёдга солар эди. Учлик, еттилик, туз – турли хил шаклларда унинг тушига кирарди. Учлик унинг кўз ўнгига катта ва гўзал қўқонгул сингари намоён

бўлар, еттилик – бахайбат юнон дарвозаларидек хаёлида жилваланар, туз эса катта қора ўргимчак шаклида кўринарди. Унинг ўй-хаёли, дарди кампир айтган сирни тезроқ амалга ошириш эди. Германн истеъфoga чиқиб, саёхат қилишни режалаштира бошлади. У Парижга бориб, энг обрўли қиморхоналарда омад фариштасининг мол-дунёсини ютиб олишни истарди. Бироқ тақдир, тасодифан уни бу ташвишлардан озод этди.

Москвада бадавлат қиморбозлар жамияти ташкил этилди. Жамиятга бутун ҳаётини қиморга бағишлаган, бир пайтлар миллионлаб ютуқларга эришган, ўйинда ютса вексел олиб, ютқизса нақд пул тўлайдиган машҳур Чекалинский раис этиб сайланди. Унинг кўп йиллик тажрибаси, ширинсуханлиги ва хушмуомалалиги дўстлари орасида унга нисбатан ишонч уйғотган, айниқса, катта қиморхонаси ҳамда маҳоратли ошпази унинг обрўсини ошириб юборган эди. У Петербургга келганида, ёшлар ўзларини унинг қиморхонасига уришди. Зиёфату аёллар ортидан юришдан кўра, Фиръавнни афзал кўришди. Нарумов, Германни Чекалинскийнинг олдига олиб келди.

Улар бир неча яхши зийнатланган ва хушмуомала хизматчилар билан тўла хоналардан ўтишди. Генерал ва махфий маслаҳатчилардан бир нечтаси вист¹ ўйнардилар. Йигитлар қалин ипак мато қопланган оромкурсиларда ўтириб, музқаймоқ еб, чубук чекишарди. Меҳмонхонага кўйилган узун столнинг атрофига йигирмага яқин қиморбоз йиғилган. Уй эгаси ўйинга бошчилик қиларди. У олтмиш ёшлар чамасида бўлиб, салобатли, оппоқ сочи кумушдек товланар, лўппи ва тиниқ юзи унинг юмшоқ табиат инсонлигидан дарак берарди; кўзлари ҳам табассумдан чакнаб турарди. Нарумов у билан Германни таништирди. Чекалинский унинг кўлини дўстона сиқиб кўйди ва бемалол, беҳижолат ўтиришини айтиб, яна ўйинни давом эттирди.

Ўйин анча чўзилди. Столнинг устида ўттизга яқин тикилган карта бор эди. Чекалинский ҳар қарта айланиб келганида, тўхтаб, ўйин иштирокчиларига қарор қабул қилиш учун бир неча сония вақт берар, ўзи бўлса ютқазилган пулнинг ҳисобини ёзиб борар ва ўйинчиларнинг талабини диққат билан эшитарди. У баъзан, кўп пул тикиб ғафлатда қолганларнинг хатосини тузатишга уринарди. Ниҳоят, ўйин тугади. Чекалинский яна қартани чийлаб, янги ўйинга хозирлик кўра бошлади.

¹ Вист – қиморнинг бир тури.

– Қарта тикишга рухсат этсангиз, жаноб, – деди Германн киморбозлардан семиз бир кишининг ортидан кўлини чўзиб. Чекалинский жилмайиб, жуда яхши дегандек, бошини силкитиб кўйди. Нарумов кулиб туриб, анча пайтгача аҳдини бузолмаган Германни табриклади ва унга, биринчи ўйининг омадли бўлсин, деди.

– Бўлади! – деди Германн, ўзининг қартасига бўр билан ёзиб.

– Қанча тикилди? – деб сўради Чекалинский. – Афв этинг, кўзим яхши кўрмайди.

– Қирқ етти минг, – деди Германн.

Бу сўзларни эшитиб, ҳамма бирдан Германн томон ўгирилди.

– Нима, жинни бўлганми? – деб ўйлади Нарумов.

– Ижозат берсангиз, тушунтирсам, – деди Чекалинский хуш табасум билан. – Ўйинингиз жуда яхши, лекин ўйновчиларнинг биронтаси хали икки юз етмиш сўмдан ортиқ пул тиккан эмас.

– Нима бўлибди? – деди Германн унга. – Менинг довимни урасизми ёки йўқми?

Чекалинский розилик билдириб бош эгди.

– Сизга фақат шуни айтиб кўйишим керак, – деди у. – Бу ердаги дўстларим менга ишонганлари учун то ўртага нақд кўймагунингизча, ўйинни бошлай олмайман. Мен учун сизнинг лафзингиз ҳам етади, аммо тартиб ва ҳисоб бузилмаслиги учун нақд пул кўйишингиз керак.

Германн ёнидан банк чекини чиқариб, Чекалинскийга узатди. У кўз югуртириб чиқди-да, Германнинг қартаси устига кўйди.

Ўйин бошланди. Ўнг томонга тўққизлик, чап томонга учлик тушди.

– Ютуқ! – деди Германн қартасини кўрсатиб.

Қиморбозлар ўртасида олағовур бошланди. Чекалинскийнинг қошлари чимирилди, лекин дарҳол юзига одатдагидек табассум югурди.

– Ютуқни оласизми? – деб сўради Германндан Чекалинский.

– Марҳамат қилсалар.

Чекалинский чўнтагидан бир неча боғлам қоғоз пул чиқариб, Германнга узатди. Германн пулларни олиб, столдан нари кетди. Нарумов гангиб қолди. Германн бир бордоқ шарбат ичди-да, уйига қараб жўнади.

Эртасига кечки пайт яна қиморхонага келди. Чекалинский қарта ўйнади. Германн столнинг ёнига келганида, қиморбозлар унга дарҳол жой беришди. Бу гал Чекалинский у билан куюққина кўришди.

Германн янги ўйиннинг бошланишини кутиб турди-да, қарта тикди. Довга ўзининг кечаги ютуғи – қирқ етти мингни тикди. Чекалинский ўйинни бошлади. Валет ўнг томонга, еттилик сўлга тушди.

Германн етилиқ қартани очди.

Барча оҳ тортиб юборди. Чекалинский шошиб қолди. У тўқсон тўрт мингни куртдек санаб, Германнга узатди. Германн шошилмай, совуққонлик билан ютукни олди-да, уйига қараб кетди.

Эртаси кечкурун Германн яна қиморхонада пайдо бўлди. Ҳамма уни кутмоқда эди. Генераллар ва махфий маслаҳатчилар ўйинни йиғиштириб, катта ўйинни томоша қилгани тўпланишди. Оромкурсида ўтирган йигитлар ҳам сакраб туришди; хизматчиларга қадар меҳмонхонага йиғилишди. Ҳамма Германни ўраб олди. Бошқа қиморбозлар бугун қарта тикишмади. Улар ўйиннинг қандай яқун топишини сабрсизлик билан кутишарди. Германн стол ёнида битта ўзи, ранги оқарган бўлса-да, юзидан табассум аримайдиган Чекалинский билан ўйин бошлашга ҳозирлик кўрарди. Ҳар иккиси янги қарталарни очишди. Чекалинский қарталарни чийлай бошлади. Германн ҳам ўз қартасини тикиб, устига қоғоз пулларни кўйди. Бу худди, гладиаторлар жангига ўхшарди. Томошабинларнинг нафаси чикмай қолди.

Чекалинский ўйинни бошлади. Унинг қўллари қалтирарди. Ўнгга қора хотин, чапга туз тушди.

– Туз ютди! – дея Германн қартасини очди.

– Қўлингиздаги қора хотин, сиз ютқиздингиз, – деди Чекалинский хушмуомалалиқ билан.

Германнинг юраги ҳаприкиб кетди. Ҳақиқатан ҳам унинг қўлида туз эмас, қора хотин турарди. У кўзларига ишонмас, қандай қилиб янглишганини англай олмасди.

Шу пайт Германнга қартадаги қора хотин кўзларини қисиб, унинг устидан кулаётгандек туюлди. Унинг граф хонимга ўхшаши Германни довдиратиб кўйди...

– Кампир! – деб қичқирди у даҳшатга тушиб.

Чекалинский ютукни йиғиштириб олди. Германн тош қотиб турарди. Бир оздан сўнг у столдан узоклашди. Қиморбозлар ўзаро пичирпичир қилиб: «Зўр таваккал қилди!» – дейишарди. Чекалинский янги қартани ташлади. Яна ўйин бошланди.

ХОТИМА

Германн ақлдан озди. У, Обухов шифохонасининг 17-хонасида ётарди. Саволларга умуман жавоб қайтармас, фақат тез-тез: «Учлик, етилиқ, туз! Учлик, етилиқ, қора хотин!» – дея алжирарди, холос.

Лизавета Ивановна яхши бир йигитга турмушга чиқди. Йигит аллақерда хизмат қилар экан, ўзига яраша мол-мулки ҳам бор эмиш. У йигит кекса граф хоним гумаштасининг ўғли. Лизавета Ивановна камбағал бир қариндошининг қизини асраб олди.

Томскийга ротмистр унвони берилди ва у князь қизи Полинага уй-ланяпти.

*КАПИТАН
ҚИЗИ*

роман

*Номусни ёшлиқдан
эҳтиёт қил.
Мақол*

І Б О Б

ГВАРДИЯ СЕРЖАНТИ

– Эртагаёқ гвардия капитани бўлсайди.
– Унга ҳожат йўқ; хизмат этсин қўшинда.
– Тузук гап! Майли у ҳам андак азоб чексин-да...

.....
Ҳа, отаси ким ўзи?

Княжнин¹

Отам Андрей Петрович Гринёв, ёшлигида граф Миних² хузурида хизмат қилган ва премьер-майор даражасига етганди, 17... нчи йили истеъфога чиққан. Шу вақтдан бошлаб, Симбирскдаги ўз қишлоғида турган ва ўша қишлоқли камбағал бир боённинг қизи Авдотья Васильевна Ю. деган қизга уйланган. Биз тўққиз бола бўлганмиз. Опа ва акаларим болаликда ўлиб кетишган. Яқин қариндошимиз гвардия майори князь Б.нинг илтифоти билан мен Семёнов полкига³ сержантликка ёздирилган эканман. Мен таҳсилни тамом қилгунимча полкда таътилда деб ҳисобланганман. У замонда биз ҳозиргидан бошқача тарбияланар эканмиз. Беш яшарлигимда жиловдор Савельичнинг кўлига топширилганман. Бу одам тавфиқли, тадбирли киши бўлгани учун менга оға этиб тайинланган. Унинг қарамоғида ўн икки ёшимда русча хат-савод чиқардим ва овчи итларнинг хусусиятлари ҳақида баҳузур муҳокама юритадиган бўлдим. Бу вақтда отам Москвадан мсье Бопре деган бир французни менга мураббийлик қилиши учун бир йилга етарли мусаллас ва зайтун ёғи билан бирга олдириб келтирди. У одамнинг қилиши Савельичга ҳеч ёқмади. У ўзича: «Худога шукр, боланинг уст-боши тоза, ўзи озода, қорни тўқ бўлса, ортиқча чиқим қилиб, бу мсьени ёллашга нима ҳожат бор эди, гўё бу ерда одам қуриб кетгандек-а!» деб тўнғиллади. Бопре ўз юртида саргарош, сўнгра Пруссияда аскар бўлган, ундан кейин Россияга муаллим бўлиш учун келган, лекин бу сўзнинг маъносига ўзи ҳам унча тушунмаган экан. У хуш-

¹ Княжнин Яков Борисович (1712–1791) – машхур рус драматург-шоири.

² Миних Бурхард Христофорович (1683–1767) – граф, ҳарбий ва сиёсий арбоб.

³ 1762 йилдаги фармонга кўра, офицерлик унвонини олиш учун ўн икки йил оддий аскар бўлиб хизмат қилиши керак эди, шунинг учун боёнлар фарзандларини ёшлигидан ҳарбий хизматга ёздирилган. Бу болалар, уйда туриб хизмат муҳлатини тамом қилгач, балоғатга етганларида офицерлик унвонини олишарди.

феъл, мулойим, аммо ўлгудек енгил табиат, бузук одам бўлиб, энг заиф томони хотин-қизларга ўчлиги эди; шу феъли туфайли кўпинча калтак еб, кечалари инқиллаб чиқарди. Яна (ўзининг айтишича) шишанинг ҳам душмани эмасди, яъни, (русча айтганда) бир қултум ортиқроқ ютишни яхши кўрарди. Бизникида мусаллас фақат емак пайтида ва шунда ҳам бир қадахдангина берилгани ва кўпинча муаллимларга берилмагани учун менинг Бопре хадемай рус ароғига одатланиб қолди, ҳатто бу ичимликни меъдага фойдалироқ ҳисоблаб, ўз юртининг мусалласидан ҳам аълороқ кўрадиган бўлди. Биз тез фурсатда иноқ бўлиб кетдик, гарчи шартнома кўра у менга француз, олмон тиллари ва бошқа илмларни ўргатишни ўз зиммасига олган бўлса-да, лекин мендан тез орада унча-мунча русча ўрганиб олишни афзалроқ кўрди, кейин ҳар қайсимиз ўз ишимиз билан машғул бўлавердик. Биз жуда қалин бўлиб кетдик. Менга бошқа муаллимнинг кераги ҳам йўқ эди. Бироқ тақдир бизни бир-биримиздан айирди, сабаби эса бундай бўлди:

Палашка деган семиз, чўтир кир юувчи қиз билан сигир соғувчи Акулька деган қийшиқ аёл иккови бамаслаҳат волидамнинг оёғига йиқилиб, ўзларининг нодонликлари орқасида катта гуноҳ қилиб қўйганлари учун афв сўраганлар ва мсье уларнинг тажрибасизлигидан фойдаланиб алдаганини йиғлаб-сиқтаб айтишган. Онам бундай ишларга жуда қаттиққўл эди, отамга шикоят қилибди. Отамнинг жаҳли ёмон эди. У дарҳол шум французни чақиртирибди. Мсье ўғлингизга дарс бераётибди, дейишибди. Отам менинг хужрамга кириб келди. Бопре бу пайтда донг қотиб ухлаб ётганди. Мен ўз ишим билан банд эдим. Шуни айтиш керакки, менга Москвадан география харитаси келтирилган эди. Бу харита бекорга деворда осилиб ётар ва кўпдан бери унинг қоғозига суқланиб юардим. Мен шу қоғоздан варрак ясамоқчи бўлиб, Бопренинг уйкуда эканини ғанимат билиб, ишга киришган эдим. Варракни ясаб, «Добрая Надежда»нинг бурнига энди дум боғлаётганимда отам кириб келди. Менинг география машғулотимни кўриб қулоғимни чўзди, сўнгра югуриб Бопренинг ёнига борди ва уни дағаллик билан уйғотиб, койиди. Бопре гангиб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, тура олмади: бечора француз ўлгудек маст эди. Ўн балога бир даво деганлар. Отам унининг ёқасидан ушлаб, каравотдан турғазди-да, эшикдан улоқтириб юборди ва шу куннинг ўзидаёқ, Савельичнинг бахтига уни уйдан ҳайдади. Шу билан менинг ўқишим ҳам тамом бўлди.

Мен ҳали вояга етмаган бола эдим, куним каптар учириб, ховлидаги болалар билан сакрамачоқ ўйнаб ўтарди. Шундай қилиб, ўн олти ёшга ҳам тўлдим. Шунда тақдирим ўзгача бўлди.

Куз кунларининг бирида онам меҳмонхонада асалдан мураббо кайнатар, мен эса тамшаниб, қайнаётган кўпикка қараб турардим. Отам дераза ёнида ўтириб, ҳар йили келадиган Сарой тақвимини¹ ўқирди. Тақвим унга ҳамма вақт зўр таъсир қиларди. Бу китобни отам сира совуққонлик билан ўқиёлмас, ўқиш ҳамиша унинг зардасини қайнатиб юборарди. Унинг феъл-атворини яхши билган онам мудом бу китобни иложи борича панароқ жойга яширишга тиришар, отам баъзан ойлаб бу Сарой тақвимини кўрмасди. У сарой тақвимини топиб олгудек бўлса, соатлаб кўлидан кўймас эди. Отам бир кун тақвимни ўқир экан, орасира елкасини учириб, ўзича: «Генерал-поручик!.. У менинг ротамда сержант эди!.. Ҳар икки рус орденининг кавалери! Хўш, биз қачондан бери..» деди. Оқибат, отам тақвимни каравотга қараб улоқтирди-да, ўйга ботди, унинг бу авзойи яхшилик нишонаси эмас эди.

У тўсатдан онамга қараб: «Авдотья Васильевна, Петрушка нечага кирди?» деб сўради.

– Мана энди ўн еттига қадам қўйди, – деди онам, – Петруша, Настасья Герасимовна холанинг кўзи ожиз бўлган йили туғилган эди, у туғилганда ҳали...

«Хўп яхши, – деди отам унинг сўзини бўлиб, – хизмат қиладиган вақти етибди. Оқсочлар бўлмасида югуриб-йўртгани, каптар тутгани етар».

Тез фурсатда мендан айрилиб қолишини эшитиб, онам шундай хангу манг бўлдики, кўлидаги қошиқ декчага тушиб кетди, кўзидан дув ёш тўкилди. Мен, аксинча тасвир этиб бўлмайдиган даражада севиндим. Хизмат деганда эркинлик ҳақидаги фикрлар, Петербург ҳаётининг хузур-ҳаловати кўз олдимга келарди. Ўзимни гвардия офицери ҳаёл қиламан, офицерликни эса киши саодатининг энг юқори чўққиси деб ҳисоблардим.

Отам ўз ниятини ўзгартиришни ҳам, унинг ижросини орқага суришни ҳам хоҳламасди. Жўнайдиган куним белгиланди. Кетишимдан бир кун илгари отам, бўлажак бошлиғимга мен орқали мактуб юбормоқчи эканини айтиб, қалам билан қоғоз сўради.

– Княз Б.га мендан ҳам салом айтишни эсингдан чиқарма, Андрей Петрович, – деди онам, – Петрушадан марҳаматини дариг тутмаслиги-га ишонишимни унга ёз.

¹ 1745 йилдан нашр этила бошлаган бу Сарой тақвимида оддий маълумотлардан ташқари, ҳарбийлар ва гражданлардан етишган олий мартабали амалдорлар рўйхати ва император саройининг ишларига оид турли қодалар ҳам бўлар эди.

– Бехуда гапни қўйсанг-чи! – деди отам қовоғини солиб. – Нега мен княз Б.га мактуб ёзар эканман?

– Ўзинг Петрушанинг бошлиғига мактуб ёзаман дединг-ку.

– Хўш, деган бўлсам нима?

– Ахир, Петрушанинг бошлиғи княз Б.да, Петруша, Семёнов полкига ёздирилган эди-ку.

– Ёздирилган эмиш! Ёздирилган бўлса менга нима? Петруша Петербургга бормайди. Петербургда хизмат қилиб нима ўрганди? Бекорга санғиш, лақиллашними? Йўқ, аскар бўлиб хизмат қилсин, аскарлик жабдуғини кўтарсин, порохнинг исини ҳидласин, аскар бўлсин, такасалтанг эмас! Гвардияга ёздирилган эмиш! Қани унинг паспорти? Менга бер.

Онам болалигимда кийгизиб чўқинтирилган кўйлагим турган сандикчасини титиб, паспортимни топди ва кўли қалтираб отамга узатди. Отам паспортни диққат билан ўқиди, сўнгра олдига, столнинг устига қўйди-да, мактуб ёзишга киришди.

Петербургга юбормаса қаёққа юборар экан? Шуни билиш орзуси мени кийнар эди. Икки кўзим отамнинг имиллаб қимирлаётган пат қаламида эди. Ниҳоят, мактуб битди. Отам уни паспорт билан бир хат-жилдга солди, кўзойнагини олиб, мени ёнига чақирди ва:

– Мана сенга мактуб, буни менинг кадрдон дўстим Андрей Карлович Р.га бер. Сен Оренбургга, шу кишининг кўли остида хизмат қилишга борасан, – деди.

Шундай қилиб, порлоқ умидларим пучга чикди. Қувноқ Петербург ҳаётининг ўрнига мени узок ва чет ерда зерикаш, диққинафаслик кутарди. Бундан бир дақиқа аввал шу қадар хурсандлик билан ўйлаган хизматим, энди кўзимга катта бир фалокат бўлиб кўринди. Энди нима ҳам дейман! Эртасига эрталаб эшик олдига соябон арава келди; унга жомадон, озиқ-овқат солинган кути билан нон ва пироглар тугилган тугунча жойланди, булар уйдаги эркалигимнинг сўнгги аломатлари эди. Ота-онам фотиҳа беришди. Отам хайрлашар экан: «Хайр, Пётр. Хизматини қилишга онт ичган кишингга сидқидил билан хизмат қил; бошлиқларнинг гапига кулоқ сол, уларнинг ширин сўзларига учма: хизматда амал тама қилма, хизматдан қочма, кийимни янгилigidан, номусни ёшлиқдан эҳтиёт қил, деган мақолни ҳамиша ёдингда тут». Онам кўзига ёш олиб, менга ўз сихатимни сақлашни, Савельичга мендан бохабар бўлишни тайинлади. Менга қуён терисидан тикилган пўстин ва унинг устидан яна тулки терисидан тикилган калта пўстин кийгизишди. Савельич икковимиз аравага чикдик, йиғлаб-сиқтаб жўнадик.

Шу куни кечаси Симбирскка келдик, у ерда бир кун туриб, зарур бўлган нарсаларни олишимиз керак эди, бу ишни Савельичга буюрдим. Ўзим қовоқхонага тушдим. Савельич эрталаб барвақт бозор қилгани кетди. Деразадан ифлос кўчага қараб ўтириб зерикдим, уйларни айлангани чиқдим. Биллиард хонасига кирдим, бу ерда ўттиз беш ёшларда, новча, узун қора мўйловли, авра тўн кийган, қўлида кий, оғзида чубук билан турган бир жанобни кўрдим. У маркер¹ билан биллиард ўйнамоқда, маркер ютса бир қадах ароқ ичар, ютқизса биллиард столи остидан эмаклар ўтар эди. Уларнинг ўйинини томоша қилдим. Ўйин давом этган сайин маркернинг эмаклаши кўпайди, охири столнинг остига кирганича чиқмай қўя қолди. Жаноб худди қабрнинг устида гапирётгандек, унинг шаънига бир қанча сўз айтганидан кейин, менга бир қўл ўйнашни таклиф қилди. Мен бу ўйинни билмаганимдан, таклифини қайтардим. Бу, афтидан унга ғалати туюлди. У менга таассуф назари билан қаради; аммо иккимиз гаплашиб қолдик. Бу одамнинг исми Иван Иванович Зурин бўлиб, гусар полкининг ротмистри, Симбирскка рекрут қабул қилиш учун келиб, қовоқхонага тушган экан. Зурин, мени бирга аскарча таом тайёрлашга – ҳар нимаики Худонинг берганини баҳам кўришга таклиф қилди. Мен жону дилим билан рози бўлдим. Овқатлангани ўтирдик. Зурин кўп ичиш хизматига кўникиш лозим эканини айтиб, мени ҳам сийлар эди: у ҳарбий ҳаётдан турли қизиқ латифалар айтиб берди, кулавериб қотиб қолдим, овқат тайёр бўлгунича иккимиз жуда иноқ бўлиб қолдик. Шунда у менга биллиард ўргатмоқчи бўлди. «Бу нарса, – деди у – бизга ўхшаган хизматдаги кишига зарур. Масалан, сафарга чиқилганда бир манзилга тушилади; нима қиласан? Нукул жухудларни ураверган билан бўладими?! Ноилож қаҳвахонага борасан, биллиард ўйнайсан; бунинг учун ўйинни билиш керак». Унинг гапи менга жуда маъқул тушди, иштиёқ билан ўрганишга киришдим. Зурин менга далда берар ва тез ўрганишимга хайрон қоларди; бир неча ўйиндан сўнг пул тикиб ўйнашни таклиф қилди, қуруқ бўлмасин, ярим тийиндан ўйнайлик, мақсад ютиш эмас, қуруқ ўйнашдан ёмони йўқ, деди. Бунга ҳам кўндим. Зурин бўлса пунш буюрди ва хизматга кўникиш зарур эканини таъкидлаб, мени пуншдан ичиб кўришга ундади; пунш ичилмаса хизматнинг қизиғи бўлмайди, деди. Мен унинг гапига кирдим. Ўйинимиз ҳам давом этарди. Пунш-ни ичганим сайин ботирланавердим. Зарб билан урганимда соққалар қирғоқларидан ошиб, ерга тушиб кетарди; тажанг бўлиб маркерни ури-

¹ Биллиардда хизмат қилиб турадиган киши.

шар эдим, чунки ўйинни у нотўғри ҳисоб қиларди; борган сари ўйинни оширдим, қисқаси ўзимни бирданига эркинликка чиққан ёш боладек тутардим. Кун охирлаб қолди. Зурин соатига қаради, таёқни қўйди-да, юз сўм ютқизганлигимни билдирди. Андак хижолат бўлдим, чунки пулим Савельичда эди. Афв сўрадим. Зурин сўзимни бўлиб: «Йўқ, бемалол! Ҳеч ташвиш тортма. Кейинроқ берарсан. Ҳозир Аринушканинг олдига борайлик», деди.

Нима дейсиз энди? Бу кунни бошдан-оёқ бемазагарчилик билан ўтказдим. Кечки овқатни Аринушканикида едик. Зурин хизматга кўникиш керак деб, дамба-дам менга ичкилик қуярди. Дастурхондан турганда, мен оёқда базўр турардим; Зурин мени ярим кечаси қахвахонага элтиб қўйди.

Савельич бизни эшик олдида – зинапояда учратди. У хизматга бўлган ихлосимнинг муқаррар нишонларини кўриб:

– Оббо, Худо урди, сенга нима бўлди? – деди у куюниб. – Қаерда бу аҳволга тушдинг? Оббо Худо урмаса! Умрингда бундай гуноҳ қилмаган эдинг.

– Кўп гапирма, миясини еган чол! – дедим дудуқланиб. – Мастга ўхшайсан, кириб ёт... мени ҳам ётқиз.

Эрталаб бошим оғриб турдим. Кеча бўлиб ўтган ишларни зўрға эслар эдим. Чой кўтариб кирган Савельич фикр-хаёлимни бўлди.

– Ҳали эрта, Пётр Андреевич, – деди бошини чайқаб, – ҳозирдан кайфга берилсанг бўлмайди. Сен кимга тортдинг? Отанг ҳам, бобонг ҳам пиёниста эмасдилар, назаримда; онанг ҳақида гапириш ҳам ортиқча: умрида қвасдан бошқа нарсани оғзига олганмас. Айб кимда? Айб ўша лаънати француз жанобда. Ҳар доим Антипьевнанинг олдига югуриб келиб: – Хоним, сиздан илтимос, ароқ берсангиз, – дер эди. – Мана сенга илтимос ароқ! Қилғиликни қилди, итвачча. Бир ножинсни мураббий қилиб ёллашнинг нима ҳожати бор эди. Гўё, боённинг ўз одамлари куриб кетгандек!

Уялдим, юзимни тескари ўгириб: «Бор йўқол, Савельич, чой ичмайман» дедим. Лекин Савельич бир насиҳатгўйликка тушса, уни сира ҳам тўхташиб бўлмас эди. «Мана кўрдингми, Пётр Андреевич, кайфнинг оқибати шундай бўлади. Бош ҳам оғрийди, иштаҳа ҳам йўқолади. Ичадиган киши ҳеч нарсага ярамай қолади... Шўр бодрингнинг сувига асал қўшиб ич, ундан ҳам кўра бир бордоқ қуюқ мусаллас билан бош оғриқ қилган тузук. Олиб келайми?»

Шу топда бир бола кириб, Зуриннинг мактубини менга узатди. Мактубини очиб, қуйидаги сатрларни ўқидим:

«Азизим Пётр Андреевич, кеча ютқизганинг юз сўм пулни марҳамат қилиб, шу боладан бериб юборишингни сўрайман. Пулга жуда-жуда зорикиб турибман.

Амрингга интизор Иван Зурин»

Нима қилардим, чора йўқ, ўзимни бепарво тутдим; ҳам пулим, ҳам кийим-кечагим, хайрихоҳим, жонкуярим Савельичга мурожаат қилиб, болага юз сўм беришни буюрдим.

– Нечук? Нима учун? – деди у таажжубланиб.

– Шунча қарзим бор, – дедим иложи бориचा совуққонлик билан.

– Қарз! – деди борган сайин ҳайрон бўлаётган Савельич. – Қачон қарз бўла қолдинг, азизим? Бир балоси бор. Ихтиёринг, нима қилсанг, қилавер, аммо мен бир чақа ҳам бермайман.

Шу кескин дақиқада бу қайсар чолга гапимни ўтказмасам, кейинчалик унинг васийлигидан кутулишим қийин бўлади, деб ўйладим ва унга кибр билан қараб дедим:

– Мен сенинг хўжайинингман, сен эса хизматкоримсан. Пул меники. Уни мен ютқиздим, чунки шуни истадим. Сенга ақл ўргатмаслигинг ва буюрилган ишни бажаришингни маслаҳат бераман.

Бу гапни эшитиб, Савельич донг қотиб қолди.

– Нима қилиб турибсан? – дедим ғазаб билан бақириб. Савельич йиғлаб юборди.

– Отахоним Пётр Андреевич, – деди титраган товуш билан. – Мени кулфатда адо қилма! Нури дийдам! Мен чолга қулоқ сол: у муттахамга мактуб ёз, ҳазиллашиб ўйнаган эдим, бунақа бейўриқ пулимиз йўқ дегин. Юз сўм-а! Худойим ўзинг асра! Ота-онанг ёнғокдан бошқа ўйинни зинҳор ўйнама деганини айт..

– Ёлғон гапирма, – дедим зарда билан унинг сўзини кесиб. – Пулни бу ёққа бер, йўкса ўзингни қуваман.

Савельич менга чуқур қайғу билан назар ташлади-да, қарзни узгани кетди. Бечора чолга раҳмим келди; аммо эркин бўлишни ва энди ёш бола эмаслигимни исбот қилишни истар эдим. Зуринга сўралган маблағ етказилди. Савельич мени бу лаънати қаҳвахонадан олиб кетишга шошиларди. Отлар тайёр эканидан хабар берди. Кўнглим ғаш, ичдан ўкиниб, устозим билан хайрлашмай, қачон бўлса-да, у билан яна кўришишни ҳам ўйламай, Симбирскдан кетдим.

П Б О Б

ЕТАКЧИ

*Менинг диёримми бу диёр,
Бегона диёр!
Келмадимми мен ўзим сенга,
Ё учқур от келтирганмиди,
Йўқ, келтирган мен азаматни –
Ёшлик зўрим ва дадиллигим,
Майхонага хос сархушлигим.*

Қадимий кўшик

Йўл бўйи ўйлаганларим унча кўнгил очадиган ўйлар эмасди. Ютқизган маблағим ўша вақтдаги пулнинг кучига кўра хийлагина эди. Симбирск қаҳвахонасида бемаънилиқ қилганимни тан олиб, Савельич олдида ўзимни гуноҳкор сезардим. Буларнинг ҳаммаси мени қийнарди. Чол араванинг бир четида менга тескари ўгирилиб, тумшайиб ўтирар, индамас, ҳар замон томоғини қириб қўярди. У билан ярашгим келар, аммо гапни нимадан бошлашга ҳайрон эдим. Ниҳоят, мен унга:

– Бўлди энди, Савельич! Бас, ярашайлик, айб ўзимда эканини билиб турибман. Кеча ўзим ёмон иш қилиб қўйиб, бекор сенга озор бердим. Бундан кейин бу хилда номаъқулчилик қилмасликка, сенинг гапингга қулоқ солишга ваъда бераман. Бўлди энди, хафа бўлма, ярашайлик, – дедим.

– Эҳ, отахоним Пётр Андреевич! – деди у чуқур хўрсиниб. – Ўзимдан хафаман, ҳамма айб менда. Наҳотки, сени қаҳвахонага ёлғиз ташлаб кетсам! Нима қилай? Йўлдан оздим: қудамни кўрай деб, дьячиханинг олдига борибман. Ошнамнинг уйида ўтириб қолибман. Кўргилик-да. Хўжайиннинг кўзига қандай кўринаман. Сенинг ичганингни, қимор ўйнаганингни эшитса нима дейди.

Бечора чолнинг кўнглини тинчитиш учун, минбаъд унинг розилигини олмасдан бир тийинга ҳам қўл урмасликка ваъда бердим. У аста-секин тинчиди, аммо ҳамон бошини чайқаб, баъзида ўз-ўзига «Юз сўм-а! Айтмоққа осон!» деб пўнғилларди.

Хизматга тайин этилган жойимга яқинлашдим. Атроф паст-баланд, тепа ва жарликлардан иборат кўнгилсиз дашт эди. Ҳаммаёқ қор билан қопланган. Қуёш ботиб борарди. Арава тор йўлдан, тўғриси, мужикларнинг ченалари солган издан борарди. Извошчи тўсатдан бир томонга қарай бошлади, ниҳоят телпагини бошидан олди-да, менга ўгирилиб:

– Хўжайин, қайтсак қандай бўларкин, – деди.

– Нима учун? – деб сўрадим мен.

– Ҳавонинг авзойи бузук, шамол кўтариляпти, корнинг тўзишини каранг.

– Нима қилибди?

– Кўрмаясизми, ху ана уни? (Извошчи қамчиси билан кун чиқиш томонни кўрсатди).

– Мен оппок дашт, тиниқ осмондан бўлак ҳеч нарсани кўрмайман.

– Ҳов ана у-чи, булут.

Осмоннинг бир бурчида, уфққа яқин ерда, дарҳақиқат оқ булут парчаси турар, кўрган киши уни йироқдаги қир деб гумон қиларди. Извошчи булутнинг бўрон аломати эканини айтди.

Бу ерларнинг бўрони қандай бўлишини эшитганман, бутун бошли қарвонлар ҳалок бўлганини билар эдим. Савельич извошчининг фикрига қўшилиб, қайтишни маслаҳат берди. Аммо менинг назаримда шамол унча кучли кўринмади, то кучайгунича бекатга етиб олиш умидида бўлиб, хоҳламайгина юришни буюрдим.

Извошчи отларнинг бошини қўйиб берди; аммо кун чиқиш томондан сира кўзини узмасди. Отлар елар, шамол эса борган сари кучаяр эди. Булут юқорилаб, аста-секин бутун осмонни энлади. Майдалаб турган қор бирдан лайлак қорга айланди. Шамол ғувиллади; бўрон бошланди. Кўз очиб юмгунча, қорамтир осмон мавж уриб турган қор денгизига айланди. Борлиқ кўздан йўқолди. «Мана, бегим, фалокат. Бўрон бошланди!», – деди извошчи.

Соябондан бошимни чиқариб қарадим: ҳаммаёқ қоп-қоронғи, қуюн. Шамол, гўё жони бордек, ваҳима солиб ғувиллар эди. Савельич иккимизни қор босди; отлар секинлашиб, узоққа бормай тўхтади.

– Нега тўхтадинг? – дедим извошчига тоқатсизлик билан.

– Қаёққа юрай? – деди извошчи ченадан тушаётиб. – Қаерга келиб қолганимизни билмасам: йўл йўқ, ҳаммаёқ қоп-қоронғи.

Мен извошчини сўка бошлагандим, Савельич унинг тарафини олди:

– Сен гапга кирсанг экан, – деди у зарда қилиб. – Саройга қайтиб, овқат еб, чой ичиб эрталабгача тинчгина дам олар эдик, бўрон босилганидан кейин йўлга чиқардик. Мунча шошилмасак? Тўйга бораётиб-мизми!

Савельич ҳақ эди. Илож йўқ. Қор нуқул ботмонлаб ташларди. Араванинг ёнида қор уюми пайдо бўлди. Отлар бошларини қуйи солиб турар ва ҳар замон силкиниб кўярди. Извошчи айланиб юрар ва

нима қилишини билмай, отларнинг абзалини тузатарди. Савельич вайсагани-вайсаган; бирон уй ёки йўл белгисини кўриш умидида чор атрофга қарардим, қоп-қора қуюндан бошқа ҳеч нарса кўринмасди... Туйқусдан алланарсанинг қорасини кўриб қолдим. «Ҳой, извошчи!» – қичқирдим, – қара, ана у ёқда қорайиб кўринаётган нима? Извошчи синчиклаб қаради.

– Қаёқдан билай, хўжайин, – деди у ўрнига ўтираётиб, – арава десанг арава эмас, дарахт десанг дарахтга ўхшамайди, қимирляпти шекилли. Балки бўридир, ё одамдир.

Мен, шу қорага қараб юришни буюрдим, у ҳам, биз томон юриб келаверди. Бир зумда етиб олдик, қарасак одам экан. Шунда извошчи:

– Ҳой, яхши одам, – деб қичқирди. – Йўлни билмайсанми?

– Йўл-ку шу-я, мен йўлда турибман, – деб жавоб берди йўловчи. – Юриб бўлмагандан кейин бу йўлдан нима фойда?

– Менга қара, оғайни, – дедим унга. – Сен бу ерларни биласанми? Бизни қўшхонага элтиб қўймайсанми?

– Бу ерларни биламан, – деб жавоб берди йўловчи. – Худога шукр, қадамим етмаган жой йўқ. Ҳавони кўрмайсизми: бундай вақтда албатта адашасан, киши. Яхшиси шу ерда туриш керак, бўрон тўхтасин, ҳаво очилсин, йўлни юлдузларга қараб топиб оламиз.

Унинг совуққонлиги менга дадиллик берди. Таваккал қилиб кечани шу даштда ўтказар эканман-да, деб тургандим, йўловчи бирдан аравага чикди-да, извошчига:

– Э, Худога шукр, манзил узоқ эмас экан, ўнгга бур-да, ҳайда, – деди.

– Нега ўнгга бураман? – деди извошчи ажабланиб. – Қани йўл? Гапингни қара-ю. От ҳам бировники, хомут ҳам меники эмас деб, бур деяверар экансиз-да!

Извошчининг гапи менга маъқул тушди.

– Дарҳақиқат, – дедим. – Нега манзил яқин деб, ўйлайсиз?

– Чунки, – деди йўловчи, – шамол шу томондан эсяпти. Димоғимга тутун иси келяпти, демак қишлоқ яқин.

Унинг зийраклиги ва сезгирлигига ҳайрон қолдим. Извошчини йўлга солдим. Қалин қорда отлар чираниб қадам ташлар эди. Арава секин ўрмалаб, гоҳ қорга ботади, гоҳ чуқурликка тушиб кетади, гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга чайқалади. Киши худди мавж уриб турган денгизда сузиб бораётгандек бўлади. Савельич биқинимга урилиб инқиллайди. Пардани туширдим, пўстинга ўралиб олдим, бўрон аллалайди, соябон тебранади; мени уйқу элтди.

Бир туш кўрдим, бу туш сира ёдимдан чикмайди, бошимдан ўтган воқеалар ҳақида ўйлаб кўрсам, хануз бу тушни одатдан ташқари бир каромат деб биламан. Ўқувчи кечирар, чунки хурофотга нақадар нафрат кўзи билан қаралса-да, бидъатга берилиш – инсон учун туғма иллат экани тажрибадан маълум.

Мен руҳан шундай бир ҳолатда эдимки, бунда мавжудлик хаёлотга ён бериб, унга қўшилиб, кўз уйқуга илинган пайтдаги тушга айланади. Назаримда, бўрон хануз қутурмоқда, биз эса ҳамон қор саҳросида адашиб юрибмиз... Бирдан кўзимга дарвоза кўринди, биз шу дарвозага кирдик, бу – ўзимизнинг ҳовлимиз эмиш. Дабдурустан хаёлимга келган нарса: отам, ночор қайтганимни билмай, аччиғи келмаса ва бу қайтишни атайлаб қилинган ўзбошимчалик деб билмаса гўрга эди, деган хавф бўлибдир. Шошиб аравадан тушдим, қарасам: эшикнинг олда мени қаршилаб онам турибди, у жуда хафа кўринади.

– Секин, – деди онам, – отанг хаста, ўлим тўшагида ётибди, сен билан розилик тилашмоқчи.

Кўрқиб кетдим, онамнинг ортидан ётоққа кирдим. Қарасам, уй ғира-шира; отамнинг тўшаги ёнида кишилар турибди, ҳаммаси ғамгин. Секин отамнинг ёнига бордим; онам пашшахонанинг бир тарафини кўтариб:

– Андрей Петрович, Петрушка келди; сенинг бетоблигингни эшитиб қайтибди, дуо қил, – дедилар.

Мен тиз чўкиб, беморга тикилдим. Нимани кўрдим денг?.. Отамнинг ўрнида қора соқолли бир мужик ётар, менга кулиб қарарди. Мен хайрон бўлиб онамга қарадим.

– Бу қандай гап? Ахир, бу отам эмас. Нега мен мужикнинг дуосини олар эканман? – дедим.

– Барибир, Петрушка, – деди онам, – бу сенинг отанг ўрнидаги киши. Қўлини ўп, сени дуо қилсин.

Мен қўнмадим. Шу вақт мужик ирғиб ўрндан турди-да, орқасидан болта олиб ҳар томонга ҳамла қила бошлади. Қочмоқчи бўлдим... лекин қочолмадим. Уйнинг ичи ўликка тўлди, мен уларга қоқиламан, қўлмак бўлиб ётган қонга тойиламан... Ваҳимали мужик ширин сўз билан мени ёнига чақириб:

– Кўрқма, менинг дуойимни ол, – деди.

Мен ҳаддан ташқари кўрқдим, гангидим... Шу онда уйғониб кетдим; арава тўхтаган эди. Савельич қўлимдан тортиб:

– Тушинг хўжайин, келдик, – деди.

– Қаерга келдик? – дедим, кўзимни уқалаб.

– Карвонсаройга. Худо йўлимизни ўнглади, деворга тўкнаш келиб қолибмиз. Тушинг, хўжайин, тезроқ тушиб исининг, – деди Савельич.

Аравадан тушдим. Бўрон гарчи бир оз босилган бўлса-да, ҳамон давом этарди. Коронғи, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Саройбон кўлидаги чирокни этагининг остида тутиб, бизни дарвоза олдида кутиб олди ва мени меҳмонхонага бошлаб кирди. Меҳмонхона тор, аммо озодагина; жинчирик ёниб турарди. Деворда битта милтик, бир казакча телпак осиглиқ.

Саройбон олтмиш ёшларда, аммо ҳали анча тетик бир мужик эди. У асли Яиқ казакларидан экан. Савельич ортимдан озиқ-овқат қутисини олиб кирди ва чой қайнатиш учун ўт сўради. Бир умр чойга ҳозиргидек ташна бўлмагандим. Саройбон ўт қидириб кетди.

– Етакчи қани? – дедим Савельичга.

– Мен шу ердан, жаноб, – деди юқоридан кимдир.

Юқорига қарадим, қоп-қора соқол, иккита чакнаб турган кўзни кўрдим.

– Ҳа, оғайни совқотдингми? – дедим.

– Бир қават чопон билан совқотмайдими киши! – деди етакчи. – Яширишга не ҳожат, пўстиним бор эди, кеча қаҳвахонага гаровга кўйдим; совуқ унчалик қаттиқ кўринмаганди.

Шу топда саройбон қайнаб турган самоварни кўтариб кириб келди. Етакчини бир пиёла чойга таклиф қилдим, у юқоридан тушди. Унинг ташқи қиёфаси кўзимга жуда ажойиб кўринди. Ёши қирқларда бўлиб, ўрта бўйли, озғин, елкалари кенг эди. Қоп-қора соқолига оқ оралаган, қатта-қатта кўзлари ўйнаб турарди. Истараси иссиқ, аммо маккор кўринади. Сочи айланасига қирқилган; устида жулдур чопон, татар чолвори. Унга бир пиёла чой тутдим; у чойни хўплаб, афтини буриштириб:

– Жаноб, марҳамат қилиб бир бордоқ мусаллас буюрсангиз; биз казакларга чой тўғри келмайди, – деди.

Мен дарров хўп, дедим ва истагини бажо келтирдим. Саройбон жавондан қатта шиша билан бордоқ олиб, унинг ёнига келди ва юзига қараб:

– Э, ҳа, тагин биз тарафларга келибсиз-да! Қаерлардан Худо етказди? – деди.

Етакчи маъноли қилиб кўз қисди-да, мақол билан жавоб берди:

– Елдим, югурдим: сой ошдим, қир ошдим, бу ерга тушдим. Хўш, ўзларинг қалайсизлар?

– Ўзимиз – бир нав! – деди саройбон ҳамон кинояли сўзида давом этиб. – Кечки ибодатга занг ура бошлаган эдик, руҳонийнинг

хотини кўймади: руҳоний меҳмондорчиликда, қишлоққа шайтон оралаган.

– Қўйсанг-чи, оға, – деди менинг саёғим, – ёмғир ёгса кўзикорин чиқади; кўзикорин чикса териб олгани сават топилади. Энди-чи (у яна кўз қисиб кўйди) болтангни яшир: ўрмон кўриқчиси юрибди. Жаноб! Сизнинг эсончилигингизга!

Шу сўзларни айтиб, бордоқни олди, чўқинди ва бир кўтарди. Кейин, менга таъзим қилиб, юқорига чиқиб кетди.

Бу хуфия гапдан ўша пайтда ҳеч нарса тушунмадим, кейин билсам, сўз 1172 йилда бўлган исёндан кейин ўша вақтда янгигина итоат этирилган Яиқ кўшинининг ишлари ҳақида борган экан. Савельич бу сўзларга жуда малолхотирлик билан кулоқ солди. У гоҳ саройбонга, гоҳ етакчига гумонсираб қарарди. Сарой ёки ўзларича айтганда, *қалъа*, бир четда – даштда, қишлоқдан узокда бўлиб, худди ўғрихонанинг ўзи эди. Аммо бошқа илож йўқ. Бу ердан жўнашни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Савельичнинг ташвишларига кулгим кистарди. Ётадиган бўлиб, сўрига чиқиб чўзилдим. Савельич печканинг устига чиқиб кетди; саройбон – пастда ётди. Ҳадемай ҳамма уйкуга кетиб, хуррак отди, мен ҳам ўликдек қотиб қолибман.

Эрталаб хийла кеч уйғондим, бўрон тинибди. Куёш порламоқда. Бепоеън даштни қоплаган қор ярқираб кўзни камаштирарди. Арава кўшилган. Саройбоннинг ҳақини бердим; жуда кам ҳақ талаб қилди, ҳатто Савельич одатдагича савдолашиб ҳам ўтирмади; кечаги шубҳалар ҳам кўнглидан чиқиб кетди. Мен етакчини чақирдим, кўрсатган ёрдами учун унга миннатдорлик билдирдим ва ярим сўм ароқ пули беришни Савельичга буюрдим. Савельич қовоғини солиб:

– Нима учун? Ярим сўм эмиш, – деди. – Уни саройга келтириб кўйганимиз учунми? Ўзинг биласан, хўжайин, ортиқча ярим сўмимиз йўқ, Ҳар кимга ароқ пули бераверсанг, хадемай ўзимиз оч қоламиз.

Савельичнинг сўзига ортиқча эътироз билдирмадим, чунки ўз ваъдамга кўра, пул тамоман унинг ихтиёрида эди. Бироқ мени бир офатдан бўлмаса ҳам, камида жуда ёмон бир аҳволдан қутқарган кишини хурсанд қилолмаганимга ачиндим. – Хўп, майли, – дедим совуққонлик билан. – Агар ярим сўм бергинг келмаса, кийимларимдан биронтасини бер. Усти жуда юпун экан. Унга куён терисидан тикилган пўстинимни бер.

– Ҳой, отахоним Пётр Андреевич! – деди Савельич. – Сенинг пўстинингни нима қилади у? Бу ит, пўстинни биринчи учраган майхонада сотиб ичади.

– Сенга бунинг ташвиши тушмай кўя қолсин, – деди саёғим. – Сотиб ичаманми, йўкми, сенга нима қайғу? Таксирим устиларидаги пўстинни менга инъом қиляптилар, бу киши шуни истади; сендек хизматкорнинг вазифаси – буюрилган ишни гап қайтармасдан адо қилишдир.

– Худодан қўрқмайсан, сен ўғри! – деди Савельич аччиғи келиб. – Кўриб турибсанки, боланинг ақли етмайди, унинг содалигидан фойдаланиб, шилмоқчи бўласан. Бунинг пўстинини нима қиласан? Ахир, пўстин мурдор эгнингга сиғмайди ҳам.

– Ақл ўргатма, – дедим Савельичга, – ҳозирок пўстинни олиб чиқ.

– Ё, Парвардигор, – деди Савельич инқиллаб. – Янгигина пўстин-а! Кошки бир тузук одамга берилса, бир пиёниста саёққа-я!

Ҳар қалай пўстин олиб чиқилди. Мужик дарҳол уни кийиб кўрди. Ҳақиқатан, менга ҳам кичик келиб қолган пўстин унга бир оз торлик қилди. Бироқ у бир иложини қилиб кийди, пўстиннинг чоклари сўкила бошлади. Буни кўриб Савельичнинг фиғони чиқди. Қилган инъомимга саёқ жуда севинди. У мени аравагача кузатиб қўйди ва таъзим қилиб:

– Куллуқ, жаноб! Қилган яхшилигингиз Худодан қайтсин. Сахийлигингизни умрбод эсимдан чиқармайман, – деди.

У ўз йўлига кетди. Мен эса, Савельичнинг тажанг бўлишига парво қилмай, йўлда давом этдим. Ҳадемай кечаги бўрон ҳам, етакчи ҳам, пўстин ҳам ёддан чиқди.

Оренбургга келиб, тўғри генералнинг олдига бордим. Генерал новча, аммо қариб букчайган бир одам эди. Узун сочлари оппоқ. Эгнидаги ўнган мундири Анна Ивановна¹ замонидаги аскарни эсга туширар, сўзида олмон талаффузи жуда билиниб турарди. Отамнинг мактубини бердим. Унинг исмини эшитган ҳамон менга ялт этиб қараб:

– Э, қойил! – деди у. – Андрей Петрович яқиндагина сендек бола эди, энди кап-катта ўғли бор-а! Ох, умр, умр.

У мактубни очди-да, босиқ товуш билан ўқий бошлади: «Мархаматли Андрей Карлович, ишонаманки, жанобингиз...» Такаллуфнинг нима ҳожати бор эди? Вой, айб эмасми? Албатта, ҳаммадан кўра интизом зарур, аммо наҳот ўзининг қадрдонига шундай мактуб ёзса!.. «Жанобингиз унутмагандирлар...» хм... «ва... марҳум фельдмаршал Миних... сафардан... шунингдек, Каролинка ҳам...» Э, биродарим-эй! Ёшлигимизда қилган шўхликларимиз ҳали ёдида экан-да? «Энди муддаога келайлик... Ҳузурингизга фарзанди ноқобилимни юбордим...» ...

¹ Аёллардан чиққан рус императори (1693–1740).

Ҳм... «Қаттиққўл бўлгайсиз...». «Қаттиққўл нима дегани? Бу рус ибораси бўлса керак... «Қаттиққўл бўлиш»нинг маъноси нима?» деб менга қаради.

– Бу, – дедим, иложи борича ўзимни маъсум кўрсатишга тиришиб, – яхши муомала қилиш, унча ҳам қаттиқ тутмаслик, кўпроқ эрк бериш деган сўз.

«Ҳм, тушундим... ва унга эрк берилмасин... йўқ, қаттиққўл бўлишнинг маъноси бу эмасдир... «Ушбунинг билан... унинг паспортини юбордим...» «Қани паспорт? Ҳа, буёқда экан...» «Семёнов полкига ёзилсин...» «Яхши, тузук, ҳамма айтганини қиламан...» «Гарчи бирон мансабда бўлмасам ҳам... кадрдон дўст ва ўртоқ бўлганим туфайли сени ғойибона кучоқлашга ижозат берасан...» Ҳа, ана, оқибат фаҳми етибди... ҳоказо ва ҳоказо... Хўш, отахоним, – деди у мактубни ўқиб бўлганидан кейин паспортимни бир томонга қўя туриб, – ҳаммасини бажараман: сени полкка офицер қилиб юбораман, фурсатни ўтказмаслик учун эртагаёқ Белогор қалъасига жўна. У ерда капитан Миронов деган яхши, ҳалол бир одамнинг қўл остида бўласан, чинакам хизматни кўрасан, интизомга ўрганасан. Оренбургда нима ҳам қилар эдинг, йигит кишига бекорчилик зарар. Бугун бизникига тушликка марҳамат қил».

Аҳвол борган сайин ёмонлашяпти! Ўзимча ўйлардим: онамнинг қорнида, деярли гвардия сержанти бўлганим менга нима қилиб берди! Бу мени қаерга олиб келди. Полкка ва қирғиз-қозоқ чўлларининг чегарасидаги узоқ бир қалъага!.. Андрей Карловичнинг уйида кекса адъютант билан бирга учовимиз тушлик қилдик. Унинг дастурхонида олмонларга хос тежамкорлик яққол кўриниб турарди. Мени тезроқ гарнизонга жўнатаётганининг қисман сабаби – унинг меҳмонни хушламагани, меҳмон кутишга оғринганлиги бўлса керак, деб ўйлайман. Эртасига генерал билан хайрлашиб, тайин этилган жойимга кетдим.

Ш Б О Б

Қ А Л Ъ А

*Турар жойимиз аскарый кўрғон,
Ичганимиз сув, еганимиз нон;
Ёвуз душманлар бўлгали меҳмон –
Келиб қолсалар агар биз томон,
Меҳмонлар учун бошлаймиз базм,
Тўп ўқларин еб, қилишгай ҳазм.*

Аскар кўшиғи

*Қадимий одамлар, отахоним
Недоросль*

Белогор қалъаси Оренбургдан қирқ чакирим берида. Йўл Яик дарёсининг қирғоқларини ёқалаб кетади. Дарё ҳали музламаган, оппоқ қор билан қопланган бир хилдаги қирғоқлар орасида тўлқинланиб оққан сув кўрғошин рангида қорайиб кўринади. Нариги томонда қирғиз чўллари. Фикрга чўмдим, бу фикрларнинг кўпи кўнгилсиз фикрлар эди. Гарнизон ҳаётига унча қизиқмас ҳам эдим. Бўлажак бошлиғим – капитан Мироновни кўз олдимга келтиришга уриндим, назаримда, у қаттиққўл, ўз хизматидан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган, сал нарсага мени қамаб, нон билан сувгина беришга тайёр, баджаҳл бир чол бўлиб кўринарди. Қоронғи ҳам туша бошлади. Биз хийла секин борар эдик.

– Қалъага яқин қолдимизми? – деб сўрадим извошчимдан.

– Яқин қолди, ана, кўриниб турибди, – деди у.

Ваҳимали истехкомлар, кўрғон ва тепаликлар кўринармикан, деб атрофга қарадим; аммо ёғоч девор билан ўраб олинган кичкина бир қишлоқчадан бўлак нарса кўринмади. Бир томонда қор босаёзган учтўрт ғарам пичан, яна бир томонда қаноти тахтадан ясалган, қийшайган ел тегирмон.

– Қани қалъа? – деб сўрадим ажабланиб.

– Ҳу, ана, – деди извошчи қишлоқчани кўрсатиб.

Ҳадемай шу қишлоқчага кириб бордик. Дарвоза ёнида эски чўян замбарак турарди; кўчалар кинғир-кийшик, тор; пастак-пастак уйлар, буларнинг кўпи похол билан ёпилган. Мен извошчига комендантнинг олдига олиб боришни буюрдим, бир дақиқадан сўнг соябон арава, ёғочдан бино қилинган черков яқинидаги тепаликка солинган кичкина ёғоч иморат олдида тўхтади.

Мени ҳеч ким кутиб олмади. Айвончага кириб, даҳлиз эшигини очдим. Кекса бир ногирон, стол устида ўтириб, яшил мундирининг энгига ямоқ соларди. Комендантни кўрмоқчи эканлигимни айтдим. У:

– Кира қол, отахоним, – деди. – Ўзлари уйда.

Бурунги замон расм-русуми бўйича ясатилган озодагина бир бўлмага кирдим. Бурчакда идиш-товоқ жавони турибди; деворга ойнали рамкага олинган офицерлик дипломи осилган; унинг ёнида арзонгаров суратлар: уларда Кистрин ва Очаковнинг¹ олиними, келин танлаш, мушукни дафн қилиш² тасвир этилган. Дераза ёнида бир кампир ўтирибди, унинг устида нимча-тўн, бошида рўмол. У офицер мундири кийган ғилай чол тутиб турган калавани ёзмоқда эди. «Ҳа, болам, нима дейсиз?» деди у, ишидан бошини кўтармай. Мен хизматга келганимни ва бўйнимдаги вазифага кўра, жаноб капитанга учрашим кераклигини айтдим. Ғилай чолни комендант фаҳмлаб, шу сўзлар билан унга мурожаат қилаётган эдим, кампир сўзимни бўлди:

– Иван Кузмич уйда йўқ, – деди кампир. – Герасим хазратникига меҳмон бўлиб кетган, мен унинг рафикаси бўламан. Марҳамат қилиб ўтириб тур.

Кампир бир қизни чақириб ўнбошини айтиб келгани юборди. Чол бир кўзлаб менга мароқ билан қаради. «Сўрашга ҳаддим сиғадими, – деди у, – жаноблари қайси полкда хизмат қилган эдилар?» Саволига жавоб бердим. «Сўрашга ҳаддим сиғадими, – деди у яна, – нима учун гвардиядан гарнизонга ўтишни ихтиёр этдилар?» Бошлиғимнинг амри билан ўтганимни айтдим. «Эҳтимол, гвардия офицерига номуносиб бирон иш қилгандирлар?» деди эринмаган чол. «Бас, беъмани гапларни гапираверма! – деди капитаннинг рафикаси, – кўриб турибсанки, йўлдан чарчаб келган одам; гапинг қулоғига кирармиди... (қўлингни тўғрироқ тут...) Сен, болам, – деди у менга қараб, – бу чекка ерга келганингга хафа бўлма. Сен бу ерга келганларнинг биринчиси ҳам эмассан, охиргиси ҳам. Сабр қилсанг ўрганиб кетасан. Алексей Иванович Швабриннинг одам ўлдиргани учун бу ерга юборилганига беш йил бўлади. Қандай гуноҳнинг касрига қолганини Худо билади; бир поручик билан шаҳардан ташқарига чиқишибди, ўзлари билан қилич ҳам олишган экан, иккови қиличбозлик қилибди-ю, Алексей Иванович

¹ *Кистрин* – 1758 йилда рус аскарлари томонидан Пруссияда қамал қилинган қалъа. Очаков 1787–1788 йиллардаги урушда руслар томонидан босиб олинган турк қалъаси.

² Пётр I га аталган сатирик карикатура.

поручикни икки гувоҳ олдида ўлдириб қўйибди. Нима дейсиз энди? Гуноҳ қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келаверади».

Шу пайтда ўнбоши кирди. У ёш, хушқомат бир казак эди.

– Максимич! – деди унга кампир. – Бу офицер жанобларига озодарок бир уй бер.

– Бош устига, Василица Егоровна, – деди ўнбоши. – Жанобларини Иван Полежаевнинг уйига жойлаштирсаммикан?

– Бўлмаган гап, Максимич, – деди кампир, унинг уйи шундоқ ҳам ўзига торлик қилади; у менга яқин одам, биз бошлиғи эканимизни эсидан чиқармайди. Офицер жанобларини... исмингиз, отангизнинг исми нима, болам?

– Пётр Андреевич.

– Пётр Андреевични Семён Кузовнинг олдига олиб бор. У товламачи, отини менинг боғчамга қўйиб юборибди. Хўш, Максимич, нима гаплар?

– Худога шукр, тинчлик, – деди казак, – фақат капрал Прохоров ҳаммомда Устения Негулина билан бир жом иссиқ сув талашиб уришибди.

Иван Игнатич! – деди капитаннинг аёли ғилай чолга қараб. – Прохоров билан Устениянинг жанжалини текшир, айб кимда эканлигини бил. Икковига ҳам жазо бер. Хўп, Максимич, Худо йўлдошинг бўлсин, бор энди, Пётр Андреевич, Максимич сизни уйингизга элтиб қўяди.

Таъзим қилдим. Ўнбоши мени қалъанинг бир бурчида – дарёнинг баланд қирғоғидаги бир уйга бошлаб борди. Уйнинг ярмида Семён Кузов оиласи билан турар экан, қолган яримини менга беришди. Бу анчагина озода бўлма бўлиб, тахта билан иккига бўлинган эди. Савельич нарсаларни саранжомлашга киришди; мен кичкина деразадан ташқарини томоша қилдим. Қаршимда бепоён дашт. Ёнбағирликда бир нечта уй бўлиб, кўчада бир нечта товук донлаб юради. Бир кампир, эшик олдидаги зинапояда туриб чўчқаларни чақирар, чўчқачалар бараварига ғўқ-ғўқ деб, унинг чақирғига товуш беришарди. Қаранг, ёшлигимни қандай ерда ўтказишга маҳкум бўлганман-а! Мени ғам босди; деразанинг ёнидан кетдим ва Савельичнинг вайсашига қарамай, овқат емасдан ётдим. У бўғилиб, ҳадеб вайсар эди: «Ё, Парвардигор! Ҳеч нарса емайди-я! Боласи бетоб бўлиб қолса, хоним нима дейдилар?»

Эртаси куни энди кийинаётганимда эшик очилиб, ёшгина, ўрта бўйли, бир қадар хунук бўлса ҳам ғоятда тетик, тўла юзли бир офицер кирди.

– Сиз билан танишгани тўғри келаверганим учун афв этасиз, – деди у французчасига. – Келганингизни кеча эшитгандим, аммо дийдорингизни кўриш истаги шунчалик кучли эдики, сабр килолмадим. Бу ерда бир мунча вақт турганингиздан кейин, буни ўзингиз ҳам билиб оларсиз.

Бу одам дуэль учун гвардиядан чиқарилган ўша офицер эканини пайқадим. Дархол танишдик. Швабрин хийла ақлли одам экан. Гаплари ўткир ва маъноли. У, комендантнинг оиласи, улфатлари ва менга насиб буюрган бу ўлка ҳақидаги жуда хушчақчақлик билан сўзлаб берди. Мен завқланиб, кулиб ўтирган эдим, келганимда мундир ямаб ўтирган ўша ғилай ногирон кирди ва мени Василиса Егоровнанинг номидан тушликка таклиф қилди. Швабрин ҳам мен билан бирга борадиган бўлди.

Комендантнинг уйига яқин майдонда узун сочли, учбурчак шляпалар кийган йигирма чоғли кекса ногиронларни кўрдик. Барчаси бир қатор тизилишганди. Олдинда новча, тетик, бошига қалпоқ, эгнига хитойи авратўн кийган комендант чол турарди. У бизни кўриб, олдимишга келди ва менга бир неча оғиз ширин сўз айтиб, яна бўйруқ беришда давом этди. Биз машқни томоша қилгани тўхтадик; лекин у, Василиса Егоровнанинг олдида киришимизни сўраб, ўзи ҳам ҳозир ортимиздан киражагини билдирди. «Бу ерда нимани ҳам томоша қилардиларинг» деб кўйди.

Василиса Егоровна бизни соддагина, очиқ чехра билан кутиб олди ва менга, худди эски танишидек муомала қилди. Ногирон чол билан Палашка дастурхон ёзишди.

– Нима бу, бизнинг Иван Кузмич бугун жуда машққа берилиб кетди! – деди комендантнинг аёли. – Палашка, хўжайинни емакка чақириб кел. Айтгандек, Маша қани.

Шу топда ўн саккиз ёшларга кирган юмалоқ ва қизил юзли бир қиз кирди; сарғиш сочини силлиқ қилиб тараган, қулоқлари кипқизил ёнар эди. У дабдурустдан менга унча маъқул бўлмади. Мен унга хушламайроқ қарадим, чунки Швабрин менга унинг таърифини қилиб: «Капитаннинг қизи Маша мутлақо аҳмоқ қиз» деган эди. Марья Ивановна бурчакка ўтириб, кашта тикиш билан машғул бўлди. Таом келтирилди. Василиса Егоровна бу орада эрини кўрмай, унга яна Палашкани юборди. «Меҳмонлар маҳтал, шўрва совиб қолади дегин, Худога шукр, машқ деган нарса қочмайди; бақириш мовути билан бўлар». Тезда капитан, унинг ортидан ғилай чол кирди.

– Нима бўлди, тақсирим? – деди Василиса Егоровна. – Таом аллақачон сузилгану, чақирган билан келмайсан.

– Хизматчилик-да, Василиса Егоровна, аскарларга таълим бераётган эдим, – деди Иван Кузмич.

– Биламиз! – деди капитаннинг аёли. – Фақат номига таълим: на улар хизматга лойиқ бўлади, на ўзинг бир наф кўрасан. Худо, деб уйда ўтирганинг яхши эди. Азиз меҳмонлар, қани, дастурхонга марҳамат қилинглар.

Овқатланишга ўтирдик. Василиса Егоровна тинмасдан менга устма-уст саволлар берар эди: менинг ота-онам ким, улар ҳаётми, қаерда туришади, мол-мулклари борми? Отамнинг уч юз деҳқони борлигини эшитиб:

– Айтмоққа осон! Дунёда хўп бой одамлар бор-да! – деди. – Бизнинг қўлимизда биттагина қиз – Палашка бор холос, жаноб; Худога шукр, бир кунимиз бўлса ўтиб турибди. Бир ташвишимиз мана шу Маша: бўйи етиб қолди, лекин сепини сўрасангиз? – сиркатароқ, бир тутам новда¹, олти пул чақа (Худо кечирсин!), бу билан ҳаммомга борган тузук. Яхши бир одам чикса-ку, дуруст-а, бўлмаса қари қиз бўлиб ўтиради. Мен унинг кизи Марья Ивановнага қарадим: у қип-қизариб кетди, ҳатто олдидаги ликопчага кўзидан бир-икки томчи ёш томди. Бечора қизга раҳмим келди, гапни бошқа ёққа буришга шошилдим.

– Қалъаларингга бошқирдлар ҳужум қилмоқчи деб эшитдим, – дедим томдан тараша тушгандек.

– Кимдан эшитдингиз, жаноб? – деди Иван Кузмич.

– Оренбургда менга шунақа дейишди, – дедим.

– Бўлмаган гап! – деди комендант. – Кўпдан бери бунақа ходиса бўлгани йўқ. Бошқирдлар кўрқиб қолган халқ, қирғизларнинг ҳам адаби берилган. Бизга ҳужум қилгани ҳадди сиғадими, қани ҳужум қилиб кўрсин, шундай таъзирини берайин, ўн йил чурқ этмасин.

– Шундай хавф остида қолган қалъада тургани сиз ҳам кўркмайсизми? – дедим капитаннинг рафиқасига қараб.

– Ўрганиб қолганман, жаноб, – деди у. – Полқдан бу ерга юборилганимизга йигирма йил бўлди, янги келган вақтларимизда бу ғайридинлардан шундай кўрқар эдимки, Худо кўрсатмасин! Уларнинг жун телпақларини кўрсам, қийқириқларини эшитсам, ишонасизми жаноб, юрагим орзиқиб кетарди! Энди бадкорлар қалъа атрофида юришибди деган хабарни эшитсам, ўрнимдан ҳам турмайман.

– Василиса Егоровна юраги дадил аёл, – деди Швабрин керилиб. – Буни Иван Кузмич ҳам тасдиқлайди.

¹ Бир тутам новда – ҳаммомда ишлатилади.

– Бу аёл кўрқоқлардан эмас, – деди Иван Кузмич.

– Марья Ивановна-чи? – дедим. – Бу киши ҳам сиздек жасурми?

– Машами? – деди онаси. – Йўқ, Маша кўрқоқ. Ҳалигача милтиқнинг товушидан кўркиб, дағ-дағ қалтирайди. Бурноғи йили туғилган кунимда Иван Кузмич замбарагимизни оттирган эди, бечора кизгинам кўрқувдан ўлаёзди. Шундан бери куриб кетгур замбаракни отмаймиз!

Овқатланиш якунига етиб, ўрнимиздан турдик. Капитан рафиқаси билан ётоққа кириб кетди; мен эса, Швабрин билан кетдим ва бутун кечани у билан бирга улфатчиликда ўтказдим.

И В О Б

ДУЭЛ

*– Марҳамат қилгайсан, тўғри тургайсан,
Сенга қандай тиз тортишим кўргайсан!*

Княжнин

Бир неча ҳафта ўтди, Белогор қалъасидаги ҳаётим чидаб бўларликкина эмас, ҳатто ўзимга ёқиб ҳам қолди. Комендант оиласи мени яқин қариндошдек қабул қилди. Улар, эр-хотин, жуда яхши кишилар эди. Иван Кузмич аскар боласидан чиққан офицер бўлиб ўқимаган, содда, аммо кўнглида кири йўқ, яхши одам эди. У хотинининг измидан чиқмас, бу унинг беғамлигига мос келарди. Василица Егорова хизмат ишларига ҳам ўзининг уй-рўзғор ишига қараган кўз билан қарар ва қалъани, худди ўз уйини бошқаргандек бошқарарди. Марья Ивановна ҳам тез фурсат ичида мендан чўчимай кўйди. Икковимиз қалин бўлиб қолдик. Қарасам: ақлли, зийраккина киз экан. Аста-секин мен бу эзгу оилага, ҳатто гарнизон поручиги ғилай қария Иван Игнатъичга ҳам ўрганиб қолдим. Бу ғилай қария ҳақида: «У Василица Егоровна билан маҳрамлик қилар эмиш» деб Швабрин миш-миш тарқатган экан, лекин бу зигирча ҳам ростга ўхшамайди, аммо Швабрин бу ҳақда ҳеч тап тортмай гапирарди.

Менга офицерлик унвони берилди. Хизмат менга оғирлик қилмас эди. Худонинг паноҳида бўлган бу қалъада на таълим бор, на кўрик, на қоровул қўйилади. Комендант хуши келган чоғларда аскарларга таълим беради, аммо ҳалигача ўнг томон қайси-ю, сўл томон қайси эканини уларга билдира олганича йўқ. Швабриннинг бир нечта французча китоби бор экан. Китоб ўқишга киришдим ва менда адабиётга ҳавас уйғонди. Ҳар кун эрталаб китоб ўқийман, таржима қилишни машқ

қиламан, баъзан шеърлар ёзаман. Таомни ҳар куни деярли комендантнинг уйида еб, қолган вақтни шу ерда ўтказаман. Баъзан кечкурунлари Герасим, оймча рафикаси Акулина Памфиловна билан келади. Бутун қалъада ҳар қандай янги хабар бўлса, шу аёлдан эшитардилар. Албатта, Швабрин билан кунда кўришар эдим; аммо борган сайин унинг суҳбатидан беза бошладим. Комендантнинг оиласи ҳақидаги доимий ҳазиллари, айниқса, Марья Ивановна ҳақидаги пичинглар менга сира ёқмасди. Қалъада бошқа улфат йўқ, бошқа улфатни хоҳламас ҳам эдим.

Бошқирдларнинг хужуми муқаррар экани тўғрисида хабар берилишига қарамасдан, хужум бўлмади. Қалъамиз атрофида осойишталик ҳукм суларди.

Мен ҳали адабиёт билан машғул бўлганимни гапирган эдим. Қилган таржималарим ўша замон учун хийла тузуккина бўлган экан, уларни бир неча йилдан кейин Александр Петрович Сумароков¹ кўриб, роса мақтади. Бир куни кўшиқ ёздим, бу кўшиқ ўзимга маъқул бўлди. Ёзувчилар, баъзан маслаҳатталаблик ниқоби остида хайрхоҳлик билан «яхши ёзибсан» дегувчи мисраларни қидиришлари маълум. Ёзган кўшиғимни оққа кўчириб, Швабриннинг олдига олиб бордим; бутун қалъада шоирнинг шеърига баҳо бера оладиган фақат шу одамгина эди. Кичик муқаддимадан кейин, чўнтагимдан дафтарни олиб, шу шеърни ўқиб бердим:

*Муҳаббат фикридан бутун воз кечиб,
Уринаман: ёрни ёдимга олмай!
Эвоҳ, Машани ҳам кўришдан қочиб,
Ўйлайман – эрк олай, боғланиб қолмай!*

*Аммо у кўзларки, мени боғламиш,
Дамбадам қаршимда порлар фусункор
Рухимни банд этиб, бағрим доғламиш,
Доим тўлганаман, бетинч, беқарор.*

*Ҳолимга назар сол ва дардимни бил,
Бошимда не савдо, Маша, ачингил.
Фурсат зич ва оғир, ўзинг раҳм қил,
Сенинг мафтунингман, сени дейди дил.*

– Қалай чиқибди? – дедим Швабринга, гўё мактов менга албатта берилиши керак бўлган бир тўловдек, унинг таҳсинини кутиб. – Бирок

¹ Шоир, биринчи рус драматурги (1708–1777).

қандай қилайки, одатда мени қўллайдиган Швабрин шеъримни буткул ярамасга чикарди.

– Нега? – дедим, ранжиганимни билдирмасдан.

– Чунки, – деди у, – бунака шеърлар менинг устозим Василий Кирилич Тредьяковскийга¹ ярашади. Бу шеър унинг ишқий лапарларига ўхшайди.

Дафтарни кўлимдан олди ва шеърнинг ҳар бир сатри, ҳар бир сўзини текшириб, захарли сўзлар билан мени масхара қила бошлади. Чидолмадим, дафтаримни кўлидан тортиб олиб, минбаъд сенга асаримни кўрсатмайман, дедим. Швабрин бу дўқдан ҳам кулди. «Кўрамыз-да, қани, сўзингда турармикансан: Иван Кузмичга таом олдидан бир графин ароқ қанчалик керак бўлса, шоирларга ҳам мақтов шунчалик зарур. Бу қадар нозик эҳтирос арз этиб, муҳаббатпеша бўлганинг Маша ким ўзи? Марья Ивановна эмасми?»

– Ким экани билан сенинг ишинг бўлмасин! – дедим қовоғимни солиб. – Бу ҳақда менга сенинг фикринг ҳам керак эмас, ким эканини билишинг ҳам.

– Ўҳў! – деди Швабрин борган сайин қитиғимга тегиб. – Сиркаси сув кўтармайдиган шоир, шикастнафс ошиқ экансан-ку! Аммо менинг дўстона кенгашимга қулоқ сол: муродимга етай десанг, ишни шеърдан бошлама.

– Бу нима деганинг? Тушунтириброк айт.

– Жоним билан. Агар сен Маша Мироновнанинг кечқурунлари қош қорайганида уйингга келишини хоҳласанг, бундай шеърлар ёзишнинг ўрнига бир жуфт исирга совға қил.

Қоним қайнаб кетди.

– Нега уни шунақа қиз деб ўйлайсан? – дедим, аранг ўзимни босиб.

– Чунки, – деди у захарханда қилиб. – Унинг табиатини, хулқини синаб кўрганман.

– Ёлғон айтасан, аблаҳ! – дедим тепа сочим тикка бўлиб. Ҳаёсизларча шармандаларча ёлғон гапирмоқдасан.

Швабриннинг рангидан қони қочди. «Бу ҳақоратинг учун осонликча қутулмайсан. Мен сени дуэлга чақираман» деди у кўлимни қисиб.

– Чақир, ҳамма вақт тайёрман! – дедим қувониб. – Шу топда, мен уни мажақлаб ташлашга тайёр эдим.

Дарров Иван Игнатьичнинг олдига бордим. У кўлида игна, Василиса Егоровнанинг амри билан қишга қуришиб олиш учун ипга қўзқорин

¹ Василий Кириллович Тредьяковский (1703–1769) шоир, таржимон, олим.

тизар эди. «Э, Пётр Андреевич! – деди мени кўриб, – хуш келибсиз! Нечук Худо ярлақади! Нима иш билан келганингизни сўрашга ҳаддим сиғадими?» Мен Алексей Иванович билан уришганимни қисқагина қилиб айтиб бердим ва ундан менга секундант бўлишни сўрадим. Иван Игнатъич сўзимга диққат билан қулоқ солди ва ягона кўзини катта очиб, менга қараганича қолди. «Яъни, демоқчисизки: сиз Алексей Ивановичга қилич урмоқчисиз, менинг гувоҳ бўлишимни истайсиз? Шундайми?»

– Худди шундай.

– Инсофга келинг, Пётр Андреевич! Нима бало қилмоқчисиз? Алексей Иванович билан уришдингизми? Жуда ёмон бўлибди. Ҳақорат эрдан чиқиб кетадиган нарса. У сизни сўккан бўлса, сиз уни қаттиқроқ сўкинг; у сизни урган бўлса, сиз унинг у бетиға, бу бетиға шапалоқ тортиб юборинг, тамом; кейин биз яраштириб қўямиз. Одам одамга қилич уриши яхшими? Сиз Алексей Ивановичга қилич урсангиз гўраку-я, менинг ўзим ҳам уни хушламайман. Бордию, сизга қилич урса-чи? Унда нима бўлади? Ким аҳмоққа айланади, сўрашга ҳаддим сиғса?

Поручикнинг бу одилона фикри менга таъсир қилмади. Мен ўз аҳдимда қолдим. «Ўзингиз биласиз, – деди Иван Игнатъич. – Билганингизни қилинг. Бу ерда менинг гувоҳ бўлишимга не ҳожат? Қайси важдан? Наҳотки, одам одамга қилич суғурса, ҳеч қаерда кўрганим йўқ, бундай ишни. Худога шукр, турклар, шведлар билан бўлган урушларни кўрганман».

Мен секундантнинг вазифаси нима эканини бир амаллаб тушунтира бошладим, аммо Иван Игнатъич сира англамас эди. «Ихтиёрингиз, – деди у. – Бу ишга мен ҳам аралашадиган бўлсам, қалъада ҳукумат манфаатига қарши бадкорлик қилинмоқчи деб Иван Кузмичга бориб айтсам, жаноб комендант тегишли чора кўрсалар тузук бўлмасми...»

Мен чўчидим ва Иван Игнатъичдан комендантга айтмаслигини сўрадим; зўрға кўндирдим; у менга ваъда берди, мен ҳам уни гувоҳ қилишдан воз кечдим.

Кечани, одатдагидек комендантнинг уйида ўтказдим.

Уйдагиларни шубҳага солмаслик, безор қилувчи саволларга йўл қўймаслик учун ўзимни жуда шод ва беғам кўрсатишга ҳаракат қилдим; лекин иқрор бўлайинки, менинг ўрнимда бошқа киши бўлганида, менга қараганда ортиқроқ совуққонлик кўрсата оларди. Шу кечаси мен мулойим ва мўмин эдим. Марья Ивановна кўзимга одатдагидан яхшироқ кўринарди. Эҳтимол, сўнгги дафъа кўраётгандирман, деган ўй уни кўзимга аллақандай таъсирли қилиб кўрсатарди. Шу пайтда Швабрин

келди. Мен уни четга тортиб, Иван Игнатъич билан сўзлашганимни айтдим. «Бизга секундантнинг нима кераги бор? Ишни гувоҳсиз ҳам битира оламиз» деди у тўнғиллаб. Биз қалъа ёнидаги ғарам орқасига ўтиб қиличбозлик қилишга ва эрталаб соат еттида ўша ерда ҳозир бўлишга қарор қилдик. Биз чамамда, шундай дўстона гаплашиб ўтирсак керак, Иван Игнатъич севинганидан вайсаб кетди. «Ҳа, баракалла, мана шундай бўлиш керак, – деди у менга мамнуният билан, – яхши жанжалдан ёмон тинчлик афзал. Маломатдан кўра, саломат маъқул».

– Нима, нима, Иван Игнатъич? – деди бурчақда қарга билан фол очиб ўтирган комендантнинг рафикаси, – эшитмай қолдим.

Иван Игнатъич юзимдаги норозилик аломатларини кўриб ва ўз вадасини хотирлаб, хижолат бўлди, нима деб жавоб беришини билмади. Швабрин уни хижолатдан қутқарди.

– Иван Игнатъич бизнинг ярашганимизни маъқуллаяпти, – деди у.

– Ким билан уришдинг, отахоним?

– Пётр Андреевич билан айтишиб қолдик.

– Нима ҳақда?

– Арзимаган бир нарса ҳақида, кўшиқ тўғрисида, Василиса Егоровна.

– Хўп нарса ҳақида уришибсизлар-да! Кўшиқ тўғрисида-я! Нима бўлиб уришдиларинг?

– Шундай бўлди: Пётр Андреевич яқинда бир кўшиқ ёзган эди, бугун шуни менинг олдимда ўқиди, мен эса ўзим яхши кўрган кўшиқни айтдим:

*Капитан қизи, эй, капитан қизи,
Ярим кеча эмас томоша кези.*

Орамизда гап қочди. Пётр Андреевичнинг аччиғи келди; аммо кейинчалик ўзига келди – ҳар ким хоҳлаган кўшиғини айтишга ҳақли эканини билди. Шу билан гап тамом бўлди.

Швабриннинг юзсизлиги жонимни чиқараёзди; аммо унинг қўпол киноясини мендан бошқа ҳеч ким фаҳмламади; тўғриси, ҳеч ким бу кинояга эътибор қилмади. Кўшиқ қолиб, гап шоирлар ҳақида кетди ва комендант уларни бузук, ёмон пиёнисталар деб, шоирлик хизматга зид ҳамда яхшиликка олиб бормайдиган иш бўлгани учун бу ишдан қайтишни менга дўстларча маслаҳат берди.

Швабриннинг бу ерда ўтиришини кўтара олмадим. Кўп ўтирмай, комендант ва унинг оиласи билан хайрлашдим; уйга келиб қиличимни кўздан кечирдим, учининг ўткирлигини синаб кўрдим ва Савельичга мени соат олтидан ўтганда уйғотишни буюриб ётдим.

Эрталаб айтилган вақтда ғарамнинг орқасида ҳозир бўлиб, душманни кутдим. Кўп ўтмай у ҳам келди. «Устимизга одам келиб қолиши мумкин, тезроқ бўлайлик» деди у. Мундирларимизни ечиб, енгсиз камзул билан қолдик ва қиличларимизни қинидан суғурдик. Шу топда бирдан ғарам орқасидан Иван Игнатъич билан бешта ногирон чиқиб келди. У бизнинг комендант олдига боришимизни талаб қилди. Биз афсусланиб, рози бўлдик; аскарлар бизни ўраб олишди, Иван Игнатъичнинг кетидан қалъага қараб йўл олдик. Иван Игнатъич бизни тантанавор кузатиб борар ва ўзи хайрон қоларлик даражада ғурур билан қадам ташларди.

Комендантнинг уйига кирдик. Иван Игнатъич эшикни очиб, тантанали равишда: «Олиб келдим!» деди. Бизни Василиса Егоровна қарши олди: «Вой болаларим-эй! Бу нима деган гап-а? Бизнинг қалъамизда хунрезлик! Иван Кузмич, ҳозир буларни қамокқа олдир! Пётр Андреевич! Алексей Иванич! Қиличларингни беринглар! Палашка, бу қиличларни омборга элтиб қўй. Пётр Андреевич! Ҳали сендан келган иш шуми? Уялмайсанми? Алексей Иванич-ку одам ўлдиргани учун гвардиядан ҳайдалган киши, у Худога ҳам мункир, сенга нима бўлди? Сен ҳам шунинг изидан бормоқчимисан?»

Иван Кузмич хотинининг гапини маъқуллади ва: «Қулоқ сол, Василиса Егоровна рост айтди. Дуэль ҳарбий конунлар мажмуасида расман ман этилган» деди. Бу орада Палашка қиличларимизни омборга олиб кетди. Мен ўзимни тия олмай қулиб юбордим. Швабрин ҳануз жиддият сақларди. «Мен сизни жуда ҳурмат қиламан, – деди у совуққонлик билан, – аммо шуни айтайки, бизни тергаб бекорга овора бўлмоқдасиз. Бу ишни Иван Кузмичга ҳавола қилинг, Иван Кузмичнинг иши бу».

– Вой, тақсирим! – деб эътироз қилди аёл, – ахир эр билан хотин бир жон, бир тан эмасми? Иван Кузмич! Нега оғзингни очиб турибсан! Ҳозироқ икковини икки жойга қама, фақат нон билан сувгина бер, ўзига келсин; Герасим ҳазрат келиб икковини тавбатазарру қилдирсинки, Худодан гуноҳини тилаб, одамлар олдида қилмишларига пушаймон бўлишсин.

Иван Кузмич нима қилишини билмасди. Марья Ивановнанинг ранги ҳаддан ташқари оқариб кетган эди. Тўполон аста-секин босилди; комендантнинг хотини жаҳлидан тушиб, бизни ярашишга мажбур қилди. Палашка қиличимизни келтириб берди. Икковимиз ярашган бўлиб, комендантнинг уйдан чиқдик. Иван Игнатъич ортимиздан чиқди.

– Комендантга айтмаслик ҳақида менга ваъда бериб, яна айтгани уялмадингизми? – дедим койиб.

– Худо урсин, – деди у. – Иван Кузмичга айтганим йўқ. Василиса Егоровна мендан суриштириб, ҳамма гапни билиб олди. Комендантга айтмасданок ўзи буйруқ берди. Хайрият, иш шу билан бита қолди.

У уйига бурилиб кетди. Швабрин икковимизгина қолдик. – Бизнинг ишимиз шу билан якун топмайди, – дедим.

– Албатта, – деди Швабрин, – бу номуссизлигингизга қон билан жавоб берасиз; бизни эҳтимол пойлашар. Бир неча кун ярашган бўлиб юришимиз керак. Хайр!

Гўё орамизда ҳеч гап бўлмагандек ажралдик. Комендантнинг уйига қайтиб, одатдагича, Марья Ивановнанинг ёнига ўтирдим. Иван Кузмич уйда йўқ; Василиса Егоровна уй иши билан банд эди. Икковимиз секингина гаплашиб ўтирдик. Швабрин билан жанжаллашиб ҳаммани ташвишга қўйганимни Марья Ивановна юмшоқлик билан таъна қилиб, мени уялтирди.

– Сизни Швабрин билан қиличбозлик қилишмоқчи деб эшитиб, жоним чиқиб кетди, – деди у. – Эркаклар ғалати-я! Бир ҳафтадан кейин эсдан чиқиб кетадиган бир оғиз сўз учун қиличбозлик қилишга, ҳаётларинигина эмас, виждонларини ва баъзи... инсонларнинг роҳатини қурбон қилишга тайёр. Аммо жанжални сиз бошламаганингизга ишонман. Айб Алексей Ивановичда.

– Нега ундай деб ўйлайсиз, Марья Ивановна?

– Шундай, ўзим... у шунақа одам! Алексей Ивановични ёмон кўраман. Ундан жирканаман; қизиқ, аммо унинг ҳам мени ёмон кўришини сира-сира истамайман. Юрагимни ваҳима босади.

– Нима дейсиз, Марья Ивановна, у сизни яхши кўрармикан ё йўқми?

Марья Ивановна дудукланди ва кизариб:

– Яхши кўрса керак, яхши кўради деб ўйлайман, – деди.

– Нега ундай деб ўйлайсиз?

– Чунки менга одам қўйган эди.

– Одам қўйган эди? У сизга киши қўйган эдими? Қачон?

– Ўтган йили. Сиз келмасингиздан икки ой аввал.

– Сиз кўнмадингизми?

– Кўнмадим. Алексей Иванич, албатта ақлли киши, орбўли авлоддан, бойлиги ҳам бор; аммо никоҳ маросимида ҳамманинг олдида у билан ўпишишни ўйласам... Йўқ, асло. Бунга ақлимга сиғдиrolмайман.

Марья Ивановнанинг сўзлари кўзимни очди ва кўп нарсаларни аңглатди. У ҳақда Швабрин нима учун бунчалик ғийбат қилишини энди билдим. Балки у, икковимизнинг бир-биримизга майлимиз борлигини билгандир ва бизни айирмоққа тиришгандир. Қўпол ва адабсиз масхара-нинг замирида ўйланилган, оғир бир бўҳтон борлигини билганимдан

сўнг, икковимизнинг жанжалимизга сабаб бўлган сўз менга яна ҳам қабихроқ туюлди. Юзсиз ғийбатчининг таъзирини бериш истаги менда роса авж олди ва сабрсизлик билан қулай фурсатни кута бошладим.

Кўп кутмадим. Эртасига шеър ёзиб, қофия устида ўйлашиб ўтирганимда Швабрин деразамни тақиллатди. Мен қаламни қўйдим ва қиличимни олиб чиқдим.

– Ортга суришнинг нима кераги бор? – деди у, – бизни ҳеч ким пойлаётгани йўқ. Дарё бўйига тушамиз. У ерда ҳеч ким бизга халақит бермайди.

Индамасдан дарё бўйига қараб кетдик. Ёнбағирликдан юриб, дарё бўйида тўхтадик ва қиличимизни қинидан суғурдик. Швабрин қиличбозликка мендан кўра устароқ чиқиб қолди, аммо мен унга қараганда бақувват ва дадилроқ эдим. Бир замонлар аскар бўлган француз мураббий Бопре менга қиличбозликдан бир оз таълим берганди, ана шу ўзлаштирганимни ишга солдим. Швабрин мени унчалик хавфли душман деб ўйламаган экан. Анчагача бир-биримизга ҳеч қандай шикаст етказма олмадик, ниҳоят, Швабриннинг дармони қуриганини сезиб, мен илдамлик билан ҳужум бошладим ва уни дарёнинг лабига қадар сиқиб бордим. Бирдан кимдир баланд товуш билан мени чақирди. Орқамга ўгирилиб қарасам, тепаликдаги сўқмоқдан Савельич келяпти... Шу вақтда кўкрагимнинг ўнг тарафига, елкадан пастроққа қилич санчилди; йиқилиб, хушдан кетдим.

В Б О Б

МУҲАББАТ

*Эҳ, сен жон қиз, эй жонона қиз!
Эрга чиқма ёш чоғингдан ҳеч;
Сўра аввал ота-онангдан,
Ота-онанг, уруғ-аймоқдан;
Ақду ҳушинг етилсин, жон қиз,
Ақду ҳушинг – сенинг бўлгуси.*

Халқ кўшиғи

*Мендан яхшини топсанг, унутиб қўярсан,
Мендан ёмонни топсанг, ёдга оларсан.*

Бир вақт ўзимга келиб, анчагача эс-ҳушимни йиғолмадим ва менга нима бўлганини билмадим. Қарасам: бировнинг меҳмонхонасида қаравотда ётибман, ниҳоятда дармонсизман. Ёнимда қўлида шам билан Савельич турибди. Кимдир елкам аралаш кўкрагимга боғланган латтани

авайлаб ечар эди. Аста-секин хушим жойига келди. Дуэлга чикқанам ёдимга тушди, билдимки, ярадор бўлибман. Шу онда гичирлаб эшик очилди. «Ҳа, қалай?», деди кимдир пичирлаб. Бу товушни эшитиб, мени титроқ босди.

– Бир хилда, – деб жавоб берди Савельич ҳорғинлик билан. – Беш кечаю беш кундуз бўлди хушига келмайди.

Мен эшик томон ўгирилмоқчи бўлдим, аммо дармоним етмади.

– Қаерда ётибман? Ким булар? – дедим зўрға.

Марья Ивановна ёнимга келди ва энгашиб:

– Қалай, тузукмисиз? – деди.

– Шукр, – дедим заиф товуш билан. – Марья Ивановнамисиз? Менга айтинг.

Гапиргани дармон бўлмади. Савельич севинчидан «оҳ» тортиб юборди. Чиройи очилиб кетиб:

– Хушига келди! Хушига келди! – деди у. – Худога шукр! Э, тақсирим Пётр Андреевич! Қўрқитдинг-ку мени! Осонми! Беш кечаю беш кундуз-а!

Марья Ивановна унинг сўзини бўлиб:

– Кўп гапга солма, Савельич, ҳали дармони йўқ, – деди.

У секин эшикни ёпиб чиқиб кетди. Юрагим хаприкди. Демак, комедантнинг уйида ётган эканман, олдимга Марья Ивановна кирибди. Савельичдан баъзи нарсаларни сўрамоқчи эдим, у бошини чайқаб, кулоқларини беркитиб олди. Хафа бўлиб, кўзимни юмдим ва уйкуга кетдим.

Уйқудан уйғониб Савельични чақирдим; қарасам – унинг ўрнида Марья Ивановна турибди; у ширин товуш билан мени қутлади. Шу дақиқалардаги шодлигимни ифода этолмайман. Унинг қўлини ушладим ва кўзимдан ёш тўкиб, бағримга босдим. Маша қўлини тортиб олмади... Кутилмаганда унинг қайноққина лаби юзимга тегди, мен юмшоққина бўса олганини сездим. Вужудим ловуллаб кетди.

– Суюкли, марҳаматли Марья Ивановна, – дедим. – Менинг саодатли бўлишимга розилик бер, менга турмушга чик.

У эсини йиғиб олиб:

– Худо ҳақи, ўзингизни уринтирманг, – деди қўлини тортиб олиб. – Ҳали ахволингиз оғир: жароҳатнинг очилиш эҳтимоли бор. Ҳеч бўлмаса мен учун ўзингизни эҳтиёт қилинг.

Шу сўзларни айтиб чиқиб кетди, мен завққа ғарқ бўлганимча қолдим. Бахт мени қайтадан тирилтирди. У менинг рафиқам бўлади! У мени севади. Бу фикр борлигимни тўлдирди.

Шундан сўнг кундан-кун соғая бошладим. Мени полк сартароши даволарди, чунки қалъада шифокор йўқ эди. Ёшлик ва табиат соғайишимни тезлатди. Комендантнинг бутун оиласи менга қарарди. Марья Ивановна ҳамиша ёнимда. Турган гапки, қулай фурсат бўлиши билан мен олдинги сафар айтиб битирмаган дардимни яна бошлардим, Марья Ивановна ҳам сабр билан қулоқ соларди. У менга чин кўнгилдан мойил эканлигига ҳеч қандай қарашмасиз иқрор бўлди ва ота-онаси унинг бахтига албатта хурсанд бўлишларини билдирди. «Аммо хўп ўйлаб кўринг, – деди у яна, – сизнинг ота-онангиз тўсқинлик қилишмасмикин?»

Ўйланиб қолдим. Онамнинг кўнгилчанлигига шубҳаланмас эдим; аммо отамнинг феъли, тушунчаси ўзимга аён бўлганидан, бу муҳаббатимни писанд қилмаслигини, бу муҳаббатга ёш йигитнинг енгиллиги деб қарашини сезиб турар эдим. Марья Ивановнага тўғриси айтдим, шундай бўлса-да, ота-она розилигини сўраб, отамга имкон қадар чучук тил билан мактуб ёзишга қарор қилдим. Мактубни ўқиб, Марья Ивановнага кўрсатдим, мактуб унга шу қадар ишонарли ва таъсирли кўриндики, бунинг муваффақият қозонишига аниқ ишонди ва ёшлик, муҳаббатнинг тўла ишончи билан латиф ишқ ҳиссиётига берилди.

Соғайганимнинг илк куниёқ Швабрин билан ярашдим. Иван Кузмич дуэлга чиққаним учун танбех бериб:

– Эҳ, Пётр Андреевич! Сени қамаб кўйишим керак эди-ю, усиз ҳам жазоингни тортдинг, – деди. – Алексей Иванович хануз нон дўконида қамокда ўтирибди, қиличини Василиса Егоровна сандиққа солиб, қулфлаб қўйди. Қамокда ўтирсин, ўйлаб кўрсин, пушаймон бўлсин.

Мен шу қадар бахтиёр эдимки, қалбимга душманлик адовати сиғмас эди. Комендантдан Швабринни озод этишини сўрадим, комендант бечора, хотинининг розилигини олиб, уни озод қиладиган бўлди. Швабрин менинг олдимга келди; орамиздаги ўтган ишларга зўр таассуф билдирди, ҳар жиҳатдан ўзининг гуноҳкор эканига иқрор бўлиб, ўтган ишларни унутишимни сўради. Табиатимда зотан, гина сақлаш одати йўқлигидан, орада ўтган жанжални, унинг ярадор қилганини кўнглимдан чиқардим ва чин кўнгилдан афв этдим. Унинг бўҳтонига иззат-нафсининг ҳақоратланиши, муҳаббатининг рад этилиши сабаб бўлгани учун, олижаноблик билан бахтсиз душманнинг гуноҳидан ўтдим.

Тез фурсатда соғайдим, ўз уйимга кўчиб ўтдим. Юборган мактубимга жавобни сабрсизлик билан кутар эдим, умид қилишга ботина олмайман, «йўқ» дермикин деган ўйга бориб, бу қайғуни енгиллаштирашардим. Василиса Егоровна ва унинг эрига ҳали дардимни айтганим

йўқ: аммо менинг таклифим уларни ҳайрон қолдирмаслиги керак эди. На мен, на Марья Ивановна улардан ўз ҳиссиётларимизни яширишга уринмасдик, уларнинг розилик беришларига ҳозирданоқ ишонардик.

Ниҳоят, бир куни эрталаб Савельич, олдимга мактуб кўтариб келди. Қалтираб мактубни олдим. Манзилдаги дастхат отамнинг қўли билан ёзилган. Бу муҳим бир ҳодисадан дарак берар эди, чунки одатда мактубни онам ёзар, отам бўлса охирига бир неча сатр кўшимча қиларди, холос. Анча вақтгача мактубни очмадим, хатжилднинг устига ёзилган таниш манзилни қайта-қайта ўқидим: «Ўғлим Пётр Андреевич Гринёвга, Оренбург губернаси, Белогор қалъаси». Хатжилд устидаги ёзувдан мактубнинг қай руҳда ёзилганини билишга тиришдим; охири, мактубни очишга аҳд қилдим ва дастлабки сатрлардан кўрдимки, ишлар чатоқ. Мактуб куйидаги мазмунда эди:

«Ўғлим Пётр! Мироновнинг қизи Марья Ивановнага уйланиш борасида биздан розилик ва ота-она фотиҳасини сўраб ёзган мактубинг шу ойнанинг ўн бешинчисида тегди, бунга на фотиҳа, на розилик бериш ниятим бор, балки ўзим бориб, офицерлик мансабинг бўлишига қарамасдан, шўхликларинг учун ёш бола тарзида таъзирингни бермоқчиман; чунки сен ҳали қилич тақшига муносиб эмаслигингни исбот қилдинг; у қилич сенга, ўзингга ўхшаган беодоб билан дуэлга чиқиш учун эмас, балки ватанни мудофаа қилиш учун ишониб топширилган. Андрей Карловичга, сени Белогор қалъасидан йироқроқ, сенга ақл кирадиган бирон ерга юборишини сўраб, тўхтовсиз мактуб ёзаман. Дуэлга чиққанингни ва ярадор бўлганингни онанг эшитиб оғриб қолди, ҳозир ётибди. Шу ҳолинг билан нима ҳам бўлар эдинг? Худодан сенга инсоф тилайман, аммо унинг буюк марҳаматига умид қилолмайман.

Отанг А.Г.»

Бу мактубни ўқиб, менда турли ҳислар кўзғалди. Отам мендан дариг тутмаган қаттиқ иборалар менга қатта ҳақорат бўлди. Марья Ивановна ҳақида андишасизлик билан айтилган сўзлар ноҳақ бўлганидек, назокатсизлик ҳам бўлиб туюлди. Белогор қалъасидан бошқа ерга юборилишим тўғрисидаги ўй мени ваҳимага солар, аммо ундан ҳам кўра онамнинг бетоблиги ҳақидаги хабар мени хафа қиларди. Савельичдан қаттиқ хафа бўлдим, мени дуэлга чиққанимни шубҳасиз ўша ёзган, деб ўйладим. Тор уйда у ёқдан-бу ёққа юриб, уйнинг ўртасида тўхтадим-да, Савельичга дўқ аралаш:

– Сен туфайли ярадор бўлиб, бир ой ўлим тўшагида ётганим сенга камлик қилганга ўхшайди; энди онамни ҳам ҳалок қилмоқчи бўлибсан, – дедим.

Савельич донг қотиб қолди.

– Марҳамат қил, хўжайин, – деди у йиғлаб юборгудек бўлиб. – Нималар деяпсан? Ярадор бўлишингга мен сабабчи бўлдимми? Сен билмасанг, Худо билади, мен сени Алексей Ивановичнинг қиличидан кўкрагим билан сақлагани югуриб борган эдим! Лаънати кексалик халал берди. Волидангга нима қилибман?

– Нима қилибман? – дедим. – Мен ҳақимда чақимчилик қилишни ким сендан сўради? Ҳали сен жосуслик қилиш учун менинг ихтиёримга берилганмисан?

– Мен сен ҳақингда чақимчилик қилибманми? – деди Савельич кўз ёши билан. – Ё, Парвардигор! Мана, менга нима деб мактуб ёзганларини ўқиб кўр: қандай чақимчилик қилганимни кўрарсан.

Мактубни чўнтагидан чиқариб, менга берди. Мактуб шундай ёзилган эди:

«Қаттиқ фармойишимга қарамасдан ўғлим Пётр Андреевич ҳақида менга маълумот бермаганинг, унинг шўхликлари борасида ўзга киши мени хабардор қилгани сенга уят эмасми, қари кўптак. Ўз вазифанг ва хўжайининг амрини сен ҳали шу хилда бажарасанми? Ҳақиқатни яширганинг, ёш йигит гуноҳ қилганида унинг тарафини олганинг учун сен қари итни чўчқа боққани юбораман. Шу мактубни олганинг ҳамон унинг аҳволи, қаеридан ярадор бўлгани, тузуккина даволашдими, йўқми экани ҳақида мактуб ёзишни буюраман. Бошқалар Пётр тузалиб қолган, деб ёзадилар».

Савельичда ҳеч қандай гуноҳ йўқлиги очик маълум бўлди. Бекор ундан шубҳаланиб, қаттиқ гапириб дилини оғритибман. Узр сўрадим, аммо чол таскин топмади. «Қандай кунларга қолдим, – деди у. – Хўжайинларимдан кўрган илтифотим шу бўлдимми? Мен ит ҳам, тўнғиз боқувчи ҳам бўлдим, энди ярадор бўлишингга сабабчи ҳам бўлдимми? Йўқ, жаноб Пётр Андреевич! Менда ҳеч қандай айб йўқ, ҳамма гуноҳ лаънати француз мураббийда: сенга қиличбозликни ўша ўргатган. Қиличбозликни билиш билан ёвуз кишидан сақланиб бўлар эканми? Ортиқча чиқимдор бўлиб, шу французни ёллаш мунча зарур экан!»

Менинг юриш-туришим ҳақида отамни ким хабардор қилди экан? Генералми? У мен ҳақимда унча ғам емаса керак; Иван Кузмич эса дуэлга чиққаним борасида билдирги беришни лозим ҳам кўрмайди. Бошим қотди. Биргина гумон – Швабриндан. Отамга бу ҳақда маълумот

беришдан ўшагина манфаатдор, чунки алалокибат менинг қалъадан кетишим ва комендант оиласи билан алоқани узишим эҳтимолдан йироқ эмас. Бу гапларни айтгани Марья Ивановнанинг олдига бордим. У кўча эшиги олдидаги айвончада ўтирган экан.

– Нима бўлди сизга? – деди у мени кўриб. – Рангингизда ранг қолмабди?

– Бутун ишлар чаппасига кетди! – дедим ва отам ёзган мактубни унинг қўлига бердим. Унинг ҳам ранги ўчди. Мактубни ўқиб титраётган қўли билан менга узатди ва заиф товуш билан деди:

– Толеим йўқ экан. Ота-онангиз мени ўз оилаларига олишни ис-тамайдилар. Ҳар иш Худонинг иродаси билан бўлади! Иложимиз йўқ, Пётр Андреевич, ҳеч бўлмаса сиз бахтли бўлинг...

– Бунинг иложи йўқ! – дедим унинг қўлидан ушлаб. – Сен мени севасан, мен ҳеч нарсадан қайтмайман. Юр, икковимиз сенинг ота-онанг оёғига йикилайлик; улар содда одамлар, тошюрақ такаббур эмас... Улар рози бўлишади, никоҳланамиз... Отамни бўлса вақти келиб кўндиришимизга кўзим етади. Онам бизнинг тарафимизни оладилар; отам менинг гуноҳимдан ўтади...

– Йўқ, Пётр Андреевич! – деди Маша. Ота-онангизнинг розилиги бўлмасдан сизга тегмайман. Улар фотиҳа бермасдан бахтингиз унмайди. Худонинг иродасига бўйин эгамиз. Насиб қилган бирон қизни топсангиз, уни яхши кўрсангиз, – Худо йўлингизни берсин, Пётр Андреевич; мен эса икковларинг учун...

У йиғлаб юборди ва ўрнидан туриб кетди; мен унинг ортидан уйга кирмоқчи бўлган эдим, ўзимни тута олишга кўзим етмай, уйимга қайтиб кетдим.

Уйда чуқур хаёлга чўмиб ўтирган эдим, Савельич кириб, хаёлимни бўлди.

– Мана, хожам, – деди у кўлимга бир мактуб бериб. Кўринг-чи, мен ўз хожам ҳақида чақимчилик қилибманми, ота билан боланинг орасини бузмоқчи бўлибманми?

Мактубни кўлимга олдим; бу Савельичнинг отам мактубига жавоби бўлиб, айнан мана шундай ёзилган эди:

*«Марҳаматли қиблагоҳимиз,
султоним Андрей Петрович!*

*Юборган илтифотномангиз тегди. Бунда қўлингизни
газаблаб, хўжа амрини бажо қилмаслик уят сенга дебсиз; мени*

қари ит эмас, содиқ қулингизман, хўжа амрини бажо этаман ва сизга ҳамма вақт жону дил билан хизмат қилдим, шу йўлда соч-соқолим оқарди. Сизни бекорга қўрқитмай деб, Пётр Андреевичнинг ярадор бўлгани ҳақида индамадим ва эшитишимга қараганда онамиз Авдотья Васильевна қўрқиб бетоб бўлибдилар, дуойи жонларини қиламан. Пётр Андреевич елкадан пастроқ еридан ярадор бўлган эди, жароҳатнинг чуқурлиги бир ярим вершок¹; Пётр Андреевич комендантнинг уйида ётди, биз уни дарё бўйидан шу ерга олиб келган эдик, уни шу ерлик сартарош Степан Парамонов даволади. Худога шукр, Пётр Андреевич энди тузалиб қолди, у ҳақда хушxabардан бўлак ҳеч гап йўқ. Эшитишимга қараганда, қўмондонлар ундан мамнун; Василиса Егоровна эса уни ўз ўғлидек кўради. Унинг иттифоқо шундай бир хатога бориши, ёш йигит учун таъна қиларлик эмас; тўрт оёқли от қоқилади-ю. Мени «чўчқа боқшига юбораман» дебсиз, нима қилсангиз ўзингизга ҳавола; қулларча бўйин эгаман.

Содиқ қулингиз Архип Савельев»

Бечора чолнинг мактубини ўқиб, бир неча бор жилмайшдан ўзимни тута олмадим. Отамнинг мактубига жавоб қайтаргани дармоним йўқ эди, онамни тинчитиш учун эса Савельичнинг мактуби кифоядек кўринди.

Мана шундан сўнг ҳолатим ўзгарди. Марья Ивановна деярли мен билан гаплашмас, турли баҳоналар қилиб бўлса ҳам мендан қочишга уринарди. Комендантнинг уйидан кўнглим қолди. Ўзим якка уйда ўтиришга аста-секин кўникиб бордим. Василиса Егоровна авваллари мендан ўпкалади; кейин қайсарлигимни кўриб, индамай қўйди. Иван Кузмич билан фақат хизмат важдан зарур бўлгандагина учрашар эдим. Швабрин билан ҳар замонда бир, ўшанда ҳам хушламасдан кўришардим, чунки ичидан менга душман эканини сезардим, шубҳаларим буни тасдиқларди. Турмушим оғирлашиб кетди. Ёлғизлик ва бекорчилик мени қайғули ўйчанликка солиб қўйди. Якка қолган чоғларимда муҳаббатим оловланар ва борган сайин менга оғирлик қиларди. Китоб ўқишга, адабиётга иштиёқим қолмади. Рухим тушди. Ё ақлдан озаман, ё бузилиб кетаман, деб қўрқар эдим. Бутун хаётимга қаттиқ таъсир қилган тасодифий ҳодиса, бирданига руҳимни қўрқинчли қайғуга солди.

¹ Вершок – 4,4 см.га тенг узунлик ўлчови.

VI БОБ

ПУГАЧЁВ ҚЎЗҒОЛONI

*Сиз, ёш-яланглар қулоқ солгайсиз,
Биз, кекса чоллар нелар сўйлаймиз.*

Қўшиқ

Ўз кўзим билан кўрганим ажойиб ходисаларнинг тасвирига киришмасимдан аввал, 1773 йилнинг охирларида Оренбург губернаси қай аҳволда бўлганини бир неча оғиз сўз билан айтиб ўтишим керак.

Бу кенг ва бой губернада рус ҳокимлигини яқиндагина таниган жуда кўп ярим ваҳший халқлар яшарди. Уларнинг дам-бадам қўзғолон кўтаришлари, қонунга ва граждандлик ҳаётига ўрганмасликлари, энгилтаклик ва раҳмсизликлари уларни итоат қилдириш учун ҳукумат томонидан доимий назорат этишни талаб қиларди. Қалъалар ўнғай деб топилган ерларга солинган ва уларга Яик дарёси қирғоқларини кўпдан буён эгаллаган казаклар ўрнаштирилган. Лекин бу ўлканинг тинчлигини ва хавфсизлигини сақлаш учун маъмур этилган бу казакларнинг ўзлари бирмунча вақтдан буён ҳукуматни безовта қилиб, хавф туғдириб келар эдилар. 1772 йилда уларнинг марказий шаҳарчасида¹ ғалаён кўтарилган. Бунга аскарларни етарли даражада итоат қилдириш учун генерал-майор Траубенберг² қўллаган шиддатли чоралар сабаб бўлган. Натижада Траубенберг ваҳшиёна суратда ўлдирилган, ўлкани идора этиш тартибига ўзларича ўзгаришлар киритганлар ва оқибат қўзғолон қурол кучи ҳамда қаттиқ жазолар билан бостирилган.

Бу ходиса мен Белогор қалъасига келмасимдан бирмунча вақт илгари бўлган. Мен келганда жимжитлик ёки шунга ўхшаш бир ҳол ҳукм сурар эди; ҳукумат амалдорлари айёр қўзғолончиларнинг ёлғондакам тавба-тазарруларига учганлар, ҳолбуки улар ичларида кек сақлаб, яна тартибсизлик бошлаш учун қулай фурсатни кутардилар.

Мен яна ўз ҳикоямга қайтаман.

Бир куни кечқурун (1773 йилнинг октябрь ойи бошларида) куз шамолининг гувиллашини тинглаб, қора булут парчаларининг ой ёнидан сузиб ўтишига деразадан қараб, уйда ўзим якка ўтирдим. Комендантдан менга одам келди. Мен дарҳол йўлга тушдим. Комендантнинг уйи-

¹ Екатерина томонидан Ўрол деб ном берилган шаҳар.

² Пугачёв қўзғолонигача Яик казаклари ва Оренбург ўлкасида яшовчи халқлар орасида кўтарилган қўзғолонларни «босиш»да энг бераҳм бўлган генералларнинг бири.

да Швабрин, Иван Игнатъич ва бир казак ўнбошиси ўтиришган экан. Уйда Василиса Егоровна ҳам, Марья Ивановна ҳам йўқ эди. Комендант мен билан ташвишли бир кийфада кўришди. У эшикни кулфлади, кираверишда турган ўнбоши бошқа ҳаммани ўтқизди-да, чўнтагидан бир қоғозни олиб:

– Жаноб офицерлар, муҳим янгилик! – деди. – Генерал ёзган мактубга кулоқ солинлар!

У кўзойнагини тақиб, мактубни ўқиди:

*«Белогор қалъасининг коменданти
жаноб капитан Мироновга*

Махфий

Ушбунинг билан маълум қиламанки, қамоқдан қочган Дон казаги фитначи Емельян Пугачёв ёмон адабсизлик қилиб, ўзига марҳум император Пётр III номини берган ва атрофига бадкирдорлардан иборат ғуруҳ тўплаб, Яиқ қишлоқларида ғалаён кўтарган, ҳамма жойда тиланчилик қилиб ва одам ўлдириб, ҳозирнинг ўзидаёқ бир неча қалъани қўлга олган ҳамда хароб қилган. Шунинг учун ушбу мактубни олганингиз ҳамон сиз, жаноб капитан, зудлик билан юқорида айтилган бадкирдор ва хоиннинг ҳужумини даф қилиши учун лозим бўлган тадбирларни кўргайсиз, агар сизга топширилган қалъага ҳамла қилса, тамом маҳв этиши иложини кўргайсиз».

– Лозим бўлган тадбирларни кўргайсиз! – деди комендант кўзойнагини олиб, мактубни букларкан. – Айтмоққа осон. У бадкирдор зўрга ўхшайди; ишониб бўлмайдиган казакларни ҳисобламаганда, ҳаммаси бўлиб бир юз ўттиз нафар одамимиз бор, сенга тегизиб айтаётганим йўқ, Максимич (ўнбоши кулиб кўйди). Бирок на чора, жаноб офицерлар! Тайёр бўлинглар, тунги қоровуллар кўйинглар; ҳужум бўлса дарвозани ёпиб, аскарларни чақиринглар. Сен, Максимич, ўз казакларингга эҳтиёж бўл. Тўпни кўриб, яхшилаб тозалаш керак. Энг муҳими – бу хабарни махфий сақлаш лозим, буни қалъада ҳеч ким барвақт билмасин.

Шу буйруқни айтиб, Иван Кузмич барчамизга жавоб берди. Комендантнинг уйдан янги хабарни муҳокама қила-қила, Швабрин билан бирга чиқдик.

– Сенинча бу ишнинг охири нима бўлар экан? – дедим.

– Худо билади, – деб жавоб берди у. – Кўраимиз. Ҳозирча фавқулудда бир нарса йўқ. Агарда...

У ўйланиб қолди ва паришон бўлиб, французча бир куйни хуштак қилиб чала бошлади.

Эҳтиёткорлигимизга қарамай, Пугачёвнинг пайдо бўлгани ҳақидаги хабар бутун қалъага тарқалди. Иван Кузмич рафиқасини жуда хурмат қилса-да, ҳеч вақт хизматга оид сирни унга айтмас эди. У генералнинг мактубини олгач, гўё Герасим ҳазратга Оренбургдан жуда ажойиб, махфий бир хабар келган эмиш, деб Василиса Егоровнани жуда усталик билан Герасим ҳазратниқига юборган: Василиса Егоровна шу ондаёқ руҳонийниқига отланган ва Иван Кузмичнинг маслаҳати билан у ерда зериқиб қолмасин деб, Машани ҳам олиб кетган.

Иван Кузмич, ўзи ёлғиз қолиб, дарҳол бизга одам юборган. Палашкани эса, гап пойламасин деб, омборга қамаб қўйган.

Василиса Егоровна руҳонийнинг хотинидан ҳеч қандай янги хабар эшитмай қайтган; у уйга келиб билсаки, Иван Кузмич кенгаш ўтказибди, Палашкани омборга қамаб қўйибди. Василиса Егоровна эрининг алдаганини фаҳмлаб, текшира бошлабди. Аммо Иван Кузмич сўроқдан тап тортмай, рафиқасининг саволларига дадил жавоб бераверган: «Биласанми, азизим, аёллар печкага похол ёқадиган бўлишибди, бундан бирон фалокат чиқмасин деган ниятда похол эмас, шох ва пайраҳа ёкинлар, деб қаттиқ буйруқ бердим». – Нега бўлмаса Палашкани қамаб қўйдинг? Нима учун бечора киз биз қайтиб келганимизгача омборда қамалиб ётибди? – деб сўрабди хотини. Иван Кузмич бундай саволга жавоб беришга тайёрланмаганидан, жуда ҳам ёпишмаган бир ваз қилибди. Василиса Егоровна эрининг макрини пайқабди; аммо ундан бир гап чиқишига кўзи етмасдан, ортиқ гап кавламай қўя қолибди ва Акулина Памфиловнанинг ғалати усул билан тузлаган бодринги ҳақида сўз очибди. Василиса Егоровна шу кеча сира ухлаёлмабди, ўзи билолмаган, эри ундан яширган сирнинг нима эканлигини ўйлаб ҳеч тагига етолмабди.

У эртаси куни тушки ибодатдан қайтаётиб, йўлда Иван Игнатъични кўрибди; у замбаракни, болалар ўйнаб тўлдирган латта-путта, хасхашакдан тозалаётган экан. «Бу ҳарбий тайёрликнинг маъноси нима? Наинки қирғизлар хужуми кутилса? Наҳотки, Иван Кузмич шу арзимаган нарсани мендан яширган бўлса?» деб Василиса Егоровна ўйлабди-да, билолмай хуноб бўлган сирнинг тагига етишга аҳд қилиб, Иван Игнатъични чақирибди.

Худди суд айбдорнинг хушёрлигини сусайтириш учун сўроқни ишга алоқаси бўлмаган саволлар билан бошлагандек, Василиса Егоровна ҳам Иван Игнатъичга уй ишига оид бирмунча танбехлар қилган.

Сўнгра, андак туриб чуқур уф тортган-да, бош чайкаб: «Худованди карим! Бу қандай янги гаплар! Бунинг охири нима бўлар экан?» дебди.

– Хоним, – дебди Иван Игнатъич. – Худо пошшо: аскарларимиз етарли, ўқ-дори кўп, замбаракни созлаб қўйдим. Пугачёвнинг бир таъзирини берайликки! Худо бермаса, тўнғиз емайди.

– Бу Пугачёв қандай одам экан ўзи? – деб сўрабди комендантнинг хотини.

Иван Игнатъич сирни айтиб қўйганини билиб, тилини тишлаб қолибди. Бироқ ғишт қолипдан кўчган эди.

Василиса Егоровна, ҳеч кимга оғзимдан чиқармайман деб, бутун сирни айтишга мажбур қилибди.

Василиса Егоровна ўз сўзида турибди ва бу сирни руҳонийнинг хотинидан бошқа ҳеч кимга айтмабди, ўшанга ҳам унинг сигири далага ўтлагани борганида бадкирдорлар ушлаб олишмасин, деб айтибди.

Ҳадемай Пугачёв ҳақида дув-дув гап бўлиб кетди. Ҳар ким ҳар хил гапирди. Комендант кўшни кишлоқлар ва қалъалардаги ахволни синчиклаб ўргангани ўнбошини юборди. Ўнбоши икки кундан кейин келди ва даштда, қалъадан олтмиш чақирим йирокда, жуда кўп ўт-олов кўрганини, бошқирдлардан сўраганида номаълум бир куч келаётганини айтганликларини хабар қилди. Аммо тузукроқ хабар топиб келолмади, чунки нарироқ боргани юраги бетламабди.

Қалъадаги казаклар орасида одатдан ташқари ҳаяжон бошланди; кўчаларда тўп-тўп бўлиб, ўзаро аста-секин сўзлашар ва отлиқ ёки гарнизон аскарини кўришганида тарқалишар эди. Буларнинг орасига воқеанафислар юборилди. Юлай деган чўқинган қалмоқ комендантга муҳим хабар топиб келди. Унинг гапига қараганда, ўнбоши ёлғон гапирган, бу маккор казак қайтиб келганидан сўнг, ўз ўртоқларига кўзғолончилар орасига борганини, уларнинг сардорига қўл берганини, унинг кўлини ўпиб, узоқ ҳамгап бўлганини айтган. Комендант ўнбошини дарҳол камади ва Юлайни унинг ўрнига тайинлади. Бу хабарни казаклар очиқ норозилик билан қарши олдилар. Комендантнинг буйруқларини ижро этувчи Иван Игнатъич уларнинг: «Ҳой, гарнизон каламуши, кўрадиганингни кўрасан!» деганларини ўз қулоғи билан эшитди. Комендант ўнбошини шу куннинг ўзида сўроқ қилмоқчи бўлди; бироқ ўнбоши, ўз ҳамфикрларининг ёрдами билан бўлса керак, қочиб кетди.

Бошқа бир ҳодиса комендантни яна-да, баттар ташвишга солди. Бир бошқирд яширин хитобномалар билан тутилди. Шу муносабат билан комендант ўз офицерларини чақирмоқчи бўлган ва бунинг учун

яна Василиса Егоровнани бир баҳона билан бирон ёкка юборишни истаган. Бироқ Иван Кузмич софдил ва тўғри одам бўлганидан, илгари бир марта ишлатган баҳонасидан бошқа баҳона тополмаган.

«Менга қара, Василиса Егоровна, – дебди у йўталиб. – Герасим хазрат шаҳардан...» – Қўй ёлғонингни, Иван Кузмич, – дебди хотини унинг сўзини кесиб. – Сен кенгаш чақириб, Емельян Пугачёв ҳақида менсиз музокара қилмоқчисан; бу сафар мени алдай олмайсан! – Иван Кузмич хайрон бўлиб, бакрайиб қолибди. «Э, хоним, – дебди у. – Агар ҳамма гапдан бохабар бўлсанг, кетмасанг ҳам бўлади; сенинг олдингда ҳам сўйлашаверамиз». – Ҳа, баракалла, – деб айтибди хотини. – Ҳийлакорликни сен эпполмайсан; офицерларга одам юборавер.

Яна ҳаммамиз тўпландик. Иван Кузмич хотинининг олдида бизга қандайдир чаласавод казак кўли билан ёзилган Пугачёвнинг хитобномасини ўқиб берди. Бу ўғри тезда бизнинг қалъага юриш бошлаш ниятида эканини эълон қилган; казаклар ва аскарларни ўз тўдасига чақирган, қаршилик кўрсатмасликни қўмондонларга таклиф этган, акс холда ўлдиражак эканини билдирган. Хитобнома дағал, аммо кучли таъбирлар билан ёзилган, содда одамларни ваҳимага солиши мумкин эди.

– Бу ёлғончини қаранг! – деди комендантнинг хотини. – Бизга яна нималар таклиф қилмоқчи экан! Қаршисига чиқиб, байроқларни оёғи остига қўйсак-а! Вой итвачча-эй! Наинки, бизнинг қирқ йилдан буён хизматда эканимизни, Худога шукр, кўпни кўрганимизни билмаса? Наҳотки, шу ўғрининг сўзига кулоқ соладиган кўмондонлар топилса?

– Топилмаса керак, – деди Иван Кузмич. – Хабарларга қараганда, бадқирдор кўплаб қалъаларни эгаллаган эмиш.

– Ростдан ҳам кучликка ўхшайди, – деди Швабрин.

– Унинг чинакам кучини ҳозир биламиз, – деди комендант. – Василиса Егоровна, омборнинг калитини бер. Иван Игнатъич, бошқирдни олиб кел-чи; кейин Юлайга айт, гаврон келтирсин.

– Шошма, Иван Кузмич, – деди хотини, ўрнидан тураётиб. – Мен Машани олиб чиқиб кетай; дод овозини эшитса кўрқади. Тўғрисини айтсам, уриб сўроқ қилишга ўзимнинг ҳам хушим йўқ. Яхши қолинглар.

Сўроқ вақтида уриш илгари замонда суд ишларига шундай сингиб кетган эдики, уни йўқ қиладиган хайрли фармон¹ узок замон таъсирсиз қолди. Илгариги вақтда гуноҳкорнинг фош этилиши учун ўзининг

¹ Сўроқ пайтида уришни йўқотиш ҳақида Александр I томонидан чиқарилган фармон. Бу фармондан кейин ҳам подшо жандармлари ва терговчилари қалтақлашни давом эттирганлар.

икрор бўлиши зарур деб ўйлашган; бу фикр асосизгина эмас, ҳаттоки соғлом ҳуқуқий тушунчага тамоман зиддир, чунки, агар гуноҳкорнинг тониши унинг гуноҳсиз эканига исбот деб қабул қилинмаса, у ҳолда гуноҳкорнинг иқрор бўлиши унинг гуноҳкор эканига яна ҳам кучсизроқ далил бўлиши керак. Бу ваҳшиёна таомилнинг йўқотилишига норози бўлган қадимги судлар бор эканини, ҳатто ҳозир ҳам эшитиб юрман. Бизнинг замонда эса уриш зарур эканлигига судлар ҳам шубҳа қилмаганлар, гуноҳкорлар ҳам. Шунинг учун комендантнинг буйруғи ҳеч қайсимизни хайрон қолдирмади, ташвишга ҳам солмади. Иван Игнатъич бошқирдни олиб келгани кетди. У Василиса Егоровнанинг омборида эди. Бир неча дақиқадан кейин асир даҳлизга келтирилди. Комендант асирни ичкарига олиб киришни буюрди.

Бошқирд остонадан зўрға ўтди (унинг оёғига ёғоч кишан солинган эди) ва чўзинчоқ қалпоғини кўлига олиб, эшик ёнида тўхтади. Афтига қараб, сесканиб кетдим. Бу киши умр бўйи ёдимдан кўтарилмаса керак. У етмишлардан ошган, на бурни бор, на қулоқлари. Сочи қирдирилган; соқол ўрнида бир неча оқ мўй осилиб турарди; пакана, ориқ ва букчайган, аммо қисик кўзлари ҳамон чакнарди. «Э-ҳе! – деди комендант, унинг кўрқинчли белгиларидан 1741 йилда жазоланган исёнчилардан бири эканини билиб. – Сен, қари кашқир, бизнинг қопқонимизга бир марта тушгансан дейман. Қулоқ, бурнинг кесилганидан маълумки, кўзғолонга энди кўшилган эмассан. Қани, берироқ кел-чи; айт, сени ким юборди?»

Қари бошқирд индамади ва комендантга бўзрайиб қаради. «Нимага индамайсан? – деди Иван Кузмич. – Ё русча билмайсанми? Юлай ўз тилингда сўра-чи, буни бизнинг қалъага ким юборди экан?»

Юлай Иван Кузмичнинг саволини татар тилида тушунтирди. Лекин бошқирд унга ҳам худди боягидек қараб, бир оғиз ҳам жавоб бермади.

– Хўп, яхши, – деди комендант. – Тилингни чиқариб қўяман. Йигитлар! Бунинг беъмани ола чопонини ечиб, уринглар. Юлай, ўхшатиб адабини бер!

Икки инвалид бошқирдни ечинтира бошлади. Бечоранинг юраги ҳовлиқди. У болалар кўлига тушган жонивордек жавдираб атрофга қаради. Ногиронлардан бири унинг кўлларини ўз елкасидан ошириб, чолни орқасига кўтарди, Юлай эса новда билан орқасига бир туширган эди, бошқирд заиф, ёлворган товуш билан «вой» деди-да, бошини чайқаб, оғзини очди. Унинг тили йўқ – кесилган эди.

Шундай ишлар менинг замонимда бўлгани ва император Александр эзгулик билан подшолик қилаётган вақтда яшаётганим ёдимга

тушса, илм-урфоннинг тараққийси ва инсонпарварлик қоидаларининг тез тарқалишига ҳайрон қолмасдан иложим йўқ. Ёш йигит! Агар менинг бу ёзувларим қўлингга тушса билгинки, энг яхши ва мустақкам ўзгаришлар ҳеч қандай зўрлик қилмасдан, киши хулқининг яхшиланишидан вужудга келган ўзгаришлардир.

Ҳамма ҳайрон қолди. «Хўш, – деди комендант, – бундан ҳеч гап чиқмайди. Юлай, бошқирдни омборга элтиб қўй. Биз, жаноблар, баъзи нарсалар ҳақида гаплашамиз».

Биз ўз вазиятимизни музокара қилиб ўтирган эдик, бирдан Василиса Егоровна кириб келди, у ҳаддан ташқари ховлиққан эди.

– Нима бўлди? – деди ҳайрон бўлган комендант.

– Фалокат, жаноблар, фалокат! – деди Василиса Егоровна. – Нижнеозёрск қалъаси бугун эрталаб қўлдан кетибди. Герасим ҳазратнинг хизматкори ўша ердан келди. Қалъанинг қўлдан кетганини кўрибди. Комендант ва барча офицерлар дорга осилибди. Бутун аскарлар асир олинди. Бадқирдорлар бу ерга ҳам келмаса гўрга эди.

Кутилмаган хабар мени эсанкиратиб қўйди. Нижнеозёрск қалъасининг коменданти ювош ва камтар йигит эди, мен уни танирдим: бундан икки ойча илгари ёшгина хотини билан Оренбургдан ўз қалъасига ўтиб кетаётди, Иван Кузмичнигина тушганди. Нижнеозёрск қалъаси бизникидан йигирма беш чақиримча нарида эди. Биз ҳам Пугачёвнинг хужумини ҳар соат кутишимиз керак эди. Марья Ивановнанинг тақдири кўз олдимга келиб, юрагим орзиқиб кетди.

– Менга қаранг, Иван Кузмич! – дедим комендантга. – Бизнинг вазифамиз сўнгги нафасимизгача қалъани сақлашдир; бу ҳақда гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Аммо аёлларни эҳтиёт қилиш тўғрисида ўйлаш керак. Буларни агар йўл очиб бўлса, Оренбургга ёки бадқирдорларнинг қўли етмайдиган узоқроқ ва ишончлироқ қалъага юборинг.

Иван Кузмич хотинига қаради ва:

– Дарҳақиқат, исёнчиларни бирёқли қилмагунимизча сизларни узоқроқ бир ерга юбормасак бўлмайдами? – деди.

– Бўлмаган гап! – деди хотини. – Ўқ етмайдиган қалъа бор эканми? Белогор қалъасининг нимаси ишончсиз? Худога шукр, йигирма икки йилдан буён шу ердамиз. Бошқирдларни ҳам кўрдик, қирғизларни ҳам, қўявер, Пугачёв ҳам келаверсин!

– Майли, – деди комендант, – агар қалъамизга ишонсанг, ўтира берганинг дуруст... Машани нима қиламиз? Туриб берсак ёки ёрдам етиб келса яхшику-я, борди-ю, қалъани бадқирдорлар ишғол қилишса нима бўлади?

– У вақтда... – Василиса Егоровна тутилиб қолди ва ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушиб, жим бўлди.

Ўз гапининг хотинига таъсир қилганини сезиб (эхтимол, бутун умрида илк марта таъсир қилишидир), Иван Кузмич давом этди:

– Йўқ, Василиса Егоровна, Машанинг бу ерда бўлиши мумкин эмас. Уни Оренбургга – аммасиникига юборамиз: у ерда аскар ҳам, тўп ҳам кўп, қалъанинг девори ғиштдан. Сенинг ҳам ўша ерга кетганинг маъкул; қалъани ишғол этишса, кекса бўлсанг ҳам ҳолинг ёмон бўлади, соғ кўйишмайди.

– Хўп, – деди хотини, – шундай қила қолайлик: Машани юборамиз. Аммо мени юбораман деб, овора бўлма: бормайман. Кексайган чоғимда сендан айрилиб, ёт элларда якка гўр излаб юрайми?! Бирга умр қилдик, бирга ўламиз.

– Майли, – деди комендант. – Қани, имиллама. Машани жўнатиш тарадудини кўр. Эртага тонг ёришиши билан жўнайди, гарчи ортиқча одамимиз бўлмаса-да, ёнига отлиқ аскар қўшамиз. Қани Маша?

– Акулина Памфиловнанинг уйида, – деди комендантнинг рафиқаси. – Нижнеозёрск қалъасининг қўлдан кетганини эшитиб, кўнгли безовта бўлди; тоби қочмаса деб кўрқаман. Ё, Парвардигор, қандай кунларга қолдик!

Василиса Егоровна Машани жўнатиш тадорикини кўргани кетди. Музоқарамиз давом этди; аммо мен сўзга аралашмасдим, қулоғимга гап ҳам кирмас эди. Марья Ивановна кечки емак пайтида келди – ранги оқарган, кўзлари йиғидан шишган. Емак вақтида ҳеч ким гапирмади ва дастурхондан одатдагидан эртароқ турдик; комендант ва унинг оиласи билан хайрлашиб, уй-уйимизга кетдик. Аммо мен қиличимни жўрттага эсдан чиқариб, шу баҳона билан қайтиб келдим: Марья Ивановнанинг ўзи якка бўлишига кўзим етган эди. Ҳақиқатан ҳам у ёлғиз бўлиб, мен билан эшик олдида учрашди ва қиличимни ортимдан олиб чиққан экан, берди. У кўзига ёш олиб:

– Хайр, Пётр Андреевич! – деди. – Мени Оренбургга юборишяпти. Соғ-саломат ва бахтиёр бўлинг, насиб бўлса кўришармиз, агар кўришмасак... – У йиғлаб юборди. Мен уни маҳкам кучоқлаб олдим. – Яхши бор, маликам, – дедим, – хайр севгилим, фариштам! Бошимга нималар тушмасин, фикр-ёдим сенда бўлади! – Маша кўксимга бошини қўйиб йиғлар эди. Мен эхтирос билан унинг юзларидан бўса олдим ва шошиб уйдан чиқдим.

ҲАҲОҲ

ҲАҲОҲ

*Шўрлик, гариб бошгинам,
Итоаткор бошгинам!
Нақ ўттиз йил, боз уч йил
Хизмат қилди бошгинам.
Тополган йўқ бошгинам:
На манфаат, на шодлик,
Ва на бирон яхши сўз,
Ё баландроқ мартаба;
Хизмат қилиб бошгинам
Орттиргани шу бўлди.
Икки баланд дор ёғоч,
Ҳа, яна ипак сиртмоқ.*

Халқ қўшиғи

Шу кечаси ухламадим, ечинмадим ҳам. Марья Ивановна билан сўнги дафъа хайрлашиш учун саҳарда қалъа дарвозасига бориш ниятида эдим. Ўзимда буюк ўзгариш сезардим; қалбимдаги ҳаяжон яқинда чеккан кулфатларимга қараганда енгилроқ эди. Жудолик қайғусига туманли, аммо тотли умидлар, сабрсизлик билан кутилган хавф-хатар ва олижаноб иззат-нафс ҳислари қўшилиб кетди. Кечанинг қандай ўтганини билмай қолдим. Энди ташқарига чиқмоқчи бўлганимда, эшик очилиб, капрал кириб келди ва бизнинг казаклар Юлайни зўрлик билан олиб, қалъадан чиқиб кетганликларини, қалъа атрофида номаълум суворийлар юрганлигини айтди. Марья Ивановна чиқиб кетолмай қолса-чи, деган ўй мени ваҳимага солди; капралга бир қанча топшириқлар бериб, ўзим дарҳол комендантнинг олдига югурдим.

Тонг ёриша бошлаганди. Югурганимча кетаётган эдим, кимдир мени чақирди.

– Қаёққа кетяпсиз? – деди Иван Игнатъич ортимдан етиб келиб. – Иван Кузмич тепаликда, сизни айтиб келгани юборди. – Пугачёв келди.

– Марья Ивановна кетдими? – дедим юрагим ҳовликиб.

– Улгуролмади, – деди Иван Игнатъич. – Оренбург йўли ёпилибди, қалъа ўраб олинган. Аҳвол ёмон, Пётр Андреевич!

Тепаликка қараб йўл олдик. Бу табиий тепалик бўлиб, ғовлар билан ўралган эди. Қалъанинг бутун аҳолиси шу ерга тўпланган. Гарнизон саф тортган, тайёр. Замбаракни у ерга кеча кечкурун олиб чиқишган. Комендант ўзининг саф тортган озгина аскарлари олдига у ёқдан-бу ёққа

юрарди. Хавфнинг яқинлиги кекса ҳарбийни одатдан ташқари дадиллаштирган. Даштда, қалъадан сал нарироқда йигирмага яқин суворий айланиб юрарди. Булар казакларга ўхшар, аммо ичида бошқирдлар ҳам кўринарди. Уларни бошларидаги қалпоқ ва ёнларига осиб олган ўқдонларидан таниш мумкин. Комендант аскарларни кўриқдан ўтказар экан:

– Ҳа, йигитлар, бугун подшомизга кўкрагимизни қалқон қиламиз ва ботир, онтини бузмайдиган кишилар эканимизни бутун дунёга кўрсатамиз! – деди.

Аскарлар баланд товуш билан ўзларининг содиқ эканликларини айтдилар. Швабрин ёнимда туриб, душманга синчиклаб қарар эди. Даштда айланиб юрган суворийлар қалъадаги ҳаракатни сезиб, бир ерга тўпландилар ва ўзаро суҳбатлаша бошладилар. Комендант Иван Игнатъичга замбаракни шу суворийлар тўдасига тўғрилашни буюрди, ўзи пилтага ўт туташтирди. Ўқ ғувиллаганича суворийлар устидан учиб ўтди, аммо ҳеч қандай шикаст етказмади. Суворийлар тарқалиб, дарҳол кўздан йўқолдилар. Ҳеч ким қолмади.

Василиса Егоровна келди, онасидан ажрашни истамаган Маша ҳам унинг ёнида эди.

– Қалай? – деди комендантнинг хотини. – Урушнинг бориши қандай? Қани душман?

– Душман яқинда, – деди Иван Кузмич. – Худо ёр бўлса, иш жойида бўлади. Хўш, Маша қўрқяпсанми?

– Йўқ, отажон, – деди Марья Ивановна. – Уйда ўзим якка қолганимда кўпроқ кўрқардим.

У менга қаради ва ўзини зўрлаб илжайди. Қиличимни кеча унинг кўлидан олганим ёдимга тушиб, сопидан маҳкам ушладим, гўё бу қилични у менга ўз ёримни мудофаа қилиш учун берганди. Юрагимга ўт тушди. Ўзимни унинг рицари деб хаёл қилар эдим. Мен унинг ишончига лойиқ эканимни исбот қилишга ташна бўлиб, сабрсизлик билан қатъий дамларни кутардим.

Шу онда қалъадан ярим чақирим наридаги тепалик ортидан яна анчагина суворийлар чиқиб келди ва ҳадемай дашт найза, камон билан қуролланган кишиларга тўлди. Буларнинг ўртасида оқ от минган, қизил чакмон кийган бир киши қиличини яланғочлаб келар, бу Пугачёвнинг ўзи эди. У тўхтади; атрофини ўз кишилари ўраб олди. Унинг буйруғи билан бўлса керак, тўпдан тўрт отлик ажралиб, бизнинг қалъа томонга от қўйиб кела бошлади. Буларни танидик – бизга хиёнат қилган кишилар экан. Бири боши тепасида қоғоз кўтариб олган, бирининг найзаси

учида Юлайнинг калласи. У ғовнинг олдига келиб бир силтаган эди, калла четандан ошиб тушиб биз томонга юмалади. Бечора қалмоқнинг калласи комендантнинг оёғи остига тушди. Хоинлар: «Ўқ отманглар, подшонинг олдига чиқинглар. Подшо шу ерда!» деб қичкирар эди.

«Шошма, мен сенга кўрсатиб қўяй! – деб бақирди комендант. – Йигитлар, отинглар!» Аскарлар бараварига ўқ узишди. Мактуб ушлаб турган казак қалқиб, отдан ағанаб тушди, қолганлари қочди. Мен Марья Ивановнага қарадим. Юлайнинг қонли бошини кўриб эсанкираган ва милтиқ товушидан гаранг бўлган Марья Ивановна хушсиздек кўринарди. Комендант капрални чақириб, ўлган казакнинг қўлидан мактубни олишга буюрди. Капрал, ташқарига чиқиб, ўлган казакнинг отини жиловлаб келди-да, мактубни комендантга берди. Иван Кузмич мактубни товуш чиқармай ўқиди, кейин майда-майда қилиб ташлади. Бу орада исёнчилар, афтидан хужумга тайёргарлик кўришар эди. Ҳадемай кулоқ остидан ўқлар ғувиллаб ўта бошлади, бир неча ёй бизнинг ёнимизга – ерга ва ғовга санчилди.

– Василиса Егоровна! – деди комендант. – Бу аёлларнинг иши эмас. Машани олиб кет, қара, қизгинанинг юраги ёрилиб кетди.

Ўқ ёгилиб тургани учун қайтаришга ожиз бўлган Василиса Егоровна даштга қаради, у ерда катта ҳаракат борлиги билиниб турарди; кейин эрига қараб:

– Иван Кузмич, тириклик ҳам, қазо ҳам Худонинг иродаси. Машадан рози бўл. Маша, бор отангнинг олдига, – деди.

Маша ранги оқариб, титраб, Иван Кузмичнинг олдига борди ва тиз чўқди. Кекса комендант уни дуо қилди, сўнгра турғизиб ўпди-да, ўзгарган товуш билан:

– Хайр, Маша, бахтинг ёр бўлсин, – деди. – Худога сиғин: У сени марҳаматидан бебаҳра қўймайди. Бирон яхши одам чикса, Худо бахт ва муҳаббат ато этсин. Биз Василиса Егоровна, иккимиздек умр кўринглар. Хайр, Маша. Василиса Егоровна, уни тезроқ олиб кет.

Маша отасининг бўйнига осилиб йиғлади.

– Биз ҳам видолашайлик, – деди Василиса Егоровна йиғлаб. – Хайр, азизим Иван Кузмич. Мендан рози бўл, яхши-ёмон гапирган бўлсам!

– Хайр, хайр азизам! – деди комендант рафиқасини кучоқлаб. – Бўлди энди, боринглар, боринглар уйга, фурсат бўлса Машага сарафан кийдириб қўй.

Василиса Егоровна қизи билан кетди. Мен Марья Ивановнанинг ортидан қараб қолдим; у қайрилиб, менга бошини қимирлатиб қўйди. Шундан сўнг Иван Кузмич бизга қаради ва бутун диққатини душманга

жалб қилди. Исёнчилар ўз бошлиқлари атрофида тўпланиб, бирданига отдан туша бошладилар. «Энди маҳкам бўлинглар! – деди комендант, – хужум бошланади...» Шу онда дахшатли қичқириқ ва шовқин кўтарилди, исёнчилар қалъага қараб югурдилар. Замбарагимиз сочма ўқ билан ўқланган эди. Душман яқин келганида, комендант замбаракка ўт туташтирди. Ўқ душман тўдасининг ўртасига тушди. Исёнчилар икки ёққа сочилиб, чекиндилар. Бошлиқлари олдинда якка қолди... У қиличини ҳавода ўйнатиб, чекинганларни олға даъват қилгандек кўринарди... Босилган шовқин-сурон яна авжига чиқди.

– Ҳа, йигитлар! – деди комендант. – Энди дарвозани очинглар, довул қоқинглар. Йигитлар! Менинг ортимдан олға!

Комендант, Иван Игнатъич ва мен кўз очиб юмгунча тепаликнинг нариги тарафига чиқдик. Бироқ юрагини олдириб қўйган гарнизон ўрnidан кўзгалмади. «Нега турибсизлар, болаларим? – деб қичқирди Иван Кузмич. – Бир бошга бир ўлим: хизмат шуни талаб қилади!» Шу онда исёнчилар биз томонга югуриб, қалъанинг ичига кириб олдилар. Довул товуши тинди, гарнизон қуролни ташлади. Мени уриб йиқитишди, аммо дарров ўрнимдан туриб, исёнчилар билан бирга қалъага кирдим. Бошидан ярадор бўлган комендант исёнчилар орасида турар, бадкирдорлар ундан қалитни талаб қилардилар. Мен уни ҳимоя қилиш учун югурган эдим, бир неча барваста казак маҳкам ушлаб:

– Кўрадиганингизни кўрасиз энди, подшоҳга бўйин эгмаганлар, – дейишди ва қўлимни боғлашди. Бизни кўчама-кўча олиб юришди; аҳоли уй-уйидан нон билан туз олиб чиқарди. Бутхона қўнғироғи жаранглади. Бирдан кимдир қичқириб, подшоҳнинг майдонда асирларни кутиб турганини ва қасам ичирмоқчи эканини хабар қилди. Халқ майдонга қараб оқди, бизни ўша ерга олиб бордилар.

Пугачёв комендантнинг эшиги олдидаги айвончада – оромкурсида ўтирарди. Устида зарҳал хошияли чиройли казакча тўн, бошида олтин жиға тақилган узун казакча телпак, кўзлари чакнар эди. Унинг афти менга таниш кўринди. Казак оқсоқоллари уни ўраб олишганди. Герасим ҳазрат, ранги оппоқ, қўлида хоч, айвонча ёнида қалтираб турар ва бир оздан кейин бўладиган қурбонларнинг гуноҳини сукут билан тилаётгандек, қонларидан кечилишини сўраётгандек кўринар эди. Майдонга бир нечта дор тикилган. Биз яқинлашганимизда, бошқирдлар оломонни четлатиб, бизни Пугачёвга рўпара қилдилар. Черковнинг қўнғироқ товуши тинди, ҳаммаёқ сукунатга чўмди. «Комендант қайси бири?», деди ёлғон подшоҳ. Бизнинг ўнбоши оломон орасидан чиқиб, Иван Кузмични кўрсатди. Пугачёв чолга ғазаб билан кўз ташлади ва:

– Менга, ўз шоҳингга қарши чиққани қандай журъат этдинг? – деди. – Ярадор бўлиб мадори қуриган комендант бор кучини тўплаб, дадиллик билан: – Сен менинг шоҳим эмассан, сен ўғри ва хоинсан, эшитдингми! – деди.

Пугачёв ғазабланиб, оқ дастрўмоли билан ишора қилди. Бир неча казак комендантни ушлаб, дорнинг остига судради. Кеча биз сўроқ қилган қулоқсиз, бурунсиз бошқирд, кўлида арқон, дорнинг устида айри миниб ўтирар эди. Бир неча дақиқадан сўнг, бечора Иван Кузмичнинг дорга осилганини кўрдим. Кейин Пугачёвнинг олдида Иван Игнатъични келтиришди.

– Подшоҳинг Пётр Фёдоровичга содиқман деб онт ич! – деди Пугачёв. – Сен бизга шоҳ эмассан, – деди Иван Игнатъич ўз капитанининг сўзини такрорлаб. – Сен ўғри ва хоинсан!

Пугачёв яна оқ рўмолчаси билан ишора қилди. Иван Игнатъич ҳам ўзининг кекса бошлиғи ёнига осилди.

Навбат менга келди. Олижаноб дўстларимдек жавоб беришга ҳозир бўлиб, Пугачёвнинг юзига тик қарадим. Шу пайт кўзим исёнчиларнинг оксоқоллари орасида турган Швабринга тушди, ҳайрон қолдим. У сочини айланмасига қирқтириб, казакча кийиниб олганди. У Пугачёвнинг олдида келиб, қулоғига бир нима деб пичирлади. «Осилсин!» деди Пугачёв, менга қарамасдан. Бўйнимга сиртмоқ солишди. Гуноҳларимга тавба қилиб, калима қайтардим ва яқинларимнинг дуойи жонини қилдим. Мени дор остига олиб келишди. «Балки афв этиларсан» дейишарди, менга жаллодлар. Эҳтимол чиндан ҳам далда бермоқчи бўлишар эди. Бирдан: «Тўхтанглар, малъунлар! Тўхтанглар!» деган товуш эшитилди. Жаллодлар тўхташди. Қарасам: Савельич Пугачёвнинг оёғига бош қўйиб ёлворарди. «Жаноб! – дер эди у бечора. – Бир боённинг фарзандини ўлдиришдан сенга нима фойда! Қўйиб юбор уни, хунининг ҳақини беради; муддао кишиларни қўрқитиш ва жазолаш бўлса, мен чолни дорга торта қол!» Пугачёв ишора қилди. Бўйнимдан сиртмоқни олишди. «Подшоҳимиз сени афв этди!» дейишди атрофидагилар. Шу дақиқада қутулганимга севиндим дея олмайман, шунингдек, афсусланганим ҳам йўқ. Ҳисларим ҳаддан ташқари туманли эди. Мени қайтариб, яна сохта подшоҳнинг олдида келтиришди ва қаршисига тиз чўқтиришди. Пугачёв томирлари бўртиб чиққан кўлини менга узатди. «Ўп кўлини, ўп!» дейишар эди ён-атрофимдагилар. Аммо мен бундай кабиҳ тубанликдан кўра, энг қаттиқ жазони афзал кўрар эдим. «Азизим Пётр Андреевич – дерди Савельич ортимдан туриб. – Қайсарлик қилма! Сендан нима кетди? Ўпиб қўя қол, шу баччага... (тфу!) ўпа қол

қўлини...» Мен қимирламадим. Пугачёв қўлини ола туриб: «Жаноблари севинчдан эсларини йўқотиб қўйибдилар, – деди истехзо билан. – Турғизинглар!» Мени турғизиб, қўйиб юборишди. Мен даҳшатли комедиянинг давомини томоша қилдим.

Аҳоли онт ича бошлади. Ҳамма бирин-кетин келиб, хочни ўпар ва ёлғон подшоҳга таъзим қиларди. Гарнизон аскарлари ҳам шу ерда. Рота машиначиси, қўлида ўтмас қайчи, уларнинг сочларини айланмасига қирқар эди. Аскарлар устларини қоқар, Пугачёвнинг олдига келиб, унинг қўлини ўпардилар, у бўлса афв этиб, ўз тўдасига оларди. Бу иш уч соатча давом этди. Ниҳоят, Пугачёв ўрнидан туриб айвончадан тушди, амалдорлари унга эргашдилар. Қимматбаҳо жабдуқ урилган оқ от келтирилди. Икки казак қўлтиғидан олиб, уни отга миндириб қўйди. У Герасим ҳазратникида меҳмон бўлишини билдирди. Шу онда аёлнинг фарёди эшитилди. Ўғрилардан бир нечтаси сочлари тўзғиган, яланғоч Василиса Егоровнани судраб чиқди. Булардан бири дарров кампирнинг иссиқ пахтали нимчасини кийиб олибди ҳам! Бошқалари сандиқ, идиш-товок, кийим-кечак, кўрпа ва бошқа буюмларини олиб чиқар эди.

– Азизларим, – дер эди бечора кампир. – Қўйиб юборинглар мени. Жаноблар, мени Иван Кузмичнинг олдига олиб боринглар. – Бирдан унинг кўзи дорга тушди ва эрини таниб:

– Бадкирдорлар, – деди беҳуш қичқариб. – Уни нима қилдиларинг? Вой кўзимнинг нури Иван Кузмич, ботир аскар! Сенга на прусс найзаси ботган, на турк ўки теккан эди. Тузукроқ бир урушда эмас, турмадан қочган бир ўғрининг қўлида ўлдинг!

– Товушини ўчиринг бу алвастини! – деди Пугачёв. Ёш казак, кампирнинг бошига қилич билан урди. У айвончанинг зинасига йиқилиб жон берди. Пугачёв кетди. Халойиқ унинг ортидан эргашди.

VIII Б О Б

ЧАҚИРИЛМАГАН МЕҲМОН

Чақирилмаган қўноқ, йўнилмаган таёқ.

Мақол.

Майдон бўшаб қолди. Мен ҳамон бир ерда турар ва бундай даҳшатли таассуротлардан чувалган фикримни бир ерга тўплай олмас эдим.

Мени ҳаммадан ҳам кўра Марья Ивановнанинг тақдири нима бўлгани кўпроқ қийнар эди. У қаерда? Нима бўлди? Яширина олдими?

Яширинган жойи ишончлими... Шундай ваҳимали ўйлар билан комендантнинг уйига кирдим... Уй бўм-бўш, курсилар, столлар, сандиқлар ва идиш-товоқлар синдирилган, уй таланган. Торгина зинадан югуриб меҳмонхонага чикдим ва умримда илк дафъа Марья Ивановнанинг бўлмасига кирдим. Ўғрилар титкилаган тўшагини кўрдим; жавон синдирилган ва ичидаги ашёси таланган, санам олдидаги чироқ хануз ёнмоқда эди. Деворга осиглик кичкина ойна омон қолган... Бу сокин, қиз бўлмасининг эгаси қаерда? Ваҳимали бир хаёл миямдан лип этиб ўтди: у ўғриларнинг қўлига тушган бўлса-я!.. Юрагим шув этди... Севгилимнинг исмини қаттиқ-қаттиқ айтиб, куйиниб йиғладим... Шу чоғда шитирлаш эшитилди ва жавоннинг орқасидан Палашка чиқиб келди. Унинг ранги оппок, ўзи титрарди.

– Ох, Пётр Андреевич! – деди қўлларини бир-бирига уриб. – Қандай кунларга қолдик! Қандай кўргилик!..

– Марья Ивановна қаерда? – дедим шошиб. – Унга нима бўлди?

– Ойимқиз саломатлар, – деди Палашка. – У Акулина Памфиловнанинг уйига яширилган.

– Руҳонийнинг уйига-я? – дедим ваҳима билан кичкириб. – Ё, Рабб! Ахир Пугачёв ўша ерда-ку!..

Югуриб уйдан чикдим ва кўз очиб юмгунча руҳонийнинг уйига этиб бордим. Кўзимга ҳеч нарса кўринмас, кулоғимга ҳеч қандай товуш кирмасди. Герасим ҳазратнинг уйдан шовқин-кулги, қўшиқ садолари эшитилар эди... Пугачёв ўз ҳамтовоқлари билан кайфу сафо қиларди. Палашка ҳам ортимдан этиб келди. Палашкадан аста Акулина Памфиловнани чақиртирдим. Хиёл ўтмай, у бўш шаробнинг идишини кўтариб чикди.

– Худо ҳақи! Марья Ивановна қани? – дедим айтиб бўлмайдиган даражада ҳаяжон билан.

– Менинг каравотимда ётибди, бўталоғим, каравотни назардан пана қилиб қўйганман, – деди руҳонийнинг хотини. – Худо бир сакладида, Пётр Андреевич, бадқирдор энди овқат егани ўтирган эди, бечора қизгина уйғониб инграб юборсами!.. Жон-поним чиқиб кетди. Бадқирдор унинг товушини эшитиб қолди: «Инграган ким, кампир?» деди. Ўғрини алдадим: «Жияним, шохим, икки хафтадан буён бетоб ётибди» дедим. – «Жиянинг ёшми?» деди. «Ёш, шохим» дедим. – «Қани, кампир, кўрсат-чи, жиянингни» деди. Юрагим орзиқиб кетди, илож қанча. «Марҳамат шохим, аммо киз хузурингизга келолмайди, тургани дармони йўқ» дедим. «Майли ҳечқиси йўқ, ўзим бориб кўраман» деди. Қара, мальун парданинг ортига ўтди, билсанг! Юзини очди, лочинникидек

кўзларини тикди, йўк, ҳеч нарса демади... Худо сақлади! Ишонсангиз, болам, отангиз иккимиз ит азобида ўлдирилишимизга кўзимиз етиб қолган эди. Бахтимизга, қизгина бадкирдорни танимади. Худоё тавба, не кунларни кўрдик. Нима дейсиз энди? Бечора Иван Кузмич! Ким шундай бўлади, деб ўйлаган эди!.. Василиса Егоровнани айтинг! Иван Игнатъич! Уни нега ўлдиради денг?.. Сизга нечук раҳм қилди? Алексей Иванич Швабринни каранг-а? Сочини айланмасига қирқтириб, шулар билан кайф-сафо қилиб ўтирибди! Уддабуролигига гап йўк! Жияним бетоб деганимда, афтимга шундай қарадики, ишонсангиз, худди кўксимга наштар санчгандек бўлди, аммо сирни очмади, шунисига ҳам балли. – Шу пайт маст меҳмонларнинг бақиришлари ва Герасим ҳазратнинг товуши эшитилди. Меҳмонлар шароб талаб қилишар, Герасим ҳазрат эса рафиқасини чақирар эди. Руҳонийнинг хотини шошилиб қолди.

– Боринг уйингизга, Пётр Андреевич, – деди. – Ҳозир сиз билан сўзлашишнинг мавриди эмас, бадкирдорлар ичкилик қилаётирлар. Мастлик вақтида қўлига тушиб қолсангиз ёмон бўлади. Хайр, Пётр Андреевич. Нима бўлса-да, хавотир бўлманг, Худонинг ўзи асрайди!

Руҳонийнинг хотини кетди. Бир оз тинчиб, уйга кетдим. Майдон ёнидан ўтиб кетаётсам, бир неча бошқирд дор тагига тўпланиб, осилганларнинг этикларини ечиб олишмоқда; қаттиқ жаҳлим чиқди, аммо аралашишнинг бефойдалигини сезиб, ўзимни зўрға босдим. Ўғрилар қалъада у ёқдан-бу ёққа югуриб, офицерларнинг уйларини талашар эди. Ҳар ёқдан маст исёнчиларнинг кичқирган товушлари эшитиларди. Уйга келдим. Бўсағада Савельичга дуч келдим. «Худога шукр! – деб кичқирди у мени кўриб. – Мен яна бадкирдорлар ушладимикан, деб ўйлаган эдим. Э, хожа Пётр Андреевич! Ўғрилар ҳамма нарсамизни талаб кетишди, кийим-кечак, идиш-товок, ҳеч нарса қолмади. Гўрға. Сизни тирик қўйиб юборганларига шукр қиламан! Айтгандек, сиз, хожа, атаманни танидингизми?»

– Йўк, танимадим, ким экан у?

– Нега, хожа? Карвонсаройга тушганимда алдаб пўстинингни олган пиёнистани эсингдан чиқардингми? Янги пўстинингни берган эдинг, бу алвасти кийганда чок-чокидан сўкилиб кетган эди-ку!

Ҳайрон қолдим. Дархақиқат, Пугачёв ўша етакчига жуда ўхшар эди. Пугачёвнинг ўша эканига ишондим ва менга қилинган раҳмининг сабабини англаб етдим. Ажаб, бир саёққа инъом этилган кичкина пўстин мени сиртмоқдан кутқариб қолди ва карвонсаройларда санғиб юрган бир пиёниста қалъани камал қилди, ҳукуматни ларзага келтирди!

– Овқат емайсанми? – деди Савельич одатини тарк этмай. – Уйда ҳеч нарса йўқ. Бирор нарса топиб, таом тайёрлайман.

Ўзим якка қолиб, ўйга ботдим. Нима қилишим керак? Бадқирдорлар кўли остида бўлган қалъада туриш ёки унинг тўдасига кўшилиш харбий учун номус. Шундай қийинчилик бўлган вақтда, хизматим ватан учун фойдали бўладиган ерга боришни бўйнимдаги вазифа талаб қилар эди... Аммо муҳаббат, Марья Ивановна олдида унинг ҳомийси, мудофаачиси бўлиб қолишни талаб этарди. Гарчи тез фурсатда аҳволнинг ўзгаришига кўнглим гувоҳлик берса-да, Марья Ивановна хавф остида эканини ўйлаб кўрқар эдим.

Бир казак кириб келди, ўйларим чала қолди.

– Подшоҳи аъзам сени йўқлайди, – деди.

– Қаерда? – дедим фармонига бўйсунгани ҳозирланиб.

– Комендантнинг уйида. Жаноб емакдан кейин ҳаммомга борган эдилар, ҳозир дам олмоқдалар. Рафторидан шохимиз аслзода кўринадилар, жаноб. Овқат вақтида икки лаган қовурилган гўшти паққос туширдилар. Ҳаммомнинг ҳам шундай иссиғини хоҳлар эканларки, ҳатто Тарас Курочкин ҳам тоқат қилолмай, супургини Фомка Бикбаевга берди, совуқ сувга тушиб зўрға ўзига келди. Энг қизиги, нима десам экан... Ҳаммомда кўкрагидаги шохлик нишонасини кўрсатибди, унинг бир томонида бир мирилик чақадек келадиган икки бошли бургут, иккинчи томонида ўз шахсини кўрсатадиган аломат бор эмиш.

Казакка гап қайтаришни лозим кўрмай, у билан бирга комендантнинг уйига қараб юрдим. Пугачёв билан учрашувимни йўл-йўлакай тасаввур қилиб, бунинг оқибати нима билан яқун топишини англашга ҳаракат қилардим. Ўқувчи бу ҳолда менинг мутлақо совуққон бўлолмаслигимни осонгина тасаввур қила олади.

Комендантнинг уйига етганимда, қоронғи туша бошлаган эди. Дор ўзининг қурбонлари билан ваҳимали суратда қорайиб турарди. Бечора Василиса Егоровнанинг жасади ҳануз икки ёнида икки казак қоровул турган зина биқинида ётарди. Мени бошлаб келган казак хабар бергани ичкарига кириб кетди ва зум ўтмай чикди-да, мени кечагина Марья Ивановна билан маҳрамларча видолашганим уйга таклиф қилди.

Фавқулудда бир манзарани кўрдим. Устига дастурхон ёзиб, шиша ва пиёлалар қўйилган стол атрофида Пугачёв билан бирга унга яқин казак оқсоқоллари ўтирар, ҳаммасининг бошида телпак, устида турли рангдаги кўйлак, барчаси шароб ичиб қизарган, кўзлари чакнар эди. Буларнинг орасида на Швабрин бор, на ўнбоши ва на бизга хиёнат қилган бошқа кишилар.

– Ҳа, жаноб! – деди Пугачёв мени кўриб. – Хўш келибсиз, қани марҳамат қилсинлар.

Ҳамсухбатлари силжиб, менга жой беришди. Мен индамасдан столнинг бир четига ўтирдим. Ёнимдаги ёш, чиройли, хушқомат казак менга оддий мусалласдан бир пиёла қуйди, лекин мусалласга қўл урмадим. Ўтирганларга диққат билан бир-бир қараб чиқдим. Пугачёв тўрда, столга тирсагини қадаб, каттакон муштини қоп-қора соқоли остига тираб ўтирарди. Унинг келишган ва хийлагина чиройли сиймосидан ҳеч қандай кўрқинч акс этмасди. У элликларга борган кишига қараб, уни гоҳ граф деб, гоҳ Тимофеич деб атар, гоҳида ота деб иззат қиларди. Ҳаммаси ўзаро ўртоқларча муносабатда бўлар ва бошлиқларини у қадар иззат-икром ҳам қилишмас эди. Сўз эрталабки хужум, қозонилган муваффақият ва эндиги ҳаракатлар устида борарди. Ҳар қайсиси мақтайди, ўз фикрини айтади ва Пугачёв билан бахузур бахслашади. Шу ғаройиб ҳарбий кенгашда Оренбургга хужум қилишга қарор берилди: гўё бу муваффақият қозониладиган жасурона бир юриш бўладигандек эди! Юриш эртага амалга ошириладиган бўлди. «Қани, йигитлар, – деди Пугачёв, – ухлаш олдидан менинг севган қўшиғимни айтайлик. Чумаков¹ бошла!» Ёнимда ўтирган киши ингичка товуш билан ҳазин бурлоқ куйини бошлади, бошқалар ҳам қўшилди:

*Гувиллама, она ўрмон, ям-яшил ўрмон,
Мард йигитнинг ўйлашига халал бермагин.
Мен мард йигит нақ эртага тергов бергали
Қаттол қози, подшонинг олдига борғум,
Шоҳ-ҳукмдор мендан шундай сўроқ бошлайди:
Айтавергин, катта йигит, айт, деҳқонбачча,
Кимлар билан ўғирладинг ва йўл тўсдинг сен.
Шерикларинг кўпми эди сен билан бирга?
Мен дейманки, пушитипаноҳ православ шоҳи,
Айтғум сенга бутун ҳақни ва ҳақиқатни,
Бор-ўғи тўртта эди менинг ўртоғим.
Қоронги тун энг биринчи ўртоғим менинг,
Пўлат пичоқ менинг учун иккинчи ўртоқ,
Хўш, учинчи ўртоғимни сўрсанг – яхши от
Ва тўртинчи ўртоқ менга – таранг ёй-садоқ,
Отган ўқлар эса менинг югурдақларим.
Пушитипаноҳ православ шоҳи шундай дер:*

¹ Фёдор Чумаков – Яиқ казаги, Пугачёвнинг энг яқин ёрдамчиларидан бири. Қўзғолон тор-мор бўлганидан сўнг, у Пугачёвни ҳукуматга тутиб берганлардан бири бўлиб чиқди.

*Баракалла, катта йигит, сен деҳқонбачча,
Ўғирликда ва жавобда ўткир экансан! –
Катта йигит, шунинг учун бағишлай сенга
Кенг ёвоннинг ўртасида баланд саройлар,
Яъни – боши бирикилган икки дор ёғоч.*

Осилишга маҳкум бўлган кишилар томонидан айtilган дор ҳақидаги бу содда халқ кўшиғи, менга қандай таъсир қилганини тасвир этиб бўлмайди. Уларнинг кўрқинчли башаралари, келишган товушлари, усиз ҳам таъсирли бўлган сўзларга мунг беришлари мени қандайдир ваҳимага солди.

Меҳмонлар яна бир пиёладан мусаллас ичиб ўринларидан туришди ва Пугачёв билан хайрлашишди. Мен ҳам турмоқчи бўлган эдим, Пугачёв тўхтатди. «Ўтир, мен сен билан гаплашиб олмақчиман». Иккимиз қолдик.

Бир-биримизга тикилишиб, бир неча дақиқа жим қолдик. Пугачёв ҳар замон чап кўзини қисиб менга тикилар, юзида макр ва табассумнинг ғалати бир ифодаси кўринар эди. Охири у кулиб юборди ва бу кулги, шундай самимий, хурсандчилик кулгиси эдики, нимага кулганини билмаганим ҳолда, мен ҳам унга қараб кулдим.

– Хўш, ростини айт-чи, – деди у менга. – Йигитларим бўйнингга сиртмоқ солганда кўрқингми-йўқми? Дунё кўзингга кўринмагандир, дейман?.. Агар хизматкоринг келиб қолмаганида, ўзингни дорда кўрар эдинг. У чолни дарров танидим. Сени карвонсаройга бошлаб борган киши буюк шоҳ экани сира хаёлингга келганмиди? (Шу гапни айтиб, у керилди ва ўзини сирли тутди). Сен менинг олдимда гуноҳқорсан, деб давом этди, – аммо яхшилик қилганинг, душманларимдан қочиб юрганнимда кўрсатган мурувватинг туфайли сени афв этдим. Ҳали бу ҳеч гап эмас! Шошма, ҳали подшоҳликни қўлга олай, ўшанда кўрасан! Менга чин кўнгил билан хизмат қилишга ваъда берасанми?

Бу фирибгарнинг саволи ва жасорати менга шунчалик кулгили туюлдики, ўзимни тия олмадим.

– Нега куласан? – деди у қовоғини солиб. – Ё менинг буюк шоҳ эканимга инонмайсанми? – Тўғриси айт.

Мен довдираб қолдим. Бу саёқни шоҳ деб тан олгудек эмасман, бу назаримда, кечирилмас бир кўрқоқлик бўлиб кўринади. Юзига қараб алдоқчисан деб айтиш эса, ўзимни ҳалок қилиш деган сўз. Дор тагида, бутун халқнинг кўзи олдида, ғазабим жўш урган чоғда ўлимга тайёр бўлиб туришим ҳозир кўзимга фойдасиз мақтанчоқлик бўлиб кўринарди. Иккиланиб қолдим. Пугачёв қовоғини солиб, жавоб ку-

тар эди. Охири (хозир хам у дақиқаларни мамнунлик билан эслайман) бўйнимдаги вазифа ҳисси инсоний заифликни енгди. Пугачёвга:

– Кулоқ сол, сенга ростини айтаман, – деб жавоб бердим. – Ўйлаб кўр, қандай қилиб мен сени шоҳ деб тан олайн? Зийрак одамсан: ёлғондан танисам, мақр қилганимни биласан.

– Сенингча, бўлмаса мен ким?

– Худо билади, ким бўлсанг хам кўрқинчли ўйин қиляпсан.

Пугачёв ялт этиб менга қаради.

– Сен хали мени шоҳ Пётр Фёдорович эканимга ишонмайсанми? – Ҳа, майли, яхши. Марднинг омади келмайдими? Қадим замонда Гришка Отрепьев подшоҳлик қилмаганми? Мен ҳақимда қандай фикрда бўлсанг бўл, аммо мендан қолма. Бошқалар билан нима ишинг бор? Ким руҳоний бўлмасин, отахон бўлиб қолаверади. Менга содиқ қолиб хизмат қил, сени фельдмаршал хам қиламан, князь хам қиламан. Нима дединг?

– Йўқ, – дедим қатъият билан. – Зотим боёнлардан. Император хонимга хизмат қилгани онт ичганман, сенга хизмат қилолмайман. Агар чиндан хам менга яхшилиқни истасанг, жавоб бер. Оренбургга кетай.

Пугачёв ўйланиб қолди.

– Агар жавоб берсам, – деди у, – менга қарши иш қилмасликка ваъда берасанми?

– Қандай қилиб ваъда бераман? – дедим. – Ўзинг биласан, ихтиёр менда эмас: сенга қарши чиқишни буюрсалар, чиқаман, иложим йўқ. Сен ўз аскарларингдан фармонингга бўйсунитишни талаб қиласан-ку, хизмат қилишим лозим бўлганда мен бўйин товласам қандай бўлади? Жоним сенинг кўлингда: озод қилсанг – куллуқ, ўлдирсанг – тепангда Худо бор, ростини айтдим.

Менинг самимиятимга Пугачёв хайрон қолди.

– Ҳа, майли, – деди елкамга қоқиб. – Ўлдирадиган бўлсам, ўлдирганим тузук эди, афв этган эканман, нима хам қила олардим. Бор, қаёққа борсанг, нима қилсанг ихтиёринг. Эртага мен билан хайрлашгани кел, хозир уйингга бориб ором ол, мени хам уйку босаётир.

Турдим. Кўчага чиқдим. Тун соки ва совуқ эди. Ой ва юлдузлар майдон ҳамда дор ёғочларини ёритарди. Қалъа жим ва қоронғи. Фақат майхонада чироқ бор ва кеч қолган кишиларнинг қичқирган товушлари эшитиларди. Руҳонийнинг уйига кўз ташладим. Дарвоза ҳамда дераза қопқоклари ёпиқ. Жимжитга ўхшайди.

Ўз уйимга келдим, Савельич мендан хавотир бўлиб ўтирган экан. Менинг қутулганимга у ҳаддан ташқари севинди.

– Худоё, ўзингга минг катла шукр! – деди чўкиниб. – Тонг ёришиши билан йўлга тушамиз. Овқат пишириб кўйдим. Еб ол, азизим, кейин Худонинг паноҳида ухла.

Савельичнинг гапига кириб, таомни зўр иштаҳа билан едим, жисман ва руҳан чарчаган эдим, куруқ полда донг қотиб ухлаб қолдим.

ИХБОБ

ЖУДОЛИК

*Мен учун сен билан ошнолик –
Нечогли шириндир, гўзалим.
Ҳасратдир, ҳасратдир жудолик,
Гўёки, руҳимдан айрилдим.*

Херасков

Эрталаб барвақт дўмбира товушига уйғондим. Одамлар йиғилган жойга бордим. Пугачёвчилар кечаги қурбонлар хануз осилиб ётган дор ёнига саф тортганлар. Казаклар отлиқ, аксарларнинг елкаларида милтиқ. Байроқлар ҳилпираган. Бир неча замбарак йўлга чоғланган, улардан бири бизники эди – танидим... Бутун аҳоли ҳозир бўлиб, ёлгон подшоҳга мунтазир. Комендант уйининг эшиги олдида бир казак чиройли, оқ қирғиз отининг жиловидан ушлаб турарди. Мен комендант хотинининг жасадини излаб, кўз югуртирдим. Жасад четроққа чиқарилиб, устига чипта ёпиб қўйилибди. Ниҳоят, Пугачёв чиқди. Халқ бош кийимини ечиб, таъзим қилди. Пугачёв эшик олдида тўхтаб, ҳамма билан омонлашди. Оқсоқоллардан бири унга бир халта чақа тутди. У чакани сиқимлаб-сиқимлаб сочди, халқ қичқириб, бир-бирини итариб, тангаларни тераверди. Пугачёвни ўзига яқин одамлари ўраб олди. Уларнинг ичида Швабрин ҳам бор эди. Кўз кўзга тушди. Нигоҳимдан у нафратни илғай оларди ва юзида ғазаб, сохта табассум акс эттириб, четга қаради. Пугачёв мени оломон ичида кўриб, боши билан имлаб ёнига чақирди.

– Ҳой, – деди у менга. – Ҳозирок Оренбургга жўна, губернатор ва барча генералларга айт: мен бир ҳафтадан кейин бораман, кўзда тутишсин. Уларга маслаҳат бер: мени масъум муҳаббат ва итоат билан кутиб олишсин, акс ҳолда, қаттиқ жазодан қочиб қутулолмайдилар. Хайр, оқ йўл. – Сўнгра у халойиққа мурожаат қилди ва Швабринни кўрсатиб: «Мана халойиқ, сизларга янги қўмондон. Унинг гапига қулоқ солинглар. Бу эса, менинг олдимда ҳам сизлар, ҳам қалъа учун жавобгар» деди.

Бу гапни эшитиб, кутим учди: Швабрин қалъага бошлик бўлаётир; Марья Ивановна унинг қўли остида қолмоқда! Эй, Худо, энди унинг бошига қандай кунлар келади! Пугачёв айвончадан тушди. Келтирилган отга, казакларнинг миндириб қўйишини кутмай, ўзи сакраб минди.

Шу аснода қарасам, халойиқ ичидан менинг Савельичим чиқиб, Пугачёвнинг олдига келди ва унга бир варақ қоғоз тутди. Бунинг нима эканлигини ўйлаб, тагига етолмадим. «Бу нима?» деди Пугачёв керилиб.

– Марҳамат қилиб ўқисанг, маълум бўлади, – деди Савельич. Пугачёв қоғозни қўлига олиб, юзига жиддий қиёфа берган ҳолда узоқ кўз югуртирди.

– Нималар ёзгансан? – деди охири. – Бу ёзувни биз ўқий олмадик. Менинг мирзам қани, мирза?

Ёш, паст бўйли, капрал мундирли мирза дарров югуриб келди. «Товушингни чиқариб ўқи!» деди Пугачёв, қоғозни мирзага узатиб. Савельичнинг Пугачёвга нима деб ёзганини билишга ҳаддан ташқари кизиқар эдим. Мирза баланд овоз билан дона-дона қилиб қуйидагиларни ўқиди:

«Бири миткалдан ва бири йўл-йўл шойидан тикилган икки тўн: баҳоси олти сўм».

– Бу нима деганинг? – деди Пугачёв, ковоғини солиб.

– Нариги томонини ўқит, – деди Савельич совуққонлик билан.

Мирза давом этди:

«Юпқа зангор мовутдан тикилган мундир, баҳоси етти сўм».

«Оқ мовутдан тикилган шим, баҳоси беш сўм».

«Тоза сурпдан тикилган қадама енгли ўн икки дона голландия кўйлаги, баҳоси 10 сўм».

«Ичи тўла озик-овқат солинган қути, баҳоси икки ярим сўм...»

– Бу қандай гап? – деди Пугачёв мирзани тўхтатиб. – Қутию, қадамали шимларинг билан нима ишим бор?

Савельич хириллаб тушунтира бошлади. «Бу, таксирим, бадкирдолар томонидан таланган боёнга қарашли буюмларнинг рўйхати...»

– Қанақа бадкирдор? – деди Пугачёв, дўк уриб.

– Маъзур кўрилсин, оғзимдан чиқиб кетди, – деди Савельич. – Бадкирдорларми, бадкирдор эмасми, сенинг одамларинг талаб, олиб кетган. Аччиғинг чиқмасин: тўртта оёғи бўлатуриб от ҳам қоқинади-ю! Нариги томонини ҳам ўқит.

– Ўқи! – деди Пугачёв. Мирза давом этди:

«Бири чит, бири шойи – икки кўрпа, баҳоси тўрт сўм».

«Қизил тринка аврала поча пўстин, баҳоси қирқ сўм».

«Яна сенга карвонсаройда инъом этилган, куён терисидан тикилган пўстин, баҳоси ўн беш сўм».

– Бу нимаси тагин! – деб кичқирди Пугачёв, кўзларини ўйнатиб.

Тўғриси айтсам, чол учун мен кўрқиб кетдим. У яна изох бермоқчи эди, Пугачёв сўзни бўлди:

– Бундай беҳуда нарсани олдимга кўтариб келгани қандай ҳаддинг сиғди? – деди у қоғозни мирзанинг кўлидан олиб ва унинг юзига иргитиб. – Аҳмоқ чол! Талаганлар эмиш: ҳой, миясини еган чол, мен ва менинг одамларим ҳақиға дуо қилки, хўжайининг билан бирга мана бу ноқобиллар қаторида осилиб кетмадинг... Куён терисидан тикилган пўстин эмиш! Кўрсатиб қўяман, мен сенга пўстинни! Тириклай терингни шилиб, пўстин тиктираман-а, билсанми?

– Ўзинг биласан, – деди Савельич. – Мен бир хизматкорман, хўжайиннинг буюмларига жавобгарман.

Пугачёв олижаноблик ҳиссидан қарахт эди шекилли, индамасдан бурилиб кетди.

Швабрин билан оксоқоллар унинг кетидан юришди. Бадқирдорлар тўдаси қалъадан тартиб билан чиқиб кетди. Халқ Пугачёвни кузатиб борди. Майдонда Савельич иккимизгина қолдик. Савельич, кўлида рўйхат, унинг у ёқ-бу ёғига чуқур хўрсиниш билан қараб қўярди.

Пугачёв билан орамизнинг яхшилигини кўриб, Савельич бундан фойдаланмоқчи бўлган экан, аммо бу яхши нияти амалга ошмади. Ўринсиз жонкуярлик қилгани учун қойимокчи эдим, аммо кулгидан ўзимни тутолмадим.

– Кул, хожам, кул, – деди Савельич. – Шу буюмларнинг барчасини яна сотиб олиш керак, кўрамиз, ўша вақтда ҳам кулармикансан.

Мен Марья Ивановна билан кўришгани шошиб, руҳонийнинг уйига бордим. Руҳонийнинг хотини мени қайғули бир хабар билан қарши олди.

Марья Ивановна кечаси билан иситмада ёниб, алаҳлаб чиқибди. Ҳозир ҳам ҳушсиз, куйиб ётган эмиш. Руҳонийнинг хотини мени Марья Ивановнанинг ёнига бошлаб кирди. Мен аста каравотнинг ёнига бордим. Унинг юзидаги ўзгаришни кўриб, эсимни йўқотдим. Бемор мени танимади. Мен анча вақтгача тик туриб қолдим, Герасим ҳазрат билан унинг меҳрибон рафиқаси менга тасалли беришарди шекилли, аммо икковининг ҳам гапи қулоғимга кирмас эди.

Турли ёмон ўйларга бориб, хаяжонга тушдим. Қутурган кўзғолончилар орасида қолган бечора, кимсасиз етим қизнинг ҳоли, ўзимнинг ожизлигим мени ваҳимага солди. Швабрин! Ҳаммадан ҳам

ана шу мени ғазаблантирарди. Ёлгон подшо амалга миндирган Швабрин қалъада ҳукмронлик қилар экан, қалъада қолган гуноҳсиз қизга беҳуда адоват юзасидан ҳеч нарсадан қайтмаслиги мумкин эди. Нима қилсам экан? Қизга қандай ёрдам берсам бўлади? Бадкирдорнинг қўлидан уни қандай қилиб қутқарсам экан? Биргина йўл қолди. Белогор қалъасини қутқаришни тезлатиш учун бетўхтов Оренбургга бориш ва имкон қадар бу ишга ёрдам бериш. Руҳоний ва унинг хотини билан хайрлашдим ва энди рафиқам ҳисоблаганим қизни Акулина Памфиловнага топширдим. Бечора қизнинг қўлини олиб ўпдим ва ўпкам тўлиб йиғладим.

– Хайр, – дедим руҳонийнинг хотини мени кузатиб. – Хайр, Пётр Андреевич. Яхши кунларда қўришармиз. Бизни эсингиздан чиқарманг, тез-тез мактуб ёзиб турунг. Бечора Марья Ивановнанинг сиздан бўлак умиди, ҳомийси йўк.

Майдонга чиқдим, бир лаҳза тўхтаб, дорга қарадим, марҳумларга фотиҳа ўқиб қалъадан чиқдим ва Оренбург йўлига тушдим. Мендан ажралишни истамаган Савельич ортимдан борар эди.

Йўл-йўлакай ўйланиб борардим. Бирдан ортимдан отнинг дупури эшитилди. Қайрилиб қарадим; қалъадан бир казак от қўйиб чиқди. У бир бошқирд отини етаклаган, мен томон от чоптириб, қўли билан ишора қилиб келарди. Мен тўхтадим. Қарасам, ўзимизнинг ўнбоши. У етиб келди, отдан тушиб, етаклаб келган отини менга берди ва:

– Жаноб, шохимиз шу отни ва ўз пўстинларини (қўзининг терисидан тикилган пўстин эгарга боғланган эди) сизга инъом қилдилар. – Яна, – деди у тутилиб, – сизга... ярим сўм пул ҳам берган эдилар, йўлда йўқотиб қўйдим, афв этинг.

Савельич унга хўмрайиб қараб:

– Йўқотган эмиш! – деб тўнғиллади. – Чўнтагингда жаранглаётган нима? Ноинсоф!

– Чўнтагимда нима жаранглаяпти? – деди ўнбоши авзойини бузмасдан. – Тепангда Худо бор, чол! Жаранглаган отнинг сувлиғи, пул эмас!

– Бўлди, – дедим жанжалга хотима бериб. – Сени юборган кишига менинг номимдан қуллук қил. Йўқолган ярим сўмни қайтишда топиб, унга мусаллас олиб ич.

– Кўпдан-кўп раҳмат, жаноб, – деди у отининг бошини бураётиб. – Умр бўйи ҳақингизга дуо қиламан. – Шуни айтиб, бир қўли билан чўнтагини ушлаганича тезда кўздан йўқолди.

Мен пўстинни кийиб, отга миндим ва Савельични мингаштириб олдим. «Мана кўрдингми, хожа, – деди чол. Мен у ўғрига бекорга
15– А.С. Пушкин

арз-хол қилганим йўқ, гарчи у бошқирд оти ва пўстин, биздан таланган буюмлар ва ўз кўлинг билан берган пўстининг ўрнини босолмасанда, ҳар ҳолда ўғри инсофга келди; тўнғиздан бир тук деганлар, бу ҳам ганимат».

Х Б О Б

ШАҲАР ҚАМАЛИ

*Забт этиб тоғларни, ўтлоқларни ҳам,
Бургут каби чўққидан боқди шаҳарга бир дам,
Ўрдагоҳ орқасига, буюрди, майдон қуринг,
Яшириб ўқ-чақинлар, тундан шаҳарга юринг!*

Херасков

Оренбургга яқинлашар эканмиз, бир тўда бандиларни кўрдик. Уларнинг сочлари қирқилган, юзлари жаллод омбури билан дабдала қилинган. Бандилар истехком ёнида гарнизондаги ногиронлар назорати остида ишлар эдилар. Баъзилари хандақларга тўлган ахлатларни замбилғалтак билан ташиб чиқарардилар, баъзилари белкурак билан ер қазирдилар; ғиштчилар ғишт ташиб, шаҳар қўрғонининг деворларини тузатардилар. Дарвозадаги қоровул аксар бизни тўхташиб, паспорт сўради. Сержант Белогор қалъасидан келаётганимни эшитиб, мени тўғри генералнинг уйига олиб борди.

Мен уни боғида учратдим. У куз шамоли яланғочлаган олма дарахтларини қарар ва кекса боғбоннинг ёрдами билан уларнинг танасига похол ўрарди. Унинг юзидан осойишталик, тансоғлик ва эзгулик акс этарди. Мени кўриб севинди. Ўз кўзим билан кўрганим дахшатли ходисаларни сўрай бошлади. Ҳаммасини айтиб бердим. Чол менинг сўзимга диққат билан кулок солар, шу билан бирга куриган шохларни кесар эди.

– Бечора Миронов! – деди мен қайғули ҳикоямни тамом қилганимдан сўнг. – Эсизгина, яхши офицер эди. Миронова хоним ҳам яхши аёл эди, кўзиқорин тузлашда тенги йўқ. Капитаннинг қизи Маша нима бўлди?

Мен унинг қалъада, рухоний хотинининг қўлида қолганини айтдим.

– Бай-бай-бай! – деди генерал. – Ёмон бўлибди, жуда ёмон бўлибди. Босқинчилардан ҳеч интизом кутиб бўлмайди. Бечора қизнинг аҳволи нима бўлар экан?

Мен Белогор қалъаси яқин, ундаги бечора аҳолини қутқариш учун аскар юбориш ишини жаноблари балки тезлатарлар, дедим. Генерал кўнгли чопмай, бош чайқади.

– Кўрамиз, кўрамиз, – деди, у. – Бу ҳақда маслаҳат қилишга фурсат бор. Уйимга марҳамат қил, бирор пиёла чой ич: бугун ҳарбий кенгаш бўлади. Ишқмас Пугачёв ва унинг кўшини ҳақида бизга тўғри маълумотлар бера оласан. Энди бориб дам ол.

Менга ажратилган уйга кетдим. Савельич уйга аллақачон ўрнашиб олибди. Белгиланган вақтни сабрсизлик билан кутиб турдим. Тақдирим учун катта аҳамиятга эга бўлган бу ҳарбий кенгашга боролмаслигимни ўқувчи осонгина илғаса керак.

Тайинланган вақтда генералнинг уйида ҳозир бўлдим.

У ерда шаҳар амалдорларидан бири (обрўли идоранинг директори экани ёдимда бор) қизил юзли, барваста, ипак тўн кийган бир киши ўтирган экан. У менга Иван Кузмич ва унинг тақдири ҳақида кўп саволлар берди. Гапига қараганда, Иван Кузмич унинг яқин ошнаси экан. У менинг сўзимни ахлоқий қайдлар ва кўшимча сўроқлар билан тез-тез бўлар эди. Бу сўзлари ва қайдлари унинг уруш илмидан беҳабар эканига далолат қилмаса ҳам, зотан ақлли ва зийрак эканини кўрсатарди. Бу орада бошқа чақирилганлар ҳам йиғилиб қолди. Ҳамма ўтириб, барчага бир пиёладан чой берилганидан кейин, генерал гап нимада эканини очиқ ва содда равишда:

– Энди, жаноблар, – деди у давом этиб. – Шуни ҳал қилишимиз керак: исёнчиларга қарши ҳужум жанги олиб борамизми ёки мудофаа жангими? Бу жанглардан ҳар бирининг фойдали томони ҳам, зарarli томони ҳам бор. Душманни тез ҳалок қилишда ҳужум жанги ишончлироқ йўл; мудофаа жанги тўғрироқ ва хавфсизроқ бўлади... Шундай қилиб, қонунга мувофиқ овозга кўямиз, яъни, амал жиҳатидан кичиклардан бошлаймиз.

– Жаноб прапоршик, – деди у менга мурожаат қилиб, – марҳамат қилиб, ўз фикрингизни айтинг.

Мен, аввал Пугачёв ва унинг тўдаси ҳақида кискагина сўзлаб, сўнгра унинг мунтазам аскарий ҳужумларга туриб бера олмаслигини айтдим.

Менинг фикрим амалдорларга ёкмади. Улар бу фикрни бир ёш йигитнинг шошқалоқлиги ва калта ўйлиги деб билдилар. Пичир-пичир бошланди, кимнингдир «гўдак» деганини эшитиб қолдим. Генерал мен томонга ўгирилди ва кулимсираб деди: «Жаноб прапоршик! Одатда, ҳарбий кенгашда биринчи овоз ҳужум жанги фойдасига берилади; бу қонуний тартиб. Энди овозга кўйишда давом этамиз. Жаноб маслаҳатчи! Ўз фикрингизни айтинг!»

Ипак чопон кийган чол, озгина мусаллас солинган учинчи пиёлани шошиб ичди-да, генералга жавоб берди: «Менимча, жаноби олийлари, ҳужум жанги ҳам бўлмайди, мудофаа жанги ҳам».

– Жаноби маслаҳатчи, – деди хайрон бўлиб генерал. – Жангда бошқа йўл йўк; ё хужум ё мудофаа...

– Жаноби олийлари, пул билан алдаш йўлини қўллаш керак.

– Ҳа, ҳа, ҳа! Фикрингиз жуда бамаъни. Пул билан алдаш йўлини қўллашга ҳам ҳарбийда рухсат берилади, сизнинг маслаҳатингиздан фойдаланамиз. Бадқирдорнинг калласини келтирган кишига махфий пулдан... бирон етмиш, ҳатто юз сўм ваъда қилиш мумкин...

– Шундай қилганда, – деди обрўли идоранинг директори, генералнинг сўзини бўлиб. – Бу ўғрилар ўз бошлиқларининг қўл-оёғини боғлаб топширмасалар маслаҳатчи эмас, қирғизларнинг қўйи бўлай.

– Биз бу ҳақда яна ўйлашиб, кенгашиб кўрамиз, – деди генерал. – Бироқ ҳар эҳтимолга қарши, ҳарбий тадбирларни ҳам кўриш керак. Жаноблар, қонуний тартибда овоз беринглар.

Бутун гаплар менинг фикримга қарши бўлиб чиқди.

Ҳамма амалдорлар қўшинга ишониб бўлмаслиги, муваффақият қозониш мушкуллиги, эҳтиёткорлик кераклиги ва ҳоказолар ҳақида сўзлади. Уларнинг ҳаммаси ҳам очиқ майдонга чиқишдан кўра, кальанинг ғиштин девори орасида, тўплар ҳимояси остида туришни афзал кўришди. Охири генерал ҳамманинг фикрини эшитиб бўлганидан сўнг, чекиб турган чубуғининг кулини қоқиб, сўз бошлади:

– Жаноблар, сизга шуни айтаманки, мен ўз тарафимдан жаноб прапоршикнинг фикрига тамом қўшиламан: чунки, бу фикр соғлом ҳарбий ҳийланинг барча қоидаларига асослангандир. Ҳарб иши ҳамма вақт мудофаадан кўра хужум жангини аъло кўради.

У тўхтаб, чубуғига тамаки солди. Менинг кўкрагим кўтарилди. Шунда мен юзларидан бесаранжомлик ва норозилик акс этиб, ўзаро пичирлашиб ўтирган амалдорларга кибр билан қарадим.

– Аммо жаноблар, – деди генерал чуқур уф тортиб ва оғзидан ҳаво ўрнига қуюқ тутун чиқариб. – Сўз, марҳаматли жаноб император хоним томонларидан менга топширилган вилоятнинг хавфсизлиги устида борар экан, мен бундай оғир масъулиятни ўз зиммамга ололмайман. Шундай қилиб, мен кўпчиликнинг қарорига қўшиламан; шаҳарнинг ичида туриб қамални кутиш, душман хужумини эса тўп ва (имкон бўлса) қалъадан ташқарига чиқиш билан даф қилиш тўғри ва хавфсизроқдир.

Амалдорлар энди менга қулимсираб қарашди. Кенгаш тарқалди. Иш билмас ва тажрибасиз кишиларнинг фикрига амал қилиб, ўз фикрига қарши қарор берган мўътабар генералнинг бўшанглигига афсусландим.

Бу машхур кенгашдан кейин бир неча кун ўтгач, Пугачёв ваъдасига мувофиқ Оренбургга яқинлашганидан дарак етди. Мен кўзғолончилар қўшинини шаҳар кўрғонининг тепасидан кўрдим. Назаримда, ўзим кўрган сўнгги хужумдагига караганда, уларнинг сони ўн баравар кўпайганди. Тобе этилган кичик қалъалардан олинган тўплар ҳам бор эди. Кенгашнинг қарорини эслаб, Оренбург қалъасида узоқ вақт қамалиб ётишимга кўзим етди ва аламдан йиғлаб юбораёздим.

Хотирага эмас, тарихга оид бўлган Оренбург қамалини тасвирлаб ўтирмайман. Қисқагина қилиб шуни айтаманки, маҳаллий бошлиқларнинг эҳтиётсизлиги ортида, бу қамал турли офатлар ва очликни бошдан кечирган аҳоли учун ҳалокатли бўлди. Оренбургда тирикчилик қилиш нақадар оғир бўлганини киши осонлик билан кўз олдига келтириши мумкин. Ҳамма ўз тақдирининг нима бўлишини оҳ-воҳ билан кутди; барча қимматчиликдан фиғон чекарди, қимматчилик ҳақиқатан даҳшатли бўлди. Аҳоли ҳовлиларига тушадиган тўп ўқларига кўникиб қолди; ҳатто Пугачёвнинг хужуми сўнгги вақтда кишиларнинг диққатини жалб этмай ҳам қўйди. Мен диққинафасликдан ўлаёздим. Кунлар ўтиб борар эди. Белогор қалъасидан мактуб йўқ. Барча йўлу алоқалар кесилган. Марья Ивановнадан айрилганимга тоқат қилолмай қолдим. Унинг тақдири нима бўлганини билмаслигим мени қийнади. Менинг ягона юпанчим – отга миниб у ёқ-бу ёққа бориш эди. Пугачёвнинг марҳамати билан яхши отга эга бўлгандим. Топган-тутганимни шу билан баҳам кўраман ва унга миниб, Пугачёвнинг суворийларини отгани ҳар куни шаҳардан ташқарига чиқаман. Бу отишувларда тўқ, маст, яхши отга эга бўлган бадқирдорларнинг қўли доим баланд келарди. Оти ориқ шаҳар суворийлари уларни енгилдан ожиз. Баъзан бизнинг оч пиёда аскарларимиз ҳам шаҳардан ташқарига чиқар, аммо қорнинг қалинлиги, тарқоқ суворийларга қарши муваффақиятли иш кўргани халал берар эди. Қалъа тепалигидан тўп пайдар-пай отилади, аммо уруш майдонида олға силжилмайди, чунки отларда дармон йўқ, қорга ботиб қолади. Бизнинг ҳарбий ҳаракатимизнинг ҳоли шу эди! Оренбург амалдорлари мана шуни эҳтиёткорлик ва ақллилик деб атаганлар!

Бир куни душманнинг каттагина бир қисмини тиркиратиб қочиришга муваффақ бўлганимизда, ўз ўртоқларидан ортда қолган бир казакка етиб олдим; уни усмонли қиличим билан урай деганимда, у телпагини бошидан олиб, кичқирди: «Ассалому алайкум, Пётр Андреевич! Эсон-омонмисиз?»

Қарасам, ўзимизнинг ўнбоши. Мен, ниҳоятда севиндим.

– Ваалайкум ассалом, Максимич, – дедим унга. – Белогор қалъасидан қачон келдинг?

– Яқинда азизим Пётр Андреевич, кечагина келдим. Сизга мактуб бор.

– Қани? – дедим ҳовликиб. – Ёнимда, – деди Максимич, қўлини кўйнига тиқиб. – Қандай бўлмасин, мактубни сизга етказиб бераман деб, Палашкага ваъда берган эдим. – У мактубни менга берди-да, дарҳол от кўйиб кетди. Мактубни очиб, ҳаяжон ичида шу сатрларни ўқидим:

«Худо менга ҳам ота, ҳам онадан ажрашни муносиб кўрди: дунёда на қариндошим бор, на ҳимоячим. Менга ҳамма вақт хайрихоҳ бўлганингизни ва ҳар кимга ҳам ёрдам беришга тайёр эканингизни билиб, сизга мурожаат қиламан. Худоё, бу мактуб, қандай бўлмасин сизга етиб борсин! Максимич бунни сизга етказмоққа сўз берди. У сизни уруш вақтларида тез-тез узоқдан кўрар экан. Кўз ёши тўқиб дуойи жонингизни қилувчилар ҳақида ўйламасдан, ўзингизни эҳтиёт қилмас эмишсиз. Узоқ вақт оғриб ётдим; соғайганимдан кейин, марҳум отамнинг ўрнига ҳозир қўмондонлик қилаётган Алексей Иванович, Герасим ҳазратни мажбур қилиб, Пугачёвнинг исми билан кўрқитиб, мени ўзига олмоқчи бўлди. Мен ҳозир ўз уйимда турибман, мени пойлаб мудом қоровул туради. Алексей Иванович «менга турмушга чиқасан» деб мажбур қилмоқда. Ақулина Памфиловна менинг жияним деб ёлгон гапирганида, «бу ёлгонни очмай, жонингни сақлаб қолганман» дейди. Алексей Ивановичдек кишининг хотини бўлгунча ўлганим афзал. У менга роса жабр қилмоқда. «Агар розилик бермасанг, лагерга элтиб Лизавета Харлованинг кунига соламан» дейди. Мен Алексей Ивановичдан ўйлаб кўргани муҳлат сўрадим. У яна уч кун сабр қилишга рози бўлди; агар уч кундан кейин мен унга тегмасам, ҳеч қандай раҳм-шафқат бўлмайди. Азизим Пётр Андреевич, менинг ягона пушитипаноҳимсиз. Мен бечорани ҳимоя қилинг. Генерал ва барча қўмондонлардан илтимос қилинг; бизни қутқаргани аскарлар юборишсин. Иложини қилсангиз, ўзингиз ҳам келинг. Содиқ қўлингиз, етим қиз:

Марья Миронова».

Бу мактубни ўқиб, ақлдан озаёздим. Бечора отни раҳмсизлик билан камчилаб, шаҳарга тушдим. Бояқиш қизни қандай қилиб қутқарсам экан деб, йўл-йўлакай кўп ўйга ботдим, аммо ҳеч нарса ўйлаб топол-

мадим. Шахарга келиб, тўғри генералнинг олдига бордим ва югуриб уйига кирдим.

Генерал чубугини чекиб, уйда у ёқдан-бу ёққа юрган экан. Мени кўриб тўхтади. Важоҳатимни кўриб хайрон бўлди шекилли, бундай шошиб қолганимнинг сабабини сўради.

– Жаноб олийлари, – дедим унга. – Мен сизни ўз отам ўрнида кўриб, муурожаат қиламан, Худо ҳақи, илтимосимни рад этманг. Гап менинг умр бўйи ё бахтли, ё бахтсиз бўлишим ҳақида кетмоқда.

– Нима гап, азизим? – деди чол хайрон қолиб. – Мен сен учун нима қила оламан? Айт.

– Жаноби олийлари, бир рота аскар билан элликта казакни олиб, Белогор қалъасидан исёнчиларни қувиб чиқариш учун менга фармон беринг.

Мени ақдан озган деб ўйлади шекилли, генерал юзимга тикилди (агар шундай деб ўйлаган бўлса, хато қилмаган деса ҳам бўлади).

– Бу қандай гап? Белогор қалъасидан исёнчиларни қувиб чиқармоққа? – деди у ниҳоят.

– Муваффақият қозонишга кафилман, – дедим қизишиб. – Фақат менга рухсат беринг.

– Йўқ, йигитча, – деди у бошини чайқаб. – Бундай катта масофада душман, асосий стратегик пунктдан ажратиб қўйиб, сизни тамоман мағлуб этади. Алоқа йўли кесилса...

Унинг муҳокамага берилаётганини кўриб, кўрқиб кетдим ва сўзини бўлишга шошилдим.

– Капитан Мироновнинг қизи менга мактуб йўллабди, – дедим. – Ёрдам сўрамоқда, Швабрин уни ўзига турмушга чиқишга мажбур қилаётган эмиш.

– Наҳотки? О, бу Швабрин бориб тургани ярамас одам. – Агар қўлимга тушса, 24 соат ичида суд қилдириб, қалъа девори остида отираман! Аммо ҳозирча сабр қилиш керак...

– Сабр қилиш керак! – деб қичқирдим ўзимни йўқотиб. – Унгача Марья Ивановнани хотин қилиб олади!..

– О! – деди генерал. – Ҳечқиси йўқ. Ҳозирча Швабринга хотин бўлиб тургани тузук. Швабрин ҳозир уни қутқаради, биз Швабринни отганимиздан кейин Худо берса, эр топилиб қолар. Ёшгина тул аёл уйда ўтириб қолмайди, яъни, демоқчиманки, улар қизларга қараганда тезроқ эр топишади...

– Уни Швабринга берганимдан кўра, ўлимимга рози бўламан! – дедим ғазаб билан.

– Э... хали гап бу ёқда дегин! – деди чол. – Энди тушундим. Сен Марья Ивановнани яхши кўрар экансан-да! Бу бошқа гап. Бечора йигит! Шундай бўлса-да, сенга бир рота аскар билан элликта казак беролмайман. Бундай иш ақлга тўғри келмайди, мен бу масъулиятни бўйнимга ололмайман.

Бошимни қуйи солдим, умидсизлик мени ўз чангалига олди. Бирдан миямга бир фикр келди: бу фикр, қандай фикр эканини қадимги романчилар айтганидек, ўқувчи қуйидаги бобда билиб олади.

ХИБОБ

ҚЎЗҒОЛОНЧИЛАР ҚИШЛОҒИ

*У чоқда шер тўқ эди, гарчи йиртқич тугаси
«Нега даркор бўлибди мен гарибнинг кулбаси, –
Нега ташириф этдилар?»
Сўради у мулойим.*

А. Сумароков

Генералнинг олдидан чикиб, ўз уйимга кетдим. Савельич мени одатдагидек қовоғини солиб қарши олди. «Маст ўғриларга рўпара бўлиш сенга бир ҳавас! Оксуякларга муносиб ишми бу? Замон ёмон, беҳудага ҳалок бўласан. Кошки, туркларга ёки шведларга қарши урушсанг экан, кимга қарши урушаётганингни айтишга ҳам тил бормайди».

– Ҳаммаси бўлиб қанча пулим бор? – дедим унинг сўзини бўлиб.

– Сенга етарли пул бор, – деди очиқ чеҳра билан. – Босқинчилар шунча кидирганлари билан мен яшириб қўйган жойимдан топишолмади. У чўнтагидан кумуш тангага тўла ҳамённи олди.

– Қани Савельич, – дедим. – Ярмини менга бер, қолганини ўзинг ол. Мен Белогор қалъасига бораман.

– Хожам Пётр Андреевич! – деди меҳрибон чол титроқ товуш билан. – Худодан кўрк, босқинчилар йўлни тўсиб, ҳеч қаёққа қўймайдиган бир пайтда сен қандай қилиб йўлга чиқасан! Ўзингга раҳм қилмасанг, ота-онангга шафқат қил. Қаёққа борасан? Нима учун? Озроқ сабр қил: аскарлар чиқишсин, босқинчиларни тутсин, кейин қаёққа борсанг, боравер.

Менинг аҳдим қатъий эди.

– Бу ҳақда ўйлаб ўтиришнинг вақти ўтган, – дедим чолга. – Мен боришга мажбурман, бормаи иложим йўқ. Кўркма Савельич, Худонинг ўзи асради, яна кўришамиз! Тортинма, хасислик ҳам қилма. Ўзингга

керакли нарсаларни ол, уч барабар қиммат бўлса ҳам майли. Бу пулни сенга инъом қилдим. Агар уч кунда қайтиб келмасам...

– Нималар деяпсан, хошам? – деди Савельич менинг сўзимни бўлиб. – Сени ёлғиз кетгани кўярмидим! Бундай дея кўрма. Агар сен боришга бел боғлаган экансиз, пиёда бўлса ҳам кетингдан бораман, ортингдан қолмайман. Мен сенсиз бу тош девор орқасида ўтираманми! Эсимни ебманми? Ихтиёринг хошам, аммо мен ҳам бу ерда қолмайман.

Савельич билан баҳслашиш қийин эканини билганим учун йўлга ҳозирланишни буюрдим. Ярим соатдан кейин мен ўз отимга миндим. Шаҳарликлардан бири, боқиш қўлидан келмай текинга берган орик ва чўлоқ қирчанғига Савельич минди. Шаҳар дарвозаси томон юрдик, қоровуллар бизни тўсмади. Оренбургдан чиқдик.

Оқшом туша бошлади. Мен Пугачёвнинг қароргоҳи – Бердская қишлоғи ёнидан ўтишим керак, чунки тўғри йўлни қор босган. Бутун далада ҳар куни янгилашиб турадиган туёқ излари кўринарди. Мен отни йўрттириб борардим. Савельич базўр менга етиб юрар, баъзан узокдан қичқирар эди: «Секинроқ юр хошам, Худо ҳақи, секинроқ! Мени бу лаънати қирчанғим узун оёқ алвастинга етолмаяпти. Мунча шошилмасанг? Кошки зиёфатга кетаётган бўлсак, ўлимнинг кучоғига бўлмаса гўрга эди... Пётр Андреевич... Хошам Пётр Андреевич!.. Ҳалок қилма!.. Ё, Парвардигор, боённинг фарзанди хароб бўлади!»

Ҳадемай Бердская қишлоғининг чироқлари кўринди. Қишлоқнинг табиий кўрғони бўлган сойликка келдик. Савельич ёлворишини қўймай, ортимдан келарди. Мен бу қишлоқ ёнидан эсон-омон ўтиб кетиш умидида эдим, бирдан қоронғида рўпарамдан бешта мужик чиқди: ҳаммаси сўйил кўтарган бўлиб, улар Пугачёв қароргоҳининг аввалги қоровуллари эди. Бизни чақиришди. Шартлашилган махфий сўзни билмаганим учун индамасдан ўтиб кетмоқчи эдим, улар дарҳол мени ўраб олишди ва бири отимни жиловлади. Қиличимни суғуриб, мужикнинг бошига урдим, телпаги унинг жонига оро кирди, аммо қалқиб кетиб жиловни қўйиб юборди. Бошқалари қўрқиб қочишди, мен фурсатдан фойдаланиб, отга қамчи босдим.

Тушиб келаётган қоронғилик мени ҳар қандай хавфдан асраши мумкин эди, аммо бирдан ортимга қарасам: Савельич йўқ. Бечора чол чўлоқ от билан ўғрилардан қочиб қутула олмабди. Нима қилиш керак? Озроқ кутдим, қўлга тушганига ишонганимдан сўнг отнинг бошини буриб, уни қутқаргани бордим.

Чуқурликка яқин келиб узокдан ғовур, шовқин-сурон ва Савельичнинг товушини эшитдим. Жадаллик билан ўша томонга бордим,

тез орада бундан бир неча дақиқа аввал мени ушлаган қоровуллар орасига яна келиб қолибман. Савельич шуларнинг ўртасида экан. Улар чолни отдан тушириб, оёқ-қўлини боғлаш ҳаракатида эканлар. Менинг келганимга ҳаммаси севинди. Қичкириб, менга хужум қилишди ва кўз очиб юмгунча отдан судраб туширишди. Булардан бири, бошлик бўлса керак, бизни шоҳнинг олдига элтажагини билдириб: «Шоҳимиз нима-ни буюрсалар шу: ҳозир остирадиларми, ё тонг отишини кутмоққа буюрадиларми – ўзлари биладилар» деди. Мен қаршилик кўрсатмадим; Савельич ҳам мендан ўрнак олди. Бизни тантана билан олиб кетдилар.

Чуқурликдан ўтиб, кишлокқа кирдик. Ҳамма уйларда чироқ ёнар эди. Ҳар ёнда ғовур, шовкин-сурон. Кўчада халқ кўп, аммо қоронғида бизни ҳеч ким пайқамади ва менинг оренбургли офицер эканимни ҳеч ким билмади. Бизни тўғри чорраҳадаги бир уйга олиб кирдилар. Дарвоза ёнида бир неча мусаллас бочкаси ва иккита тўп турар эди. «Мана, саройга келдик, – деди мужиклардан бири, – ҳозир сизлар ҳақингизда кириб айтаман». У уйга кириб кетди. Мен Савельичга қарадим: чол чўқинар ва ўзича аллақандай дуолар ўқир эди. Мен узоқ кутиб қолдим, ниҳоят, кириб кетган мужик чикди ва: «Юр, шоҳимиз, офицер кирсин, деб амр қилди» деди.

Мен уйга ёки мужикларнинг айтишича, саройга кирдим. Уйда иккита мум шам ёниб турарди. Деворларга зарҳал қоғоз ёпиштирилган: аммо курси, стол, ип билан осиб қўйилган қўл ювғич, қозикқа илинган сочиқ, бурчақдаги катта сопол печка ва бошқа анжомларнинг ҳаммаси оддий уйлардагидек эди. Пугачёв, устида қизил тўн, бошида узун телпак, санам остида керилиб, ёнбошлаб ўтирарди. Ёнида, унинг яқин ўртоқларидан бир нечаси ясама лаганбардорлик қилиб турарди. Оренбургдан офицер келганлиги хабари кўзғолончиларнинг зўр мароқларини кўзғатганлиги ва мени тантана билан кутиб олишга тайёрланганликлари ошқор эди. Пугачёв мени кўриши билан таниди. Унинг сунъий жиддияти бирдан йўқолди. «Ҳа, жаноби олийлари, – деди у дарров. – Аҳволинг қалай? Нечук. Худо етказди?» Мен ўз ишим билан кетаётганимда унинг кишилари тўхтатганларини айтдим. «Қандай иш билан?» деб сўради. Нима дейишимни билмай қолдим. Пугачёв мени «Одамларнинг олдида гапиргиси келмаяпти» деб гумон қилиб, ўртоқларига чиқиб туришни буюрди. Ҳаммаси чиқиб кетди. Фақатгина иккитаси қолди. «Буларнинг олдида бемалол гапиравер, – деди Пугачёв. – Улардан мен ҳеч нарсани яширмайман». Мен ёлғон шоҳнинг яқин ўртоқларига кўзимнинг қирини ташладим. Улардан бири ориқ, букчайган, оппоқ соқолли чол бўлиб, елкасидан тортилган кўк тасмадан

бўлак диққатни жалб қиладиган ҳеч нарсаси йўқ эди. Аммо иккинчиси ўлгунимча эсимдан чиқмайди. У новча, барваста, кенг елкали, қирк бешларга борган кўринди. Қалин малла соқоли, чақнаб турган кулранг кўзлари, кесик бурни, пешанасидаги ва юзидаги қизил доғлар унинг чўтир, кенг юзига тушуниб бўлмайдиган бир ифода берар эди. Унинг устида қизил кўйлак, қирғизча чопон ва шим. Кейин билсам, биринчиси – қочок капрал Белобородов¹, иккинчиси Хлопуша² номи берилган Афанасий Соколов экан. Бу одам сургун қилинган жиноятчи бўлиб, уч марта Сибирь конларидан қочган. Мени фавқулодда ҳаяжонга солган ҳисларга қарамай, иттифоқо кириб қолганим менга ҳеч қандай мароқ бермади. Аммо Пугачёв савол бериб, мени ўзимга келтирди. «Айт, сен нима иш билан Оренбургдан чиқдинг?»

Бошимга ғалати бир фикр келди, назаримда шундай кўринди: мени иккинчи марта Пугачёвнинг олдига келтирган ҳикмати илоҳия ўз ниятимни амалга оширгани ёрдам бермоқда эди. Мен бундан фойдаланишга аҳд қилдим ва қандай қарорга келганимни ҳали ўйлаб етмасдан, Пугачёвнинг саволига жавоб бердим.

– Зулм кўраётган етим қизни кутқаргани Белогор қалъасига кетаётган эдим.

Пугачёвнинг кўзлари чақнаб кетди. «Менинг кишиларимдан қайси бири етим қизга зулм қилибди, кимнинг ҳадди сиғибди? – деди у қичқириб. – У ҳар қандай донишманд бўлса ҳам, менинг ғазабимдан қочиб қутулолмайди. Сўйла, ким экан у?»

– Швабрин, – дедим. – Рухонийнинг уйида сен кўрган бемор қизни қамоқда сақлаб, мажбуран хотин қилиб олмоқчи.

«Мен Швабринга кўрсатиб қўяман! – деди у ғазабланиб. – Менинг қўл остимда бўлиб, ўзбошимчалик ва халққа зулм қилиш қандай эканини билиб қўяди. Осаман уни».

– Рухсат эт, бир оғиз сўз айттай, – деди Хлопуша хириллаган товуш билан. – Сен Швабринни қалъанинг беги қилиб тайинлашга шошган эдинг, энди уни ошишга ошиқяпсан. Боённи бошлиқ қилиб тайинлаш билан казакларни ҳақорат қилдинг; уни осиб боёнларни кўрқитиб қўйма.

– Уларга раҳм ҳам, илтифот ҳам керак эмас! – деди кўк тасмали чол. – Швабринни оссак ҳечкиси йўқ. Жаноб офицернинг нима учун келгани ҳақида бир сўроқ қилинса, ёмон бўлмас эди. Агар сени шоҳ

¹ Белобородов – Пугачёвнинг ёрдамчиларидан бўлган деҳқон.

² Хлопуша – Урал заводларидан бирида ишлаган ишчи. Катта ташкилотчи, ўткир нотик.

деб тан олмаса, сендан адолат сўрашининг маъноси йўк; агар у сени шоҳ деса, нима учун шу кунгача Оренбургда сенинг душманларинг билан ўтирган? Сўроқ уйига олиб кириб қийноққа солишга рухсат бермайсанми? Назаримда, бу кишини олдимизга Оренбург қўмондонлари жосус қилиб юборган.

Бу қари бадкирдорнинг мантиқли сўзи менга хийла ишонарли кўринди. Кимларнинг қўлида эканимни ўйлаб, эгим жунжикиб кетди. Пугачёв менинг гангиб қолганимни сизди. «Хўш, жаноби олийлари, – деди у менга кўз қисиб. – Менинг фельдмаршалим тўғри айтяпти, дейман. Сенинча, қалай?»

Пугачёвнинг захархандаси менга далда берди. Мен ҳовлиқмасдан, унинг қўлида эканимни, нима қилса қўлидан келишини айтдим.

– Бўпти, – деди Пугачёв. – Энди шаҳарнинг қандай аҳволда эканини айт.

– Худога шукр, тинчлик, – дедим.

– Тинчлик? – деди Пугачёв. – Халқ очдан ўляпти-ку!

У тўғри айтарди: лекин бурчимга содиқ бўлганим учун, буларнинг ҳаммаси бекор гап, Оренбургда босиб қўйилган озиқ-овқат кўп деб ишонтиришга тиришдим.

– Кўрдингми? – деди чол. – Кўзингга қараб туриб сени алдаяпти. Қочиб келганларнинг ҳаммаси бир оғиздан Оренбургда очарчилик ва ўлат бор экани, халқ ўлик ейишдан ҳам тортинмаганини сўзлайди, бу киши бўлса, ҳар нарса тўқинчилик деб ишонтиради. Агар сен Швабринни осадиган бўлсанг, ўша дорга бу жанобни ҳам оски, ҳеч ким хавас қилмасин.

Лаънати чолнинг гапи Пугачёвга таъсир қилгандек бўлди. Менинг бахтимга Хлопуша ўртоғининг сўзига қарши турди. «Кўйсанг-чи, Намич, сенга қолса ҳаммани бўғ, ос. Қандай паҳлавонсан ўзинг? Бир оёғинг гўрда-ю, бошқаларни ўлдирмоқчи бўласан. Озмунча кишининг қонига зомин бўлдингми?»

– Сен қачондан бери художўй бўлиб қолдинг? – деди Белобородов. – Раҳмдиллик сенга қаёқдан илашди?

– Албатта мен ҳам гуноҳкорман, – деди Хлопуша. – Бу қўл (у қуруқ суяқдан иборат бўлган муштани қаттиқ сиқди ва енгини шимариб, ўхшовсиз қўлини очди), тўкилган христиан қонига ҳам зомин. Аммо мен меҳмонни эмас, душманни ўлдирганман. Уйда печканинг олдида ўтириб эмас, майдонда, қоронғи ўрмонда ўлдирдим. Хотинларнинг афсуни билан эмас, чўқмор ва болта билан ўлдирдим.

Чол юзини тескари ўгириб:

– Йиртиқ бурун!– деб тўнғиллади.

– Нима деб тўнғиллаяпсан, лақма чол? – деб қичкирди Хлопуша. – Йиртиқ бурунни сенга кўрсатиб қўяман, шошмай тур, сенга ҳам навбат келади. Худо хоҳласа, сен ҳам омбурнинг мазасини тотиб кўрасан... Ҳозирча эҳтиёт бўлиб тур, соқолингни юлиб олмайин!

– Генерал жаноблар! – деди Пугачёв улуғворлик билан. – Жанжални бас қилинглар. Бутун Оренбург итлари бир дор ёғочи остида оёқ типирлатса ҳечқиси йўқ, аммо бизнинг кўппаклар бир-бири билан ғажишгани ёмон. Бас, ярашинглар.

Хлопуша билан Белобородов индамай, бир-бирига хўмрайиб қаради. Мен гапни бошқа ёққа буриш зарурлигини сездим, чунки бу сўз давом этса, мен учун зарарли бир натижа чиқиши мумкин эди.

– Айтгандек, юборган отинг ва пўстининг учун сенга раҳмат айтиш эсимдан чиқаёзбиди! – дедим Пугачёвга қараб очиқ чехра билан. – Агар шуларни юбормаганингда, шаҳарга етолмай йўлда совуқ қотиб қолардим.

Ўйлаган мақрим иш берди. Пугачёвнинг чехраси очилиб кетди. «Олишнинг бериши ҳам бўлади, – деди у кўзини қисиб. – Хўш, Швабрин зулм қилаётган қиз билан қандай алоқанг бор? Ё юракдан урганми, а?»

Унинг авзойини кўриб, яширишни лозим топмадим:

– У менинг қаллиғим, – дедим.

– Сенинг қаллиғинг? – деди Пугачёв қичкириб. – Нега илгарироқ айтмадинг? Биз сени уйлантириб, тўйингда кайф қилардик! – Сўнг Белобородовга мурожаат қилди: «Менга қара, фельдмаршал! Биз бу киши билан эски танишлармиз, таом тайёрлайлик; эрта кечдан кўра яхшироқ. Бу кишини нима қилиш ҳақида эртага гаплашамиз».

Мен бу илтифотдан воз кечишга тайёр эдим, бироқ илож йўқ эди. Уй эгасининг қизлари – икки казак гўзали дастурхон ёзди, нон, балиқ шўрва, бир неча шиша мусаллас ва шароб келтирди. Шундай қилиб, мен иккинчи марта Пугачёв ва унинг даҳшатли шериклари билан ҳамтовоқ бўлдим.

Ихтиёрсиз қатнашганим бу май мажлиси ярим кечагача давом этди. Охири улфатларни кайф енга бошлади. Пугачёв ўтирган жойида мудрар эди, унинг ўртоқлари туриб, менга «чиқ» деб ишора қилдилар. Ҳаммамиз бирга чиқиб кетдик. Хлопушанинг буйруғи билан қоровул мени сўроқхонага олиб кирди. У ерда Савельич ҳам ўтирган экан. Икковимизни шу ерга қамаб, эшикни қулфлашди. Бу ишларни кўриб, чол шундай хайратда эдики, мендан ҳеч нарса сўрамади ҳам. У қоронғида

анчагача уф тортиб, ох чекиб ётди; охири уйкуга кетиб, хуррак тортди. Мен ўйга ботдим, бу ўйлар тун бўйи кўз юмгани қўймади.

Эрталаб мени Пугачёв чақиртирди. Бордим. Дарвоза олдида учта татар оти қўшилган фойтун турар эди. Кўчада одам кўп. Эшик олдида Пугачёвга рўпара келдим; у сафар кийими кийган – устида пўстин ва бошида қирғизча телпак. Кечаги ўртоқлари уни ўраб олишди, улар ўзларини Пугачёвнинг ҳар бир амрига ҳозир қилиб кўрсатсалар-да, бу мулозаматлар кечагиларига, умуман тўғри келмас эди. Пугачёв мен билан очик чехрада кўришди ва фойтунга таклиф қилди.

Иккимиз фойтунга чиқдик. «Белогор кальасига!» деди Пугачёв кенг елкали татарга. Юрагим гупиллаб урарди. Отлар кўзғалди, қўнғироқлар жиринглади, арава юриб кетди.

«Тўхта! Тўхта!» деган товуш эшитилди. Бу товуш менга таниш эди. Қарасам: қаршидан Савельич югуриб келяпти. Пугачёв фойтунни тўхтатди. «Азизим Пётр Андреевич! – деди чол қичқириб. – Қариган чоғимда мени ташлаб кетма, бу ўғр...» – Ҳа, миясини еган чол! – деди унга Пугачёв. – Яна дийдорингни кўрдим. Чиқ аравага, аравакашнинг ёнига ўтира қол!

– Қулук бегим, раҳмат хожама! – деди Савельич чиқаётиб. – Мен чолни химоя қилганинг, тинчитганинг учун дард кўрма, умринг узок бўлсин. Умр бўйи дуои жонингни қиламан ва қуён терисидан тикилган пўстин ҳақида минбаъд гапирмайман.

Бу пўстин можароси охири Пугачёвни чинакам ғазаблантириши мумкин эди. Хайриятки, у ё эшитмади, ё кинояга аҳамият бермади. Отлар чопар, халқ кўчада тўхтаб таъзим қилар, Пугачёв ҳар икки томонга бош қимирлатиб, саломга алик олиб борарди. Бирпасда қишлоқдан чиқиб, қатта текис йўлга тушдик.

Шу пайтда қўнғимдан нималар ўтганини тасаввур қилиш қийин эмас. Бир неча соатдан кейин «энди йўқотдим» деганим билан кўришим керак. Топишадиган дақиқамизни кўз олдимга келтирдим... Тақдирим қўлида бўлган ва фалакнинг гардиши билан боғланиб қолганим киши ҳақида ҳам ўйлар эдим. Севгилимни қутқармоқчи бўлган бу одамнинг шафқатсизлиги, қонхўрлигини эсладим! Менинг севгилим капитан Мироновнинг қизи эканини Пугачёв билмас эди; ғазабланган Швабрин бутун сирни очиши мумкин. Пугачёв ҳақиқатни бошқа йўл билан ҳам билиб олиши мумкин... У вақтда Марья Ивановнанинг аҳволи нима бўлади? Вужудим жимирлашиб, сочларим тикка бўлди.

Бирдан Пугачёв ўйимни бўлиб:

– Жаноби олийлари нимани ўйламоқдалар? – деди.

– Ўйламай бўладими, – деб жавоб бердим. – Мен ҳам офицер, ҳам боёнман: кечагина сенга қарши урушган эдим, бугун эса сен билан бир фойтунда кетяпман ва тақдирим сенинг қўлингда.

– Нима бўпти? – деди Пугачёв. – Қўрқасанми?

Мен бир марта унинг томонидан афв этилганимдан сўнг ундан марҳаматгина эмас, хатто ёрдам кутганимни айтдим.

– Тўғри айтасан, Худо ҳақи тўғри! – деди ёлғон шоҳ. – Одамларимнинг сенга ёмон кўз билан қараганини кўрдинг. Чол бугун ҳам сени жосус деб жазолаш, осий кераклиги ҳақида гапирди, аммо мен кўнмадим. – Савельич билан татар эшитмайдиган қилиб, секин: – Берган бир коса мусалласинг билан пўстининг эсимдан чиқмайди. Кўрдингми, мен одамлар айтганчалик қонхўр эмасман, – деб қўйди.

Мен Белогор қалъасининг олинишини эсладим, аммо унга гап қайтаришни лозим топмадим ва индамадим.

– Оренбургда мен ҳақимда нима дейишади? – деди Пугачёв бир оз жим қолиб.

– Сени эплаш қийинроқ дейишади-да, уни-буни қўй, зарбингни ўтказибсан.

Ёлғон подшоҳ жуда керилиб кетди. «Шундай! – деди у чехраси очилиб. – Мен урушда ҳеч нарсадан қайтмайман. Юзеевага яқин ерда бўлган урушни Оренбургдагилар биладими? Қирқта генерал ўлдирилди, тўрт армия асир олинди. Нима дейсан, Пруссия кироли менга бас кела оладими?»

Босқинчининг мақтанчоқлиги менга кулгили туюлди. – Ўзинг нима дейсан? – дедим унга. – Фридерикни¹ енга олармидинг?

– Фёдор Фёдоровичними? Бўлмаса-чи! Сизларнинг генералларингни эпладим-ку, бу генераллар улардан зўр эди. Ҳозиргача мен энгиб келяпман. Ҳали шошмай тур, Москвага ҳам юриш қиламан.

– Москвага юриш ниятинг ҳам борми?

Пугачёв бир оз ўйланиб қолди ва секин:

– Худо билади, – деди. Менинг йўлим тор; бутунлай ихтиёр менда эмас. Одамларим ўзбошимчалик қилишади. Ҳаммаси ўғри, каззоб. Мен жуда зийрак бўлишим керак; биринчи энгилишдаёқ бошимни душманга топшириб, ўз жонларини сақлаб қолишади.

– Гап шунда-да! – дедим Пугачёвга. – Фурсат борида сен уларни ташлаб, император хонимнинг марҳаматига эришганинг дуруст эмасми?

¹ Фридрих II – Пруссия кироли.

Пугачёв захарханда килди. «Йўк, – деди у. – Тавбанинг вақти ўтди. Энди менга шафқат бўлмайди. Бошлаган ишимни давом эттираман. Ким билади, балки муваффақият қозонарман! Гришка Отрепьев ҳам Москвада подшоҳлик қилган-ку!»

– Охири нима билан тугаганини биласанми? Уни баланд бинонинг деразасидан улоқтиришган, қиймалашгач, куйдиришган ва кулини замбаракка солиб отишган!

– Менга қара, – деди Пугачёв қандайдир ёввойи бир илҳом билан. – Ёшлигимда мен бир қалмоқ кампирдан эшитган афсонани сenga айтиб берай. Бир куни бургут қаргадан: «Нима учун сен уч юз йил умр кўрасану, мен бор-йўғи ўттиз уч йилгина яшайман» деб сўрабди. – Чунки дебди қарга, сен тирик жониворларнинг қонини ичасан, мен эса ўлаканинг гўштини ейман. – Бургут ўйлаб, майли, мен ҳам ўлакка гўшти билан тирикчилик қилай, дебди. Кейин бургут билан қарга учибди. Ўлиб ётган отни кўриб, иккови кўнибди. Қарга чўкиб, гўштни мактабди. Бургут бир чўкибди, яна бир тумшуқ урибди, сўнгра қанотини қокиб, шундай дебди: «Йўк, қарга, биродар, ўлакка еб уч юз йил умр кўргандан, бир марта тирик жониворнинг қонига тўйган тузук, у ёғи Худонинг хоҳиши! Қалмоқ афсонаси қалай?»

– Ажойиб, – дедим. – Аммо мен, одам ўлдириш ва босқинчилик билан умр кўришни ўлимтик чўкиш деб биламан.

Пугачёв афтимга таажжубланиб қаради-да, индамади. Иккимиз ҳам жим қолиб, ўз ўйимиз билан бўлдик. Татар мунгли кўшиқ бошлади, Савельич мудрар ва тебраниб борар эди. Фойтун текис, музлаган йўлдан ғириллаб кетарди... Бир оздан кейин, Яик дарёси бўйидаги қишлоқ черковининг минораси кўринди ва чорак соатдан кейин биз Белогор қалъасига кириб бордик.

Х И Б О Б

ЕТИМ ҚИЗ

*Бизнинг олма оғочдай,
На новда бор, на шохи;
Бизнинг бека ойимдай,
На ота бор, на она.
Ким қизни ўраб-чирмар,
Ким беради фотиҳа.*

Тўй кўшиғи

Фойтун комендант уйининг эшиги олдида келиб тўхтади. Халқ, келган Пугачёв эканини фойтуннинг кўнғироғидан билиб, ортимиз-

дан югурди. Швабрин Пугачёвни эшик олдида қарши олди. У казакча кийинган ва соқол қўйган. Хоин, Пугачёвнинг қўлтиғидан олиб фойтундан тушириб қўйди, ўзини жуда тубан олиб, севинч ва садоқатини намоён қилди. Мени кўриб хижолат бўлди, аммо дарров ўзини ўнглаб, менга қўл узатди ва: «Сен ҳам бизнинг томонга ўтдингми? Аллақачон шундай қилиш керак эди!» деди. Мен юзимни тескари ўгирдим, жавоб бермадим.

Кўпдан бери менга таниш бўлган уйга кирганимизда юрак-бағрим эзилиб кетди. Деворда ҳамон кечмишдан ғамли ёднома бўлиб, мархум капитаннинг дипломи осилиб турарди. Пугачёв оромкурсига ўтирди. Бу оромкурсида бир замонлар Иван Кузмич рафиқасининг вайсашларидан мудраб ўтирар эди. Швабрин унга ароқ тутди. Пугачёв уни ичди ва: «Бу жанобга ҳам куй» деди мени кўрсатиб. Швабрин қўлида патнис, менинг олдимга келди, аммо мен иккинчи марта ундан юзимни ўгирдим. У ўзини йўқотиб қўйди. Зийрак бўлганидан, ўздан Пугачёвнинг норози эканини сизди, албатта. У Пугачёвдан кўрқар ва менга ишончсиз назар билан қарар эди. Пугачёв кальанинг аҳволи, душман аскари ҳақидаги миш-мишлар ва бошқалар ҳақида сўради-да, кутилмаганда савол берди:

– Менга қара, биродар, қанақа қизни уйга қамаб қўйибсан? – Уни менга кўрсат-чи?

Швабриннинг ранги мурдадек оқариб кетди. – Шоҳим, – деди у титроқ товуш билан. – Шоҳим, мен уни қамаб қўйганим йўқ... у бетоб... уйда ётибди.

«Мени унинг олдига олиб кир» деди ёлғон подшоҳ ўрнидан туриб. Гап қайтариш мумкин эмас эди. Швабрин уни Марья Ивановна ётган уй томон бошлади. Мен ҳам эргашдим.

Швабрин зинада тўхтади. «Шоҳим! – деди у. – Сиз мендан истаганингизни талаб қила оласиз, аммо хотинимнинг олдига бегона кишини киритмасангиз».

Мен титраб-қақшаб кетдим. «Ҳали сен уйланганмисан?» дедим гижиниб.

– Секин! – деди Пугачёв гапимни бўлиб. – Бу менинг ишим. Сен эса, – деди у Швабринга қараб, – менга ақл ўргатма, қийшанглама. У сенинг хотинингми, йўқми, унинг олдига истаган кишимни олиб кирман. Қани жаноби олийлари, юравер.

Уйнинг эшиги олдида Швабрин яна тўхтади ва энтика-энтика:

– Шоҳим, олдиндан айтиб қўяй, у иситмада ёниб, уч кундан бери алаҳсираб ётибди, – деди.

– Оч! – деди Пугачёв.

Швабрин чўнтагини тимирскилаб, калитни олиб келмаганини билдирди. Пугачёв эшикни бир тепганди, эшик очилиб кетди. Кирдик.

Мен хонага кириб, қотиб қолдим. Марья Ивановнанинг эгни-да деҳқон хотинлари киядиган йиртиқ кўйлак, ерда ўтирарди: ранги ўчган, озган, сочлари тўзган. Олдида кўза, унинг устида бир бурда нон. У мени кўриб, чўчиб кетди ва қичқириб юборди. Шунда қандай аҳволга тушганим эсимда йўқ.

Пугачёв Швабринга қаради ва захарханда қилиб:

– Яхши шифохонанг бор экан! – деди. – Сўнгра Марья Ивановнанинг ёнига борди: – Хўш, кўзичоғим, эринг нима учун сени жазолади? Унга нима гуноҳ қилдинг?

– Эрим? – деди у ажабланиб. – Бу менинг эрим эмас. Мен ҳеч қачон унинг хотини бўлмайман! Агар мени қутқаришмаса, ўлишга аҳд қилганман ва ўламан.

Пугачёв Швабринга ғазабланиб қаради. «Сен ҳали мени алдашга журъат қилдингми! Биласанми, нимага сазоворсан?» деди.

Швабрин тиз чўкди... Шу топда мендаги нафрат ҳисси душманлик ва ғазаб туйғусини босиб кетди. Қочоқ казакнинг оёғи остида ётган боёнга нафрат билан қарадим. Пугачёв жаҳлидан тушди. «Бу сафар гуноҳингдан ўтдим, – деди у Швабринга. – Аммо яна бир марта шу ишни такрорласанг, бу гуноҳинг ҳам эсга олинажагини унутма». Сўнгра Марья Ивановнага қаради ва унга юмшоқлик билан: «Чик қизгина, сени озод қилдим. Мен шоҳман» деди.

Марья Ивановна дарров унга қаради ва ота-онасининг қотили шу эканини билди. У иккала қўли билан юзини ёпди ва ҳушидан кетиб йиқилди. Мен у томонга югурдим, аммо шу пайт эски танишим Палашка дадиллик билан уйга кирди-да, бекасининг хизматига ҳозир бўлди. Пугачёв уйдан чикди, учовимиз меҳмонхонага тушдик.

– Хўш, жаноб, – деди қулиб Пугачёв. – Гўзал қизни қутқардик! Нима дейсан, энди руҳонийни айттириб келиб, жиянининг никоҳини ўқитсакмикан? Мен гувоҳ бўламан, Швабрин қизни қарши оладиган ўртоғи бўлади; ичамиз, тўйни ўтказамиз!

Мен кўрқиб турган иш амалга ошди. Швабрин Пугачёвнинг таклифини эшитиб, жон-пони чиқиб кетди. – Султоним! – деди у бақириб. – Мен гуноҳқорман, мен сизга ёлғон гапирган эдим, аммо Гринёв ҳам сизни алдаяпти. Бу қиз шу ерлик руҳонийнинг жияни эмас, у ўша ердаги қалъа олинганда осиб ўлдирилган Иван Мироновнинг қизи.

Пугачёв менга оловли кўзлари билан тикилди. «Бу нимаси тагин?» деди у менга ажабланиб.

– Швабрин рост айтди, – дедим қатъият билан.

– Сен менга буни айтмаган эдинг, – деди Пугачёв авзойи бузилиб.

– Ўзинг ўйлаб қара, – дедим. Одамларинг олдида Миронов қизининг тирик эканини айтиб бўлармиди, уларинг ғажиб ташлар эди. Қизнинг жонига ҳеч нарса оро киролмасди.

– Бу ҳам тўғри, – деди Пугачёв кулиб. – Пиёнисталарим бечора қизга раҳм қилишмас эди. Рухонийнинг хотини яхши қилибди, уларга ёлғон гапириб.

– Кулоқ сол, – дедим унинг юмшаганини кўриб. – Сени нима деб аташимни ҳам билмайман, атаб ҳам нима қилай... Худо ҳақи, бу қилган яхшилигинг учун жонимни беришга ҳам тайёрман. Аммо номусим, виждоним қабул қилолмайдиган нарсани мендан талаб қилма. Сен менинг халоскоримсан. Бошлаган ишингни охирига етказ: бечора етим қиз билан иккимизни кўйиб юбор, бошимиз оққан томонга кетайлик. Биз қаерда бўлмайлик, бошингга қандай кун келмасин, дуойи жонингни қиламиз, гуноҳингни Худодан тилаймиз...

Пугачёвнинг тош юрагига бу гап таъсир қилди шекилли: «Хўп, сен айтганча бўлсин, – деди. – Осадиган бўлсам осишим керак эди, модомики афв қилган эканман, афв қиламан: менинг одатим шу. Гўзалингни етаклаб, қаёққа борсанг боравер; бахтли бўлинглар, Худо бахт берсин».

У Швабринга, ўз қўли остида бўлган бутун қалъа ва шаҳарларга рухсатнома беришни буюрди. Тамоман хароб бўлган Швабрин донг қотиб қолди. Пугачёв қалъани айлангани чиқиб кетди. Швабрин уни кузатиб борди; мен йўлга тайёргарлик кўриш баҳонаси билан қолдим.

Югуриб Марья Ивановна ётган уйга чиқдим. Эшик берк эди. Тақиллатдим. «Ким у?» деди Палашка. Исминни айтдим. Марья Ивановнанинг ёқимли товуши эшитилди: «Шошманг, Пётр Андреевич. Мен кийиняпман. Акулина Памфиловнанинг уйига боринг; мен ҳам ҳозир бораман».

Мен Герасим ҳазратнинг уйига қараб кетдим. Рухоний хотини билан югуриб чиқди. Савельич мени келишим ҳақида уларни хабардор қилган экан. «Ассалому алайкум, Пётр Андреевич, – деди рухонийнинг хотини. – Яна кўришишни Худо насиб қилди. Қалайсиз? Биз ҳар куни сиз ҳақингизда гаплашамиз. Бечора Марья Ивановна, сиз йўқ, қандай кунларга тушди денг!.. Вой, тақсирим, бу Пугачёв билан қандай муро-са қилдингиз? Нечун у сизга шикаст етказмади? Тузук, бу бадкирдорга

шу ишлари учун ҳам раҳмат». – Бўлди, кампир, – деди Герасим ҳазрат унинг сўзини кесиб. – Валдирайверма. Кўп гапирмоқнинг хосияти йўқ. Азизим Пётр Андреевич! Уйга киринг, марҳамат қилинг. Кўп замондан бери кўришганимиз йўқ.

Рухонийнинг хотини топган-тутганини олдимга қўйди ва тинмай жаврай берди. Швабрин қандай қилиб Марья Ивановнани беришга уларни мажбур қилгани, Марья Ивановна йиғлаб, бу уйдан кетгиси келмагани, у Палашка орқали (Палашка ўнбошини ногорасига ўйнатган шаддод киз) улар билан доим алоқада бўлгани, бу киз менга мактуб ёзишни Марья Ивановнага маслаҳат бергани ва бошқалар ҳақида сўзлаб берди... Мен ҳам бошимдан кечирганларимни қисқагина қилиб айтиб бердим. Рухоний билан унинг хотини Пугачёвга ўзларининг ёлғон гапирганлари маълум бўлганини эшитиб ранглари учди, чўқиниб олишди. «Худонинг ўзи асрайди, – деди Акулина Памфиловна. – Ҳар балою, ҳар қазодан сақлагил, Парвардигор! Бу Алексей Ивановични айтинг-а, одам эмас, шайтон». Шу топда эшик очилиб, Марья Ивановна кириб келди. Унинг оқарган юзида табассум барқ урарди. У дехқон аёллари киядиган кўйлакни ташлаб, содда ва дилкаш кийинган эди.

Мен унинг қўлидан ушлаб, анчагача бирон сўз айта олмадим. Юраклардаги қувончдан иккимиз ҳам жим қолдик. Уй эгалари бизнинг ҳолатимизни сезиб, чиқиб кетишди. Биз ёлғиз қолдик. Ҳамма нарса эрдан чиқди. Гаплашган сари тўймас эдик. Марья Ивановна қалъа олингандан буён бошдан ўтганларини сўзлади; бўлиб ўтган бутун фожиани, кабиҳ Швабрин етказган жабру жафоларни тасвирлаб берди. Ўтган саодатли кунларни ҳам эсладик... Икковимиз ҳам йиғладик... Оқибат, мен унга ўзимнинг мўлжалларимни айтдим. Пугачёв қўли остида бўлиб, Швабрин идора қилаётган қалъада унинг қолиши мумкин эмасди. Қамал балосини бошдан кечириб турган Оренбург ҳақида ўйлашнинг ҳам иложи йўқ эди. Дунёда унинг ҳеч кими йўқ. Мен унга кишлокқа – ота-онамнинг олдига боришни таклиф қилдим. У аввал иккиланди; отамнинг унга хуши бўлмаганлигини билгани учун қўрқар эди. Мен унга далда бердим. Отам, ватан учун қурбон бўлган муҳтарам бир кишининг қизини ўз паноҳига олишни бахт ҳисоблашини ва ўз бўйнидаги вазифа деб билишини билар эдим. «Азизим Марья Ивановна! – дедим охири. – Мен сени хотиним деб ҳисоблайман. Ажойиб ҳодисалар бизни бир-биримизга боғлади: ҳеч нарса бизни айира олмайди». Марья Ивановна менинг гапимга жўн, сохта уятчанлик қилмасдан, бошқа ўйларга бормасдан қулоқ солди. Тақдири менинг тақдиримга боғланганлигини сезарди. Аммо ота-онам рози бўлсагина, менга тегишини айтди. Мен

сўзини қайтармадим. Эҳтирос ва самимият билан бўса алмашдик ва узил-кесил бир қарорга келдик.

Бир соатдан кейин ўнбоши Пугачёв қинғир-кийшиқ қилиб имзо чеккан рухсатномани олиб келди ва мени ёлғон шоҳ чақираётганини айтди. Борсам: у йўлга тайёр турган экан. Мендан бошқа ҳамма учун қўрқинчли бадкирдор бўлган бу даҳшатли одам билан хайрлашганимдаги туйғуни айтишдан ожизман. Ҳақиқатни яширишнинг нима кераги бор? Шу дамда кучли меҳр-муҳаббат мени унга томон тортди. Уни ўзи бошчилик қилган бадкирдорлар орасидан тортиб олишни ва ҳали фурсат ўтмасдан жонини сақлаб қолишни жону дилим билан истар эдим. Бу ерда турган Швабрин ва халойиқ кўнглимдаги бу дардни айтишга халал берди.

Дўстларча хайрлашдик. Пугачёв оломон ичида Акулина Памфиловнани кўриб, бармоғи билан таҳдид қилди ва маъноли қилиб кўз қисди, сўнгра фойтунга чиқиб Бердага¹ қараб ҳайдашни буюрди. Фойтун қўзғалганда у яна бошини чиқариб, менга қичқирди: «Хайр, жаноби олийлари, хайр. Насиб бўлса яна бирор ерда кўришармиз». Айтгани бўлди: биз яна кўришдик, аммо қандай шароитда денг!..

Пугачёв кетди. Унинг уч отли фойтуни ўрмалаб бораётган оппоқ даштга узоқ қараб қолдим. Халқ тарқалди. Швабрин ғойиб бўлди. Мен руҳонийнинг уйига қайтиб келдим. Йўл анжомларимиз тахт эди, кетишни пайсалга солишни хоҳламас эдим. Барча юкларимиз комендантнинг эски аравасига жойланди. Аравакаш кўз очиб юмгунча аравани қўшди. Марья Ивановна черковнинг орқасига кўмилган ота-онасининг қабри билан видолашгани кетди. Мен уни бирга олиб бормоқчи эдим, кўнмади, ўзини якка юборишимни сўради. Бир неча дақиқадан кейин қайтиб келди, юз-кўзидан ёш оқарди. Арава тайёр бўлди. Герасим хазрат билан хотини эшик олдига чиқишди. Мен, Марья Ивановна ва Палашка аравага чиқдик. Савельич аравакашнинг ёнига ўтирди. «Хайр, Марья Ивановна, хайр қўзичоғим; хайр, Пётр Андреевич, ок йўл, шунқорим, – деди руҳонийнинг меҳрибон хотини. – Сафарларинг беҳатар бўлсин, Худо толеингларни баланд қилсин». Кетдик. Комендант уйининг дарвозаси ёнида Швабринни кўриб қолдим. Унинг юзида қайғу ва ғазаб акс этарди. Яксон бўлган душманамни кўриб хурсанд бўлишни истамай, юзимни бошқа ёққа бурдим. Охири дарвозадан чиқиб, Белогор қалъасидан абадий кетдик.

¹ Берда – Сокмор дарёси бўйидаги казак шаҳарчаси.

ХШ Б О Б

ҚАМОҚ

*Аччиғланманг, тақсирим, сизни тўхтовсиз –
Қамоққа жўнатишим – бурчим, билсангиз,
– Марҳамат, мен тайёрман; умид қиламан,
Гуноҳим не, айтарсиз аввал, билай ман.*

Княжнин

Эрталаб йўлида ғам еб, ташвишланиб юрганим севикли қиз билан бундай тўсатдан ковушганимга ишонмасдим ва буларнинг ҳаммасини тушим бўлса керак, деб ўйлар эдим. Марья Ивановна гоҳ менга, гоҳ йўлга қарар ва ҳали ўзига келмагандек кўринарди. Иккимиз ҳам жим. Қалблар тўлган. Икки соатдан сўнг яна ўша Пугачёв қўли остида бўлган қалъага келганимизни ҳам билмай қолдик. Бу ерда отларни алмаштирдик. Сергапликни биздан ҳам ўтказиб юборган аравакашнинг лақмалиги ортида, бу ердагилар мени сарой ходими ноиби деб гумон қилишган. Буни Пугачёв томонидан тайинланган серсоқол казак комендантнинг чаққонлик билан бизга хизмат қилиши, отларни аравага тез қўшилишидан билдим.

Йўлда давом этдик. Қоронғи туша бошлади. Биз, серсоқол комендантнинг сўзига қараганда, Пугачёвга қўшилгани бораётган кучли бир отряд турган шаҳарга яқинлашдик. Қоровуллар бизни тўхтатди. «Ким у?» деган саволга аравакаш: «Шоҳнинг дўстлари ўз рафикалари билан» деб жавоб берарди. Бирдан гусарлар бизни ўраб олди ва ҳақорат қила кетди. «Чиқ бу ёққа, шайтоннинг дўсти! – деди менга узун мўйлови сардор суворий. – Кунингни кўрасан хотининг билан бирга!»

Мен аравадан тушиб, бошлиғининг олдига олиб боришни талаб қилдим. Офицер эканимни кўриб, аскарлар сўқишдан тўхташди. Сардор суворий мени майорнинг олдига олиб борди. Савельич кетимдан қолмас ва ўзича вайсаб: «Мана сенга шоҳнинг дўсти! Қордан кутулиб ёмғирга... Ё, Парвардигор, бу ишларнинг охири нима бўлади?» дер эди. Арава аста-секин ортимиздан юрди.

Беш дақиқадан кейин кичкина, ёруғ бир уйнинг олдига келдик. Сардор суворий мени қоровулга топшириб, ичкарига кириб кетди ва кўп ўтмай чиқиб: жаноби олийларининг мени қабул қилишга фурсати йўқ эканини, мен қамоққа юбориб, хотинни ўз хузурига олиб келишни бу юрганини билдирди.

– Бу нима деган гап? – дедим ғазаб билан. – Нима, ақлдан озганми ўзи?

– Билмайман жаноб, – сардор суворий. – Кўмондон жаноблари сизни қамокқа олишни, хонимни ҳузурига олиб келишни буюрдилар. Буйруқ шу, жаноби олийлари!

Мен эшик томон отилдим. Қоровуллар мени тутишмади, тўғри уйга кирдим. Уйда олтита офицер кимор ўйнаб ўтирган экан. Майор қарта ташлар эди.

Қарасам: мени бир замон Симбирск майхонасида ютган Иван Иванович Зурин ўтирибди.

– Тушимми-ўнгим! – дедим қичириб. – Иван Иванович! Сенмисан?

– Э-хе... Пётр Андреевич, бахайр? Қаёқдан келяпсан? Ана буни қара-я! Сенга ҳам қарта берайми?

– Қуллуқ. Ундан кўра менга уй топтириб бер.

– Қанақа уй? Менинг уйимда туравер.

– Бўлмайди: ёлғиз эмасман.

– Ўртоғингни ҳам олиб кир.

– Ўртоғим эмас, мен... аёл киши билан.

– Аёл киши билан? Қаердан илаштириб олдинг? Ў-ху, ишинг зўрку! (Шуни айтиб, у бир хуштак чалдики, ҳамма кулиб юборди, мен жуда хижолат бўлдим.)

– Ҳай, – деди Зурин. – Бундай бўлса, сенга уй берамиз. Э, аттанг... Эскичасига бир кайф қилар эдик... Ҳой! Йигит! Нега Пугачёв дўстининг хонимини бу ёққа олиб кирмайсизлар? Ё қайсарлик қиялпими? Айтинглар, кўркмасин. Боён жуда яхши, озор бермайди денглар, қўйманглар, зўрлаб бўлса ҳам олиб қиринглар.

– Нима деяпсан? – дедим Зуринга. – Қанақа Пугачёв дўстининг хоними? Бу – мархум капитан Мироновнинг қизи. Мен уни асирликдан қутқариб, отамнинг қишлоғига юборяпман. У ўша ерда туради.

– Нима? Ҳали менга сен ҳақингда гапиришганмиди? Э, бу қандай гап.

– Кейин ҳаммасини гапириб бераман. Ҳозир бечора қизни юпат, Худо ҳақи. Гусарларинг уни ёмон кўрқитишди.

Зурин дарров буйруқ берди, ўзи бу англашилмовчилик ҳақида Марья Ивановнага узр айтгани кўчага чиқди ва сардор суворийга хоним учун шаҳардан энг яхши уй топиб беришни буюрди. Мен унинг уйида тунайдиган бўлдим.

Овқат едик. Икковимиз ёлғиз қолганимизда, бошдан кечирганларимни ҳикоя қилиб бердим. Зурин сўзимга диққат билан қулоқ солди. Мен ҳикоямни тамом қилганимдан сўнг, бошини чайқаб, деди: «Бунинг ҳаммаси яхшику-я, бир жойи ёмон: уйланишга бало борми? Мен ҳалол

офицерман, алдашни истамайман, сўзларимга ишон. Уйланиш бу – девоналик. Хотин билан овора бўлиш, яна бола боқиш қўлингдан келадими? Э, қўй! Менинг гапимга кир: капитаннинг қизи билан алоқангни уз. Симбирск йўлини очганман, хавф-хатар йўқ. Эртагаёқ унинг ўзини ота-онангнинг олдига юбор; ўзинг эса менинг бўлинмамда қол. Оренбургга боришнинг ҳожати йўқ. Яна кўзғолончиларнинг қўлига тушсанг – қутулишинг гумон. Шундай қилсанг, муҳаббат иситмаси босилади, тинчийсан».

Гарчи унинг фикрига батамом қўшилмасам-да, император хонимнинг қўшини сафида бўлишимни бўйнимдаги вазифа талаб қилар, мен буни билар эдим. Зуриннинг маслаҳатига амал қилиб, Марья Ивановнани қишлоққа юборишга ва ўзим бўлинмада қолишга аҳд қилдим.

Савельич мени ечинтиргани кирди. Эртага Марья Ивановна билан қишлоққа кетгани тайёр бўлиб туришни буюрдим. У қайсарлик қилмоқчи бўлди. «Нима бўлди, холам? Мен сизни қандай ташлаб кетаман? Сизга ким қарайди? Ота-онангиз нима дейишади?»

Чолнинг қайсарлигини билганим учун уни самимият ва ширин сўз билан кўндирмоқчи бўлдим. – Қадрдоним Архип Савельич! – дедим. – Йўқ деманг, яхшилик қилинг. Бу ерда хизматкорга муҳтож бўлмайман, агар Марья Ивановнани сенсиз юборсам, кўнглим тинчимайди. Унга хизмат қилсанг – менга хизмат қилган бўласан, чунки имконият бўлиши билан мен унга уйланаман.

Савельич айтиб бўлмаслик даражада таажжубланиб: «Уйланаман? – деди. – Бола уйланса-я! Отанг нима дейди, онанг нима деб ўйлайди?»

– Рози бўлишади, – дедим. – Марья Ивановнани эшитганларидан кейин кўнишади. Сенга ҳам умид боғлаганман. Ота-онам сенга ишонишади: сен бизнинг тарафимизни олиб ҳимоя қиласан, шундай эмасми?

Чолга гап таъсир қилди. «О, азизим Пётр Андреевич, – деди у. – Гарчи уйланишингизга эрта бўлса-да, Марья Ивановнадек яхши қизни қўлдан чиқариш ҳам гуноҳ. Майли, сен айтгандек бўлсин. Элтиб қўяман ва ота-онангга, сепсиз бўлса ҳам жуда яхши қиз эканини қулларча етказаман».

Савельичга раҳмат айтиб, Зурин билан бир уйда қолдим. Қизишиб кетиб, кўп гапириб юбордим. Зурин аввал хўп яхши гаплашди, аммо аста-секин ҳуши учиб, гапи пойма-пой бўла бошлади. Охири, қандайдир бир саволимга жавоб бериш ўрнига хуррак тортди. Мен гапдан тийилиб, уйкуга кетдим.

Эртасига эрталаб Марья Ивановнанинг олдига бориб, ўз режамни айтдим. У, режамни маъкул топиб, фикримга қўшилди. Зуриннинг

бўлинмаси шу кунни шаҳардан чиқиши керак эди. Имиллашнинг вақти эмасди. Мен дарҳол Марья Ивановна билан хайрлашиб, уни Савельичга топширдим. Марья Ивановнага ота-онамга элтиш учун мактуб бердим. У йиғлаб юборди. «Хайр, Пётр Андреевич! – деди секингина. – Яна кўришиш насиб бўладими-йўқми, Худо билади; аммо умр бўйи сизни ёдимдан чиқармайман, қабрга киргунимча қалбимдан кетмайсиз». Мен ҳеч нарса дея олмадим. Бизни одамлар ўраб олди. Уларнинг олдида ўзимни тутдим, ҳаяжонга солган ҳисга берилишни истамадим. Охири Марья Ивановна кетди. Мен Зуриннинг олдига хафа, хомуш қайтиб келдим. У кўнглимни кўтармоқчи бўлди, мен ўзимни овутирмоқни истадим; иккимиз кунни ўйин-кулги билан ўтказдик, кечкурун сафарга чиқдик.

Февраль ойининг охири эди. Ҳарбий юришларни қийинлаштирган киш ўтди. Бизнинг генераллар бир ёқадан бош чиқариб иш кўришга ҳозирланардилар. Пугачёв ҳамон Оренбургга яқин ерда турарди. Бу орада унинг атрофида бўлган бўлинмалар бирлашиб, ҳар томондан бадкирдорлар уясига яқинлашарди. Кўзғолон кўтарган кишлоқлар бизнинг аскарларни кўриши билан тобе бўларди; ўғрилар тўдаси ҳар ерда биздан қочар, бу иш тез кунда ва хайрли битиши кўриниб турар эди.

Ҳадемай князь Голицин¹ Татишчево қалъаси яқинида Пугачёвни тормор қилиб, лашкарларини тўзитди ва Оренбургни кутқарди. Бу кўзғолонга сўнги ва узил-кесил зарбадек бўлган эди. Зурин бу вақтда исён кўтарган бошқирдларга қарши юборилганди, улар биз бормасимиздан тарқаб кетибди. Баҳор бизни кичкина бир татар кишлоғига қамаб қўйди. Дарёлар тошиб, йўлларни сув босди. Бир жойда туриб қолганимиз ҳақида ўз-ўзимизга, ўғри ва ёввойиларга қарши бу зерикарли майда урушлар тезда якун топади, деган фикр билан тасалли берар эдик.

Аммо Пугачёв қўлга тушмади. У Сибир заводларига бориб, янгитдан тўда тўплади ва яна бадкирдорликни давом эттирди. Унинг муваффақиятлари ҳақида роса дув-дув гап тарқалди. Сибирдаги қалъалар талон-торож қилинганлиги маълум бўлди. Зудликда Қозонни олгани ва Москвага қараб юриш қилгани ҳақидаги хабар манфур Пугачёвни кучсиз, деган умид билан мудраб ётган катталарни ҳаракатга солди. Зурин Волгадан ўтиш ҳақида буйруқ олди.

Бизнинг юришимиз ва урушнинг тамом бўлганини тасвишлаб ўтирмайман. Қискагина қилиб шуни айтаман: аҳвол ҳаддан ташқари

¹ Голицин Пётр Михайлович – (1738–1775) Қозон-Оренбург ҳудудларида Пугачёвга қарши урушда аскарый қисмларга қўмондонлик қилган генерал.

ёмон эди. Кўп жойларда идора ишлари тўхтаб қолди; зодагонлар тўқайларга қочиб кетишди. Бадкирдорлар тўдаси ҳамма ерда ўз бадкирдорлигини қилишарди. Алоҳида тўдаларнинг бошлиқлари ўзларича кишиларни ўлимга ҳукм қилар ё афв этарди; ёнғин хуруж қилаётган кенг мамлакатнинг аҳволи даҳшатли эди... Маъносиз ва шафқатсиз рус исёнини Худо кўрсатмасин! Иван Иванович Михельсон¹ томонидан таъқиб этилган Пугачёв қочди. Кўп вақт ўтмай унинг тор-мор этилганлиги ҳақида хабар эшитдик. Охири Зуринга ёлғон шохнинг қўлга тушганлиги ҳақидаги хабар, шу билан бирга ҳаракатни тўхтатиш тўғрисида фармон келди. Уруш тамом бўлди. Энди ота-онамнинг олдига боришим мумкин эди! Ота-онам билан кўришиш, шу кунгача хат-хабари келмаган Марья Ивановнани кўриш хаёли мени қувончдан энтиктирарди. Мен ёш боладек ирғишлар эдим. Зурин кулар ва елкасини учуриб: «Йўқ, сенинг ишинг яхшиликка олиб бормади. Уйланиб бекорга нобуд бўласан!» дер эди.

Аммо бу орада ғалати бир хис шодлигимга захар соларди: бунча гуноҳсиз қурбонларнинг қонига бўялган бадкирдор ва уни қатл этилиши ҳақидаги ўй мени ҳаяжонга соларди: «Емеля, Емеля! – дер эдим ичимда, – нега сен найзага ёки ўққа учрамадинг? Бундан яхши иш бўлмас эди». Энди нима қилиш керак? Ҳаётнинг энг даҳшатли дақиқаларидан бирида мени афв этганлиги, севгилимни қабих Швабриннинг қўлидан кутқарганлиги ёдимдан чиқмаганидек, у ҳам сира хаёлимдан кўтарилмас эди.

Зурин менга таътил берди. Бир неча кундан сўнг уйимга қайтишим ва Марья Ивановнани кўришим керак эди... Бирдан кутилмаган даҳшат мени гангитиб қўйди.

Кетадиган куним йўлга тушгани ҳозирлик кўраётганимда Зурин кирди. Унинг қўлида қоғоз, афтидан жуда хафа кўринар эди. Юрагим «шув» этиб кетди.

Кўрқиб кетдим, аммо нимага кўрққанганимни билмас эдим. У менга иши борлигини айтиб, аскаримни чиқариб юборди. – Нима гап ўзи? – дедим бетоқат бўлиб. «Кичкинагина кўнгилсизлик, – деди у қўлидаги қоғозни менга узатиб. – Ўқиб кўр, ҳозир келди».

Ўқидим: бу барча қўмондонларга ёзилган фармойиш бўлиб, қаерда қўлга тушсам, қамоққа олинишим ва зудликда Қозонга, Пугачёв иши юзасидан тузилган тергов комиссиясига юборилишим буюрилган эди.

¹ Иван Иванович Михельсон – (1740–1802) Пугачёв кўзғолонини бостиришда каттиққўл генераллардан бири.

Қоғоз кўлимдан тушиб кетаёзди. «Иложим йўқ! – деди Зурин. – Буйрукқа бўйсунуш вазифам. Пугачёв билан бўлган дўстона алоқанг қандайдир йўл билан ҳукуматнинг қулоғига етганга ўхшайди. Бу ишдан ҳеч қандай натижа чиқмаслигига ва комиссия сени оқлаб юборишига кўзим етади. Хафа бўлма, бор». Виждоним пок; суддан кўрқадиган жойим йўқ, бироқ лаззатли учрашувнинг бир неча ой орқага сурилиши эҳтимолидан чўчир эдим. Арава келди. Зурин мен билан дўстона хайрлашди. Аравага чиқдим. Ёнимга икки аскар ўтирди, иккови ҳам қиличини яланғочлаб олганди. Катта йўлдан кетдик.

ХИВ БОБ

СУД

*Халқ сўзи –
Денгиз тўлқини.*

Мақол.

Бутун гуноҳ Оренбургдан ўзимча кетиб қолганлигимдан иборат эканига ишонардим. Бунга важ топа олардим: шаҳардан чиқиб юриш ҳеч қачон тақиб қилинмаган, балки маъқул кўрилган эди. Мен бебошликда эмас, ортиқ даражада бўлган қизиққонликда айблансам керак. Аммо Пугачёв билан бўлган дўстона алоқам кўп шохидлар билан исбот қилиниши ва бу жуда ҳам шубҳали кўриниши мумкин эди. Йўл бўйи бўладиган сўроқ ҳақида ўйлаб, айтадиган жавобларимни пишитиб бордим. Суд олдида ҳақиқатни очиб ташлашга қарор қилдим, оқланиш учун шу йўлни жуда жўн ва умидли деб ҳисобладим.

Қозонга келдим: шаҳар хароб, куйган. Кўчаларда уйларнинг ўрнида тўп-тўп кўмир ва томи билан ойнаси йўқ, қорайган деворлар турарди! Пугачёвдан қолган из шу! Мени куйган шаҳарнинг ўртасида омон қолган қалъага олиб келишди. Ёнимда келган икки гусар мени қоровул офицерга топширди. У темирчини чақиртирди. Оёғимга кишан солишди. Кейин турмага элтиб, деразасига темир панжара қоқилган, купурук тор ва қоронғи хужрага бир ўзимни қамаб қўйишди.

Ишнинг бу хилда бошланиши яхшиликдан дарак бермасди. Бироқ мен дадиллигимни йўқотмадим, умидсизликка ҳам тушмадим. Барча ғамгинларнинг тасалли берувчисига сиғиндим ва соф, аммо укубат тортган юракдан чиққан муножотнинг нашъасини илк марта тотиб, нима бўлиши ҳақида ғам емай, хотиржамлик билан уйқуга кетдим.

Эртасига мени турманинг нозири уйғотиб, комиссия чакираётганидан хабар берди. Икки аскар мени ҳовлидан олиб ўтиб, комендантнинг уйига элтди, ўзлари даҳлизда қолиб, мени ичкарига киритиб юборишди.

Каттагина бир хонага кирдим. Усти тўла қоғоз столнинг ёнида икки киши ўтирарди: бири – ёши қайтган генерал, афтидан бераҳм ва каттиққўл; иккинчиси – ёш, гвардия капитани, йигирма саккиз ёшларда эди. Унинг ташқи қиёфаси дилкаш, ўзи ажбир, муомалада эркин. Дераза ёнидаги алоҳида столда котиб ўтирарди: калам кулоғининг орқасида, ўзи қоғоз устига энгашган, менинг жавобларимни ёзишга тайёр турарди. Сўроқ бошланди. Исмин ва амалимни сўрашди. Генерал менинг Андрей Петрович Гринёвнинг ўғлиманми, йўқми, шуни сўради ва менинг жавобимга қарши: «Ҳайфки, шундоқ мухтарам кишининг ўзига номуносиб ўғли бор экан!» деди. Мен совуққонлик билан бўйнимга қўйилаётган айб қандай бўлмасин, ҳақиқатни яширмай айтиш орқали уни ўзимдан соқит қилишга ишонишимни айтдим. Менинг сўзларим унга маъқул келмади. «Сен, ука, осмондан келдинг, – деди генерал ковоғини солиб. – Билиб қўй, сендан ўтқирларини ҳам кўрганмиз!»

Ёш йигит, қачон ва қандай муносабат билан Пугачёвнинг хизматиغا кирганимни ва у мени қандай ишларга жалб этганини сўради.

Мен жаҳлим чиқиб, офицер ва боён бўлганим сабабли Пугачёвнинг хизматиغا қира олмаслигимни ва ундан ҳеч қандай топшириқ ололмаслигимни айтдим.

– Бўлмаса, – деди терговчи, – қандай қилиб бир боён ва офицергина афв этилди, холбуки, унинг барча сафдошлари ўлдирилди? Қандай қилиб офицер ва боён исёнчилар билан бирга кайф-сафо қилади, бадкирдорларнинг каттасидан пўстин, от ва ярим сўм пул инъом олди? Бу одатдан ташқари иноқлик, қабих ва жинойт даражасига етган кўрқоқликка асосланмаган бўлса, унда нимага асосланган?

Гвардия офицерининг бу сўзи менга қаттиқ ҳақорат бўлди, қизишиб ўзимни оклашга киришдим. Пугачёв билан даштда, бўрон вақтида танишганлигимни ва Белогор қалъаси олинган вақтда у мени таниб афв этганини айтдим. Пўстин билан отни олганим чакки бўлганини тан олдим, аммо Белогор қалъасини имкон борича мудрофаа қилганимни сўзладим. Оқибат, Оренбург камал қилинган вақтда кўрсатган жонбозлигимга гувоҳ бўлган генерални кўрсатдим.

Қаттиққўл чол стол устидан бир очик мактубни олиб, баланд овоз билан ўқий бошлади:

«Прапоршик Гринёвнинг ушбу фитна ишга аралашгани ва бадкирдорлар билан муносабати ҳамда ўз бурчига хилоф равишда алоқада бўлгани ҳақида сўровингизга мувофиқ қуйидагиларни арз этаман: прапоршик Гринёв 1773 йил октябрь ойининг бошидан ушбу йилнинг 24 февраль ойига қадар Оренбургда хизматда бўлиб, шу куни Оренбургдан кетганича қўл остимга қайтиб келмади. Қочиб ўтган кишилардан эшитишимга қараганда, у Пугачёвнинг олдига – қишлоққа борган ва у билан илгари хизмат қилган Белогор қалъасига кетган, унинг ахлоқига келганда мен...» У шу ерда тўхтаб, жиддий оҳангда: «Ўзингни оқлаш учун энди нима дейсан?» деди.

Гапни қандай бошлаган бўлсам, шундай давом этмоқда ва боя айтганимдек, Марья Ивановна билан бўлган муносабатим ҳақида рўй-рост гапирмоқчи эдим, бироқ ўзимда енгиб бўлмас бир нафрат сездим. Агар унинг исмини айтсам, комиссия сўроққа чақиради, деган ўйга бордим. Қизнинг исмини ўғри, бадкирдорлар исмига аралаштирсам, уни булар юзлаштиргани олиб қолишади, деган фикр мени шундай гангитдики, шошиб қолдим ва жавобимда янглишдим.

Аввалги жавобларимга бир қадар юмшагандек бўлиб кулоқ солган терговчиларим, менинг гангиганимни кўриб яна шубҳага тушди. Гвардия офицери менинг шу ҳақда маълумот берган одам билан юзлаштиришни талаб қилди. Генерал кечаги бадкирдорни чақиринглар, деди. Мен қораловчимни кутиб, эшикка қараб турдим. Бир неча дақиқадан сўнг, эшик очилди – Швабрин кирди. Ундаги ўзгаришни кўриб ҳайрон қолдим. Бечора роса озиб кетибди, ранги оппоқ. Яқиндагина мумдек қоп-қора бўлган сочи тамоман оқарибди, узун соқоли патак ҳолига келибди. У менга қўйган айбини босиқ товуш билан, аммо дадил такрорлади. Унинг сўзича, гўё мен Пугачёв томонидан Оренбургга жосуслик учун юборилган эмишман; шаҳарда қилинаётган ишлардан ёзма маълумот бериш учун ҳар куни отишув баҳонасида, шаҳардан ташқарига чиққан эканман; оқибат Пугачёв билан очикдан-очик қалъаларни айланган ва ундан мукофот олиш учун ҳар турли йўллар воситасида ўз сафдошларим – хоинларни ўлдиришга, уларнинг ўринларини олишга ҳаракат қилган эмишман. Унинг сўзларига жим кулоқ солдим ва бир нарсадан мамнун бўлдим: мени Марья Ивановнанинг исмини айтмасликка мажбур қилган ҳис, унинг ҳам қалбидан ўрин олганлигиданми,

хар қалай комиссия олдида Белогор қалъаси комендантининг кизи ҳақида у ҳам индамади. Мен илгариги фикримда яна ҳам қаттиқ туриб олдим ва суд Швабриннинг берган маълумотини қандай рад қила олишимни сўраган эди, илгари айтган сўзимда туришимни ва ўзимни оқлаш борасида бошқа ҳеч гап айта олмаслигимни билдирдим. Генерал бизни олиб чиқишга буюрди. Иккимиз бирга чиқдик. Мен совуққонлик билан Швабринга қарадим, аммо индамадим. У заҳарханда қилди ва оёғидаги кишанни кўтариб, мандан ўтиб кетди, жадаллади. Мени яна турмага олиб боришди ва қайтиб сўроққа чақиришмади.

Энди айтадиганларимни мен ўз кўзим билан кўрганим йўқ, аммо бу тўғрида кўп эшитдимки, унинг энг майда-чуйда тафсилоти ҳам мияга ўрнашиб қолган ва худди иштирок этгандекман.

Марья Ивановнани ота-онам, эски одамларга хос бўлган самимият билан қарши олишган. Бечора етим қизни ўз қанотлари остига олиш ва бошини силашни Худонинг марҳамати, деб билганлар. Тез кунда унга ўрганиб қолишган, чунки унинг яхши қиз эканини билмаслик, уни севмаслик мумкин эмасди. Менинг унга бўлган муҳаббатим отам учун куруқ девоналикдан иборат бўлмай қолган; онамнинг эса бирдан-бир орзуси мени шу меҳрибон капитан қизига уйланишим бўлиб қолган.

Менинг қамалганим ҳақидаги хабар оиламни ташвишга солибди. Марья Ивановна ота-онамга Пугачёв билан бўлган ғалати танишлигим борасида оддий қилиб шундай сўзлаб берибдики, улар хавотир бўлиш у ёқда турсин, роса кулишибди. Мақсади тож-тахтни барбод қилиш ва боёнларни қириш бўлган бу қабих исёнга аралашувимга отамнинг ишонгиси келмабди. У Савельични буровга олиб, бу ҳақда сўрабди. Чол мени Емельян Пугачёвга меҳмон бўлганимни ва унинг менга гўё мудом меҳрибончилик қилганини яширмабди, аммо ҳеч қандай хиёнат тўғрисида гап эшитмаганини айтибди. Чол-кампир хотиржам бўлиб, хушxabар келишини интиқлик билан кутишибди. Марья Ивановна хаддан ташқари ҳаяжонга тушса ҳам, ўта кетган эҳтиёткор ва оғир табиатли бўлгани учун индамабди.

Бир неча ҳафта ўтибди... Бир кун отамга Петербургдан, қариндошимиз князь Б.дан мактуб келибди. Князь мен ҳақимда ёзган экан. Одатдаги муқаддимадан сўнг, мени исёнга аралашувим шубҳа, бахтга қарши исбот этилган, халқнинг кўз олдида осиб ўлдирилишим лозим бўлса-да, малика отамнинг кексайиб қолгани, кўрсатган хизматларига ҳурмат маъносида афв этишга фармон берганини ва маломатли

ўлимдан қолдириб, узок Сибирга умрбод сургун қилишга буюрганганини ёзибди.

Бу кутилмаган зарба отамни ўлдирәзибди. У одатдаги матонатни йўқотиб, унинг одатда пинҳоний бўладиган қайғуси аччиқ шикоятлар тарзида юзага чиқибди. «Бу қандай гап! – дер экан у ғазабланиб. – Менинг ўғлим Пугачёв фитнасида қатнашмаган! Эй, Худо, қандай кунларга қолдим! Малика уни ўлимдан сақлаб қолибди! Наҳотки бу, қайғуимни енгиллаштирса? Ўлим жазоси кўрқинчли эмас: бобомнинг бобоси муқаддас ҳисоблаган бир нарсадан қайтмаганлиги учун жазо майдонида¹ ўлдирилган эди; отам Волинский, Хрущёвлар билан бирга жаллод қўлида жон берган. Наҳотки боён ичган онтини бузса, ўғрилар, қочоқ қотиллар, кулларга қўшилса! Бизнинг авлодга номус, ор!...» Отамнинг умидсизликка тушишидан кўрққан онам, унинг олдида йиғлай олмас ва бу гапларнинг ёлғон эканлиги, одамлар айтган гап аҳамиятли эмаслиги ҳақида сўзлаб, унга тасалли бераркан. Бирок отам ҳеч тинчимабди.

Марья Ивановна ҳаммадан кўра кўпроқ азоб тортаётган экан. Истаган вақтимда ўзимни оқлай олишимга кўзи етган Марья Ивановна, гап нимада эканини фаҳмлаб, бошимга келган бахтсизликка ўзини айбдор ҳисоблабди. У кўз ёши ва тортаётган азобини ҳаммадан яширар ва мени қутқариш ҳақида ўйлар экан.

Бир куни кечқурун отам оромкурсида сарой таквимини варақлаб ўтирар, аммо хаёли паришон бўлганидан таквимни ўқиш унга одатдагидек таъсир қилмасмиш. Онам индамасдан жун чакмон тўқир ва кўзидан оққан ёш ҳар замон қўлидаги ишига томар экан. Шу ерда ишлаб ўтирган Марья Ивановна тўсатдан ўзининг Петербургга боришга мажбур эканини айтиб, йўлга чиқишга ёрдам беришларини сўрабди. Онам жуда хафа бўлибди. «Петербургда нима қиласан? – дебди у. – Наҳотки, Марья Ивановна, сен ҳам бизни ташлаб кетмоқчи бўлсанг?» Марья Ивановна келажак шу сафарга боғлиқ эканини, садоқат ортида ҳалок бўлган кишининг қизи бўлгани учун обрўли амалдорларга ёрдам сўрагани бормоқчи эканини айтибди.

Отам бошини қуйи солибди: зотан ўғлининг бўҳтон бўлган жиноятини ёдга солувчи ҳар бир сўз, унинг учун оғир ва заҳарли киноя бўлиб туюлар эди. «Бора қол азизам! – дебди уф тортиб. – Биз сенинг

¹ Москвадаги майдон (XVI–XVII аср). Ҳукуматга хиёнат қилганлар шу ерда ўлдирилган.

бахтинга тўсиқ бўлишни истамаймиз. Худо сенга олчоқ хоинни эмас, яхши бир кишини умр йўлдош қилсин». У ўрнидан туриб, чиқиб кетибди.

Марья Ивановна онам билан ёлғиз қолиб, ўз режасини қисман унга айтибди. Онам уни кучоқлаб йиғлабди ва эсон-омон ниятига етишни Худодан тилаб, дуо қилибди. Марья Ивановна йўлга ҳозирланиб, бир неча кундан сўнг, садоқатли Палашка ҳамда мендан базўр айрилган ва қаллигимга хизмат қилиш билан тасалли топган садоқатли Савельични олиб жўнабди.

Марья Ивановна эсон-омон Софияга етиб келибди ва почтаходан сарой «Царское село»да эканини билиб, шу ерга тушишга аҳд қилибди. Унга бир бурчакдан жой беришибди. Назоратчининг аёли у билан сўзлашиб кетиб, сарой печка ёқувчисининг жияни эканини билдирибди ва сарой ҳаётининг сирларини сўзлаб берибди. Малика соат нечада уйқудан туради, қачон қаҳва ичади, қайси пайтда айлангани чиқади, бу вақтда қандай арбоб-арконлар бўлади; малика кечки таом маҳалида нималар дейди, кечқурун кимни қабул қилади, қисқаси, агар Анна Власьевнанинг гаплари ёзилса бир неча варақ тарихий хотира бўлиб, келажак авлод учун қимматли нарса бўлар экан. Марья Ивановна унинг гапларига диққат билан қулоқ солибди. Иккови боққа ўтишибди, Анна Власьева ҳар бир хиёбон, ҳар бир кўприкчанинг тарихини сўзлаб берибди, улар хўп айланишиб, бир-биридан жуда мамнун бўлиб қайтишибди.

Эртасига Марья Ивановна барвақт уйғонган, кийинган ва секин боққа чиққан. Ажиб тонг, кўёш куз ҳавосидан сарғайган жўка дарахтларининг учларига тушган. Сокин, катта кўл ярқираган. Оққушлар қирғоқларга зеб бериб турган буталар остидан улуғворлик билан сузиб чиқа бошлаган пайт. Марья Ивановна граф Пётр Румянцевнинг¹ ғалабалари шарафига яқинда унга ҳайкал қўйилган гўзал чаманзор ёнидан ўтиб бораётганида, бирданига рўпарасидан инглиз жинсидан бўлган бир оқ ит чиқиб хурибди. Марья Ивановна кўрқиб, тўхтабди. Шу топда аёл кишининг майин, ёқимли овози эшитилибди: «Кўрқманг, қопмайди». Марья Ивановна қараса: ҳайкалнинг рўпарасидаги ўриндиқда бир аёл ўтирган эмиш. Марья Ивановна бориб ўриндиқнинг бир четига ўтирибди. Аёл Марьяга синчковлик

¹ Пётр Александрович Румянцев (1725–1796) – Екатерина II замонидаги энг машхур саркардалардан бири бўлган.

билан қарабди; Марья Ивановна ҳам бир неча марта кўзининг қирини ташлаб, уни бошдан-оёқ кузатиб чиқибди. У эрталаб кийиладиган ок кўйлак, нимча, бошига шляпа кийган экан. Ёши қирқларга борган. Бу аёлнинг тўла, қип-қизил юзи улуғворлик ва осойишталик ифода этар, кўк кўзлари ва юмшоқ табассуми тасвирлаб бўлмайдиган даражада гўзал эди. У сўз қотибди.

– Сиз бирон ёқдан келганмисиз?

– Шундай, хоним. Кечагина қишлоқдан келдим.

– Ота-онангиз билан келдингизми?

– Йўқ, ёлғиз келдим.

– Ёлғиз! Жуда ёшсиз-ку?

– Менинг отам ҳам йўқ, онам ҳам.

– Бирон иш билан келгандирсиз-да?

– Иш билан. Подшоҳ хонимга арз қилгани келдим.

– Етим экансиз, адолатсизлик, жабрдан шикоят қиларсиз-да?

– Йўқ, хоним. Мен адолат эмас, шафқат сўраб келдим.

– Узр, сиз ким бўласиз?

– Мен капитан Мироновнинг қизи бўламан.

– Капитан Мироновнинг! Оренбург қалъаларидан бирида комендант бўлган Мироновми?

– Шундай, хоним.

Аёлнинг кўнгли юмшаган бўлса керак, ниҳоятда мулойимлик билан: «Афв этасиз, сизнинг ишингизга аралашсам майлими? Мен саройга кириб тураман. Аризангиз нимадан иборат эканини айтсангиз, балки ёрдам беришга муваффақ бўларман» дебди.

Марья Ивановна ўрнидан туриб, унга қуллук қилибди. Бу номаълум аёлнинг вужуди уни ўзига тортибди ва ишонч уйғотибди. Марья Ивановна букланган қоғозни нотаниш ҳимоячисига тутибди, аёл эса ўқибди.

Аёл аввал диққат ва хайрихоҳлик билан ўқир экан, бирдан авзойи ўзгарибди. Унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турган Марья Ивановна кўрқиб кетибди.

– Сиз Гринёв ҳақида арз қилмоқчимисиз? – дебди аёл совуққина.

– Подшоҳ хоним унинг гуноҳидан ўта олмайди. У ёлғон шоҳ томони-га жоҳиллик, енгилтакликдан эмас, ахлоқсиз, ярамас, зарарли киши бўлганидан ўтган.

– Қандай ёлғон! – дебди Марья Ивановна қичқариб.

– Ёлгон? – дебди аёл жаҳли чиқиб.

– Ёлгон, Худо ҳақи ёлгон! – Мен барчасидан хабардорман, сизга ҳаммасини гапириб бераман. Унинг бошига бу кунлар фақат мен туфайли келди. У суд олдида оқланмаган бўлса, фақат мени бу ишларга аралаштиришни истамаганидан оқланмаган. – У ўқувчига маълум бўлган бутун воқеани сўзлаб берган.

Аёл унинг гапларига диққат билан қулоқ солиб, кейин: «Қаерга тушдингиз?» деб сўрабди ва у Анна Власьевнанинг уйига тушганини эшитиб, қулимсираб: «Ҳа, биламан. Хайр, кўришганимизни бировга айтманг. Аризангизга жавобни кўп кутмаслигингизга ишонаман» дебди.

Шу сўзларни айтиб, аёл хиёбонга кириб кетибди. Марья Ивановна қувончли умидларга тўлиб, Анна Власьевнанинг олдига қайтибди.

Анна Власьева ёш қизга куз куни эрталаб сайрга чиқиш зарарли эканини айтиб, Марья Ивановнани қойибди. У самовар келтирибди ва чой вақтида энди сарой ҳақидага сўз бошлаган экан, бирдан сарой извоши келиб, эшикнинг олдида тўхтабди ва сарой хизматкори кириб, капитан Мироновнинг қизини подшоҳ хоним чиқараётганини билдирибди.

Анна Власьева хайратдан донг қотибди. «Ё, Худо! Подшоҳ хоним сизни саройга чақирибди. Сизни қаердан билди экан? Азизам, подшоҳнинг олдиган қандай борасиз? Ҳали, саройда қандай юришни ҳам билмасиз... Мен сиз билан борайми? Ҳар ҳолда сиз бирон ножўя ҳаракатдан сақларман. Қандай қилиб йўл кийимида борасиз? Сарой кийимини олиб келгани доя кампирнинг уйига киши юборайми?» Сарой хизматкори, подшоҳ хоним унинг ёлғиз ва қандай кийимда бўлса, шундай келаверишини талаб қилганини айтибди. Илож бўлмабди: Марья извошга чиқиб, саройга қараб кетибди, Анна Власьева унинг кетидан дуо қилиб қолибди.

Марья Ивановна тақдирини нима бўлишини олдиндан пайқаб, юраги ҳаприкар эди. Бир неча дақиқадан сўнг извош сарой олдида тўхтабди. Марья шошилиб зинадан юқорига кўтарилибди. Эшиклар хайратланарли даражада катта экан. У бир неча бўш, аммо ниҳоятда чиройли хоналардан ўтибди, сарой хизматкори уни бошлаб бораркан. Охири бир ёпиқ эшик олди-да тўхтаб, Марья Ивановнани қолдирибди-да, ўзи хабар бергани ичкарига кириб кетибди.

Подшоҳ хонимга рўпара бўлишдан Марья Ивановна шу қадар ваҳимага тушибдики, оёғида базўр турар экан. Бир неча дақиқадан кейин эшик очилиб, у подшоҳ хонимнинг даргоҳига кирибди.

Подшоҳ хоним ўзининг пардоз-андоз столи ёнида ўтирар, бир қанча сарой хизматкорлари уни ўраб олиб, Марья Ивановнага ҳурмат билан йўл беришибди. Подшоҳ хоним унга жуда мулойимлик билан муурожаат қилибди. Марья қарасаки: бу ҳалиги, бундан бир неча соат илгари тортинмай бор гапни айтган хоним. Подшоҳ хоним уни ёнига чақирибди ва кулимсираб шундай дебди: «Сизга берган сўзимнинг устидан чиққанимга ва тилагингизни бажо келтирганимга беҳад шодман. Ишингиз битди. Куёвингизнинг гуноҳқор эмаслигига ишондим. Мана бу мактубни бўлажак қайнотангизга элтиб беринг».

Марья Ивановна мактубни титроқ қўли билан олибди ва йиғлаб, подшоҳ хонимнинг оёғига йиқилибди. Подшоҳ хоним уни турғизиб, пешанасидан ўпибди ва сўзлаша кетибди.

«Бой эмассиз, буни биламан, – дебди у. – Аммо мен капитан Миرونнинг қизидан кўп қарздорман. Келажагингиз ҳақида ташвиш тортманг. Сизни оёққа қўйишни ўз зиммамга оламан».

Подшоҳ хоним бечора етим қизнинг кўнглини олиб, чиқариб юборибди. Марья Ивановна яна ўша сарой извошида қайтиб кетибди. Марьянинг қайтишини интизорлик билан кутиб ўтирган Анна Власьева уни саволларга қўмиб ташлабди. Марья Ивановна унинг саволларига бир нав жавоб қайтарар экан, Анна Власьева гарчи унинг овсарлигидан норози бўлса-да, буни қишлоқдан келган кишининг тортинчоқлиги ҳисоблаб, афв этибди. Шу куннинг ўзида Марья Ивановна Петербургни айланишга ҳам қизиқмай, қишлоққа қайтиб кетибди...

Пётр Андреевич Гринёвнинг ёзган хотираси шу ерда тамом бўлди. Оиласининг айтишига қараганда, у подшоҳнинг махсус фармони билан 1774 йилнинг охирида қамокдан озод этилган ва Пугачёвнинг ўлдирилиши вақтида ҳозир бўлган. Пугачёв оломон ичида уни таниб бош қимирлатибди ва бир оздан кейин қонга бўялган бу бош халойиққа кўрсатилибди. Кўп вақт ўтмай Пётр Андреевич, Марья Ивановнага уйланган. Буларнинг авлоди Симбирск губернасида умргузаронлик қилар экан. ...дан ўттиз чақирим йироқда ўнта помешчикка қарашли бир қишлоқ бор. Шу ердаги уйларнинг бирида Екатеринанинг ўз қўли билан ёзган мактуби шиша рамкада сақланади. Бу мактуб Пётр Андреевичнинг отасига ёзилган мактуб бўлиб, ўғлининг оқланиши, капитан

қизи Марья Ивановнанинг ақл ва қалби ҳақидаги мақтовни ўз ичига олади. Пётр Андреевич Гринёвнинг қўлёзмасини бизга унинг набира-ларидан бири келтириб берди. У бобоси тасвирлаган замон ҳақида асар ёзиш билан овора эканимизни билган экан. Биз қариндошларининг рухсати билан унинг ҳар бир бобига тузукрок бир эпиграф қўйиб, баъзи исмларни ўзгартириб, алоҳида нашр этишга қарор қилдик.

Ношир

КИЧИК

ДРАМАЛАР

С У В П А Р И С И

ДНЕПР ҚИРҒОҒИ. ТЕГИРМОН.

ТЕГИРМОНЧИ ва унинг ҚИЗИ

Тегирмончи

Шундай, шундай сизлар, навжувон қизлар,
 Ҳаммангиз – ҳаммангиз аҳмоқсиз. Ахир,
 Модомики, тузук, бадавлат одам
 Кўнгил қўяр экан, сиз этагидан
 Маҳкам тутинг; қайси йўллар биланми?
 Ақл билан, одоб билан албатга,
 Баъзан қаттиқ туриб, баъзан эркалаб,
 Уни йўлга солмоқ даркор. Ва баъзан
 Тўйдан ҳам гап очиб қўймоқлик лозим.
 Лекин, энг муҳими – номусингизни,
 Бебаҳо гавҳарни сақланг беғубор.
 Номус деган нарса – бу бир калима,
 Оғиздан чиқдими, қайтиб кирмайди.
 Агар тўйга сира умид бўлмаса,
 Бирон ўлжа, ёки қариндошларга
 Ғанимат иложин қилмоқлик зарур.
 Ўйлаш керак: «Мени мангу севиб у,
 Эркалатиб юрабермас-ку» асло!
 Сиздан ҳам тузукроқ ўй чиқармикан?
 Йўқ. Дарҳол идрокни йўқотасизу,
 Унинг барча истак – хоҳишларини
 Текин ижро қилиш сизга гўё бахт.
 Барингиз узун кун сеvimли дўстнинг
 Бўйнига чирмашиб ётмоққа ҳозир.
 Лекин, қарабсизки, сеvimли дўстдан
 Асар ҳам қолмабди, оти ўчибди,
 Сиз бўлса сўппайиб, ҳеч бир нарсасиз
 Қола берибсизлар, эҳ, эси наслар!
 Сенга юз маргалаб айтмаб эдимми:
 Қизим, аҳмоқ бўлма, кўзингга қара,

Бой бериб қўймагин яна бахтингни;
Қўлдан чиқармагин бек йигитни ҳеч;
Ҳалок бўлма яна беҳуда. Мана –
Айтганим келдими?.. Энди ўтиргин
Қайтариб бўлмасин ёдингга олиб
Зардоб ют, қон қусу, йиғла ҳамиша.

Қ и з и

Сен нега, у мени ташлади, дейсан?

Т е г и р м о н ч и

Нега эмиш! Ахир, у тегирмонга
Ҳафтада неча бор келиб кетарди?
Тўғрими? Бир кун ҳам қанда қилмасди,
Ҳатто, икки бор ҳам келарди кунда.
Сўнгра-чи, камнамо, жим бўлиб кетди,
Тўққиз кун кўрмадик. Бунга не дейсан?

Қ и з и

У жуда банд, ахир озми ташвиши?
Ўзинг биласан у, тегирмончимас.
Унинг ишларини сув бажармайди.
У доимо менга ўз ишларини
Барча ишлардан ҳам оғирроқ, дейди.

Т е г и р м о н ч и

Ишон унга! Ҳеч қачон бек тоифаси
Ишлармиди, нима ҳам қилар эди?
Ов қилар, доимо ишрат суради,
Қўни-қўшниларни қилади хафа,
Сиз шўрликни алдаб йўлдан уради,
Ўзи ишлар эмиш; ачинарлик-а!
Ҳали менинг учун сув ишлайдими?..
Менда туни-куни тиним борми, хўш?
Ҳали у ер чирик, бу ер тешилган,

У ер шикаст еган, бу ер сизмоқда,
Қизим, сенга гап бор эди бу ҳақда:
Бекдан тегирмонни тузатиш учун
Озроқ пул ололсанг, саз бўлар эди.

Қ и з и

Оҳ!

Т е г и р м о н ч и

Нима бўлди?

Қ и з и

Бас, жим! От дукуллади...
У келди, у!

Т е г и р м о н ч и

Қизим, эҳтиёт бўлгин.
Айтганимни эздан чиқазиб қўйма...

Қ и з и

Ана келди, ана!
(Князь киради. Жиловдор унинг отини олиб чиқади).

К н я з ь

Салом, азизам!
Омонмисиз, ота!

Т е г и р м о н ч и

Марҳаматли бек,
Буюргайсан. Кўпдан бери биз сенинг
Нурли кўзларингга интизор эдик.
Энди сени меҳмон қилай хурматли!
(Кетади)

Қ и з

Оҳ, ниҳоят мени эсга олибсан!
Шунчалар йўлингга интизор этиб
Эзиб, қийнашликка уялмадингми?
Нималар келмади менинг бошимга?
Не-не ваҳималар босмади мени?
Балки, оти уни ботқоққа, ёки
Учуримга отиб, ташлаб кетгандир,
Балки, айиқ енгган қалин ўрмонда,
Балки, у хастадир, тўшакда, балки,
Мени севганидан тамом пушаймон...
Бутун нарса кириб чиқди бошимга.
Ахир кўрдим. Шукур! Сен соғ ва омон;
Мени аввалгича севасан. Жоним,
Шундай эмасми?

К н я з ь

Шундай, фариштам, шундай,
Йўқ, ундан ортиқроқ...

Қ и з

Бироқ кўп ғамгин
Кўринасан, нега?

К н я з ь

Мен ғамгинманми?
Шундай туюлгандир сенга, эҳтимол,
Сени кўрарканман доим шодман.

Қ и з

Йўқ.
Шод экан чоғингда узоқдан менга
Учиб келиб, дарҳол: дилбарим қайда,
Не этар? – дер эдинг ва талпинардинг.

Сўнг ўпар; кайфинг не? Мени шу қадар
 Эрта кутганмидинг? – дея сўроқлар;
 Энди бўлса, маъюс, тинглайсан жимжит,
 Қучмайсан, ўпмайсан ҳам кўзларимдан?
 Хушинг жойидамас, не бўлди сенга?
 Ёки мендан араз қилиб қолдингми?

К н я з ь

Риёкорлик қилиб турмоқ беҳуда;
 Рост гапирдинг, қайғу ётар дилимда:
 Сен уни эркалаш, севишлар билан
 Тарқатолмас, енгил эта олмассан,
 Сен бўла олмассан ҳатто қайғудош.

Қ и з

Бўла олмаслик сенинг қайғуинга йўлдош
 Оғир менга, оғир, асрорингни оч!
 Амр этсанг – йиғларман, рози бўлмасанг
 Сени койитмасман кўздан тўкиб ёш.

К н я з ь

Нега гапни чўзмак? Ахир бу савдо
 Қанчалик тез битса, шунча яхши-ку:
 Азиз дўстим, фоний дунёда сира
 Мустаҳкам ва пухта ҳеч нима йўқдир,
 На аслзодалик, на ҳусн, на давлат;
 Ҳеч ким балони барҳам беролмас.
 Шундаймасми, мана биз ҳам, азизим!
 Биз бахтиёр эдик, айникса мен-чи;
 Сенинг севгинг билан бахтиёр эдим;
 Бошимга ҳар қандай савдо тушса ҳам,
 Ҳар жойда бўлсам ҳам, қимматли дўстим,
 Асло чиқармасман сени эсимдан.
 Башарти бир нарса йўқотсам, унинг
 Ўрнини дунёда ҳеч нарса босмас.

Қ и з

Нима деганингни англаганим йўқ,
Ва лекин, бир қўрқув босмоқда ёмон.
Тақдирда хатарнок бало бор чоғи;
Эҳтимол, кутади айрилиқ.

К н я з ь

Топдинг.
Тақдирда айрилиқ ёзилган экан.

Қ и з

Ким ажратар экан? Нима, мен сенинг
Изингдан боришга ожизмиканман?
Худди ўғил бола янглиғ кийиниб,
Орқангдан кетарман ва доим сенга
Хизматда бўларман сафарда, жангда;
Урушдан кўркмайман. – Сени кўрсам, бас.
Йўқ, йўқ ишонмайман! Эҳтимол, мени
Синамоқчидирсан ва ёки бирор
Беҳуда бир ҳазил маъкул тушгандир.

К н я з ь

Йўқ, бу кун дилимга ҳазил сиғмайди.
Сени синашга ҳам йўқ эҳтиёжим;
Узоқ сафарни ҳам кўзлаганим йўқ;
Урушга ҳам эмас, уйда қоламан.
Лекин видолашмоқ керак мангулик.

Қ и з

Тўхта, тўхта тўлик англадим энди...
Уйланаётирсан.
(*Князь жим*)
Уйланмоқчисан!

К н я з ь

Нима ҳам чора бор? Ўзинг ўйлаб кўр,
 Беклар кизлар каби эркин эмаслар?
 Улар уйланмаслар севиб юракдан!
 Ўзга риояси ва бировларнинг
 Фойдасини кўзлаб ёр оладилар.
 Қайғунгни тарқатар тангри ва замон;
 Мени унутмагин, бу рўмолни ол,
 Ўзим ўраб қўяй, кел бери, жоним!
 Мана бу марварид ҳам сенга эди.
 Бу ҳадя отангга. Унга бер.
(Олтин солинган ҳамённи қизга беради)
 Хайр.

Қ и з

Тўхта, тўхта; сенга гапим бор эди,
 Ҳаҳ нима эди?

К н я з ь

Эсла.

Қ и з

Мен тамом
 Сен учун тайёр... Йўк, у эмас... Тўхта –
 Мумкин эмас ахир, ҳамишаликка
 Мени ташласангу... Ҳамон у эмас...
 Ҳа... Бундай ҳа, менинг қалбим тагида
 Буқун сенинг боланг қимирлаб қолди.

К н я з ь

Бечора! Не этмоқ керак, не чора?
 Ақалли гўдак-чун ўзингни асра.
 Болангни, ҳам сени ташламасман ҳеч.
 Сизларни кўргали, эҳтимол, ўзим
 Келиб ҳам турарман. Ўртанма, юпан,

Энг сўнгги мартаба кучоклайин, кел!
(Кета туриб)
Ух! Битди – кўнглим тинолгандай бўлди.
Мен бўронни кутган эдим, лекин иш
Жуда силлик, жуда енгил тугади.
(Кетади. Қиз қотиб қолади)

Тегирмончи

Қани тегирмонга кирсалармикан...
У, қайда у? Қизим, бек қани? Сўйла!
Бай, бай! Мунча гўзал экан бу рўмол!
Марваридни қара! Бари асл тош!
Кўзингни олади, ярқирайди-я!
Шоҳона бир ҳадя, бек саховаткор!
Бу, нима бу? Ҳамён! Пул эмасмикан?
Нега сен индамай, тек туриб қолдинг?
Тилинг боғландими? Тўсатдан келган
Қутилмаган бахтдан эсинг оғдими?
Ёки гаранг бўлиб қотиб қолдингми?

Қиз

Асло ишонмайман, бу мумкин эмас,
Мен уни шунчалик қаттиқ севардим.
У, ёки хайвонми? Ва ёки унинг
Кўнгли қора?

Тегирмончи

Кимни айтаётирсан?

Қиз

Ота, айт-чи, уни мен хафа қилиб,
Бездириб қўйдимми? Ёки чиройим
Бир ҳафтада шунча хазон бўлдимми?
Советдилармикан? Йўлдан оздимми?

Тегирмончи

Қизим, сенга нима бўлди? Сўйла тез!

Қизи

Отажон, ҳов ана! – у, жўнаб кетди
Ва мен овсар уни кўйиб юбордим.
Нега этагидан маҳкам тутмадим?
Нега осилмадим от юганига!
Кошки-ди, шу ернинг ўзида мени
Топтаса отининг туёқларида.

Тегирмончи

Алахлаётгирсан!

Қизи

Қаранг-а, ота,
Беклар қизлар каби эркин эмасмиш.
Ва улар ҳеч қачон севиб юракдан
Уйланмас эмишлар...
Ҳа, шундай эмиш.
Лекин сени элтиб ўз саройимга
Сирли ҳарамимга олиб кирарман,
Бахмал, кимхобларга чирмаб ташларман
Дея, хийла-найранг билан алдашда, –
Ҳатто қасам ичиб, кўнгил овлашда –
Улар жуда эркин, доимо эркин;
Сизғириб худди тун ярмида шўрли
Қизларни турғизиш ва тонгга қадар
Тегирмон кетида ўтқизмоқ учун
Улар эркин. Бизнинг шўримиз билан
Беклар ўз кўнглини доим юпатиб,
Завқланишни жуда яхши кўради.
Сўнгра, хайр, азизим, сенга катта йўл;
Истаганингни сев.

Тегирмончи

Гап бундай дегин!?

Қизи

Айт-чи, ота, менинг кундошим кимдир?
Топмайин қўймасман, у, бадкирдорни
Ва унинг юзига шартта айтарман:
Княздан узоклаш, – билмайсанмики,
Икки она бўри бир ғорга сиғмас.

Тегирмончи

Тентак! Қайлиқ олар эса бекзода
Ким унга тўсқинлик қила оларди?
Сенга айтмовдимми, ана...

Қизи

У худди
Яхши бир одамдай хайрлашолди;
Ҳадялар ҳам берди – яна қандайин!..
Пул берди. У товон тўламоқ бўлди!
Миш-миш чикмасин учун шаънида
Ва ёш хотинига етмасин учун,
У, менинг тилимни ёғламоқ бўлди.
Ҳали, нима эди; унутибман, – ҳа,
Яхши қараганинг учун сен унга,
Қизингни у билан бирга қўйганинг,
Қизни этмаганинг учун эҳтиёт..
Мана бу ҳамённи сенга деб берди.
Менинг ҳалокатим сенга қўл келди.
(Ҳамённи унга беради)

Тегирмончи (кўзида ёш)

Бошимга қандайин балолар тушди.
Нималар эшитдим! Гуноҳ эмасми,
Аччиқ таъналарни отмоқ отангга!

Сен менинг бирдан-бир ёлғизим эдинг,
Кекса ҳаётимнинг танҳо юпанчи,
Қандай қилиб сени эрка этмайин?..
Ёмон ўтаганим учун оталик –
Бурчин, худо ўзи берди жазони.

Қ и з и

Нафасим бўғилди! Ох, шўрлик бошим!
Бўйнимдан бўғади совуқ бир илон...
Инжу эмас, илон билан у чирмаб
Кетди.
(*Марваридни узади*)

Т е г и р м о н ч и

Эсингни йиғ.

Қ и з и

Мен шундай қилиб,
Лаънати эй илон, сен эй кундошни
Парча-парча қилиб ташлар эдимки...

Т е г и р м о н ч и

Алаҳлаётирсан, менинг жон қизим!

Қ и з и (*рўмолини ечади*)

Мана менинг бадбахт тожим, ифлос тож!
Бутун ардоқлаган, эҳтиётимдан,
Бутун номусимдан кечган вақтимда,
Маккор ёв шу билан қўшганди бизни.
Биз айрилдик – энди чириб кет сен ҳам.
(*Рўмолини Днепрга ташлайди*)
Энди ҳамма битди...
(*Ўзини дарёга ташлайди*)

Ч о л (*йиғлар экан*)

Шўрлик толи, оҳ!

КНЯЗЬ САРОЙИ

Тўй. Қаллиқ-куёв стол атрофида ўтирадилар.

МЕҲМОНЛАР. ҚИЗЛАР ХОРИ.

С о в ч и

Хай-хай, жуда ажаб бир тўй қилдик-да.
Салом эй бек, энди қайлиқ муборак!
Худо, сизга иноқ, сиз турмуш берсин,
Бизга сизнинг соянгизда айш-сафо.
Гўзал қизлар, нега жимиб қолдингиз?
Товушингиз нега тинди оққушлар?
Ё кўшиқлар одош бўлиб қолдимиз?
Ё кўшиқдан қурдимиз ҳалқумлар?

Х о р

Совчи гапни пайқаб ол,
Эй совчи, анқов совчи!
Қайлиққа борар эдик,
Полизга кириб қолдик,
Бочка пиво тўкилди.
Карамлар ҳам хўл бўлди.
Четанларга қоқиндик,
Устунларга топиндик.
Устунчаю – устунча,
Тез бўл, ўтмасин фурсат,
Қайлиққа йўлни кўрсат.
Совчи, совчи, хой совчи,
Ҳамёнчага қўлни сол,
Пул шилдираб туради,
Қизлар кўнглик олади.

С о в ч и

Кўшиқни хўп топдинглар, мазоқчилар!
Мана, олинглар, совчини қарғаманглар.
(Қизларга пул беради)

Б и р т о в у ш

Майда тош ва сариқ қумлар устидан
 Чопиб ўтди равон ва шошқин дарё,
 Икки балиқ ўйнар шошқин дарёда
 Икки балиқ, кичик иккита човоқ.
 Эшитдингми, балиқ – сингил сен буқун
 Дарёмизда ажаб бир иш бўлганмиш?
 Оқшом гўзал бир киз дарёга ўзин
 Ташлаб, севганини қарғишлаганмиш.

С о в ч и

Ойим қизлар қандай қўшиқ бўлди бу?
 У тўйда айтилмас эди шекиллик?
 Уни ким бошлади, ким?

Қ и з л а р

Йўқ, мен эмас...
 Мен эмас... Биз эмас... Биз бошламадик...

С о в ч и

Ахир уни айтган ким?
(Қизлар орасида саросималик пичир-пичир гап)

К н я з ь

Мен биламан.
(Ўрнидан туради. Жиловдорга секин гапиради)
 У яширин бунда кириб олибди.
 Дарҳол уни чиқар; киргизган одам
 Ким экан; билиб ол!
(Жиловдор қизлар олдига келади.)

К н я з ь *(ўтиради. Ўз-ўзига)*

Ўшанинг ўзи,
 Шов-шув кўтариши аниқ бу ерда,
 Уятга кўмилиб, шарманда бўлиб,
 Қочишга жой бўлмас менга.

Ж и л о в д о р

Топмадим.

К н я з ь

Ахтар. Мен биламан... Шунда... Қўшиқни
Ўша айтди.

М е х м о н

Ҳай-ҳай хўп асал бўпти!
Тилингни кесади, фақат аччикрок
Ширинрок қилганда яхши бўларди.
(Қиз-куёв ўтишадилар. Заиф бир фарёд эшитилади)

К н я з ь

Ўша! Ана унинг рашкли товуши.
(Жиловдорга)
Хўш?
Жиловдор
Уни ҳеч ердан топмадим.

К н я з ь

Аҳмоқ!

Тўй боши *(ўрнидан туриб)*
Фурсат бўлмадими, бегим хонимни
Куёвга топшириб, ковушганларининг
Бошларига хмел сочсак, не дейсиз?
(Барча ўринларидан қўзғалди)

С о в ч и х о т и н

Албатта, албатта, хўроз тортилсин!
*(Келин-куёвга пиширилган хўроз тортилади ва
бошларидан хмел сочиб, сўнг ётоқхонага олиб кирадилар)*

С о в ч и х о т и н

Бегим хоним, сира кўркма, йиғлама,
Мўмин-қобил бўлгин.
*(Келин-куёв ётоққа кетадилар. Совчи хотин
ва тўйбошидан бошқа меҳмонлар тарқашади)*

Т ў й б о ш и

Қадаҳ қайда? Мен
Дарча орқасида бутун тун бўйи
Югуриб чиқаман. Ичганим тузук!

С о в ч и х о т и н

(Унга май қуйиб беради)
Кўтар омонликка, ол;

Т ў й б о ш и

Уҳ! Ташаккур.
Ҳамма нарса омон-саранжом топди
Тўй ҳам яхши ўтди, шундайми?

С о в ч и х о т и н

Шукр.
Ҳаммаси соз, фақат бир гап кўнгилни
Жуда хижил қилиб қўйди.

Т ў й б о ш и

Нима у?

С о в ч и х о т и н

Худойим билади, алланима бало,
Тўйда айтмайдиган қўшиқ айтилди.

Т ў й б о ш и

Бу қизлар бор ерда бир гап чиқмасдан
Сира мумкин эмас! Ахир бегимиз –

Тўйини булғатиш осон ишмикан?
Хўш, энди бўлмаса, мен ҳам жўнайин
Хайр энди, қудача.
(Кетади)

С о в ч и х о т и н

Дил нотинч! Тўйни
Бехосият кунда қилдик шекилли.

КНЯЗЬ ХОТИНИНИНГ ХОНАСИ**БЕКАЧ ва ОҚСОЧ ХОТИН****Б е к а ч**

Табл чалдилар, жим! Йўқ, у келмаяпти.
 Онажон, у яхши куёв эди, оҳ!
 Олдимдан бир қадам нари кетмасди,
 Кўзини кўзимдан олмасди асло,
 Уйланди-ю иш ҳам айниди тамом.
 Ҳозир мени сахар чоғи уйғотиб,
 Отни эгалла деб буйруқ қилади;
 Худо билсин, қайда кезар то кеч тун?
 Қайтади-ю, жиндак ширин сўз айтиб,
 Эркалайди, силаб юзимни, гўё
 Овутган бўлади; шугина, холос.

О қ с о ч

Хоним бекам, эркак деган бир хўроз:
 Кўқу-кўқу! Ёзди қанот ва парвоз.
 Хотин бўлса, худди-худди курк товук:
 Тухум бос-да, ўтир, ўтир жўжа оч.
 Куёв экан зерикмайди сенла ўтириб,
 Ичмайди, емайди қараб тўймайди;
 Уйландими – ташвиш – иш кўпаяди;
 Ҳали, кўшнисига кириб чикмоқчи,
 Ҳали лочин билан овга кетмоқчи,
 Қарабсан, урушга жўнаб қолмоқчи,
 Ишкилиб у сира уйда турмайди.

Б е к а ч

Ё бирор маъшуқа топдими экан?
 Не дейсан?

О қ с о ч

Гапирма, ботма гуноҳга;
 У кимни сендан афзал кўраркан?
 Сенинг қўлинг билан: сендаги чирок,

Одоб, ақл. Ўзинг, ахир, ўйлаб кўр;
У сендай гавҳарни тополармиди?

Б е к а ч

Тангри эшитганда тоатларимни
Бола ато қилар эди ва унда
Қайтадан иситиб олардим уни.
О! Ҳовли овчилар билан тўлипти,
Эрим уйга қайтди. Кўринмайди-ку?
(*Овчи киради*)
Бекқани, қаёқда?

О в ч и

Бек-ми, бизларни
Қайтишга буюрди.

Б е к а ч

Ўзи қаерда?

О в ч и

Днепр бўйида ўрмонда қолди.

Б е к а ч

Сиз ҳам якка, танҳо қолдириб уни
Келавердингизми? Ҳай, эсиз, эсиз?
Сиздай хизматчига қолган кунга ҳайф!
Дархол кетга қайтинг, югуринг дархол.
Бизни сизга хоним юборди денглар.
(*Овчи кетади*)
Эй, тангрим! Ўрмонда, қора кечада,
Ёввойи ҳайвон ҳам ёвуз инсон ҳам,
Жину-алвастилар санқиб юради;
Яна бирон бало бўлмаса эди.
Тез, бут олдига шам ёқиб кўйгин, тез!

О қ с о ч

Ҳозир, ҳозир, чироғим, ҳозир...

ДНЕПР. ТУН

Су в п а р и л а р и

Ўйнаб, кулиб яшаймиз,
Дарё ости бизга жой;
Тунда сузиб чиқамиз,
Иситади бизни ой!

Дарё остини тунда
Севамиз тарк этишни,
Очиқ бош билан бунда
Сув кўксини кесишни.

Бир-бировни чақириб,
Жаранглатсак ҳавони,
Кўк ва нам сочлар куриб,
Силкинса кирса жони.

Б и р и

Тис! Бутоқлар тагида
Пусунмоқда бир қора:

Б о ш қ а б и р и

Ерда юради биров,
Ой билан бизлар ора.
(*Яширинишади*)

К н я з ь

Қайғулар қуршаган ошино ерлар!
Буларнинг ҳаммаси менга танишдир;
Мана ўша эски таниш тегирмон!
Ишдан чиқиб тамом бўлибди вайрон;
Паррақларда энди шовқин тинипти.
Тоши ҳам айланмай тўхтаб қолипти.
Эҳтимол, бечора чол ҳам ўлгандир.
Ёлғиз сўкмоқ йўл бор эди, битипти,
Энди ҳеч ким ортиқ бу ерга келмас.

Нахотки, манови қалин чакалак
Ўша четан кўра – кичик боғ экан?
Мана у муқаддас эман оғочи,
У ана шу ерда мени қучоқлаб
Бошларини эгиб жим қолган эди.
Мумкинмидир?..

(Дарахтларга яқин келади, хазон тўкилади)

Нима ҳол бу? Япроқлар
Бирдан хазон бўлиб менинг бошимга
Қул каби соврилди ва эман эса,
Лаънат дарахтидай яланғоч, қора,
Туриб қолди менинг қаршимда..

(Чол киради. Жулдур кийимда, ярим яланғоч)

Ч о л

Салом.
Салом, куёв!

К н я з ь

Кимсан?

Ч о л

Шу ерлик кузгун.

К н я з ь

Мумкинми? Бу ахир тегирмончи-ку.

Ч о л

Нима тегирмончи? Аллақачонлар,
Тегирмонни ўтроқ жинларга сотдим
Ва пулларни асраш учун сихрли
У пари қизимга топшириб қўйдим.
У пуллар дарёнинг қумликларига
Кўмилиб қўйилган, шунда ётади,
Ва уни биркўзлик балиқ асрайди.

К н я з ь

Ақлдан озипти бечора. Ўйи –
Бўрон сўнгидаги булутдай тарқок.

Ч о л

Ўтган оқшом нега бизга келмадинг?
Базмимиз бор эди, кўп кутдик сени.

К н я з ь

Мени ким кутди?

Ч о л

Ким? Шубҳасиз қизим!
Мен барча нарсага лоқайд карайман.
Қизим туни билан, азонга қадар
Сен билан ўтириб қолса ҳам, унга
Эрк бергум, ҳеч қачон ҳеч сўз демайман.

К н я з ь

Шўрлик тегирмончи.

Ч о л

Нима тегирмончи менинг! Мен кузгун,
Ахир, тегирмончи эмас, дедим-ку!
Ажойиб ҳодиса: (эсингда борми?)
Ўзини дарёга ташлаганда у,
Мен изма-из чопиб бордим, чўкқидан
Сакрар бўлганимда, ноҳас, қўлтигим
Остидан ёзилиб икки зўр қанот
Ушлаб қолди мени ҳавода. Шундан
Бери ҳали унда ва ҳали бунда
Учаман. Ва ҳаром ўлган молларни
Чўқийман ва баъзан мозорга қўниб
Тинмай қағирлайман.

К н я з ь

Накадар аянч!
Ким кўриқлар сени?

Ч о л

Мени кўримок
Ёмон бўлмас; қариб қолдим ҳам тентак,
Мени кўриқлайди, шукур, бир қизча –
Сув қизи.

К н я з ь

Ким дединг?

Ч о л

Менинг набирам!

К н я з ь

Унинг сўзин англаш ҳеч мумкин эмас.
Чол, бунда сен очдан ўлиб кетарсан,
Ё ўрмонда бирор хайвон ем қилар,
Саройимга олиб кетай, қани, юр?
Мен билан яшарсан. Хўш нима дединг?

Ч о л

Сенинг саройингга? Бормайман! Раҳмат!
Тузоққа соларсан ва балки сўнгра
Марваридлар билан бўғарсан тагин.
Бу ерда мен ҳаёт, эркинман ва тўқ.
Сенинг саройингни истамайман, кўй!
(Кетади)

К н я з ь

Бунинг ҳам гуноҳи менинг бўйнимда!
Ақлдан ажралиш накадар мудҳиш!
Бундан ўлган яхши; ўликларни биз
Доим ҳурматлаймиз, дуо қиламиз
У билан ҳар кимни ўлим тенглайди.

Лекин эсдан озган ҳар қандай киши
Одамликдан чиқиб қолади, шаксиз.
Тилнинг берилгани унга беҳуда,
Не деганин билмас ва ҳайвон уни
Ўзига оғайни дея танийди;
У ҳаммага мазах, ҳаммага эрмак,
Бунинг чун тангри ҳам жазо бермайди.
Бояқиш чол! Унинг қизғонч чехраси
Пушаймон ўтига ташлади мени.

О в ч и

Ана у, ниҳоят тополдик уни!

К н я з ь

Хўш, ўзи нима гап?

О в ч и

Бекач юборди.
У сендан хавотир.

К н я з ь

Меҳрибонлигин
Ҳазм қилолмайман! Мен гўдакмидим,
Асло мураббийсиз жила олмасам?
(Кетади. Дарё юзида сув парилари пайдо бўлди)

С у в п а р и л а р и

Ҳой, сингиллар, уларни
Қувалаб етсакмикан?
Шовқинлаб отларини
Боплаб ҳуркитсакмикан?
Кеч. Тўқайлар қорайди;
Совинди дарё таги.
Хўрозлар қичқиришди,
Ой ҳам инига инди.

Б и р и

Бир оз турайлик, опа.

Б о ш қ а б и р и

Йўқ; бўлди, бас, бас.
Хонбека бўлар хафа,
Мунтазир, омон бермас.
(*Яширинадилар*)

ДНЕПР ОСТИ

СУВ ПАРИЛАРИНИНГ САРОЙИ

Сув парилари маликалари олдида йиғилишиб ўтирадилар.

Б о ш п а р и

Урчукни ташланглар энди, сингиллар.
Қуёш ботди, ой ярқирар самода.
Сув юзига ўйнагали чиқинглар.
Ҳеч кимсага букун озор берманглар:
Йўловчини асло ўчактирмангиз,
Ўт, лой билан сув лойқатиб сиз яна
Балиқчилар тўрин оғир этмангиз.
Балиқлардан эртақ айтиб сув сари
Болаларни асло бошлай кўрмангиз...

(Кичкина сув париси киради)

Қайда эдинг?

Қ и з и

Чиқиб эдим қирғоққа,
Бобомнинг олдига. У қачонлардир
Дарёга, биз томон сочиб юборган
Пулни йиғиб бер деб, ҳамон қистайди.
Жуда кўп ахтардим; аммо пул нима –
Ўзим ҳам билмайман ва лекин унга
Дарёнинг тагидан бир ховуч асл
Чиғаноқ тошлардан чиқариб бердим.
У жуда шод бўлди.

С у в п а р и с и

Телба курумсоқ!
Сенга суянаман энди, жон қизим,
Бу кун қирғоқларга биров келади,
Қутиб тур, қаршила; қизим пешвоз бўл.
У бизга яқиндир. У одам сенинг
Отанг, қизим.

Қ и з и

Билдим, ҳов сендан кечиб
Ўзга хотин билан кетганми?

С у в п а р и с и

Ўша. Уни маҳкам кучиб эркала.
Туғилганинг ҳақда мендан билганинг,
Эшитганларингни ҳаммасини айт;
Меним тўғримда ҳам унга сўзлаб бер.
Онанг унутганми, дея сўраса,
Айт: ҳамон ёдимда, ҳамон севаман.
Ҳамон кўз тутаман, қизим, уқдингми?

Қ и з и

Ох, уқдим.

С у в п а р и с и

Бор, жўна.

(Ёлғиз)

Мен ҳушдан кетиб
Таҳқирланган, маъюс ҳолда ўзимни
Днепрга ташлаб, сувнинг остида
Қудратли, совуқ қон, сув кизи бўлиб
Кўз очдим ва шундан бери доимо
Интиқом йўлини ўйлайман, букун
Интиқом соати етган ўхшайди.

ҚИРҒОҚ

К н я з ь

Мени бахтиёр ғойиб бир қудрат
Ҳазин қирғоқларга ҳадеб тортади.
Мозийни эслатар бу манзаралар:
Эркин ёшлигимнинг севимли, лекин

Аччиқ қиссасини хотирга солар.
Бир замонлар қайнок, озод муҳаббат
Қаршимга чиқарди шу ерда пешвоз;
Бахтли эдим. Мен тентак! Шу қадар осон
Ўзимнинг бахтимдан ўзим кечдим воз.
Кечаги учрашув менинг кўнглимда
Ғамгин орзуларни кўзғагиб қўйди.
У нақадар мудҳиш! Бечора падар!
Агар букун уни учратсам бунда,
Ўрмонни бутунлай ташлаб кетишга
Унатиб қарарман, у, балки, кўнар,
Бизникига кўчар...

(Кичик сув қизи қирғоққа чиқади)
Тушимми, ўнгим?!
Қайдан пайдо бўлдинг, севимли фарзанд?

ҚИЗҒАНЧИҚ РИЦАРЬ

I САХНА

Равоқда

АЛЬБЕР ва ИВАН

А л ь б е р

Ҳар қандай бўлса ҳам, мен бу турнирга
Албатта бораман. Шлемни кўрсат.

(Иван унга шлемни узатади)

Йўқ, найза тешипти, кийиб бўлмайди,
Энди янгисини топишим керак.
Қандай зарб! Лаънати бу граф Делорж!

И в а н

Сизнинг ҳам зарбингиз чакки бўлмади,
Ажаб учиб тушди узангисидан,
Ўликдай ётганмиш ўшандан бери.
Ҳали хушин йиққан бўлиши маҳол.

А л ь б е р

Ҳар қалай, менчалик зиён кўрмади.
Унинг Венеция қалқони бутун,
Кўкраги янчилса ғам емас, чунки,
Пулга сотилмайди кўкрак дегани.
Нега шлемини ечиб олмадим!
Ечиб олар эдим, бироз уялдим,
Герцог, хонимлардан қилдим андиша.
Устибошим йиртмай, найзаси билан,
Бошим ёрмайдими, лаънати граф!
Сўнги бор рийарлар герйог уйида
Ипак, бахмал либос кийиб ўтирди.

Орада ёлғиз мен уст-боши ямок.
Қўққисдан келувдим, дея важ қилдим,
Бугун нима дейман? Ох, бу қашшоқлик!
Инсонни бунча ҳам хўрлайди экан!
Оғир найза билан Делорж ўша кун
Шлемимни тешиб, чап бериб ўтди.
Шунда Амиримга тортиб бир қамчи
Бўрон каби елиб қувдим ортидан.
Етиб, эгаридан узиб, ўша дам –
Йигирма қадамга отиб ташладим.
Хонимлар жойидан тик турди бирдан.
Клотильданинг ўзи юзин бекитиб,
Беихтиёр додлаб юборди шунда.
Герольдлар мадҳ этди менинг зарбимни
Қайдан бу жасурлик ва ажойиб куч –
Ҳеч ким боисини ўйлаб кўрмади!
Қалқон пачақлангач, қайнади қоним:
Мардлигим сабаби надир? – Бахиллик.
Шундай! Яқин юрсанг менинг отамга
Хасислик мараздай юкиши мумкин.
От жонивор қалай?

И в а н

От оқсаяпти.
Ҳали унга эгар уриб бўлмайди.

А л ь б е р

Илож йўқ. Оламан ўша тўриқни,
Арзон сўраётир от эгаси ҳам.

И в а н

Арзонку-я, аммо пулимиз йўқ-да.

А л ь б е р

Бекорчи Сулаймон нима деяпти?

И в а н

Бундан сўнг гаровсиз қарз бермас эмиш.

А л ь б е р

Гаров! Қайдан олай уни. Алвасти!

И в а н

Мен ҳам шундай дедим.

А л ь б е р

Хўш, нима деди?

И в а н

Фақат йўталади, елка қисади.

А л ь б е р

Отаси жухуддай бой демайсанми,
Айтмайсанми, қачон бўлмасин бир кун
Бу бойликлар менга мерос қолади.

И в а н

Айтдим.

А л ь б е р

Хўш?

И в а н

Йўталиб, елка қисади.

А л ь б е р

Энди нима қилдим?!

И в а н

Ўзи келмоқчи.

А л ь б е р

Шундай де, хайрият. Энди келса ҳам
Пул олмай чиқариб бўпман уни.
(Эшик тақиллайди)
Ким?

Ж у х у д

Камина кулингиз.

А л ь б е р

Бормисан, ошнам!
Муҳтарам Сулаймон, лаънати жухуд,
Сен қарзга ишонмай қўйган эмишсан?

Ж у х у д

Марҳаматли рицар, қасам ичайки:
Жон деб берар эдим... пулим бўлганда.
Нуқул рицарларга қараша бериб,
Хонумоним қуйиб кетди: Илож йўқ.
Қарзни тўлашмайди. Мана ўзингиз,
Ярмини бўлса ҳам беролмайсизми...

А л ь б е р

Қароқчи! Ёнимда пул бўлса, сен-ла
Ўлтирарми эдим пачакилашиб!
Бас, ўжарлик қилма, азиз Соломон,
Червонларни чиқар. Юзтасини чўз!
Қани, ўзинг чиқар.

Ж у х у д

Юзтасини? А?
Шундай юрармидим юз червон бўлса?

А л ь б е р

Дўстга қарашмаслик – уят эмасми?

Ж у ҳ у д

Онт ичаман...

А л ь б е р

Бас, бас! Гапни кўп чўзма!
Гаровига бирор мол берсин, дебсан?
Чўчка терисини берайми сенга?
Гаровга арзирлик молим бўлганда,
Сотиб емасмидим! Айт-чи, итвачча,
Рицарлик лафзининг қадри шунчами?

Ж у ҳ у д

Токи барҳаётсиз – лафзингиз қиммат.
Фламанд бойларининг сандиқларини
Сихрли калиддай очар сўзингиз.
Аммо ҳозир ўша пок лафзингизни
Мен қашшоқ жухудга агар берсангиз,
Худди шу орада (худо кўрсатмасин),
Агар ўлиб-нетиб колсангиз бирдан,
Лафзингиз денгизга ботган қутининг
Калидидай колар қўлимда нафсиз.

А л ь б е р

Наҳот отам мендан узок яшаса?

Ж у ҳ у д

Қайдам, тақдиримиз тангри қўлида;
Бугун – бордир йигит, эртасига – йўқ.
Қарайсизки, уни тўрт муккайган чол
Елкасига қўйиб элтар қабрига.
Барон ҳали тетик, бемалол ўн йил,
Худо ярлақаса – йигирма, ўттиз...

А л ь б е р

Ёлғон айтма, жухуд: ўттиз йилдан сўнг
Ўзим ҳам элликка кираман, ахир,
У вақт пул деганинг менга не ҳожат?

Ж у х у д

Пул? Пул деганинг, ҳар вақт, ёшми-кексами,
Ҳар қайда, ҳар жойда ҳаммага зарур.
Аммо ёшлар уни қул қилмоқ истар,
Аямай, у ёнга – бу ёнга отар.
Чол пулни ишончли дўст деб билади,
Кўзин қорасидай асрайди ҳар вақт:

А л ь б е р

Оҳ, менинг отамми! Пулни қул эмас,
Ҳатто дўст ҳам эмас, Тангри деб билар.
Олтинга сиғинар, араб кулидай,
Занжирдаги итдай хизматин қилар.
Қалтираб ўлтирар совуқ ўрада,
Қоқ нонни кемириб, ичар совуқ сув,
Тун мизғимай, итдек, олтинни пойлар,
Олтин-чи, сандиқда ётар бемалол,
Майли, ётаберсин, жим тур! Бир маҳал
Барибир тушади менинг қўлимга.

Ж у х у д

Ҳа, шундай. Баронни дафн қилганда
Кўз ёшидан кўпроқ тўкилар олтин.
Мерос ато қилсин, ё раббим, тезроқ.

А л ь б е р

Омин!

Ж у х у д

Балки бошқа бир йўл...

А л ь б е р

Нима?

Ж у х у д

Йўқ, шундай.

Бошқа бир иложи бормикин девдим...

А л ь б е р

Қандай илож экан?

Ж у х у д

Айтмоқчиманки,

Бир, яхудий чол бор, менга танишроқ.

Доривор сотади, ўзи камбағал...

А л ь б е р

Судхўрдир. Сендайми ё инсофлироқ?

Ж у х у д

Йўқ, рицар, Товийнинг савдоси бошқа.

Бир хил дориси бор... Чиндан ажойиб,

Таъсири тез, ўткир.

А л ь б е р

Хўш, менга нима?

Ж у х у д

Бир пиёла сувга... Уч томчиси бас.

На ранги билинмас ва на мазаси.

Одамнинг кўнгли ҳеч беҳузур бўлмай,

Тутқаноксиз, аста ўла қолади.

А л ь б е р

Заҳар сотадими?

Жу ҳуд

Ҳа. Заҳри ҳам бор.

А л ь б е р

Демак, пул ўрнига қарз бермоқчисан –
Ўн сўм ҳисобидан юз шиша заҳар?
Шундайми?

Жу ҳуд

Сиз нуқул эрмак қиласиз,
Аммо мен... Сизга бир яхшилик... Балки,
Ахир энди барон ўлса бўлади.

А л ь б е р

Нима? Падаркушлик? Сен нима дединг..
Қандай журъат қилдинг? Иван! Тут буни!..
Сен ялмағуз, илон, билиб қўй, ҳозир –
Дарвозага осиб ўлдираман-а!

Жу ҳуд

Узр! Кечирасиз: ҳазиллашувдим.

А л ь б е р

Иван, аркон келтир.

Жу ҳуд

Мен... Ҳазил, ҳазил:
Пул келтирган эдим.

А л ь б е р

Йўқол, итвачча!

(Жуҳуд кетади)

Ўз отамнинг бундай хасислик феъли
Бошимни неларга қилмади дучор!
Жухуднинг ботинган сўзин кара-я,
Бир пиёла май бер. Қалтироқ босди...
Ҳайтовур, пул менга барибир керак.
Орқасидан югур, лаънати жухуд –
Червонларини ол. Айтгандай, аввал
Сиёҳдонни келтир, тилхат ёзайин.
Маккорни бу ерга киргиза кўрма.
Дарвоқе, тўхта-чи, унинг пулидан
Қадим аждодининг тангаларидай
Заҳар ҳиди келар...

Май деган эдим.

И в а н

Майдан бир томчи ҳам қолмаган.

А л ь б е р

Нима?

Испаниядан Ремон юборган май-чи?

И в а н

Хаста темирчига кеча кечқурун
Элтиб берган эдим сўнгги шишасин.

А л ь б е р

Ҳа, эсимда, шундай... Бўлмаса сув бер.
Бадбахт тирикчилик! Йўқ, йўқ, гап битта:
Герцогга бораман истаб адолат.
Менга, ертўлада оламга келган
Бир каламуш эмас, балки, фарзанд деб –
Қарашга отамни мажбур қилсинлар.

II САҲНА

Ертўла

Барон

Маккор фоҳишанинг домига тушган,
 Ё бир аҳмоқ хотин алдаган йигит –
 Висол оқшомини қай хилда кутса,
 Мен ҳам худди шундай кутдим кун бўйи
 Сирли ертўламга, бу жозибатор
 Сандиқлар ёнига тушиш пайтимни.
 Қандай бахтиёр кун! Мен букун яна
 Жамғарган бир сиқим олтин-пулимни
 Олтинчи сандиққа соламан. Тўғри, –
 Кўп эмас (сандиқ ҳам тўлмаган ҳали),
 Аммо аста-секин ортар хазина.
 Ривоятда борки, бир замон бир шоҳ
 Узоқдан сиқимлаб тупроқ ташитиб,
 Ерида тикка тоғ барпо қилганмиш.
 Шу баланддан денгиз ва кемаларни,
 Яшил водийларни, оқ чодирларни
 Завқ билан қиларкан кунда томоша.
 Худди шундай мен ҳам бу ертўламга
 Ҳар куни келтириб бир сиқим хирож
 Бир тоғ яратдимки, чўққиларидан
 Менга қарам бўлган дунё кўринур.
 Менга ким қарам-мас? Иблис сингари
 Жаҳонга ҳукмимни юргизоламан;
 Истасам, кўшқлар барпо қиламан;
 Истасам, бу сўлим боғларим аро
 Базм-сафо қурар ҳур қизлари ҳам,
 Бож, совға кўтариб келар парилар,
 Эркин даҳо менга қул бўлар ҳатто,
 Адл-мурувват ҳам, бедор меҳнат ҳам
 Кутади тиз чўкиб эҳсонларимни.
 Ҳайт десам, қаршимда қонли жиноят
 Букилиб ҳукмимга қилар итоат,
 Товонимни ялар, ўқир кўзимда

Хукм-иродамнинг нишонасини,
Ҳамма менга қарам, мен-чи, ҳеч кимга;
Мен ҳамма тилакдан устунман, тинчман.
Мен ўз қудратимни биламан! – етар –
Мен учун шу басдир...

(Олтинларига қарайди)

Ўзи кўп эмас,
Аммо қанча заҳмат, қанча макр-ҳийла,
Қанча кўз ёшлар-у, қарғиш, ёлбориш –
Эвазига келган ҳар бир мисқоли!
Мана бу қадимий олтин тангани
Бугун бир бевадан ундирдим. Аммо,
Уч боласи билан аввал тиз чўкиб
Деразам ёнида ёлборди кампир.
Дам тўхтаб, дам яна саваларди дўл,
Аммо маккор хотин жилмас ўрнидан.
Ҳайдамоқчи эдим сал бўлса. Лекин, –
Недир шивирлади кулоғимга: “Қўй,
У сенга келтирмиш эрининг қарзин,
Эргага зиндонга тушишдан қўрқар”.
Мана бунисини-чи? Тибо келтирди.
Қайдан олган буни муғамбир, ялқов?
Ўғирлаб келтирган албатта, ёхуд –
Тунда ўрмон йўлин тўсган, талаган...
Бу олтинлар учун тўкилган қон, ёш
Бирдан ер остидан сапчиса борми?
Тўфон босар эди, тўфон! Мен шунда
Азиз ертўламда ўлардим бўкиб.
Лекин, бас!

(Сандиқни очмоқчи)

Ҳар сафар сандиқларимга
Яқинлашарканман, титрар вужудим.
Бу қўрқувдан эмас. (Йўқ! Недан қўрқай,
Ёнимдаги содиқ пўлат шамширим –
Олтиним соқчиси) лекин қандайдир...
Қандайдир бир шарпа эзар кўнглимни...

Ҳакимлар дейдики, баъзи одамлар
 Бировни қатл этиб топар эмиш завқ.
 Калид соларқанман сандиқ қулфига,
 Бировга тиғ санчган қотилдай мен ҳам
 Ажиб ҳис туяман: завқли ва қўрқинч.

(Сандиқни очмоқчи)

Мана менинг мулким, роҳати жоним.

(Тангаларни тўқади)

Дам олинг! Бас энди жаҳонгашталиқ.
 Кўпларнинг ҳирсини қондиргандирсиз.
 Аршу аълодаги тангрилар каби
 Тинч ухланг, аллалаб қудратингизни.
 Катта базм қурмоқ истайман бугун:
 Ҳар сандиқ устига ёқмоқчиман шам;
 Қопқокларин очай, турай ўртада,
 Олтин шуъласига қонсин кўзларим.

*(Сандиқларини бир-бир очиб, ҳар қайсининг
 устига шам ёқади)*

Шаҳаншоҳман!.. Қандай фусункор шуъла!
 Менинг ҳукмимдадир бу қудратли мулк.
 Шунда менинг бахтим, шоним, шуҳратим!
 Шаҳаншоҳман... Ҳайҳот, мендан кейин-чи?
 Кимга мерос қолар мулким? Ўғлимга!
 Саёк норасида, исрофгар, тентак,
 Ишратпарастларнинг бебош ҳамроҳи!
 Ўша! Ўша тушар жон берар чоғим
 Бу жимжит ва тилсиз равоқ тагига.
 Бу ерга у билан келар бир гала
 Муттаҳам ва оч кўз аслзодалар
 Ва менинг мурдамдан калит ўғирлаб,
 Қаҳ-қаҳ уриб очар сандиқларимни.
 Шунда олтинларим, менинг олтинларим
 Атлас чўнтақларга оқар шилдираб.
 Эзгу идишларим синдириб ташлар,
 Ботқоққа оқизар оби-ҳаётни.

Талон-торож қилар... Қандай ҳаққи бор?
Бекорга келганми менга бу давлат?
Ё гарткам дея пулга чанг солган
Қиморвоз омади билан келган мулк?
Ким билар, қанча вақт шу олтинни деб
Оғир алам билан тийдим нафсимни,
Орзулардан кечдим, ўй сурдим чексиз,
Тунлар ухламадим, тинмадим кундуз;
Қалбинг моғор босган! – дер ўғлим, балки,
Балки дер, орзу ва ҳавас сенга ёт,
Виждон азобини билмайсан, дер. Йўк!
Виждон ваҳший ҳайвон, тирноғи билан
Қалбни тимдалайди, қўпол, беомон,
Виждон – юзсиз меҳмон, беор суҳбатдош.
Ойни сўндирувчи, гир титратгучи,
Ўлик ҳуркитувчи ялмоғиз – виждон...
Азоб эвазига аввал мулкни топ,
Кейин кўр: қон тўкиб мол топган бахтсиз
Исроф қилармикан ўзиннинг мулкин.
Қани энди шу ертўламини
Назари пастрлардан асраб қололсам!
Қани энди, гўрдан чиқиб келсаму
Соқчи кўланкадай ўлтирсам шунда,
Худди ҳозиргидай сандиқ устида
Ҳазинам сақласам шу тириклардан.

III САҲНА

Саройда

АЛЬБЕР, ГЕРЦОГ

А л ь б е р

Мен узок чидадим, шоҳим, ишонинг,
Ёвуз муҳтожликнинг уятларига!
Қоқ суякка бориб етмаса пичоқ
Келармидим сизга бундай арз билан.

Г е р ц о г

Ишондим, ишондим: мўътабар рицар,
Қоқ суякка бориб етмаса пичоқ,
Отадан ранжимас сиздайин ўғил,
Мен отангиз билан гаплашай танҳо,
Шов-шувсиз. Сиз асло бўлманг безовта.
Кўпдан кўрганим йўқ. Бугун келмоқчи.
У менинг бобомга дўст эди бир вақт.
Хотиримда, ҳали бола эканман,
Отига миндириб баъзан, бошимга –
Оғир шлемини кийгазарди.

(Деразага қараб)

Ким?
Отангиз шекилли.

А л ь б е р

Ҳа, шоҳим, ўша.

Г е р ц о г

Нариги хонага ўтинг. Мен ўзим
Чақирарман.

(Альбер нариги хонага ўтади. Барон киради)

Сизни соғ ва саломат
Хузуримда кўриб кўп шодман, барон.

Б а р о н

Бахтлиман, хукмдор, – амрингиз билан
Ҳозир бўла олдим хузурингизда.

Г е р ц о г

Дийдор кўришмадик анчадан буён,
Мени эслайсизми?

Б а р о н

Албатта, шоҳим!
Худди ҳозиргидай кўз ўнгимдасиз,
Ҳе-хе, жуда ҳам шўх бола эдингиз.
– Филипп, – дерди баъзан раҳматлик герцог
(У мени Филипп деб атарди доим), –
Йигирма йилдан сўнг балки сен ва мен
Бу бола қаршисида бўлармиз тентак...
Сизнинг қаршингизда, яъни...

Г е р ц о г

Энди биз
Яна тиклагаймиз ошноликни.
Аммо сиз саройга келмай қўйдингиз.

Б а р о н

Қариб қолдим, шоҳим, саройда, ахир,
Нима ҳам қилардим. Мана сиз ёшлар
Турнирда, байрамда очасиз кўнгиш.
Мен-чи бу ишларга энди заифман.
Худо амри билан жанг бўла қолса,
Отлангайман дарҳол кекса бўлсам ҳам.
Қилич яланғочлаб титроқ қўлларим,
Сиз учун жангларда топажак қудрат.

Герцог

Барон, бизга аён содиклигингиз;
Бобомнинг дўстисиз, раҳматли отам
Сизни ҳурматларди. Мен ўзим эса
Содик мард рицар деб биламан. Қани,
Ўтирайлик, барон. Болангиз борми?

Барон

Ўғлим бор.

Герцог

Саройга нечун келмайди?
Хўп, сиз учун бу ер кўнгилсиз. У-чи?
Саройга муносиб ёши, мансаби.

Барон

Суронлик ҳаётни севмайди ўғлим;
Таъби ёввойирок, маҳзун ва ўйчан.
Кўрғон атрофида, ўрмонда ёлғиз
Кийик атрофида, ўрмонда ёлғиз
Кийик боласидан кезар.

Герцог

Яхшимас.
Ёввойилашмасин. Келсин саройга,
Шодлик-базмларга ўргансин бироз.
Ҳузуримга келсин. Мансабига боп
Маблағ тайин қилинг, ўғлингиз ахир...
Рангингиз ўчдими? Балки йўл юриб
Чарчаб қолгандирсиз?

Барон

Йўқ, ҳукмдор, йўқ;
Бироқ ҳозир мени уялтирдингиз,
Ўғлим тўғрисида айтгим йўқ эди,

Энди икрор бўлмай йўқдир иложим:
Шоҳим, минг афсуски, у эҳсонга ҳам
Қадри-ҳимматга ҳам муносиб эмас.
У ёшлик йилларини зойи қилмоқда,
Номаъкул ножўя...

Г е р ц о г

Чунки у ёлғиз.
Ёлғизлик ёшларни ҳалок қилади.
Бизга йўлланг уни: узлатдан чиқса,
Ножўя хулқларни унутар.

Б а р о н

Шоҳим,
Мен бунга розилик бермайман, узр...

Г е р ц о г

Нега, ахир?

Б а р о н

Чолга беринг ихтиёр...

Г е р ц о г

Сабабини айтинг – талаб қиламан.

Б а р о н

Хафаман ўғлимдан, шоҳим.

Г е р ц о г

Нимага?

Б а р о н

Ёвуз бир жинойт юз берган.

Герцог

Айтинг –
Нима экан ўзи?

Барон

Сўраманг, шоҳим...

Герцог

Ажаб, ё номусга қўйдими сизни?

Барон

У.. Мени бир кун ўлдирмоқчи бўлди.

Герцог

Ўлдирмоқчи бўлди? Ундай бўлса мен
У ёвузни дарров жазога тортай.

Барон

Мен даъво қилмайман, гарчи аёнки,
Менинг ўлимимни тўрткўзлаб кутар.
Гарчи у мулкимга қасд қилмоқда...

Герцог

А?
(Альбер нариги хонадан отилиб чиқади)

Альбер

Ёлғон гапирдингиз, барон.

Герцог *(ўзилга)*

Сиз қандай...
Қандай ботиндингиз?

Б а р о н

Шу ердამисан!
Сен... қандай ботиндинг! Сен ўз отангга
Қандай журъат билан айтдинг бу сўзни?..
Ҳам бизнинг ҳукмдор хузурида-я!..
Ёлғон эмиш! Мен... мен... ёки энди мен
Рицарь эмасмиман?

А л ь б е р

Сиз ёлғончисиз.

Б а р о н

Нега ер ёрилмас, ё парвардигор!
Ол, мана, ҳақ ҳукм чиқарсин ханжар!

*(Қўлқопини ташлади, ўғли уни дарҳол ердан олди)*¹

А л ь б е р

Раҳмат. Бу – отадан биринчи инъом.

Г е р ц о г

Бу қандай манзара? Ўнгимми? Ўғил –
Кекса отасига ханжар ўқталар!
Не балолик кунда кийган эканман
Герцоглик тожини! Бас, э тентак чол,
Бас қил дейман сен ҳам шервачча.

(Ўғилга)

Ташла.

Қани қўлқопни ҳам менга бер.

(Тортиб олади)

¹ Рицарлар расмида қўлқопни ерга ташлаш – яккама-якка қиличбозликка чақиришни англатади.

Альбер (четга)

Афсус.

Герцог

Дарров чанг солди-я, кўлқопга! – аблах!
Йўқолинг: то ўзим чақирмагунча
Кўзимга кўринманг.
(Альбер кетади)
Сиз-чи, бадбахт чол.
Уялмадингизми...

Барон

Авф этинг, шоҳим...
Дармоним қолмади... Бўғинларимда
Қувват йўқ... Бўғилдим!.. Бўғилдим!..
Қани,
Қани, калидларим? Калидлар...

Герцог

Ўлди.
Ё раб! Мудҳиш замон, мудҳиш юраклар!

МУНДАРИЖА

Рус адабиётининг куёши 3

Марҳум Иван Петрович Белкин қиссалари

Ноширдан (*Рустам Комилов таржимаси*) 10
Ўқ (*Миртемир таржимаси*) 14
Бўрон (*Миртемир таржимаси*) 25
Тобутсоз (*Уйғун таржимаси*) 37
Бекаг назоратчиси (*Иззат Султон таржимаси*) 44
Қишлоқи ойимқиз (*Миртемир таржимаси*) 56
Дубровский (*Маъруф Ҳаким таржимаси*) 73
Қора хотин (*Анвар Шер таржимаси*) 142

Роман

Капитан кизи (*Абдулла Қаҳҳор таржимаси*) 167

Кичик драмалар

Сув париси (*Ҳамид Олимжон таржимаси*) 263
Қизғанчиқ рицарь (*Асқад Мухтор таржимаси*) 290

Адабий-бадиий нашр

«Жаҳон адабиёти» кутубхонаси

Александр Сергеевич Пушкин

СУВ ПАРИСИ

Мухаррир И. Аҳмедов

Рассом Б. Зуфаров

Бадиий муҳаррир Р. Зуфаров

Техник муҳаррир Д. Габдрахманова

Мусаххих Ш. Орипова

Компьютерда саҳифаловчи Л. Абкеримова

Нашриёт лицензияси АІ №158, 14.08.09.

Босишга рухсат этилди 11.01.2013.

Офсет қоғози. Бичими 60×90^{1/16}. «Times» гарнитурасида офсет
усулида босилди. Шартли босма табоғи 19,50. Нашр табоғи 19,28.

Адади 3000 нусха. Буюртма № 12-199.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Пушкин, Александр Сергеевич.

П 96 Сув париси: насрий асарлар ва драмалар /А.С. Пушкин; тузувчи, нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи А. Шер. – Тошкент: O‘zbekiston, 2012. – 312 б. («Жаҳон адабиёти» кутубхонаси)

1. Шер, Анвар /тузувчи/

ISBN 978-9943-01-815-0

«Рус шеърятининг куёши» деб ном олган Александр Сергеевич Пушкин насрда ҳам, назмда ҳам самарали ижод қилган буюк сиймодир. У янги рус адабиётининг асосчиларидан бири сифатида рус маданияти тарихига кирди. Пушкин ўзининг йўл хотиралари ва бадихалари, тарихий роман ва қиссалари билан насрчилик жанрига асос солди. Унинг ижоди рус драмаси ва театри тараққиётида ҳам муҳим роль ўйнади. Мазкур китобдан унинг қиссалари, «Капитан қизи» романи ва кичик драматик асарлари ўрин олган.

УДК: 821.161.1(092) Пушкин
ББК 84(2Рос=Рус)1